

Paedag. O.

1845.

Wienyuk
17-32 bap

28.

850418

A DEBRECENI KOLLÉGIUM ÉS PÁRTIKULÁI.

IRTA :

D^R. BARCSA JÁNOS

DEBRECENI EV. REF. FŐISKOLAI TANÁR.

E MŰ TISZTA JÖVEDELME A DEBRECENI EV. REF. TANITÓKÉPZŐ INTÉZET SZÁMÁRA
ÖSZTÖNDIJ ALAPUL SZOLGÁL.

ÁRA 3 KORONA 60 FILLÉR.

KAPHATÓ SZERZŐNÉL.

DEBRECZEN SZ. KIR. VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA.

1905 — 49.

**MTA
KIK**

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

Előszó.

Jelen munkám anyagának összegyűjtése közben a Debrecenben levő levéltárak anyagán kívül az egyes egyházközségek s egyházmegyék levéltárainak anyagát is igyekeztem összeszedni. Igénybe vettem a lelkészi hivatalok segítségét, azonban a lelkész urak szives érdeklődése dacára tervem csak részben sikerült. Legtöbb helyről vagy azt a választ kaptam, hogy a pártikulák fenállására vonatkozó adatok az egyházi levéltárban nincsenek, vagy pedig, hogy a levéltár régebbi okmányai elégtek. Semmi adat nincs az egyházi levéltárban Berettyóujfaluiban, Margittán, Konyáron (csak a signum emléke őrzi a deákiskola fenállását), Szováton, Biharudvariban, Mezőtarpán (de szájhagyomány van róla), Csökmőn 1836-ban, Gyomán 1848-ban égtek el az okmányok stb.

A nagykiterjedésű debreceni egyházmegye jegyzőkönyveit magamnak sikerült áttanulmányozni s belőle sok értékes adatot merítettem. De nem tartalmaz pártikulákra vonatkozó adatokat a nagybányai, felsőszabolcsi és békésbányai egyházmegye levéltára.

Azok a lelkész urak, kik a pártikulákra vonatkozó adatokat szivesek voltak hozzám juttatni s akiknek neveire a szövegben hivatkozom, fogadják segítségükért ez uton is köszönetemét.

Munkám forrásai a következők:

1. A debreceni kollégiumra és pártikuláira vonatkozó monografiák és szakfolyóiratokban megjelent cikkek, melyekből az adatokat, a források megnevezése nélkül dolgoztam fel, miután így is sok levéltári forrást kell megneveznem.

2. A debreceni ref. főiskolai levéltárban levő tanárkari jegyzőkönyvek és más iratok.

3. A debreceni ref. főiskolai anyakönyvtárban levő iratok, különösen a Series Studiosorum és a Catalogus.

4. A debreceni ev. ref. egyháztanács jegyzőkönyvei és iratai.

5. A debreceni egyházmegyének az egyházkerületi levéltárban levő jegyzőkönyvei.

6. A tiszántuli ref. egyházkerület jegyzőkönyvei.

7. A tanügy-történelemmel összefüggő más munkák.

Ha munkámmal a magyar közoktatás történetének egyik fontos részletét új adatok felkutatásával világosabbá tenni sikerült, fáradságomat megjutalmazva találok!

Debrecen, 1905 február hó.

A szerző.

Bevezetés.

A XVI. században a reformátorok az iskolákat tekintették a hit védő bástyáinak. A vittenbergi magyar Bursa ujonnan belépő tagjai kézzel és esküvel ígérték 1568-tól fogva, hogy Luther tanait a szentháromságtagadókkal szemben oltalmazzák, vagy, — mint az 1588-iki feljegyzés kifejezi — a Szentháromságról összeállított 16. cikk mellett utolsó lehellestől megmaradnak.¹ Ime, a debreceni kollégium ősi mintaképe, a vittenbergi Bursa a hit védelmét tartotta fő feladatának, s a magyar reformátorok minden egyházközségben iskola állításával akarták hitők fenmaradását biztosítani!

Renaissance és reformáció szoros kapcsolatát hirdetik sokan. A kapcsolat világos, de az eszme tovább fejlődése is kétségtelen. A renaissance eszméi csak a tudósok lelkét ragadták meg. Erasmus a felvilágosodott osztályok embere, kinek szavai a kabinetekben és a tudományos lakomákon hallhatók, már Luther inkább az utcákon és a templomok előterein beszél.² A humanisták eszthetikai ízlése, tudományos képzettsége magasan felette állván a tömeg értelmi színvonalának, a tömegre, melyet megvetettek, semmi hatással nem voltak. Oly hatalmas eszme diadalra vezetése céljából, mint amilyen a reformáció volt, a tömegre kellett hatni. Ezért volt szükség olyan áramlatra, mely az általános művelődés szükségéről győzzön meg. A középkori nevelés a pogány klasszikusok olvasását nem tartotta alkalmasnak keresztyén jellem nevelésére. Az egyházi atyák (Tertullianus, Ciprianus, Hieronymus, Agoston) azt mondták, hogy a pogány írőkkel nem szabad foglalkozni. Az iskolák célja pedig a pap- és tanítóképzésre szorított.

Új áramlat jött a reformációval a nevelés terén. Luther népkönyvvé tette a bibliát, mely összekötő kapocs lett az eddig egymástól meszterkélten emelt válaszfalakkal elkülönített társadalmi osztályok közt. Hogy ezt a hatalmas könyvet a nép olvashassa, iskolákra volt szükség, melyeket Luther szerint nem az egyházi, hanem a világi hatóságnak kell felállítani. Ezért intézte szózatát Luther 1524-ben Németország minden városainak tanácsnokaihoz, hogy iskolákat állítsanak fel. Melancthon 1538-ban ugyane célból írt egy város előljáróihoz latin iskolák felállítására ügyében. Ugyanez a szellem indította a magyar városokat, községeket s főurakat iskolák felállítására. Ahol csak a magyar reformáció

¹ Lampe: *Historia Ecclesiastica* 275. l. és a *Liber legum antiquus*-ban: *Summaria repetitio eorum, quae de Trinitate disputata sunt* cimen. (Debreceni ref. főiskolai anyakönyvtárban R. 544. sz. a. — ² Nisard: *Renaissance és reformáció*. 62. l.

lábát megvetette, a reformátorok siettek iskolát állítani. Ezért volt a XVI. században igen nagy a protestáns iskolák száma. Különösen a nagy magyar Alföldön keletkezett aránylag kisebb területen is sok iskola. Több református iskola a régi zárdai, vagy városi iskola örökébe lépett. Az Olaszországban, Németországban és Németalföldön nagyobb számmal keletkezett városi iskolákban már a XV. század végén világiak tanítottak, s az iskolák anyagi és szellemi ügyeit a városi hatóság intézte. A régi zárdai iskolák folytatólagos fentartását már csak azért is szükségesnek tartották a városok, mert a reformáció eszméitől áthatott városi iskolák sokkal közelebb férkőztek a városi polgárság szívéhez, mint a zárdai iskolák. Míg ugyanis előbbieket ugyyszólván csak az egyházi pályára neveltek, s legfőlegb előkelő nemesek gyermekeit oktatták, addig a városi iskolák megértvén a társadalmi osztályok XIV—XV. századi fejlődésének jelentőségét, mely a városi polgárság sulyának emelkedését nyilvánvalóvá tette, alkalmat nyújtottak a városi polgárság gyermekeinek, hogy a tudományokból merítsenek.

A humanisták, valamint Melanchton a görög és latin írók eredeti szövegehez tértek vissza. „A legjobb ratio renescentium literarum — mondja Melanchton — a nyelv alapos studiuma, mely a források eredeti szövegét és a tudósoknak azokban rejlt kincseit biztosan feltárja“. Agricola még közelebb hozta a renaissance törekvéseit a reformáció törekvéseihez. Szerinte „a filozófia első része erkölcsböleseletnek nevezetik, de amely nemcsak a böleselőknek írott műveiből meritendő, hanem történetirókból, költőkből és szónokokból, sőt a történet tényeiből és példáiból is, legfőképen pedig a Szentírásból, melynek vizsgálatához a tanulmányok fokozatain keresztül kell emelkedni“. Ime, itt van a renaissance és reformáció szoros kapcsolata: az erkölcsi elveket mindenik a Szentírásból meritette. Ez azonban maga után vonta a kritikának a Szentírásra való kiterjesztését is. A reformáció által teremtett iskolák a reformáció eszméinek veteményes kertjeivé lettek. Ennek az lett a következménye, hogy a középkori egyház bilincseiből megszabadult iskolák ismét az egyház befolyása alá kerültek. De egészen más természetű volt a protestáns egyház befolyása, mint a katolikus egyházé. A jézsuita iskolák Rómától függöttek, a piaristák tartományfőnökei némileg önállóbbak voltak, azonban mindeniknek felülről szabták meg a követendő elveket.

Bár a reformáció a szabad vizsgálódás jegyében született, a szabad vizsgálódás nem érvényesülhetett teljesen. A Gelei—Katona-féle kánonok (11—12) úgy a predikátoroknak, mint a tanítóknak tiltják, hogy a „hitnek fundamentumos ágazatai ellen“ tanítsanak, újítani csak a nemzeti zsinatnak van joga.² Az iskolai szabad szellemet ez az intézkedés nem érintette: a magyar református iskolák sajátos jellemvonásai önállóan fejlődtek, összes sajátságai között pedig leginkább az domborodott ki, hogy a magyarság szükségéhez alkalmazkodtak s a magyar nemzeti szellemhez simultak. Innen származott a magyar református iskoláknak ama napjainkig lenyuló tradíciója, hogy a nemzeti szellem védőbástyái voltak a megpróbáltatások napjaiban. A debreceni kollégium és pártikulái többékevésbé mindnyájan ilyenek voltak, de különösen a nagykőrösi iskola tünt ki, mint a magyar nemzeti szellem menedékvára két ízben: a török hódoltság alatt és 1849 után.³ Tegyük hozzá, hogy a debreceni iskola meg mint a magyar református egyház menedékvára tünt ki, mert a többi anya-

¹ Molnár A.: A közoktatás tört. a XVIII. sz. 19. l. és 39. l. — ² Lelkipásztori tárház, IV. k. 31—32. l. — ³ Salamon Ferenc: A török hódításról. 48. l.

iskolák zaklatott életével szemben ennek volt legállandóbb fenállása! A középkori iskolák az állandóság jellegével bírtak, tanítóik gyengesége nem veszélyeztette az iskola fenmaradását. Ellenben a református iskolák fejlődése vagy hanyatlása mindig a tanítók rátermettségétől s ügy-szeretetétől függött. Mint látni fogjuk, a hagyományos protestáns áldozatkészség forrásai is ott nyíltak meg, ahol az iskola-rectorok előtt az iskola érdekei állottak első helyen. Az ilyen iskolába mindenfelől gyültek a tanítványok, a fentartó testület szaporította a tanítótestületet, s a kor viszonyaihoz képest jó fizetéssel látta el őket. Ezt a tanuságot jól meg kell jegyezni azoknak, kiknek a református iskolák jövője szíven fekszik!

A debreceni kollégium és pártikuláinak történelme a fejlődés alapján 3 korszakra oszlik:

I. korszak: a debreceni kollégium alapításától 1640-ig, az emelkedés kora, amikor a pártikulák megszorodtak.

II. korszak: 1640—1790-ig, a létért folytatott küzdelem kora.

III. korszak: 1790—1848-ig, melyet a tanügyi irányzatok forrongása jellemez.

I. korszak 1640-ig.

1. Közállapotok.

A magyar reformátusok szerint az iskola a templom előcsarnoka és az egyház veteményes kertje (seminarium ecclesiae).¹ Mivel iskoláikat sikerrel használták fel eszméik terjesztésére, az országgyűlések figyelme az iskolákra irányult és így a magyar nevelésügy eszméjének újra éledése a reformáció érdeme. A nemzet az addig lefolyt félezredév alatt nem emelte az oktatás ügyét törvényhozási uton. Verbőczy Tripartituma semmit sem szól róla. A XVI. századi magyar országgyűlések első sorban a reformáció eszméinek terjedését igyekeztek iskolaügyi törvények alkotásával meggátolni. Az 1548.: VI. t.-c. a főpapat iskolák állítására kötelezte, az 1548.: XI. s XII. t.-c. szerint a papok a népet „az igaz kath. hitben és vallásban“ tartsák meg, s az elpártoltakat jó utra tereljék, az üresedésben levő javadalmak egy részét iskolák állítására kell fordítani, melyekben az ifjúságot „nem eretnek vagy gyanus hitű“, hanem hatholikus tanító oktatja. A nagyszombati iskola 1554. évi szervezeti szabályzata szerint a rektornak kötelessége őrködni, „hogy valamely eretnek tan be ne lopózzék“, az ilyen tanulókat űzze ki az iskolából, hogy a többi gyermekek lelkületét az eretnek tan be ne szennyezhesse. Ugyanezt a célt fejezte ki Benkovics püspök 1699-ben, a nagyváradi iskola alapító-levelében.² A XVII. század közepéig alkotott iskolaügyi törvények a protestáns iskolákról csak azok sérelmeivel kapcsolatban emlékeznek meg. Az 1608.: I. és az 1647.: III. t.-c. a protestánsok iskoláit, védelmükbe vévén, a debreceni kollégium fejlődött, s a pártikulák szaporodtak. És így a XVI—XVII. század török háborúi és belzavarai dacára is az országos iskolaügy katolikus és protestáns részen egyformán emelkedett.

A török hódítás sem állotta utját a fejlődésnek. Gyalui Zsigmond

¹ Lampe i. m. 133. l. — ² Finácý : A magyar középiskolák multja és jelene. 15. l.

Melanchtonnak 1546-ban írta, hogy Isten különös gondviselése a török foglalás, mert „jóllehet az erre való lakosok testiképen szolgálnak, de bizony nekik nagy mértékben tündöklük az evangyéliom és így teljes szabadságban él az ő lelkök“.

2. Az anyaiskola és pártikulái.

A XVI—XVII. században nem szervezték országosan a tanügyet. Minden iskola szervezete az iskola fentartó belátásától függött. Az anyagi áldozatok nagysága, vagy a tanítók rátermettsége folytán néha akadémiai rangra emelkedett kisebb iskola is, eme föltételek hiánya pedig az iskola hanyatlását vonta maga után. Némely kisebb falvakban tanítottak magasabb ismereteket, míg nagyobb városokban pusztán elemi ismeretekkel érték be. A református iskolák száma igen nagy. A nagyobb városokban Lampe szerint a rektor mellett bizonyos számú nagyobb deákok is vannak 4—25-ig. Az „illustiris“ iskolákban vagy gymnasiumokban 50—150, sőt több deák is van. Ezen korban, a legszegényebb egyházakat kivéve, minden egyházban volt iskola.¹ Az anyaiskola és pártikuláinak rangja nem volt pontosan meghatározva. Gelei—Kátona XCIV. kánona csak általánosságban mondja az iskolatanítókról, hogy „az elemi oskolák tárgyait úgy osszák be, hogy azokból a tanítványok a nagyobb oskolákba elméjük magasabb művelésére szerencsével átmehessenek“. Molnár Aladár szerint elemi iskoláknak tekintették kisebb helyeken a kisebb, nagyobb helyeken a nagyobb iskolákat, mint az illetőknél magasabb intézetek kezdeteit vagy előkészítőit. Szilágyi István szerint a falusi iskolák is inkább elemi deákiskolák voltak, melyek nagyobb iskolákra készítették elő a tanulókat. E korban is van azonban nyoma, hogy rendezni igyekeztek az iskolák rangját. Az 1605-iki károlyi közzsinat kimondta, hogy „vagy egy főiskola állitassék, vagy a meglevő iskolák bővebben segítéztessenek“.²

Anyaiskoláknak tekintették azon magasabb fokú iskolákat, melyekből több vidéki iskola nyerte rektorait (= in partibus, innen a pártikula elnevezés). A pártikula átvette az anyaiskola intézményeit és tantervét.³ Ilyen anyaiskolák voltak különböző időkben a debreczeni, pataki, nagyenyedi és gyulafehérvári iskolák. Ősi szokás volt, hogy a pártikulák alkalmazkodtak az anyaiskolához, még az 1804. évi álmosdi tanterv is ezt mondja: „Mindezen tudományok a külső oskolákban is ugyanazon renddel s ugyanazon könyvek szerint tanítódjanak“.⁴ Ezt a debreceni professorok reversális vételével is biztosították. Több pártikula rektorától maradt fenn reversális a XVIII. századból. Egyikben olvasható: „A reám bizattatandó tanulókat mind az igaz keresztyén vallásra, mind a tisztességes tudományokra a nemes kollégiumban bevett tanításnak rendi szerint tanitom“.⁵ Az 1792. évi szoboszlói iskolai törvények kötelezik a rektort és a praeceptorokat a debreceni tanterv és tanításmód követésére.⁶ A pártikulák rektorai, amennyiben az anyaiskola intézményeit és tantervét követték, az összes pártikulák tanítás és nevelésmódjában egyöntetűséget hoztak létre. Megtörtént azonban, hogy az anyaiskolát több pártikula is változtatta, így pl. Kecskemét, Kőrös,

¹ Lampe i. m. 571. l. — ² Tóth Sámuel: Adalékok. 1885. 15. l. — ³ A pártikula névről lásd bővebben Finácý m. 8. l. — ⁴ Tanárkari jegyzőkönyv Debrecenben, 1804. évi dec. gy. — ⁵ Kozma Zs. nagybajomi ref. lelkész közlése. — ⁶ Soltész László szoboszlói ref. lelkész közlése.

Szikszó stb. Karcagra is vittek Patakról, Pápáról vagy Miskolcra a debreceni iskola és pártikuláinak rangját ezen korszak más-jellegű iskoláival szemben megállapíthatjuk, ha összehasonlítjuk ezen korbeli pontosan osztályozott jézuita iskolákkal, melyek négy csoportra oszoltak: 1. egyetemeken felállított iskolák, 2. önállóan alakult iskolák egyetemi rendszerrel (pl. nagyszombati, kassai), 3. bölcsészeti és theologiai tanfolyammal bírók, 4. gymnasiumok több vagy kevesebb osztállyal. Legtöbb jézuita iskola a 4-ik csoportba tartozott. A debreceni kollégium, melyet valószínűleg 1588-ban fejlesztettek akadémiái szakra,¹ némely mostoha időket kivéve, a jézuita iskolák második csoportjának felelt meg, voltak a harmadik csoportnak megfelelő, theologiai tanfolyammal bíró pártikulák, legtöbb azonban a negyedik csoportnak megfelelő deákiskola volt. Ebből azonban nem következik, hogy a jézuita iskolák a debreceni iskolára hatottak volna, ezt pusztán kor-jellemző összehasonlítással említettem. Éles választó vonalak vannak a református és jézuita iskolák közt, melyek között legjellemzőbb az a tény, hogy a református iskolák mindenütt elemi tanfolyamokkal voltak összekötve, míg a jézuiták az elemi oktatással nem törődtek. Csak a piarista iskolákban volt 1770-ig elemi és latin iskola összeolvadva. Lampe szerint a nagyobb városokban a rektor mellett nagyobb deákok voltak. Az „illustri” iskolákban vagy gymnasiumokban több deák van, kiket a rektorok vagy professorok nemcsak a logikában, retorikában és poesisben, némely helyen pedig a theológiában és filozófiában tanítanak, hanem a rektornak is segítenek a kisebb gyermekek tanításában, mint klasszikus praceptorok a syntaxista, grammatista és alsóbb osztályokban.² Lampe eme feljegyzése hű képét adja a helyi viszonyok szerint változó különböző fokú és terjedelmű református iskoláknak.

Az alábbiakban megkísérlem a debreceni kollégium pártikuláinak felsorolását. A valóságban bizonyosan több állott fenn, mint amennyinek a fenállását kétségtelenül bizonyíthatjuk. Fraknoi 166-ra teszi a XVI. századi protestáns iskolák számát. Révész Imre szerint az igen nagy terjedelmű debreceni egyházmegyében már a XVII. század elején a legesekélyebb faluban is találunk a lelkész mellett határozott fizetéssel ellátott iskolatanítót, így volt ez a többi vidékeken is.³ Lampe szerint a beregi egyházmegyében a triviális iskolákon kívül, „melyek majdnem minden faluban vannak, virágzóbb iskolák vannak Beregszász, Munkács, Vári, Tarpa stb. városokban”. Ugyancsak szerinte Szatmár megyében a nagyobb városokban és falvakban voltak pártikulák, a debreceni egyházmegyében pedig sok pártikuláris iskola van.⁴ Értékes forrás volna a pártikulák fenállásának bizonyítására a *Series Studiosorum*,⁵ melyben azonban, néhány régebbi adattól eltekintve, a deákok nevei után csak 1658-tól fogva van sűrűbben feljegyezve, hogy rektorságra hova mentek. Bár nagy valószínűséggel állíthatjuk az alább elmondandók alapján, hogy ezen rektorok, kevés kivétellel, mindnyájan tanítottak deák-tudományokat, mégis csak azon iskolákra nézve veszem a pártikula fenállásának bizonyítékául a rektorságra való kibocsátást, melyekről bizonyosan tudom, hogy a XVIII. században pártikulák voltak. Az 1658—1670-ig jelzett rektorságokat legalább is a XVII. század első felében fenállottnak veszem, mert a XVII. század első fele az iskolák

¹ Debreceni Protestáns lap 1904. évf. 102. l. Balogh F. közl. — ² Lampe i. m. 571. l. — ³ Révész Imre: Adalékok (Sárospataki l. 1869. évf. IV.). — ⁴ Lampe i. m. 609. és 618. l. — ⁵ Debreceni főiskolai anyakönyvtárban kézirat.

fejlődésének sokkal jobban kedvezett, mint a második fele. Megemlítem még, hogy ugyancsak a Series Studiorumban, illetőleg ennek „Catalogus” című másolatában¹ 1750-től fogva a más iskolából jött deákok nevei után oda van jegyezve a „schola ex qua venerunt”, és így ezt is bizonyítéknak vehetjük a pártikula fenállására.

Az 1312-ben a földesur által *Debrecenbe* betelepített Ferenc-rend iskolát tartott fenn. Mint protestáns intézetet 1550-ben Enyingi Török János, Debrecen város földesura beleegyezésével alapították. Más adat szerint 1551-ben alakult s ettől fogva „buzgó volt az evangéliom hallgatásában és tanulásában, szorgalmatos gondot viselt az Isten anyaszentegyházára, a tanítókra és a tanulókra”.² Lampe szerint régóta virágzó gymnasium, vagyis kitűnő iskola volt itt, „melyből, mint a trójai lóból, széles Magyarországra mindenüvé jöttek ki a tudós és minden tudományban jártas férfiak, a református vallásnak buzgó bajnokai”.³ A városi tanács, katolikus hívek nem léte miatt, 1554-ben az utolsó r. kath. templomot is bezáratta s az iskola, telkével és jövedelmeivel együtt, a földesurra szállott, aki meg a városnak adta át. Enyingi Török János az 1558-tól lelkész, 1561-től superintendens Méliusz Juhász Pétert hozta a debreceni iskola szervezésére, ki az iskolát emelte, s tankönyveket is irt.⁴ Debrecen város 1564-ben leégett, a kollégium, s az a templom is a tűz áldozata lett, melyet 64 év múlva Bethlen Gábor állított helyre.⁵ Az akadémiai szakot Csorba István rektor szervezte 1587—1590-ig. Debrecen város főbírái, szenátorai megannyi patronusai voltak az iskolának.⁶ Virágzó nyomdát is alapított Meliusz Debrecenben. A XVII. század első felében virágzó intézetté fejlődött a debreceni iskola.⁷

A következő pártikulák fenállását bizonyíthatjuk be:

Békésen 1552-ben Szegedi Kis István tanítóskodott. Iskolarektor vivéséről azonban csak 1671-től van tudomásunk a Series Studiorumból (69. l.). *Belényes* rektorokat vitt Debrecenből 1660, 1662, 1663, 1666, 1669-ben a Catalogus tanúsága szerint és így a XVII. század első felében is volt deákiskolája.⁸ *Böszörményben* már a XVI. században volt iskola, rektorának fizetése 1621-ben az egyházmegyében mindjárt a debreceni után következett. *Beregszászon* Lampe szerint virágzó iskola volt a XVI—XVII. században.⁹ *Cegléden* 1546-ban Szegedi Kis István volt iskolatanító,¹⁰ következő korban pártikula volt. *Csengerben* már 1562-ben volt pártikula Fraknói szerint (i. m. 184. l.) és iskolája a XVII. században is deák-iskola volt.¹¹ *Diószegen* 1605-ben 9-ik éves deák volt az iskola rektora, valószínű, hogy még a XVI-ik században alakult iskolája.¹² *Ecseden* volt pártikula 1660-ig a Báthori-család pártfogásával, Báthori Zsófia azonban a ref. egyház összes birtokait elvette. A XVII. század második felében 1660., 1662. és 1688-ban vittek rektort Debrecenből.¹³ *Erdődön* Kopácsi István nyitott iskolát, melyben a keleti nyelveket tanították és így papokat is képeztek.¹⁴ *Gyulán* 1545-ben Szegedi Kis István volt tanító s a város 1548 körül már a hitujtás hatalmas gócpontja volt. Iskolája 1566-ban, Gyula várának török kézre jutásával megsemmisült.¹⁵ *Halason* a XVII. század első felében volt pár-

¹ Debreceni főiskolai anyakönyvtárban kézirat. — ² Félégyházi Tamás Ujtestamentomához irt előszavában — ³ Lampe i. m. 619. l. — ⁴ Debr. Pr. L. 1904. évf. 102. l. Balogh F. i. m. — ⁵ Lampe i. m. 110. l. — ⁶ A neveiket l. Debr. P. L. 1904. évf. 134. l. — ⁷ A debreceni főiskola történetének forrásait l. Debr. P. L. 1904. évf. 5. 6. sz. Balogh F. említett cikksorozatában. — ⁸ Series Studiorum. — ⁹ Lampe i. m. 609. l. — ¹⁰ Fraknói: XVI. sz. isk. 86. l. — ¹¹ Kiss Kálmán: A szatmári egyházmegye tört. 414. l. — ¹² Molnár János: A bihardiószegi ref. egyház multja. 228. l. — ¹³ Catalogusban. — ¹⁴ Kiss K. i. m. 456. l. — ¹⁵ Magyarország vármegyéi és városai: Bihar m. 435. l.

tikula, bár a Series St. szerint 1662-ből ismerjük az első rektort. *Hadházon*, mint a többi nagyobb hajduvárosokban, a XVII. század első felében volt pártikula, bár az első rektorivívés 1657-ről van feljegyezve.¹ *Hódmezővásárhelyen* az iskola már 1569-ben meg volt, mert ez évben a vásárhelyi lelkész iskolamesterjével együtt volt jelen a nagyváradi zsinaton, s a külföldi egyetemeken a XVI—XVII. században több vásárhelyi rektor neve fordul elő. *Huszt*on és *Hosszumentőn* Lampe szerint a XVI—XVII. században eléggé virágzó iskola volt.² *Kabánra* a Series St. tanúsága szerint 1647. és 1651-ben Debrecenből vittek rektort.³ *Kállón* valószínűleg a XVI. században alakult, de már a XVII. század első felében bizonyosan fenállott a pártikula, mert a ref. eklézsiával egyidejűleg megalakult a fuiskola is.⁴ *Kecskeméten* 1540 után az egyház megalapításával kapcsolatban iskola keletkezett, mely 1599-ben a Buzás Mihály tolnai lelkész vezetése alatt ide költözött tolnai iskolával gyarapodott.⁵ A városi jegyzőkönyvben olvasható: „Ao 1599. megfogadtuk városostul György deákot mesternek“ (Petri György későbbi püspök). A *nagykőrösi* iskola a XVI. század közepén már fenállott, s 1630-tól fogva rektorainak, 1632-től fogva pedig tanulóinak névsorát is össze lehet állítani. A török ortalma alatt az iskola szépen fejlődött, a török a német ellen is védte.⁶

Laskón Lampe szerint még a XVIII. század elején is volt pártikula (Baranya m.).⁷ *Makó*, mely 1686-ban történt elpusztulásáig a makói egyházmegye középpontja volt, bizonyosan birt pártikulával. Skaricza Máté említi Szegedi Kis István életrajzában, hogy a makóiak „iskolájok kormányzására, mely akkor az egyházmegyében leghíresebb volt, sürgősen hívták Szegedi Kis Istvánt“.⁸ *Máramarosszigeten* 1569-ben iskolamester volt.⁹ Lampe az idő körülményeihez képest virágzó iskolát említ.¹⁰ *Mezőtur*, melynek ref. egyháza 1530. körül alakult, a régi turi (később hevesnagykunsági) egyházmegye középpontja volt és Turi Szabó Lukács prédikátorsága alatt kezdett virágozni. Kálmáncei Sánta Márton 1551 körül Szegedi Kis Istvánt hívatta meg az iskola igazgatására. A turi deákiskola tanulói 1579-ben fél tallért küldtek a vittenbergi magyar tanulók segítésére.¹¹ Még 1630 körül virágzott, de nemsokára hanyatlott, mert a deákság Váradra gyülekezett. *Munkácson* Lampe szerint virágzó iskola volt.¹² *Nagybányán* 1547—49-ben Kopácsi István tanított, 1589 körül pedig Rükschoss Dániel. Virágzó pártikula volt, melyben még theologiai ismereteket is tanítottak.¹³ *Nagyharsány* a reformációt 1553—57 közt vette be, Lampe szerint virágzó pártikulája volt.¹⁴ *Hajdunánáson* nemsokára a hajduk letelepülése után az egyházzal együtt alakult az iskola, mely a török pusztításai közben sem szűnt meg, mert Rápolti nevű nánási lelkész az 1663—69-ig történt 6 futás közben is felsorolja iskolamestereit.¹⁵

Pápán 1531-ben keletkezett az iskola. Ezen korban elég nyugodt fejlődése volt. Bár egyik történetirója¹⁶ szerint külföldi mintára, különösen a goldbergi iskola példájára alakult, s bár Lampe szerint is a dunántúli iskolák német és holland egyetemekről hozott ifjakat alkal-

¹ Series St. 47. l. — ² Lampe i. m. 611. l. — ³ Series St. 36. és 46. l. —

⁴ Görömbey: A nagykállói ref. egyház tört. 139—140. l. — ⁵ Lampe i. m. 699. l. —

⁶ Balla Gergely: Nagykőrösi krónikája 24. l. — ⁷ Lampe i. m. 679. l. ⁸ Szécsi Miklós

ref. lelkész közlése. — ⁹ Századok 1870. évf. 259. l. — ¹⁰ Lampe i. m. 611. l. — ¹¹

Fraknoi i. m. 169. és 190. l. — ¹² Lampe i. m. 609. l. — ¹³ Soltész E.: A nagybányai

ref. egyház tört. 3—4. l. — ¹⁴ Debreceni Protestáns Lap 1897. évf. 12. l. és Lampe i. m.

679. l. — ¹⁵ Rápolti nevű nánási pap jegyzetei. Kézirat a debreceni főiskolai könyv-

tárban. — ¹⁶ Kiss E.: A pápai ref. főiskola története.

maznak rektorokul:¹ mégis a rektorvívés némileg Debrecenhez is kötötte. A XVII. századból 1666. és 1668-ból említi a *Series Studiosorum*.

Szatmáron, melynek reformációját 1527-re teszik, volt „ab immemorabili tempore“ iskolarektor és voltak togátus deákjai. Az iskola folytatása volt az 1300 körül ide telepített szerzetesrendi iskolának. Lampe szerint schola minor, vagy particularis volt, a szatmári eklézsia alapította a szatmári egyházmegyében a legkiválóbb iskolát, mely majdnem egy századon át virágzott s amelybe a szomszéd megyék ifjai tódultak. A professorok filozófiát, zsidó és görög nyelvet tanítottak a theologusoknak. Rhédey Ferenc erdélyi fejedelem, feleségével Bethlen Drusinával különösen kedvelte ezen iskolát². A betelepített jezsuiták 1630 óta megakadályozták az iskola fejlődését.

Németinek még e korban, s részben, mint látni fogjuk, még a következő korban is külön iskolája volt. *Tiszapolgáron*, mely 1715-ben a 95. t.-c. értelmében a szabad hajdúvárosok közül az egri káptalan birtokába került, még 1621-ben rektor tanított. Az egri káptalan szüntette meg iskoláját.³

Szentes város krónikása szerint régen emlegetnek iskolamestereket.⁴ *Szikszó* iskolájának 1526-ban György baccalaureus volt a tanítója, 1540-ben Dévai Biró Mátyás vezette az iskolát, mely Literátus Zsigmond és Bihari Balázs vezetése alatt virágzásra emelkedett.⁵ Benczédi Székely István 1548-ban vezette.⁶ *Szoboszló* pártikulájának rektori fizetését 1621-ből ismerjük az egyházmegyei jegyzőkönyvből. *Tarpa* iskolájáról Lampe azt mondja, hogy virágzóbb volt a vidéken levő többi pártikuláknál.⁷ *Técsőn* ugyancsak Lampe említi virágzó iskolát.⁸ *Tasnádon* (Szatmár m.) 1554-ben Szegedi Kis István volt a tanító.⁹ *Turkevén* valószínűleg a XVI. században keletkezett iskola.¹⁰ *Tokajon* Lampe szerint a XVII. században humaniorákat tanító iskola volt.¹¹ *Váradot* Lampe szerint 1557-ben kezdték reformálni.¹² Az 1557-iki tordai országgyűlés elhatározta, hogy Debrecenben és Váradon főiskolákat kell állítani. Izabella rendeletére a váradi iskola számára egy kolostort adtak át. Első tanára Károlyi Péter volt 1558-ban. Kollégiumi rangra emelkedett, Gyula török kézre jutása után, a gyulai iskola hanyatlásával jelentősége nőtt, s a debreceni iskolánál fejlettebb volt. Joó János nevű professora Szántó István nevű jezsuitával előkelő urak jelenlétében dicsőséggel vitatkozott 1589 körül. Nyomdája Szenczi Kertész Ábrahám alatt híres volt. Várad 1660-ban török kézre jutván, Mártonfalvi Püspöki János professzorral együtt Debrecenbe menekülvén, a váradi iskola beleolvadt a debrecenibe.¹³ *Váriban* és *Viskan* (Bereg m.) Lampe szerint virágzó iskola volt.¹⁴ *A zilah*i iskola 1630 körül alakult gymnasiummá. A deákok legtöbbszörre Kolozsvárra és Nagyenyedre mentek tanulni, rektorait is többnyire Kolozsvárról hozta. Mivel azonban a XVII. század második felében több ízben vitt rektort Debrecenből, igen nagy valószínűséggel sorolhatjuk a debreceni iskola részleges hatása alatt levő pártikulák közé. A fentiek alapján e korban 43 pártikula állapítható meg. A valóságban ennél sokkal több volt, mert sok nagy egyházközség nincs felmentve, melyek bizonyosan tartottak fenn iskolákat. Mivel a rektorok csak 1658-tól vannak följegyezve a *Series Studiosorum*-ban, s

¹ Lampe i. m. 571. l. — ² U. o. 618 l. — ³ Debreceni Protestáns Lap 1896. évf. 45 l. — ⁴ Debreceni Protestáns Lap 1898. évf. 578. l. — ⁵ Fraknoi i. m. 164. l. — ⁶ Varga József szikszói ref. lelkész közlése. — ⁷ Lampe i. m. 609. l. — ⁸ U. o. — ⁹ Fraknoi i. m. 166. l. — ¹⁰ Debreceni Protestáns Lap 1898. évf. 42. l. — ¹¹ Lampe i. m. 584. l. — ¹² U. o. 109. l. — ¹³ Lampe i. m. 636. l. — ¹⁴ U. o. 609. l.

ettől fogva sem rendszeresen, nem lépjük túl a valószínűség határait, ha az 1657—1670-ig feljegyzett rektorságokat pártikuláknak vesszük, de csak abban az esetben, ha a következő korban kétségtelen adatok alapján állítható, hogy pártikulák voltak. Ilyen pártikulák voltak: Bagamér, Bagos, Bihar, Báránd, Békés, Csatár, Derecske, Földes, Győr, Hadház, Halas, Karcag, Kunszentmiklós, Losonc, Mátócs, Nádudvar, Nagybajom, Nagykároly, Nagyszalonta, Püspökladány, Püspöki, Pércs, Szentmihály, Téglás, (Balmaz)Ujváros, (Berettyó)Ujfalú. Ezen 26 pártikulát fenti 43 pártikulához számítva, 69-re tehetjük e korban a debreceni kollégium pártikuláinak számát.

A pártikulák a nyújtott ismeretek mértékét tekintve igen különbözők voltak. Nem volt rendszeres megkülönböztetés, de nagyjában mégis két csoportba oszthatók. Egyikbe azok tartoznak, melyekben theologiai ismereteket is tanítottak, ilyenek voltak: a kőrösi, kecskeméti, szathmári, makói, erdődi, felsőbányai iskolák s a Debrecenről kevéssé függő pápai iskola. Valószínű, hogy olyan iskola, mely theologióval is foglalkozott, több is volt. A másik csoportba tartoztak a tulajdonképeni deákiskolák, melyek csak a felsőbb tanfolyamokra készítettek elő. Tógás vagy taláros deákokat több helyen említenek. Így Hódmezővásárhelyen 1720-ban taláros deákokról szólnak. Annak is kétségtelen jelei vannak, hogy egyes vidékeknek vagy egyházmegyéknek az iskolái külön vidéki középpontok köré csoportosultak. Ilyen középpontul szolgált a szathmári iskola, meg a makói, sőt a diószegi iskola fentartását is az egész vidék mozdította elő.

A debreceni kollégium és pártikuláinak elnevezése változott. A debreceni kollégium neve 1556-tól fogva schola nostra és schola oppidi, 1629-ben celebris, 1643-ban pedig illustris scholának nevezték, majd 1660-ban kollégiumnak, 1708-ban schola Debrecina, az 1704-ik évi törvényben reformatum collegium Debrecinense nevet viselt.¹ Az ifjúsággal szemben a professorok az Illustrissimus, vagy Amplissimus Caetus nevet használták egészen a XVIII. század második feléig. Sokszor előfordul még a schola, néha a gymnasium, lyceum és Bethlen Gábor óta a kollégium elnevezés. Az ékesebb előadásban ludus Debr. ludus literarius, honesta cohors juvenutis, cohors studiosa, scholasticae juvenae candida turba elnevezéseket használtak. A pártikulákat köznyelven oskoláknak nevezték, hivatalosan leginkább a schola név fordul elő, így nevezi a Series Studiosorum is. Hódmezővásárhelyen a pártikula új épületet nyervén, nagy iskola nevet nyert. Csak 1830 körül válik általánossá a gymnasium elnevezés, bár Lampe is említi. Békésen, Nagykőrösen, Mezőtúron sokszor találjuk a ludi magister elnevezést, ez azonban épen nem függ össze a ludus szó használatával. A rektort legtöbb helyen scholae rektornak nevezik, mi a schola elnevezés általános használatára mutat.

A debreceni kollégium az oktatás felső fokától kezdve a legalsóig, az elemi oktatásig kiterjesztette munkáját. Nemcsak az anyaiskolában volt ez így, hanem a pártikulákban is. A rektornak, ha nem maga tanította is az elemi ismereteket, fel kellett ügyelnie az elemi iskolákra. Még ebben a korban az elemi oktatás nem volt elkülönítve a deákiskolától.² A deákiskola osztályait 1698. körül felülről a logikai osztállyal megtoldván, ugyanakkor a sexta, vagy initiandi vagy lectores osztályát elemi osztállyá tették. A latin nyelv elemeit azonban az elemi osztályban tovább is tanították. A pártikulákban is bizonyosan így jártak el.

¹ Debr. P. L. 1904. évf. 69 l. Balogh F. i. m. — ² Ez megállapítható a Series nomina neutralistarum et mendicantium etc. 1693—1733. c. j. k. I. kötetéből. Főiskolai levéltárban.

A leányok oktatásáról csak 1708-ból van feljegyezve, hogy a városi tanács Debrecenben „scholai formában” rendezte, mi arra mutat, hogy magánuton azelőtt is gondoskodtak róla.¹ Diószegen a XVI–XVII. században csak magánházaknál a szülék által fogadott asszonyok tanították a leányokat és így csak azok tanították leányaikat, a kik akarták. A Debrecenből a pártikulákba vitt rektorok e szerint az elemi tanításra is befolyással voltak. A Series Studiosorum szerint iskolamestereket vittek 1657–1670-ig (a már megállapított pártikulákat nem számítva) a következő helyekre: Bagamér, Báránd, Bagos, Bihar, Lovasberény, Csátár, Csege, Bátor, Földes, Gáborján, Kismarja, Kisvárda, Matoles, Mihályfalva, Micske, Nádudvar, Nagykároly, Nagyfalva, Nagyszöllős, Onod, Ráckeve, Margitta, Pataj, Sáp, Piskolt, Poroszló, Püspöki, Somlyó, Szalacs, Szovát, Székelyhid, Szentmihály, Téglás, Tóti, Tamási, (Berettyó) Ujfalu, Ungvár.

Az itt elsorolt 37 iskolamesterség, vagy rektorság jó részében deáktudományokat is tanítottak, legalább mint látni fogjuk, a XVIII. században így volt. Kétségtelen bizonyítékok ennek igazolására nem lévén ezeket nem soroljuk a pártikulák közé.

3. Az iskolák kormányzása.

A református iskolák szervezésére és kormányzására két testület folyt be. Városok tartották fenn legtöbb helyen, természetes joguk volt tehát az iskolák ügyeinek intézéséhez. Másfelől egyházi intézménynek, az egyház veteményes kertjének tekintették az iskolákat, a különféle egyházi fórumok ezért folytak be a kormányzásba. A generális zsinatok (mai zsinat), semigenerális zsinat (egyházkerület) és partiális zsinatok (egyházmegye) sok végzést hoztak az iskolák ügyében. A szellemi ügyeket tulnyomólag az egyházi, az anyagi ügyeket pedig a világi hatóságok intézték. Az 1629. évi nagyváradi zsinatnak vannak iskolaiügyi intézkedései. Az 1650-iki debreceni deáklázadás alkalmával semigenerális zsinat adott új törvényeket az iskolának.² Ez a törvény utasítja a rektort, hogy minden vizályt a debreceni predikátoroknak jelentsen be s a consistorium ítél első fokon, a professorok és tanulók közt felmerült vizályban pedig az egyházi gyűlés a politikai gyűléssel együtt ítéljen. Ugyanezen törvényből megtudjuk, hogy az addigi senatus scholasticus a rektor sérelmére visszaélt jogaival, ezért eltörölték. Világos ebből, hogy a XVII. század közepéig a debreceni predikátorok voltak a debreceni iskola közvetlen felügyelői, az ügyek intézésében pedig első fokú fórum a debreceni consistorium volt. E felett állott, mint főbb hatóság, a városi tanács. Ezt bizonyítja az 1650-iki törvény azon intézkedése is, hogy se a rektor, se a deákok addig a politikai magistrátushoz ne vigyék ügyöket, míg az egyházi gyűlés nem ítél. A városi tanács rendelt 1556-ban úgy a scholae magisternek, mint a szegény tanulóknak minden temetéstől 8 dénárt, 1571-ben a tanító deákok fizetését állapította meg s a szegény tanulók részére 16 dénárt szabott meg, 1629-ben pedig elrendelte, hogy a deákok adjanak reversálist a rektor peeséte alatt, hogy az egyháznak, a senatusnak és az iskolai törvényeknek engedelmeskednek.³ Az 1704-iki törvényeket a debreceni főbíró adta ki „Nos Stephanus Dobozi, iudex primarius” kezdetű diploma alakú levélben.

¹ Csurka-Tassi: A debr. ev. ref. népisk. tört. 14. l. — ² Extractus Prot. Debr. 1571. Egyházi levéltárban. — ³ U. o.

Mindezek a városi tanács nagy befolyására mutatnak. A városi előjáróság igénybe vette az iskola szellemi munkájának ellenőrzésében a debreceni prédikátorok segítségét, annyival inkább, mert az egészen református vallású lakosság városi jövedelmeiből nyertek fedezetet jórésztben úgy a kollégium, mint az egyház szükségéi. Még ebben a korban a városi tanács befolyása tulnyomó volt az egyház befolyásával szemben, de már a következő korszakban az egyháznak és a városnak felsőbb nyomás által sürgetett elválasztása az egyházi gyűlés befolyásának emelkedését tette szükségessé. Az egyházi consistorium a városi tanács jogkörébe lépett.

Hasonló fejlődést látunk *Kőrösön*. Az Extractus szerint a rektor intézkedéseivel elégedetlen tanuló a városi előjárósághoz felebbezhette ügyét.¹ A városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint a rektorválasztás, fizetés megállapítása s a rektor marasztása a városi előjáróság joga volt. Az 1693. évi törvény szerint a lelkész „az iskola második direktora“, mi arra mutat, hogy a városi előjáróság az egyház közreműködését felhasználta a szellemi irányításra. A *szatmári* városi tanács prudentes et circumspecti címéhez méltóan intézte az iskola ügyeit. Négy egyházmegye osztozkodott ugyan a pártfogásban, de a szatmári városi külső és belső tanács, mint főpatronus maga állapította meg a tanrendet és választotta a tanárokat. *Mezőturon* a városi tanács választotta a rektorokat, állapította meg a fizetésleveleket s a rektorok szolgálati bizonyítványait a városi jegyző állította ki. *Nánáson* a rektor fizetéslevelét a XVII. század második felében a városi jegyzőkönyvbe irták, mi a városi tanács hasonló befolyására mutat. *Böszörményben* még 1836-ban is a városi jegyző „indorsálgatott“ minden egyházi és iskolai ügyben. Az elsorolt adatok alapján általános szabálynak mondhatjuk, hogy református iskoláink fentartói mindenütt a város vagy község lévén, a városi előjáróság volt a helyi legfőbb iskolai hatóság, úgy azonban hogy a szellemi irányításban az egyház segítségét is igénybe vette. A felsőbb egyházi hatóságok iskolaügyi intézkedéseiről már ebben a korban van tudomásunk. Az egyházmegyék, egyházkerület és zsinat intézkedésével jelen munka más fejezeteiben találkozunk.

Ama kegyeletes viszonynál fogva, mely a magyar protestantizmust a XVI. században a vittenbergi egyetemhez fűzte, ennek törvényei voltak református iskoláink mintái. Volt egy régi debreceni törvény „Leges antiquae scholae Debrecinae“ címen, melyet az 1571-ik évi vittenbergi törvény mintájára alkottak valószínűleg 1588-ban, amikor a felsőbb tanulók subscribálása is kezdődik: „Catalogus omnium scholae Debrecinae civium, legibus eiusdem ab anno Dni 1588 subscriptorum“ címen. E törvény a sárospataki 1621-iki törvénnyel együtt az 1657. évi debreceni törvény forrása lett.² A régi debreceni törvény egyes pontjait az 1657-iki törvény kéziratából megkíséreltem összeszedni, ezek a megfelelő fejezetekben találhatóak. Legtöbb pártikulában az anyaiskola törvényeit szokásképen alkalmazták, anélkül, hogy átdolgozták volna. Több helyen azonban a helyi viszonyokhoz alkalmazták.

Az iskolai törvények megtartását a törvények ünnepélyes felolvasásával is biztosítani akarták. Melancthon említi, hogy a tanulók együtt legyenek jelen a törvények felolvasásán, melynek az iskolai év kezdetén, új rektor beiktatásakor és akadémiai rangfokozat adományozásakor kell történnie.³ Az iskolai törvények aláírása már a vittenbergi Bursában szokás volt. A Bursa jegyzőkönyvében a névaláírásokat a következő

¹ Adám : Nagykőrösi gymn. tört. 120. l. — ² Békefi i. m. 3. l. — ³ Nisard i. m. 404. l.

felírás vezeti be: „Sequuntur catalogus fratrum, qui oboedientiam suam erga hos articulos et ordinem a majoribus relictum modestissime declararunt ab Anno Dni DLV.“¹ A debreceni törvénynek aláíró deákok neveik után bizonyos formulákat irtak, pl. omnem oboedientiam promitto, vagy: subscripsi legibus scholae Debrecinae, vagy: dat. nomen legibus ill. coll. Debr.²

A pápai iskola törvényei 1585-ből származnak. Az egész törvény szelleme, különösen első cikkei egészen a debreceni 1657-iki törvénynek felelnek meg. Az egyezés különösen két okból magyarázható meg: egyik, hogy a debreceni törvénnyel közös forrásból merit, másik, hogy az ismeretes szövegből az eredeti és későbbi betoldásokból előállott részeket nem lehet elkülöníteni. Epen ezért a Debrecennel a rektorok révén fenálló összeköttetés hatása alatt a debreceni törvények is befolytak a törvény alakulására. A nagy hasonlóságot pusztán a Trotzendorf goldbergi iskolájának hatásából nem lehet kimagyarázni.³

Az iskolák felett való szellemi felügyelet a predikátorok dolga volt mindenütt. Egészen természetes állapot volt ez, miután pap- és tanárképzés egy volt s a legtöbb lelkész, mint volt iskolarektor, az iskola munkájának ellenőrzésére és irányítására képes volt, másfelől pedig a tanítás eredményét méltányolni is tudta. A debreceni professorok a predikátorokkal valóságos patriarchális viszonyban voltak, jó ideig a predikátoroknál ékeztek a professorok a város által fizetett díjért.⁴

Sok zsinati határozatot ismerünk a XVI. századból, melyek a rektorok és lelkészek közt fenálló patriarchális viszony emlékei. Az 1567-iki debreceni zsinat szerint az iskolaigazgatók a lelkipásztoroknak rendeltessenek alá. Azonban a tanítóknak is adják meg a lelkipásztorok a becületet és a kiszabott mindennapi eledelt, ha ezzel hivatalból és szerződés szerint tertoznak, ne árulják el a papok a tanítókat s vendégségben hivatásokon kívüli szolgálatra zsarnokilag ne kényszerítsék (40. cikk).⁵ Az 1577-iki váradí közszinat szerint a lelkipásztorok legyenek egyenlők az iskolaigazgatókkal egymás iránt, mint tisztársak jó akarrattal legyenek s a rektoroktól az egyház szabályainál fogva őket megillető táplálékot meg ne vonják. Gúnyiratok és egymást gyalázó levelek írása letétel büntetése alatt tilos (26. cikk).⁶ Az 1587-iki esepregi zsinat végzései szerint a tanítók engedelmeskedjenek a papnak (13. cikk), a részegeskedő tanítót a lelkész intse (24. cikk).⁷ Az 1593. évi kereszturi zsinat szerint a lelkészek intézkedjenek, hogy az iskolákba tanítókat állítsanak (21. c.), a tanítók és tanulók a papnak engedelmeskedjenek (22. c.), a tanítók érjék be a maguk lelmi járulékaival, mert tehetségén felül senkit se lehet kényszeríteni (23. cikk).⁸ A preceptorok ugy Debrecenben, mint a pártikulákban a rektor közvetlen ellenőrzése alatt voltak, a rektort s az egész intézetet pedig a predikátorok és a városi tanács tagjaiból álló iskolavizitátorok ellenőrizték. A pártikulákban így volt ez szokásban a legujabb időkig.

A pártikulákat az egyházmegyék esperesei is ellenőrizték. Az 1629. jun. 17-én tartott nagyváradí zsinat utasította az espereseket, hogy a tanulókat szorgalmasan megvizsgálják.⁹

¹ Wittenbergi magyar Bursa jk. a főiskolai anyakönyvtárban. — ² Series St. 48, 146, 275. l. — ³ V. ö. Kiss E. i. m. 15. l. — ⁴ Szücs I. Debrecen város tört. I. k. 187. l. — ⁵ Kiss Aron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 582. l. — ⁶ U. o. 694. l. — ⁷ U. o. 696. l. — ⁸ U. o. 715. l. — ⁹ Tóth S. Adalékok. 1885. 24. l.

4. Az iskolák fentartása.

A középkori iskolákat az uralkodók dus adományából tartották fenn. Azomban a középkori egyház nem tartott fenn elég iskolát, amiket fentartott, azok sem bírtak megfelelő színvonallal. Új korszakot nyitottak meg a XV. század végén szép számmal alakult városi iskolák. A magyar reformáció hatása alatt keletkezett iskolák első sorban a városokban találtak pártfogókra. Voltak főrangú patronusaik is, kik közt az erdélyi fejedelmek jártak elől szép példával. Még kis községekben is volt több helyen pártikula, mert református gyülekezeteink kötelességüknek tartották azok felállítását. Nagyobb gyülekezeteinket az a körülmény is indíthatta iskoláik különös gondozására, hogy a deákok az isteni tiszteleti teendőikben a predikátoroknak segédkeztek. Predikáltak a canonica órákon, bibliát olvastak, az urasztala körül segédkeztek, temetést végeztek, bucsuztatót olvastak, a templomi éneket vezették, éneket diktáltak a templomban, a preceptorok pedig a rektor felügyelete alatt tanították a kisebb gyermekeket. Iskoláink fentartására a ref. egyházak semmi külön jövedelemforrással nem bírtak. Nem is volt még ekkor erre semmi szükség, mert az egészen református vallású lakosok adójából fedezték ugy a városi, mint az egyházi szükségleteket. Ez volt annak a régi szokásnak is az alapja, hogy a város főbirája rendszerint mindenütt az egyháznak is gondnoka volt. Az iskolák alaptőkéjének hiányát bőven pótolta a református vallású polgárok áldozatkészsége. Ezt az alap gondolatot nagyon szépen fejezte ki a hódmezővásárhelyi városi tanácsnak a helytartótanács azon követelésére adott válasza, hogy az iskola alapítványairól tegyen jelentést: „Az iskolát, az előljáróságot, a tanítókat és tanulókat biztosító alapítványi leveleink nem annyira a papirra, mint inkább városunk valamennyi, a helvét hitvallást követő lakosainak a szívébe és lelkébe voltak és vannak beírva“.¹

A *debreceni* zárdai iskola telkével és jövedelmeivel együtt a város kezébe jutott. Főpatronusai voltak az iskolának Debrecen város főbirái és senátorai.² A debreceni céhes és áros népek (kereskedők) szintén adtak évi segélyt, a XVII. század második felében első rangú patronusok voltak. A tőlük nyert segély nagyságát bizonyítja az 1627-iki eset, amikor a város templomépítésre el akarván vonni a segélyt, a Caetus és a városi tanács közt összeütközés volt. Fejedelmi pártfogók is voltak, mint Báthori István, Bocskay István, ki 1606-ban végrendeletében a debreceni harmincad jövedelméből 200 frtot rendelt a deákságnak, Báthori Gábor pedig 1609 a szepesi termés tizedét adományozta, mit Bethlen Gábor is megerősített 1614-ben, ezenkívül 2 nagy szőlőbirtokot adott a togátus deákoknak. Zólyomi Dávid 1630-ban a diószegi tizedből tett nagyobb alapítványt. I. Rákóczi György 1635-ben a második tanszéket alapította, mely alapítványt 1660-ban Baresai Ákos fejedelem megerősített.

Nagykőrösön a város segélyéről 1630, az egyház segélyéről pedig 1736-tól fogva vannak adatok. Itt sem birt az egyház még ebben a korban külön pénztárral és így külön segélyt nem is nyújthatott. Magánosok adományokkal járultak a deákok ellátásához, a coquia szintén a lakosokat terhelte. A város fizette az iskolamestert, pénzzel és élelemmel

¹ Futó: A hmvásárhelyi gymn. tört. 48. l. — ² Debr. P. L. 1904. évf. 134. lapon lásd neveiket.

segítette az ifjúságot, szegény tanulókat gyógyíttatott. Szathmáron az iskolát a városon, mint főpatronuson kívül 4 megye segítette: Szathmár, Szabolcs, Bereg és Ugocsa megye. Fejedelmi pártfogók voltak: Bocskay, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Rhédey Ferenc. Békésen még 1757-ben is „judices et jurati oppidi Békés“ aláírással volt ellátva a rektori fizetéslevél. Nánáson 1700-ban a városi tanács állította ki a rektori fizetéslevelet. Nagykállón a város viselte az iskola terheit. Diószegen a ref. egyházközség alapította az iskolát, de a vidéki egyházak is támogatták s talán maga a földesur is.¹

Az iskolai vagyont, illetve a bevételeket és kiadásokat Debrecenben a kollégium alapítása óta a professorok ellenőrzése mellett a seniorok kezelték, mivel „bármely társaság javainak kezelését saját tagjaira szokta bízni“.² Eredetileg csak egy pénztár volt, a fiscus scholae. A jövedelem gyarapodásával két pénztár keletkezett. Egyik volt a Bursa Sacra vagy Bursa Nigra, melyből a külföldi akadémiákra menő tanulók nyertek segílyt, melynek felét később a Caetusnak visszafizették. Másik pénztár a Bursa Victualis volt, ebből fedezték a Caetus élelmi és más kiadásait. Az olyan jövedelmet, melyet nem a Bursa Nigrának adtak, kétfelé osztották s felét a Bursa Victualisba tették, felét pedig a Caetus tagjai közt szétosztották. A XVII. század közepéig a senatus scholasticusban ítelték oda a jótéteményeket. Ezen gyűlésen a Caetus hivatalnokain kívül a professorok, a predikátorok és a városi tanács tagjai voltak jelen. A pártikulákban a város fedezte az iskolák összes kiadásait s így külön iskolai pénztár nem volt. Azonban az ifjúság számára érkezett adományokat az ifjúság hivatalnokai kezelték és osztották szét.

5. Tantervi fejlődés.

A középkori magyar tanügy külföldi mintára fejlődött. A Nagy Lajos pécsi és a Zsigmond budai intézete nyugoti mintára alkotott studium generale-féle intézetek voltak. Ezen főiskolákra készítettek elő az u. n. facultates artium, melyek a mai középiskoláknak feleltek meg. Némely iskolában csak a latin grammatikát tanították, más iskolákban kisebb-nagyobb terjedelemben tanították a triviumot és a quadriviumot. De hogy ezeket milyen terjedelemben tanították, nem tudjuk, mert még jóval a reformáció után sem volt meghuzva a határvonal az elemi és a középiskola között, a facultates artiumban pedig 10–12 éves gyermekek mellett élemedett koru emberek is hallgatták a tudományokat.³ Sajnos, Mátyás tanügyi törekvéseiben csak a nemzet kiváltságos osztályait tartotta szem előtt, ezért a nemzet zömére semmi hatással nem voltak, halála után pedig senki sem folytatta művét. Nemzeti talajból fakadó tanügyi rendszer nem fejlődhetett ki a magyar reformációval kapcsolatban. A renaissance tudósai úgy tekinthetők „mint az emelkedettebb szellemek irodalmi és keresztyén köztársasága, összetartva a latin nyelv által, melyen e korszakban Európának minden nagyobb ügye intéztetett“.⁴ Nagy volt akkor az író, jobban tisztelték, mint magát a pápát, jobban figyeltek rá és jobban engedelmeskedtek neki. „Hazája volt egész Európa és általános köztársaságnak beszélt ama nyelven, mely még mindig uralkodott a világon“.⁵ Tehát a korszellem hatása alatt kerültek a reformáció által létrejött iskolák a humanista irány hatása alá. Agri-

¹ Molnár: A diószegi ref. egyh. t. 261. l. — ² Balogh F.: D. P. L. 1902. évf. 708. l. — ³ Fináczy i. m. 5. l. — ⁴ Nisard i. m. 34. l. — ⁵ U. o. 43. l.

cola Rudolf volt ezen irány kezdeményezője, ki Németalföldön és Vesztfáliában a latin és görög klasszikus tanítását kezdeményezte. Irányának folytatói voltak Erazmus, Melanchton és Sturm. Erazmusnak hajlamai, szereplése s egész élete olyan volt, hogy a barátok ellenségévé kellett lennie. Élesen gúnyolja a barátok dialektikáját s a skolastika szórszálhasogató okoskodásait sikerült példákkal teszi nevetségessé.¹ Melanchton előadásait a vittenbergi egyetemen magyarok is hallgatták. Melanchton szerint a művelt ember jó matematikus, költő és szónok legyen. Különösen pedig a görög nyelvet értse. Mindent a theologia átláspontja alá helyez. „Ha szellemünket a forrásokra irányítjuk, akkor kezdjük a keresztyénséget érteni“ — mondja Melanchton.²

Igy hozta kapcsolatba az evangéliumot a klasszikus nyelvekkel! Kétségtelen, hogy a debreceni anyaiskolának a renaissance és humanismus által áthatott rendszerére nagy befolyással volt a vittenbergi minta. Bár 1592 után a magyar ifjak más egyetemeket kerestek fel, a XVII. századi iskolai törvényekben tovább élt a vittenbergi egyetem szelleme.

Sturm már 1538-ban így fejezte ki a humanista gymnásium célját: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum“. A pietas alatt a protestáns kegyességet értette, a sapientia tárgyismeretet (cognitio rerum), az eloquentia pedig a latin beszédképességet jelentette³. Az erkölcs fejlesztésére szerinte legalkalmasabb a klasszikus irodalom, épen ezért rendszerének főcélja a klasszikus műveltség megadása volt. Sajnos, hogy a következő századokban ez a cél sok helyen gépies latin nyelvtanítássá sülyedt. Nem pótolták ezt a realismeretek nyújtásával sem, Sturm hatása alatt a realírány elhanyagolása jellemezte a debreceni anyaiskola tantervét is. A klasszikus képzés elhanyagolásától csak egy lépés kellett a formális képzéshez, a nemzeti tárgyakra pedig senki se gondolt. Sturm annyira rajongott a Ciceró ékes szólásáért, hogy irigyelte a rómaiakat, kik már ésecesemő korukban latinul tanulhattak. Vissza kellett térni a középkori romlott latinságtól a klasszikus latinsághoz s így fejlődött ki az ékesszólás nagy mesterének nevével nevezett ciceronianismus. Ezt tüzte ki célul Sturm s a Palatinatus rendszere, majd Ratichius. Erazmus, akinek sehogy sem tetszett, gúnyolta a ciceronizmust: „a ciceronizmusnak van házában egy szobája, vastag falakkal, kettős ajtókkal és ablakokkal, melyeknek minden hasadéka be van tömve gipsszel és szurokkal, hogy abba se világosság, se zaj ne hatoljon. A ciceronizmus nem nőszül, hogy neje háborítsa szentélyét, nem vállal sem munkát, sem hivatalt, mely alól ugyan voltak kivételek, hogy idejét másra ne pazarolja, miután ideje egészen Cicerónak van szánva. A ciceronizmusnak meg vannak a maga cicerós formulái, melyekkel barátját köszönti, annak egészsége felett örvend, megköszöni valamely apró szolgálatát, üdvözlí midőn megnősült, vagy sajnálkozik felette, ha özveggyé lett“.⁴ Melanchtonnal szemben Sturm azt hitte, hogy a tanulók oly tökéletesen megtanulhatnak latinul beszélni, hogy Ciceróval versenyezhetnek. Melanchton szerint Ciceró ékes szólását nem lehet elérni „cum sonus linguae Latinae hoc tempore non sit natus“. Sturm szerint azonban Athén és Róma legvirágzóbb korát visszaidézhetjük. Ezen elvéből kifolyólag lassanként nem a humanismus lett a Sturm célja, hanem az eloquentia, mely az ő követői-

¹ U. o. 42. l. Pl. Mely csatornákon terjedt el az eredendő bűn Adám utódaira, vagy: Lehetséges-e feltenni, hogy az Atya Isten gyüldöli fiát? stb. — ² Baumeister: Handbuch d. Erziehungs. I. I. k. I. r. 69. l. — ³ Sturm tanmenetét l. részletesen Baumeister i. m. I. k. I. r. 80. l. — ⁴ Nisárd i. m. 14. l.

nél könnyen sülyedhetett formalismusba. A jézsuitáknak tetszett a humanismus formálisztikus utánzása, ezért Sturm rendszeréből átvették.

Református iskoláink tanrendszerére hatott Trotzendorf is, ki a teológiai irányt helyezte előtérbe, s a klasszikus nyelvek tanításának végcéljává a Szentírás értelmezését tette. Intézetében még a szolgák és szolgálók is latinul beszéltek, úgy, hogy az ember azt hitte, hogy nem Goldbergben, hanem Látiumban van. Kálvin 1559-ben megállapított genfi tanrendje Sturm hatását mutatja. A Heidelbergben Sturm elvei szerint szervezett paedagógium révén Sturm rendszere az egész Palatinátusban általánossá lett. Innen jutott hazánkba is. Szenczi Molnár Albert *Syllecta Scholastica* c. művében a Sturm rendszerét egész terjedelmében közölte. Ez a tanterv nagy hatással volt a debreceni iskolára is. Adatok hiányában ezt csak valószínűnek mondhatjuk, de növeli a valószínűséget az a körülmény, hogy a sárospataki iskola tanterve, mint az 1621. évi törvényből megállapítható, a Palatinatus tanrendjével megegyezik, tankönyveik is ugyanazok. Református iskoláink nem fejlődtek nemzeti irányban e korszakban. Ha volt is valahol ilyen kezdeményezés, nem volt, aki folytassa. A jézsuita iskolák rendszerében pedig nem lehetett szó sem nemzeti irányu fejlődésről. Nehezen gyökerezhetett meg a pártikulákban is valamely tradíció, mert nem állottak fenn folytonosan, a török vagy német többször szétkergette egyik-másik iskola növendékeit. Az anyaiskola képviselte a tradíciót, s rektorai révén, kiket szétküldött, a pártikulákban is némileg fentartotta azt. A németországi, hollandiai és svájci egyetemek hatottak a XVIII. század második feléig, de ezek a minták a pártikulákban nagyon elhalványultak. Sok helyen igen szűk körű volt a tananyag, hiszen még a nagykőrösi iskola 1693. évi törvényében is a *bonae artes* alatt a középkori trivium grammatikáját, retorikáját és logikáját értették, a quadrivium tárgyairól szó sem volt. Pártikuláink nagyrésze pedig a latin nyelvi oktatásban merítette ki összes feladatát. A tanítás célja pap- és tanítóképzés volt, hogy a protestantizmus megszilárdítására alkalmas embereket képezzenek. Ezért a XVI—XVII. században a teológiai tudományokra fektették a fősúlyt, s csak a XVIII. században kezdtek a világiakat érdeklő tudományokkal is törődni. Méliusz Debrecenben a teológiára fektette a fősúlyt, Károli Péter azomban Váradon inkább Melancthon követője, mert a humanista tudományokat művelte. Amint a törvények gyér adataiból megállapítható, a debreceni iskola a XVII. század első felében már nem adott humanisztikus képzést és csak a teológiai tudományok szűkkörű művelésére szorítkozott.

A pártikulák oktatásának főcélja az anyaiskola felsőbb tanfolyamára való előkészítés volt. A kőrösi iskoláról 1766-ban a helytartónácshoz készített felterjesztés szerint is az oktatás célja a tanulók előkészítése a kollégiumi tanfolyamra. A tananyag sem volt mindenütt egyforma. Mint láttuk, némely pártikulákban magasabb tudományokat is adtak elő, úgy, hogy néha predikátorokat és rektorokat bocsájtottak ki. A hittan, éneklés és latin nyelv tanítása volt a főcél, utóbbit a teológiai tudományok kedvéért tanították. Allítólag már Melancthon mondta: *Bona grammatica gignit bonam scientiam theologicam*. A latin grammatika tanítását megelőzték bizonyos gyakorlati előtanulmányok, mint pl. a Heyden Sebald-féle: *Formula puerilium colloquiorum Latino-Ungaricorum*. A görög és héber nyelv fontos volt református iskoláinkban, mivel a Szentírás eredeti szövegeit ezek segítségével lehet megérteni. A katolikus iskolák meg azért hanyagolták el ezen nyelveket, mert a katolikus egyház számára a *Vulgata* a tekintély. Frisius *Arithmetikáját* a XVI. században két ízben kiadták Debrecenben, mi a számtan tani-

tását bizonyítja. Ennek kolozsvári 1591-iki kiadásában minden műszó latin (additio, subtractio, multiplicatio, divisio stb.), csak a törtszámoknál próbál magyar műszókat alkotni (pl. fractiók: szegdelt számok, numerator (felső), denominátor (alsó)).¹

Egyházi hatóságaink igyekeztek tanügyi viszonyainkba egyöntetűséget bevinni. Az 1603. évi dengelegi zsinat meghagyta, hogy a deákok tudományára és ruhájára nézve az 1567-ben alkotott majores articuli nevű kánonok legyenek irányadók. Az 1567-iki debreceni zsinat 45. cikke mondja: Mivel az iskolák istenigéjének veteményes kertjei és az iskolából állítja elő az Ur a lelkipásztorokat, tanítókat, az egyház oktatóit, azért különösen a nyelvek ismeretét, latin és görög nyelvet, ahol lehet a zsidót is, észtant, szónoklattant és más a teológia ismeretére megkívántató tisztességes tudományokat tanítsanak, hittudományt, a szentírást görög és latin nyelven adják elő, mert az apostol is így tanítja Timótheust: „Tudd meg, hogy gyermekségedtől fegva tanítod az írásokat, légy figyelmes az olvasásban és tanulásban, harcold meg a nemes harcot, tartsd meg a hitet és jó lelkiismeretet“. A pátriarchák is őseik rendeletére fiaikat a szentírásokra és Isten ismeretére tanították, sőt megparancsolták, hogy a szülék gyermekeiket a bibliára oktassák, s a próféták, Krisztus és az apostolok a magok tanítványainak mindig a bibliát és hittant tanították először.² Az 1629. évi jun. 17-iki nagyváradai zsinat elrendelte, hogy a rektorok szorgalmasan tanítsanak régi szokás szerint délelőtt logikát, azután valamely szónokot magyarázzanak, 9 órakor közvizsgát tartsanak, ebéd után valamely poetát magyarázzanak. A jelesebb iskolákban a kitünőbb görög írókat is mint Homerost, Demosthenest, Plutarchost, Isokratest, Phocilidest, Pythagorast közörán magyarázzák. Az esperes pedig a tanulókat szorgalmasan megvizsgálja.³ Kitűnik ebből, hogy e korban Debrecenben csak általános utmutatásokból álló tanterv volt, s a rektorok buzgalma vagy tehetsége folytán ölelt fel a tanterv szélesebb, vagy szűkebb körü anyagot.

A pártikulák tantervéről még kevesebbet tudunk. Bizonyos, hogy vagy az anyaiskola tantervét vették át, vagy pedig középkori hagyományokon indultak. A nagykőrösi iskola 1632-ben rektorságra bocsátotta ki növendékeit, mi arra mutat, hogy magasabb fokú ismereteket is nyújtott. Középkori ízű kifejezést használtak a mezőtúri iskola növendékei 1579-ben, mikor a wittenbergi magyar tanulóknak fél tallért küldtek, mint „optimarum artium ac linguarum studiosi“. Ez még a középkori 7 szabad művészetre utal. A *szathmári* iskola 1610–1735-ig néha megütötte a kollégiumi mértéket, máskor pedig a többi pártikulák színvonalára süllyedt. Ez idő alatt 8 lelkészt bocsájtott ki, 42 tekintélyes egyházba rektorokat küldött. A makói, erdődi és nagybányai iskoláról is tudjuk, hogy néha felsőbb iskola volt. A böszörményi és nánási iskolák egészen a debreceni iskola után haladtak.

6. Az osztályok rendszere.

Bár e korban a protestáns iskolák tananyaga nagyjában megegyezett, mégis a tanfolyamok szervezete és az osztályok elnevezése nagy változásokat mutat. Sturm rendszere szerint a gymnasium 9, majd 1565

¹ L. bővebben a debreceni főgymn. 1894/5. évi ért. 44. l. A Regula Societatisra megjegyzi, hogy „Magyarországon ennek a regulának igen nagy haszna nincsen, mert a magyarok igen kemény nyakúak, és egyaránt a fizetést restelik“. Több kedélyes példa is van idézve. — ² Kiss Aron i. m. 602. l. — ³ Tóth S. Adélek 1885. 24. l.

óta 10 osztályból állott, mely fölött még 4—5 éves tanfolyam volt a theologia, bölcsészet, jog stb. előadására. E két tanfolyam Sturm szerint összefügg, az akadémia csak folytatása a gymnasiumnak s az egész intézetet gymnasiumnak nevezte. A gyermek 7—21 éves koráig az egész tanfolyamot elvégezheti. Luther 3 csoportra osztotta a tanulókat: az I. osztályban olvassák Donatus latin nyelvtanát, Cató erkölcsi mondatait, tanulnak írást és éneket; II. osztályban a latin nyelvtan elmélete és gyakorlati tanítás a főcél; III-ikban átismétlik a latin nyelvtant, tanulnak verstant, dialektikát és rhetorikát, hetenként iránygyakorlatokat csinálnak. Trotzenndorf rendszerében a tananyag a vittenbergivel azonos s 6 osztályra van elosztva.

Debrecenben a tanfolyamok nem voltak elkülönítve egymástól, valószínűleg 1624-ben Bethlen Gábor megbízásából Rákóczi György, a későbbi fejedelem különítette el s ugyanakkor hozták be a publicus preceptori intézményt. Debrecenben is lehettek komoly törekvések az osztályok elkülönítésére, annyiival inkább, mert az 1648-iki pataki zsinat a pataki iskola pártikuláit szervezvé, a pártikulákat 4 csoportra osztotta, megjelölvé, hogy melyikben mit lehet tanítani. Ezek: 1. falusi és városi elemi iskolák, melyekben a tanítók (ludirectores) csak helybeli tanulókat készíthettek elő a nagyobb iskolákba, grammatikán kívül mást nem taníthattak; 2. kisebb városi latin iskolák, melyekben néhány vidéki tanuló is lehetett; taníthattak benne az előbbieken kívül syntaxist, poezist, a rhetorikát és görög nyelv elemeit; 3. nagyobb városi latin iskolák, melyekben az előbbieken kívül taníthatták a kötetlen és kötött beszédben való tisztább ékesszólást és a logikát; 4. a pataki iskola növendékeit azokból veszi leginkább, melyekben az előbbieken kívül tanítják Keckermann logikáját s a bölcsészet és theologia elemeit.¹ A jézsuitáknál nemcsak a gymnasiumi tanfolyam volt elkülönítve az akadémiai tanfolyamtól, hanem a gymnasium osztályai is el voltak rendezve. A Ratio Studiorum 5 osztályt ismer: a grammatika 3 osztályát (suprema, media, infima), felette volt a humanista és a rhetorikai osztályt (utóbbi 2 évvel). A humanitás osztálya az ékesszólásra előkészít, a rhetorika osztálya teljes ékesszólásra képesít. A magyar evangélikusoknál 1667-ben az eperjesi kollégiumban az oktatás alsó fokától a legfelsőig 10 osztály volt: abecések, classis principistarum, el. rhetorum et oratorum, el. logicorum, el. philosophorum practicum, el. physicorum et metaphysicorum, el. theologorum. Ezen rendszerhez áll legközelebb a debreceni iskola osztályrendszere, amennyiben ezen korban a következő, szorosán még el nem különített csoportok állapíthatók meg: grammatika, syntaxis, poesis és rhetorika logikával, 1657-ben pedig már 6 osztály volt: rudimentarius, donatista, etymologista, syntaxista, rhetor és poeta.² Feltűnő a pártikuláknál, hogy a nyújtott ismeretek mértéke nagy hullámzást mutat. Némelyik néha a philosophia és theologia elemeinek a tanítására is kiterjeszkedik, máskor ismét a többi pártikulák színvonalára süllyed. Néha predikátorokat boesátott ki némelyik, de legtöbbször a magasabb foku ismereteket csak az anyaiskola tanfolyamára való előkészítés céljából tanították.

7. Vallásos nevelés.

Minden protestáns iskolaszervező nagy gondot fordított a vallásos nevelésre. Erazmus szerint a Szentírással azért kell foglalkozni, mert

¹ Molnár A. i. m. 320. l. — ² Békefi i. m. 16. l.

Isten biztos megismerésére vezet. Sturm szerint a vallásos oktatás fő-célja a kegyesség, mit azomban inkább a vallásos gyakorlatokkal, mint a vallástani tananyaggal akart elérni. Csak az ünnep és az ünnep előtt való nap reggelén, mintegy az istenitiszteletre való előkészületül tartott vallásos oktatást, de még ezt is felhasználta nyelvgyakorlatokra. A leg-alsó osztályban a katechismust németül, a három következőben latinul tanította, úgy hogy a német szöveget és magyarázatát latinra fordította, a felsőbb osztályokban pedig görög szöveget használt. A pozsonyi evangélikus iskolában a hallei pietismus befolyása volt észlelhető. Sopronban a tanulóktól a predikáció tartalmának leírását megkivánták. Vallásos szellem hatotta át a debreceni iskola törvényeit is. Az 1657-iki törvény II. szakasz 10. cikkéről a kéziratban meg van jegyezve, hogy a debreceni iskolai régi törvény 2-ik cikkében is benne volt, hogy az esteli könyörgéshez és a Szentírás olvasására adott jelre mindenki, aki az iskolában lakik, összejöjjön.¹ Az 1657-iki törvény hangsúlyozza, hogy minden tanuló azt keresse, kövesse és tegye, ami Istennek tetszik és az ő dicsőségét előmozdítja.² A házi istenitisztelek itt jelzett intézményének eredete Wittenbergben keresendő, hol a tanulók az ó és új testamentumi szent könyvekből minden reggel olvastak egy-egy fejezetet, ebéd után a zsoltárokból és Luther német énekeiből énekeltek néhányat, vasárnap reggel a katechismust magyarázták, délután a Szentírást olvasták és énekeltek.³

8. Külföldi egyetemek látogatása.

A protestantizmus megszilárdítása volt a református iskolák főcélja. A magyar református egyház nem támaszkodhatott szilárd alapokkal bíró és kialakult tradícióval rendelkező iskolákra. Egészen természetes volt tehát, hogy a reformáció eszméinek a forrásait keresték fel ifjaink Wittenbergben, majd más külföldi egyetemeken. Melancthon életében legtöbben jártak Wittenbergben, később Strassburg és Goldberg iskolái hatottak református iskoláinkra. Fejedelmek, főbb emberek, városok sok ifjút küldöttek külföldi egyetemekre „szép ezüst és sárárannyal“, Váradon magán egyének is segélyezték az ifjakat.⁴ Volt ezek közt olyan is, ki csak bekukkantott, de az ilyet a Bursa jegyzőkönyvében meg is rótták, mint pl. 1557-ben egy ifjút, ki a törvényeket megvetette „sed currendo degustans Wittenbergensem ceruisiam, ut canis Nilum, post paucos dies eodem, unde venerat, rediit“.⁵ Hasonlót tett nemsokára egy másik ifju is. A wittenbergi egyetemen a XVI. században ezernél több magyar ifju fordult meg.⁶ A magyar ifjak külföldre járását gazdag főurak, 1666 óta pedig az Apaffy fejedelemtől kieszközölt alapítvány tette lehetővé.⁷ Debreceni polgárok segítettek 1582-ben három akadémikus ifjút.⁸ Utazási segélyül szolgáltak az akadémika promociók, vagyis a rektorságokra való kibocsátás. A pártikulák rektorai s általában az iskolamesterek legtöbb helyen lakást és coquiát kaptak, úgy, hogy termény és pénzbeli fizetésüket félre teheték, 2—3 év múlva kötelesek voltak külföldi egyetemre menni. A pártikulákkal bíró egyházak vagy városok is küldtek egyes ifjakat külföldre, abban a reményben, hogy haza jövén,

¹ 1657-iki törvény kézírata, főiskolai levéltárban — ² U. o. — ³ Fraknói i. m. 22. l. — ⁴ Magy. orsz. várm. Bihar m. 435. l. — ⁵ Lieber legin antiquus. 5. l. Főiskolai anyakönyvtárban. — ⁶ Az 1522–1600-ig Wittenbergben járt magyar ifjak neveit l. Fraknói i. m. 269. l. — ⁷ Az ilyen főurak jegyzékét lásd Fraknói i. m. — ⁸ Tóth S. Adalékok 1885. 4. l.

a pártikulák kiváló tanárai lesznek. Így küldte ki Nagykőrös városa 1531-ben nagykőrösi Csuda Demetert, ki Ipolyi szerint azok közé tartozott, „kik már tanpályájok alatt segédtanítók lévén, községüktől előre meghívást nyertek az iskola mesterségre.“ A külföldre induló ifjakat hagyományos szokás szerint társaik egy darabig (pl. Debrecenben Szoboszlóig) elkísérték. A külföldre járást több visszaélés miatt zsinatok szabályozták. Az ifjak 1582-től fogva névaláírással kötelezték magokat, hogy visszatérésük után egyházi szolgálatba lépnek, ellenkező esetben más külföldi akadémikusnak adják vissza a kapott segélyt, ha pedig papi hivatalra menés előtt halnak meg, a felvett pénz negyedrésze a rokonoké, $\frac{3}{4}$ része visszafizetendő.¹ Az 1593. évi bodrogkereszturi zsinat megjegyezte, hogy „eddig a magyar nemzetnek nagy becsülete volt külföldön nemcsak az orthodoxia confessióért, hanem a tisztas jellemért is, de mostanában rossz hirbe kezd jönni a magyar név némely akadémikusok nagy pazarlásai miatt“. Ezért intik a vittenbergi és heidelbergi tanárokat és polgárokat, hogy a magyar ifjaknak ne kölesönözzenek, mert pénzüket nem kapják meg. Inti a zsinat a magyar ifjakat is, hogy különösen „az elszegényedett hazának nyomorult sorsára tekintve, a pazarlástól tartózkodjanak“. Az 1631. évi nyirbátori zsinat kikelt azok ellen, kik a pénzt hitvány dolgokra költik s haza jövén, egyházi szolgálatot vállalni vonakodnak, s arminianismusba esnek. A zsinat ajánlja a patronusoknak, hogy az ifjaknak a következőket kössék ki: a pénzt csak tudományos célra fordítják, különösen Angolországba nem utaznak pusztán gyönyörködés végett a patronusok engedelmé nélkül, honfitársaikat nem adósítják el nagy kölesönzésekkel, a hittant és bölcsezetet komolyan tanulják, nemesak tanáraikat hallgatják, hanem a magán és nyilvános vitákban is részt vesznek, az arminianusoktól és minden a helvét hitvallással ellenkező szektától óvakodnak, a patronusok iránt hálásak lesznek, haza jövén lelkeszi szolgálatot vállalnak, ezek megtartására esküvéssel és kézzel kötelezik magukat.³ Nem elegendő zsinat szükségesnek látta, hogy megelőzze azokat az ujitásokat, melyeket „némely Angolországban és Hollandiában összeesküdt (conspiration) magyar ifjak“ az egyházba be akarnak hozni. Ezért a hazajött ifjaknak hitükről, tudományukról bizonyosságot kell tenni s esküvéssel kötelezzék magukat, hogy az itteni hitágazatokat, rendtartásokat változtatni nem próbálják, ujitani csak nyilvános zsinaton szabad.⁴ Amily áldásos volt a külfölddel való összeköttetés, époly sok gondot okozott, hogy a különféle külföldi eszmék a református egyház egységét megne bontsák.

9. A tanítás módszere, vizsga, promotió, szünidő, ifjusági egyesületek, torna, egészségügy.

A debreceni anyaiskolában és pártikuláiban minden szabályozási törekvés dacára nagy tér nyílt a tanár önálló tevékenységének, s e tekintetben a debreceni kollégium az egyöntetű eljárást követő jézuita iskolákkal szemben a legnagyobb ellentétet mutatja. Kétségtelen, hogy a jézuiták egyöntetű módszere közepes és gyenge tanerők részéről is nagyobb eredményt biztosít, de a kiváló tanerők reformáló és a tanügy fejlődését előmozdító törekvéseink újat vágja. Néha a református isko-

¹ Tóth S. Adalékok 1885. 3. l. — ² U. o. 8. l. — ³ U. o. 29. l. — ⁴ U. o. 33.

lák színvonalát gyenge tanerők leszállították és az eredményt kockáztatták, de viszont kiváló tanerők korszakalkotó ujitásokat hoztak be a tanítás rendszerében, vagy a meglevő rendszer keretében is kitűnő eredményt mutattak fel. Az anyaiskola színvonala a pártikulák színvonalára befolyással volt. A módszer kezdetleges voltát bizonyítja a Gelei—Katona-féle 94 kánon, mely bizonyosan eme korszak módszerét ítélte el, mikor utasítja a tanulókat, hogy magukat a növendékek tehetségéhez alkalmazzák, sok tollba mondással a tanulókat ne terheljék, s inkább az ítélő tehetséget, mint az emlékező képességet élesítsék, irántok atyai indulattal viseltessenek, tulszigorúak vagy lágyak velők szemben ne legyenek.¹ Agricola szerint a sikeres tanuláshoz szükséges, hogy a tanultakat helyesen felfogják, amit felfogtak, elméjükben megtartsák, s végre abból magok is hozzanak létre valamit. Melanchton szerint az olvasást minél korábban kell kezdeni: „multum legendum est, non multa“. Sürgeti a stilus gyakorlását, mert „usus optimus artium omnium magister“; továbbá az írásbeli utánezást (imitatio), s a declamációt, vagyis latin beszéd és vers készítését és elszavalását. Első latin író Cicero, a stilus nagy mestere „qui ad fingendos quoque mores prodest“, első költő Vergilius, a latinul beszélést legjobban elősegíti Terentius. Sturm ajánlja, hogy a tanító a tanulókkal folytonosan beszéljen, vagyis kérdezve tanítson. A négy alsó osztályban a tiszta latinságot, a négy felső osztályban pedig a diszes latinságot kell elsajátítani. Ehhez négyféle gyakorlat szükséges: a szöveg, az olvasmányok, az írásbeli gyakorlatok és a latin beszéd gyakorlása. A tanult szókat, kifejezéseket, körmondatokat jegyezzék fel a tanulók a diáriumba, ephemeridesbe vagy a volumina exemplorumba. Ezt a naplót olvasmányaikból is gyarapítsák. Az olvasmányok központja Cicero, az írókat pedig nemcsak grammatikailag, hanem tartalmilag is tárgyalni kell. Nagy fontosságot tulajdonít az imitációknak és a declamációknak. A valóságban azonban az imitációk nem feleltek meg a várákozásnak. Többnyire abból állottak, hogy Cicero frázisait némi változtatással ismeretlenné tették, s ezt saját szellemi termékeknek adták ki. Sturm maga így felelt erre a vádra: „Oportet imitatoreni esse, oportet furari, sed ita tamen, ut ipsum furtum non appareat, ne ipsa scilicet cornicula in furto deprehendatur“. Ismeri az imitációknak egy szabaddabb formáját is, „quae libertatis suae utitur jure et eloquentiae omnibus nititur privilegiis“. Magyar református iskoláinkban Sturm elveit szem előtt tartották, s amig Sturm hatása alatt a klasszikus írók tartalmi tárgyalására és az írók gondolatvilágába való bevezetésre fektették a fősúlyt, addig nem lett formális képzés. Később ez az eset is bekövetkezett, ez azonban nem a rendszernek, hanem az egyéneknek a hibája volt. A XVI. században nagy jelentőséget tulajdonítottak a *szónoki* irányu képzésnek. Agricola szerint oly remek műveket kell olvasni, melyekből az erkölcs- és tárgyismerettel együtt a tanuló a szép és elegáns előadást elsajátíthatja. Melanchton a nürnbergi rektorságot azért nem fogadta el, mert szerinte a rektornak retorikailag képzettnek kell lennie, ő pedig nem ilyen. Sturm meg azt hitte, hogy Görögországot és Rómát a nagy szónokok tették nagygyá, ezért a klasszikus nyelveket mintegy anyanyelvvé akarta tenni.

A debreceni iskolában és pártikuláiban különös gonddal ápolták a prózai és verses előadást. Jelentős szerepe volt a *vitatkozásoknak* is, mely a jézsuitáknál aemulációvá fejlődött. A jézsuitáknál 2 vagy több tanuló mint aemulus (versenyző) állott egymással szemben és vagy az

¹ Lelkészi táiban.

osztálytanító kérdezte őket, a tanulók pedig egymás feleleteit kiigazították, vagy a tanulók kérdezték egymást. Néha a győztesek kitüntetésekben és címekben részesültek. Otthon is tartottak egymás közt concertatiokat. Az iskolában bármikor provokálhatta akármelyik tanuló az ő társát pl. valaminek a felmondására, s ha az előtte ült legyőzte, akkor annak a helyére ült. Sokszor az osztály fele egymással szemben állott 2—3 hónapra választott tisztek vezetése alatt, s az ellenfelek egymást a római és görög történelemből vett elnevezésekkel illették. Tanáraik és meghívott tudorok jelenlétében nyilvános vitaközvetéseket is tartottak. Az évenként egyszer tartott actus generales alkalmával jutalmakat osztottak ki. Sturm nem ment ennyire, megtartotta a kellő mértéket. A szorgalomra dicséréssel akar buzdítani, de csak a gyermekkorban, mert kell, hogy a tanulóknál a külső indokot a tudomány szeretete váltsa fel. A látványos színi előadások és nyilvános versenyek helyett Sturm igazi belső értékre törekedett. Az 1567-iki debreceni zsinat 45-ik cikke rendelkezte, hogy a tanítók tartsanak vizsgálatokat és gyakran rendezzenek disputációkat.¹ A debreceni 1657-iki törvények elrendelik, hogy *disputációkat* (vitaközvetéseket) kell tartani. A filozófiai és teológiai nyilvános vitákra a rektor jelöli ki a feleket. Mindenik elkészülve szálljon sikra, akár a bizonyítás, akár a cáfolás a feladata. A támadó fél szerényen lépjen fel. A védő először a vitaközvetés tárgyáról beszédet tart, majd meghallgatja, összegezi és szerényen, barátságosan cáfolgatja az ellenvetéseket. Ha a védő nem áll helyt, 28 dénárt fizet.² A *collatiok* is a tanítási módszer egyik alakját képezték. A collatiok Molnár A. szerint „a felsőbb tanfolyamban e célból kisebb csoportokra osztott tanuló ifjuságnak tanulmányaiban olyan gyakorlatok voltak, melyeken vitaközvettek, a tanártól hallottakat, vagy kézikönyvből, akár kéziratból tanultakat elismélték, s különösen a nehézségeket és fenakadásokat összeszedve megbeszélték.”³ Ugy Debrecenben, mint a pártikulákban, rendszeren hetenként tartott valamelyik tisztviselő kötött, vagy kötetlen nyelvű beszédet, s szokásban voltak az u. n. colloquia mensalia, vagyis ebéd alatt bizonyos kérdések felett vitaközvettek.

A tanulást különböző *korban* kezdték a tanulók, úgy, hogy érett koru ifjak gyermekekkel együtt voltak. Sturm szerint 6 évesnél fiatalabb gyermeket nem szabad tanítani, nálunk sem kezdték meg hamarabb az elemi tanítást.

A latin lévén az oktatás nyelve, külföldi *tankönyveket* is használhattak. A tankönyvek használata még nem volt általános. Debrecenben tankönyv is foroghatott közkézen, de a tananyag diktálása, mint a törvények mutatják, szokás volt. A pártikulákban meg csak a rektornak, vagy az iskolának volt a birtokában tankönyv. A debreceni anyaiskolában a XVI. században Melancthon latin grammatikáját használták, mely 1525—1542-ig 7 kiadást ért, a részleteknél Priscianust és Donatust is használták. A szótárak közül valószínűleg Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár Nomenclaturáját használták, melyet 1590 körül Debrecenben kinyomattak. A klasszikusoknak külföldi kiadásait használták. Azonban itthon is adtak ki egyes írók műveit. Pl. Debrecenben jelentek meg 1591-ben: Liber elegantissimus, qui inscribitur Cato és Dicta Graeciae sapientium, interprete Erasmo Rotterdamo, továbbá: Civilitas morum Erasmi c. mű. A görög nyelvtant Melancthon könyvéből tanulták, mely 1518—1589-ig 25 kiadást ért. A magyar nyelvtan tanítását valószínűvé teszi az a

¹ K ss Áron: A XVI. sz magyar ref. zsinatok végz. 602. l. — ² Molnár A. i. m. 414. l. — ³ Békefi i. m. 17. l.

tény, hogy a XVI. században két magyar nyelvtani munka jelent meg. A retorikából és bölcsészettanból Melancton kézikönyvét használták. Gemma Frisius: Arithmetikáját itthon is kiadták. A csillagászatban Ptolemaeus elveit fogadták el. Az ókori történelmet a latin és görög írókkal együtt tárgyalták. Az *elemi iskolai kézikönyvekről* keveset tudunk. Debrecenben 1583-ban Félégyházi Tamás: A keresztyén igaz hitnek részeiről való tanítás c. tankönyvét használták, melyet később a heidelbergi káté és a zsoltár kiszorított és jó darabig ezek voltak az egyedüli tankönyvek.

Református iskoláink az élőszóbeli szabatos előadás mellett az *írásbeli* szabatos kifejezésre is súlyt fektettek. Sturm szerint az egész napi 4 órai tanításnak $\frac{1}{4}$ részét az írásbeli dolgozatokra kell fordítani, az iskolában kell készíteni a dolgozatokat, hogy a tanulók egymás segítségét igénybe ne vehessék. Az imitációkban Cicero és Demosthenes utánzása volt a cél. A jézsuitákról tudjuk, hogy rendszeresen kezelték az írásbeli dolgozatokat. Az első órán a decuriók összeszedték a dolgozatokat, a tanító kijavította, különösen ügyelve a helyesírásra. Mig a tanító a dolgozatokat javította, addig a tanulók újabb gyakorlatot írtak. Az első osztályban nyelvtani dolgozatokat készítettek, de már a retorikai osztályban hetenként vagy havonként egy beszédet is dolgoztak ki. Bár sem Debrecenről, sem pártikuláiról nincs pozitív adatunk az írásbeli dolgozat készítésére nézve, mégis az oktatás általános irányából következtetve határozottan állíthatjuk, hogy az írásbeli dolgozatokat különös gondban részesítették.

A *tanítás nyelve* a latin volt. A debreceni 1657-iki törvény szerint latin beszéd nélkül a széptudományok és a nyelvek tanulmányozására fordított munka haszontalan. „Linguae nativae, siue verniculatice scholasticis in universum omnibus prorsus interdicatur“. A hungarizmust, mint a magyarul beszédést nevezték, büntették, a „hungarizantes“ pedig az 1657-iki debreceni törvény szerint 3 dénárt fizettek és egy magok által készített beszédet voltak kötelesek elszavalni, vagy ha ilyet készíteni nem tudtak, más által írt beszédet adtak elő. Az alsóbb osztályokban már a grammatika megtanulása előtt latinul beszéltek. A magyarul beszélés nemcsak az iskolában, hanem az utcán is tilos volt s rendszeren valamely terhesebb hivatal viselésével büntették. A *tanórák száma* elég tekintélyes volt. A jézsuitáknál délelőtt-délután 2—2 óráig volt tanítás, ami heti 24 órának felel meg. Az 1657-iki debreceni törvény is ilyen órabeosztást említ. A napi 4 óra azonban úgy volt beosztva, hogy 2 órát soha sem volt szabad egymásután tartani, a délelőtti órákat 6—7-ig és 9—10-ig, a délutániakat 2—3-ig és 4—5-ig tartották. Azomban a tanórákhoz kell még számítani a vitatkozásokra és collátiókra szánt időt, valamint a magántanításban való részvételt, mely szintén tanóra jellegével birt.

Sturm szükségesnek tartotta a vizsgálatot, mert az ifjúságot serkentti, ha előmenetelét figyelemmel kísérik, sőt minden osztályban 2 tanulónak jutalmat is adott. A vizsgákat nyilvánosan tartotta, meghívta arra a lelkészeket, tanügybarátokat és a közönséget, vagyis a magyar református iskoláknál kifejlődött nyilvánosság szellemét Sturmál is megtaláljuk. *Debrecenben* az 1657-iki törvény szerint a vizsgálatot fél-évenként, a téli Pál-fordulás napján és júliusban tartották, így volt ez valószínűleg az első korszakban is. A nyilvános vizsgák előtt egy héttig a rektor kikérdezte tanítványait. A nyilvános vizsgák eszerint diszvizsgák voltak s a rektor a vizsga előtt állapította meg, hogy kik promoveálhatók. Sturm évközben is *promoveálta* a kitünőbb tanulókat, a gyengébbeket pedig több évig is ugyanazon osztályban tartotta, ugyan-

ilyen eljárást követtek a XVI. században a szerzetes rendek iskolái. A vizsgálatok a lelkészek kibocsátása szempontjából az 1567-iki debreceni zsinatot is érdekelték. Ezért a debreceni zsinat 18-ik cikke kimondta, hogy senkit sem szabad kibocsátani felavatás, tudomány és erkölcsben való megvizsgálás nélkül. A 19-ik cikk a felavatást nem köti helyhez „a pápisták módjára“, a vizsgálat eszközlését nem engedi tudatlanoknak, a felavatást vagy a vének tanácsában, vagy a zsinatban teljesítsék az egyház tudós és gyakorlott főpapjai és a superintendens.¹

Valószínű, hogy a grádusokba való osztás ebben a korszakban is meg volt a főcélja annak a sorrendnek a megállapítása volt, amely sorrendben a beneficiumokat kapták. A szünet tartamáról és elosztásáról Maróthy korából van adatunk: Maróthy előtt 22 hétre, vagyis majdnem 5 hónapra terjedt s Maróthy akarta 2 hónapra redukálni. A három főünnepre 4—4 hét szünet jutott, külön aratási és szüreti szünetet tartottak. Nagyon valószínű, hogy a szünetek e korszakban sem voltak rövidebbek.

Mai értelemben vett *önképzőkörök* még ezen korban nem voltak de hasonló célra szolgáltak a *collátiók*, melyekben az előadás anyagát, vagy más kérdéseket vitattak meg, miáltal nézeteik tisztultak, vitatkozási ügyességek fejlődött és folyékony előadásra tettek szert, egyszerűs mind a *collátiók* a társadalmi erényeknek is melegágyaivá lettek. A protestáns intenzív életben nagy súlyt fektetnek az *éneklésre*, ezért az összhangzatos ének tanítását szükségesnek tartották. Melancthon egyszer arra kérte a tanulókat, hogy a templomban karban énekeljenek, mert „ez az összhang tetszik Istennek“.² Bár csak a következő korban vannak biztos adataink az énekkar fenállására, bizonyos, hogy ebben a korban is fenállott s az ifjúságnak temetések, kántálás stb. révén némi jövedelmet is hozott. A *zenében* Sturm szerint szombaton délután a tanulókat gyakorolni kell. Az 1657-iki debreceni törvénynek a zenével való visszaélést tilalmazó rendelkezése régebb idő óta folytatott zenetanításra enged következtetni. A *színelőadások* Sturm szerint az eloquentia előmozdítására szolgálnak: „a színész oldja meg a szónok nyelvét“.³ A legfelső osztály tanulói majd minden héten játszottak Aristophanes, Sophokles és Euripidesből, de legtöbbit Plautusból és Terentiusból. Célok a latin és görög nyelv tanulása volt s hogy a darab compositióját és összefüggését tisztán lássák. A magyarországi jézsuitak nem annyira latin írókból adtak elő, mint inkább a történelemből, pl. az Árpádok és Mátyás idejéből. Nagyszombatban a tanulóknak a társalgásban való ügyesítésére használták fel. Pozsonyban a lutheránusoknál még a XVII. században voltak színelőadások. Meglehet, hogy a debreceni puritán szellem a színelőadásokat még nevelési célokra sem akarta felhasználni, bár nem lehetetlen, hogy az ifjúság kebelében színelőadások előfordulhattak, legalább is ilyen adatot a XVIII. század végéről ismerünk.

A debreceni kollégiumi ifjúság *Machinista társasága* valószínűleg már ebben a korban meg volt. A társaság diariuma 1802-ben a nagy tűz alkalmával elégett ugyan, de az egyesület fenállásáról 1693 körül vannak adatok.⁴ Az ifjúság a debreceni polgárságtól sokoldalú jótéteményt kapott, egészen természetes volt tehát, hogy az ifjúság a maga ügyességét és bátorságát a várost gyakran meglátogató nagy tűzvészek alkalmával a polgárok javainak megmentésére használta fel. A rendszeres

¹ Kiss Áron i. m. 574. l. — ² Nisard i. m. 406. l. — ³ Baumeister i. m. 85. l. —

⁴ Nagy János: A depr. ref. főisk. tűzoltó egyl. tört. 6. l.

társaság megalakítása valószínűleg az esetenként történt segélynyújtásból fejtett ki. Nem lehetetlen, hogy ebben a korban némelyik pártikulában is volt ilyen társaság.

Bár még e korban mai értelemben vett *tornatanítás* nem folyt, a testedzést nem hanyagolták el. A következő korszakban meglevő általános szokás, hogy szerdán, szombaton délután a tanulók tanítóik felügyelete alatt kimentek a szabadba játszani, bizonyosan ebben a korban is meg volt, mert az 1657-iki törvény némely károsnak bizonyult régi játékot tilt, pl. a nyilazást, parittyázást, kártya- és kockajátékot, dobálást, birkozást, zászlóhordozást és más veszedelmes játékokat, ellenben a labdázást és más tisztességes és hasznos játékokat megengedi. *Egészségügyi* intézkedést tartalmaz a debreceni régi törvény 9. pontja, mely az iskolahelyiségek és lakóhelyek tisztántartását az egészség érdekében rendeli el.

10. Iskolai épületek, könyvtárak, szemléltető eszközök.

A debreceni kollégium a régi zárdai iskola helyén épült. Méliusz Péter megfelelő iskola építését sürgette, valószínű, hogy ilyen épület volt is, mert 1589-ben a Caetusnak 51 tagja lévén, s a Caetus tagjai mindnyájan a kollégiumban lakván, bizonyára olyan épülete volt a kollégiumnak, mely ugy a tanítás, mint a bentlakás céljaira megfelelt. Első csapás az iskolaépületét 1564-ben érte, mikor sok más épülettel együtt leégett. Fejedelmi pártfogók bizonyosan gondoskodtak e korban az iskolaépületről is. A pártikulák iskolaépületei fogyatékosak lehettek. A következő korból több ilyen adat áll rendelkezésünkre. Hiteles adatot épületemelésről csak Szatmárról tudunk, hol 1610-ben a városi tanács a lelkészi lak melletti alkalmatlan helyről jelenlegi telkére telepítette át az iskolát 500 frt költséggel. A tantermek fűtésére általános szokás szerint deákok által háztól hordott fát használtak a legtöbb pártikulában. A *debreceni* kollégium könyvtára a Caetus tulajdona volt. A könyvtár 1561 óta Debrecenben megjelent tudományos művekkel is gyarapodott. A Méliusz Juhász Péter által alapított nyomda, melyet a város megvett, s máig is a város tulajdonában van, a kollégiumnak nagy szolgálatot tett. A legrégebb vásárolt könyv 1592-ből való. Gyarapításának egyik módja volt, hogy elhalt papok és tanárok a könyvtárnak könyveket hagytak. A Caetus a maga pénzéből is vett könyveket, több könyvbe be van írva, hogy a Caetus használatára vették, vagy pedig hogy a közvagyonból szerezték. *Nagy-Kőrösön* a rektorokat távozásuk előtt felszólították, hogy könyveiket ajándékozzák az iskolának. Ugyanitt és Nánáson a II. Rákóczi György által adományozott Gradualét az iskola kezelte, Kőrösön 1637. és 1639-ben a város adott bekötetésére költséget.

Szemléltető eszközök alig voltak. Amos Comenius csak a XVII. század második felében készítette a maga szemléltető könyveit, s Lisznyai K. Pál debreceni professor még a XVII. század végén is azt mondta, hogy ő a történelmet végig tanulta anélkül, hogy a benne előforduló földrajzi viszonyokról képzelete is lett volna.

11. Az iskolák tanítói, magántanítók, rektorok fizetése.

Luther azt mondta, hogy ha ő pap nem volna, iskolamester szeretne lenni, mert tudja, hogy a papi szolgálat mellett ez a legfontosabb, s az igazi iskolamestert sohasem lehet eléggé megfizetni. Nemcsak Lu-

ther gondolkozott így, a protestáns felfogás szerint nálunk is azt tartották, hogy a lelkészi szolgálatot a tanítóinak kell megelőznie. Sok előnye volt ennek az eljárásnak, mert az előbb tanítói hivatalt viselt lelkész szivén viselte az iskola fejlődésének ügyét, s az iskola kormányzására és ellenőrzésére szakszerű ismeretekkel is birt. Az iskolák tanítóit különböző névvel nevezték. A XVI. században a rektor, ludimagister, ludirektor és proceptor elnevezéseket találjuk (ritkán a maederator, magister, magister ludi elnevezést is használták). A professor elnevezést a XVII. század közepétől fogva találjuk. A rektorokat nagy gonddal választották meg. Külföldi egyetemeken járt ifjakat hívtak meg rektoroknak, a pártikulákba is hívtak a vittenbergi egyetemről ifjakat. A tanárképzés különben az elméleti képzéstől eltekintve egészen gyakorlati jellegű volt. Az ifjak már mint magán ipaedagogusok tettek szert némi gyakorlati ügyességre, többen preceptorokká lettek vagy Debrecenben, vagy a pártikulákban, közülök kerültek ki a pártikulák rektorai, valamint a nagyobb ekléziák elemi tanítói. Az iskolák tanítói tehát ugy elméletileg, mint gyakorlatilag megfelelő kiképzést nyertek. Igazat adtak Erazmusnak, ki figyelmeztette a szüleket, hogy gyermekeik tanítóit jól válasszák meg, s korholta az anyát, ki több figyelemmel gondozza máltai kutyáeskáját, mint fiát, s nagyobb fizetést ad lovászáának, vagy sólyommesterének, mint gyermeke nevelőjének. Erdélyi fejedelmeink, kik európai hírű tudósokat hívtak iskoláikba, megértették Erazmus intését. Erazmus szerint 5—6 gyermek mellé kellene egy tanító. Református iskoláink anyagi erő hiányában ezt nem teheték, hanem egy rektorra bízták az egész iskola vezetését, amint ezt Trozendorfnál látták, ki a nagyobb tanulók segítségével tanította a kisebbeket. Így fejlődött ki a publicus praeceptor

Debrecenben először csak egy tanszék volt, I. Rákóczi György fejedelem 1636-ban állította fel a másodikat, a város ugyanakkor a második tanári lakást adta. A Rákóczyak bukása után 1658-tól fogva ezt a tanszéket is a város tartotta fenn. A rektor a felsőbb tanulókat tanította, az alsóbb osztályokat pedig a nagyobb deákok közül kijelölt publicus praeceptorok. Megtörtént, hogy pl. 1596-ban Szilvásújfalvi Imrét tanszéke elfoglalása előtt külföldi tanulmányutra küldték.¹ Így küldték ki Kőrösről 1531-ben Kőrösi Csuda Demetert. A rektor értekezéssel foglalta el tanszékét, 1629-ből ismerjük az első székfoglaló értekezés címét.² *Szathmáron* 1610-től fogva a rektor felügyelete alatt 4 esküdt deák tanított. A többi pártikuláról csak általánosságban tudjuk, hogy a rektor mellett, vagy Debrecenből vitt togátus deákok, vagy az illető iskola nagyobb tanulói tanítottak mint preceptorok. A Debrecenből vitt rektorok 2 évig igazgattak egy iskolát. Az 1606-iki szathmári közzsinat kimondta, hogy a rektorok két éven túl ne igazgassák az iskolákat, hanem ha alkalmasak voltak, a tanításra kibocsáttassanak, ha nem, utasíttassanak vissza a főiskolába.³ E korban a rektorságra sorrend szerint bocsátották ki a tanulókat előmenetelőkre való tekintet nélkül. Így volt ez 1663-ig. Az 1621. évi nyirbátori zsinat utasította a rektorokat, hogy bizonyítványaikhoz az esperes beleegyezését és pecsétjét kérjék.⁴ Akit szegénysége miatt bocsátottak ki, rektorsága leteltével még egyszer felvették az iskola polgárai közé. Az 1567-iki debreceni zsinat 45. cikke szerint jámbor szorgalmat, hűséget és engedelmességet kíván a szentlélek a tanítóktól, továbbá mérsékletet és szerénységet. A tanítók

¹ Fraknói i. m. 87. l. — ² Balogh F. D. P. L. 1904. évf. 101. l. — ³ Tóth S. Adalékok. 1885. 16. l. — ⁴ Tóth S. Adalékok. I. 29. l.

különösen Urnapokon el ne hanyagolják kötelességeiket.¹ Az 1577-iki váradi közzsinat végzése szerint a tanítás szolgálatától idegenkedő iskolaigazgatókat, kik csupán rut hasznót és nyereséget vadásznak, nem veszik be, valamint a részegeskedő, fajtalan, rendetlen életűeket és kőborló bohócokat.² A pártikulák rektorainak és preceptorainak az isteni tisztelet körül is voltak kötelességeik. Ilyenek voltak a canonica órákon való predikálás, az Urasztala körül éstemetéseknél való segédkezés, templomi éneklés, halotti anyakönyvek vezetése stb. Az *elemi iskolák* tanítója Debrecenben a kollégiumban a sexták osztályát tanító publicus preceptor volt. A pártikulákban a rektor felügyelete alatt a nagyobb deákok tanították az elemi osztályt. Ahol pártikula nem volt, az iskolamester maga tanította az elemi osztályokat, kiket szűkebb körü deákismeretekre is tanított.

Erazmus ajánlotta, hogy a gazdagok tehetséges szegény fiukat vegyenek gyermekeik mellé nevelőnek, mert ez a legnagyobb alamizsna-nyújtás. Református iskoláink csekély anyagi erejük miatt az ilyen segélynyújtásra rá voltak utalva. Sárospatakon privátus paedagogusoknak, Debrecenben privátus preceptoroknak nevezték őket. A privátus preceptorai intézmény már e korban meg volt Debrecenben. Kitűnik ez az 1657-ik évi törvény kéziratából, ahol az 1657. évi törvény II. sz. 19. cikke végére oda van jegyezve, hogy a magántanítókra vonatkozó eme cikket a régi debreceni törvény 15-ik cikkéből vették át.³ Ezen régi törvény tiltotta a deákoknak, hogy a rektor tudta nélkül valamely gyermek tanítását felvállalják, minden deák a rektortól várja tanítványát. Azért volt szükség a rektortól tenni függővé a tanítványok felvállalását, mert ezen intézmény főcélja a szegény sorsu tanulók segítsége volt. A tanítás fejében pénzt fizető gyermekeket nummistáknak, akik főztek, cibistáknak, akik kenyeret adtak, panistáknak, akik pedig mosást teljesítettek, lotoroknak nevezték. A segély nyújtás mellett azt is el akarták érni a magántanítói intézménnyel, hogy kevés tanítóval ellátott iskoláinkban a tanulók előhaladását ez által biztosítsák. Épen ezért a magántanítónak a nyilvános tanítás módját kellett követni, mit a rektorok és preceptorok is ellenőriztek.

Mint a többi egyházi hivatalnokoknak, úgy a tanárok és tanítóknak a fizetése is tulnyomó részben természetbeli fizetés volt. Természetbeli jövedelmük több volt, mint amennyire szükségök volt, úgy, hogy egyrészt eladhatták, pénzbeli jövedelmüket pedig félre is teheték külföldi utazásra. Az 1567-iki debreceni zsinat 46. cikke rendeli, hogy a tanítók fizetésökkel meg legyenek elégedve, lsten ígéből és a természet törvényéből folyik ez. A lelkipásztor az iskolaigazgató jövedelmét ne ragadja el.⁴ Az apostol szerint kiki elégedjék meg sorsával. Ugy rendelkezte az Ur, hogy amint a hivatalok, úgy a fizetések is különbözzenek. Debrecenben 1588-ban a poetikai és rhetorikai osztály tanítói 36—36 frtot, a syntacticai osztályé 36, az etymológiai osztályé 30, a rudimentariusok és donatistáké 25 frtot kapott.⁵ A debreceni traktusban a debreceni rektor fizetése után mindjárt következett a *böszörményi* rektoré, mely 40 frt, 15 köből buza, temetési díj és fából állott. *Szoboszlón* 50 frt, 40 fél negyedrés buza, s más járulék volt a rektor fizetése.⁶ *Szathmáron* 1610-ben a rektor kapott 80 frtot, 20 köből búzát és didaetrumot, „ha vittenbergi tanítót alkalmaznak“, de hazai tanító csak 56 frtot és naturalékat kap. A rektori állás tekintélyének a fokát mutatja a lelké-

¹ Kiss Áron i. m. 602 l. — ² U. o. 694. l. — ³ Főiskolai levéltárban 1637-iki törvény kézirata. — ⁴ Kiss Áron i. m. 603. l. — ⁵ Series St. — ⁶ Soltész L. közlése.

szek egykoru fizetésével való összehasonlítás. Megemlítem, hogy 1664-ben a derecskei pap 50 frtot, a szoboszlói 75, a berettyó-ujfalui 75, a hadházi 50, a bősörményi 75, a nánási 50 frtot kapott, melyekhez naturálék járultak.¹ Fentiekből megállapíthatjuk, hogy a rektorok fizetése átlag körülbelül $\frac{1}{4}$ részszel lehetett kevesebb, mint a papoké. A terménybeli fizetéssel részint annak gyarlósága, részint nehézkes értékesítése miatt, de meg a rendetlen behajtás folytán is sok baj volt, mint ez az egyházmegyei jegyzőkönyvekből bőven igazolható.

12. A tanulók létszáma s társadalmi helyzete, ruházata.

A tanulók létszámát e korban nem tudjuk pontosan meghatározni, mert egyrészt az elemi iskola nem volt pontosan elválasztva a deákiskolától, másrészt az adatok csak a subscriáltakra vonatkoznak. *Debrecenben* 1589-ben 51 tagja volt a Caetusnak, 1588—1670-ig pedig 1553.² Ebből egy évre átlag 19 subscriáló jut, néha azomban az 50-et is elérte. A deákok számát a hadjáratok is apasztották, a mezőkeresztes csatában 3 deák esett el, 1608-ban egy törökké lett Budán.³ Nagy-Kőrösön 1632-ben 16 deák irt alá a törvényeknek. Szathmáron 1610-ben 10 togátus deák, összesen pedig 34 deák volt, 1622-ben csak 7, 1623-ban már 58, 1634-ben 77, ami a létszám nagy hullámsására mutat. A tanulók mindenütt tulnyomóan a *helybeliek közül* kerültek ki, az anyaiskola felsőbb tanfolyamába a pártikulákból özőnlöttek nagyobb számmal. A jézsuita iskolákkal szemben, melyeknek növendékei nagyrészen az előkelők közül kerültek ki, református iskoláink első sorban az illető város polgárságának művelésére voltak szánva. Ezen feladatot be is töltötték, amennyiben a pártikulákkal bíró városok polgárai elég magas értelmi színvonalal bírtak, a városi tisztviselők a város polgáraiból kerültek ki. A pártikulák növendékei majdnem mindnyájan *reformátusok* voltak. Ennek oka főképen abban keresendő, hogy a kormány kitiltotta a katolikus gyermekeket a református iskolákból. Kőrösön 1630—1830-ig, tehát 200 év alatt alig volt 4—5 más vallásu tanuló. *Anyanyelvre* nézve kevés idegen ajku tanuló volt a református iskolákban. Maróthy még 1741-ben is beszélt német és szláv deákokról, kiknek a magyar nyelvet, szerinte, tanítani kell. Az alsóbb tanfolyamok tanulóinak csak kisebb része lépett valamely *közpályára*, nagyobb részök általános műveltség megszerzése céljából végzett nehály osztályt, annyival inkább, mert az elemi és deákiskola egymástól nem voltak pontosan elválasztva. A felsőbb osztályokat és tanfolyamot végzett deákok első sorban lelkészek és tanítók lettek, de találunk olyanokat is, kik „külső rendbe” léptek, vagyis városi, vagy megyei s más közhivatalra léptek. Legtöbb esetben van feljegyezve a jegyzői pályára lépés.

A deákok formaruhájának megállapítása a wittenbergi magyar Bursa szokásaira vezethető vissza. Valószínűleg azt várták a formaruha viselésétől, hogy ez a deákokat hivatásukhoz illő komoly magaviseletre indítja. Az 1571-iki wittenbergi törvény tiltja a különleges szabásu öltönyt, aranyzsinórral és drágakövekkel, valamint a tollakkal diszitett kalapokat. Majd így folytatja: „Ha pedig valaki, megfeledekezvén minden szeméremről, nem pirulna magyar öltöny helyett más nemzetbeliek

¹ Archivum ecclesiasticum soc. Debrecinae. 79. 1. — ² Series St. 46. 1. ezzel a megjegyzéssel: 1553 eddig a deákok száma, ha megolvason is. — ³ Series St. 1—3. 1. 9. 1.

ruháját felvenni“, megintés után a társaságból kizárandó. Egy ifjut a magyar öltöny mellőzéseért csakugyan ki is zártak, mi a nemzeti önértzet jellemző megnyilatkozása volt. A *debreceni* deákok öltözetéről első intézkedést 1603-ban találunk, amikor a dengelegi zsinat elrendelte, hogy a deákok ruhájára nézve a maiores articuli nevű 1567-iki kánonok 45-ik cikke tartandó meg. E kánon azt mondja, hogy a tanítók és tanulók a ruházatban mérsékletet és szerénységet tanusítsanak. A katonai szokásokat és ruházatot a fej tulságos megnyírásával együtt tiltja a Szentírás.

„Egyszerű volt a próféták, apostolok és tanítványok ruházata és mindenik meg volt különböztetve a vitézkedők és kereskedők öltözetétől, mint az Illyés Elizeus, Keresztelő János és az apostolok öltözetei leiratnak. A Szentírásban rossz hire van a mértéktelen hajnyírásnak. Jeremiás és Mózes a haj és szakáll babonás és katonás megnyírását tiltják. Azért a ruházatban és nyiratkozásban a tisztos közepszerre vigyázzanak, ne legyenek két homlokuak, mint a szörnyek, mert ezekért feddődzik az Isten igéje.“¹ Az 1593. évi kereszturi zsinat 29-ik cikke rendel, hogy akik hozzájuk nem illő katonai öltönyöket, felmetszett süveget, lovagsizmát, török hajnyíratot és más afféleket bitorolnak és helytelenül fegyvereket viselnek és dorbézolnak, ki kell csapni az iskolából.² Az 1624. évi váradi közzsínat a rektorok és tanulók öltözetéről határozott, de a végzéseket nem ismerjük.³ — Valószínű, hogy ugyanezen évben Rákóczi György és Bethlen Gábor fejedelem megbízásából rendelte el azt a formaruhát, mely a XVIII. század közepéig használatban volt: bokáig érő kapesos dolmányt, felette zöld tógát, sárga zsinóros kihányással, nyestes sinkót, vagyis hosszú magyar süveget, tetején zöld foszlánnyal. Ezen zöld tógára céloz a Hármas Kis Tükör következő kifejezése: „Itt lakik Pallas zöldes táborával“. Az 1630-iki debreceni zsinat megújította a deákok és rektorok öltözetéről hozott 1624-iki váradi zsinati végzéseket, s elrendelte ezeknek a Caetus könyvébe írását.⁴ Szathmáron is emlitenek 1610-ben tógás deákokat. Valószínű, hogy a tóga használata legtöbb pártikulában csak a rektorra szorítkozott, mint fenti zsinati végzések sejtetik, a deákoknak nevezett alsóbb klassziszbeli tanítókra nézve nem igen tartották kötelezőnek.

13. A tanulók önkormányzata, igazságszolgáltatás.

A középkori iskolákban szigorú törvényekkel akarták a rendet biztosítani. Agricola az antverpeniektől azért nem fogadta el a tanítóságra való meghívást, mert „az iskola hasonló a börtönhöz, melyben a verésnek és sirásnak soha sincs vége“. Trotzendorf goldbergi iskolájában az ifjúságot bevonta úgy a tanítás, mint a fegyelmezés és az anyagi ügyek kezelésébe. Az iskolai rend ellen vétők felett a senatus a consul elnöksége alatt vád- és védbeszédnek alapján hozta ítéletét. A vádat vagy Trotzendorf vagy egy tanuló emelte. Ha a vádlott ügyesen védte magát, jó védőbeszéde alapján felmentették. Mondják, hogy Trotzendorf azért járt így el, hogy a tanulók a világi felsőséget és bíróságot, mint Isten rendelését tiszteljék. Eljárásának oka azonban az is lehetett, hogy kevés számu tanerővel csak így fegyelmezhetette iskoláját. A tanulók alkották a Caetust, mely 6 klassziszra, a klassziszok pedig tribusokra oszoltak. A fegyelmet fentartották az oeconomusok, eforok, quaestorok, censorok, senatorok és a consul. Sturm iskolaszervezete hasonló alapokon nyugszik, az osztály polgárai az ordót, vagy tribust alkotják, mely decuriákra

¹ Kiss Áron i. m. 602. l. — ² U. o. 716. l. — ³ Tóth S. Adalékok. I. f. 22. l. — ⁴ U. o. 27. l.

oszlik, utóbbiak élén állanak a decuriók, akik mint animadversores morum et exactores officiorum felügyeltek társaikra. Sturm ezt a hieronimiták lüttihei intézetében látta, de míg ott a tanítók segítségére voltak a tanulók, addig Sturm szerint e rendszer főcélja, hogy „a klasszikai műveltségbe való bevezetésre hivatott iskola mintegy kifejezze a republica képét“. A jézuitáknál a fegyelmezés főszköze a kémkedés volt, mert az által, hogy a tanulók társaikat ellenőrizték, kémkedésre szoktak. A szigorú ellenőrzést Melanchton is szükségesnek tartotta, kívánta, hogy a növendékeket zárva tartsák, mindenikért egy tanár feleljen, a tanulókat együtt szállásolják el s a városban egy tanuló se lakjék az iskolán kívül, legfőlebb a rektor engedélyével. Mivel azonban ez a kívánság a város szabadalmaiba ütközött, nem volt keresztül vihető.¹ A *debreceni* kollégium a tanulók önkormányzatának mintáját a wittenbergi magyar Bursától vette, mely 1546-ban alakult, 1555-ben állandó szervezetet nyert s ekkor alkotott szabályait az egyetem rektora 1571-ben megerősítette. A Bursa tagjai évi tagsági díjat fizettek, de Magyarországból is kaptak egyesektől s városoktól segílyt, különösen azok küldtek adományokat, kik egykor a Bursa tagjai voltak. A Bursa pénzéből egyeseket segítettek, néha lakomákat rendeztek. Egy ízben arra kaptak pénzt, hogy rajnai bort vegyenek rajta, „mit gyorsan meg is cselekedtek“. Tanáraik tiszteletére néha ebédet adtak, vagy pénzt adtak tanáraiknak. A Bursa élén a senior állott, ki a gyűléseken elnökölt s a viszályokat kiegyenlítette. Az 1657-iki debreceni törvény forrásai közt határozottan megjelöli több pontjában, hogy az 1571-iki wittenbergi törvényből vett át sok intézkedést. Bár 1657 előtt az ifjuság hivatalnokairól csak gyér adataink vannak, mégis az 1657-iki szervezet fenállását, ha nem minden részleteiben is, de lényegében bizonyosra vehetjük. Ugyanis a Series Studiosorumban 1588-tól fogva némely deák neve után a Caetusban viselt hivatala is fel van jegyezve. Ilyenek voltak a senior, contrascriba, oeconomus, kantor, kollaborator, kollega, coquus, explorator, lotor, vigil, janitor és a később nem található decanus. Ezeknek a munkáját bíralták is a Series Studiosorum szerint, amennyiben azoknak, kik valamely hivatalt jól töltöttek be, ezt megjegyezték neve után. A rektorokat és preceptorokat többször megdicsérik, de különös gonddal emelik ki a coquus érdemeit laudabilis, vagy optimus jelzővel, vagy ilyen formán: coquiae satisfacit laudabiliter.²

E korszak törvényeit nem ismerjük ugyan eredeti szövegében, de alábbiakban az 1657-ik évi törvény kéziratából megkísérlem összeállítani az e korban fenálló törvényeket. Ugyanis az 1657-iki törvény kéziratában meg van jelölve, ha valamely cikket vagy a wittenbergi törvényből, vagy a régi debreceni törvényből, vagy pedig a sárospataki 1621-ik évi törvényből merítettek. E korszak törvényei a tanulók szilaj és nehezen fékezhető szellemének bizonyítékai. A fegyelem, sőt a professorok tekintélye is gyenge lábon állhatott, mert az 1631-iki piskolti esperesi gyűlés tilt a tanulóknak minden esküvést, szövetkezést és rendetlen gyűléseket és ezt az iskola törvényei közé iktatja, elkerülhetetlen szükség esetén a rektor ad a gyűlésre engedélyt; ha engedély nélkül tartanak gyűlést, megvesszőztetnek.³ Az ifjuság nyugtalan szelleme ezen kor háborúi, a folytonos török és német harcokból érthető. A deákok és polgárok közt fegyveres összeütközések is történhettek, de ellenséges támadás alkalmával a polgárság a deákokban támogatókra talált. Bün-

¹ Nisard i. m. 331. l. — ² Series St. 72, 77, 82, 85. stb. lapjain. — ³ Tóth S Adalékok I. f. 28. l.

tetési nemek voltak: intés, dorgálás, oratione publica complacatio, deprecatio, degradatio, latin versek vagy beszédek elszavalása, jótéteményektől való megfosztás. Sokszor fordul elő a pénzbüntetés is, mit némelyek arra vezetnek vissza, hogy az üres zsebű deákot ezzel akarták sujtani. Szerintem valószínűbb oka az, hogy a büntetéspénzt a Caetus pénzén való osztozkodás alkalmával vonták le a büntetett tanuló részéből s így nem volt olyan súlyos büntetés jellege. A wittenbergi Bursa szigoruan sujtotta az erkölcsi vétséget, így 1592-ben Eszterházi Tamást beestelenséggel vádolván, a Caetusból kizárták és némelyek közbenjárására vették csak vissza bizonyos feltételek alatt.¹ A Series Studiosorum a súlyos büntetések közt a megvesszőzést és megkorbácsolást is említi. Így pl. 1659-ben egy tanuló: „virgis caesus abivit ad Graecas Calendas”; egy másik: „virgis caesus exmissus”.²

Az 1657-iki törvény következő pontjai vétettek a *debreceni régi, tehát e korban fenálló törvényből*: A törvények megtartására a senatus scholasticus ügyelt, melyben a rektor is részt vett. Azomban a XVI. században a Caetus a rektor nélkül s annak ellenére is hozott határozatot. Ezért már a régi törvény eltörölte a senatus scholasticust, melyet az iskola rektor sérelmével a deákok bitoroltak. Ha a rektor hibát követ el, vagy tanításában nem jár el helyesen, titkos gyűléseket mellőzve, először az iskola elöljárójának, azután az eklézsia elöljáróinak, vagy az esperesnek jelentsék. Aki a rektort méltatlanul vádolja, megvesszőztetve elbocsátandó. (Régi t. 6. és 18. c.) A deák a rektorral szemben semmi jogot és igazságszolgáltatást ne gyakoroljon, hanem magát tisztelettel alávesse, a rektor vétségeit a felsőségnek jelentse be. (Lex ant. 5. t.) Legtöbb törvény tiltotta a tanulók féktelenségeit. Akik zavart támasztanak, az iskolából a városba kirohanást intéznek, fegyvert viselnek, vért ontanak, köz- és magánházakat megtámadnak, fegyverre kiáltanak, másokat megsebesítenek és az utcán éktelen lármát csapnak: megvesszőztetnek és kicsapatnak, főben járó bűn esetén a politikai magistratusnak adandók át. (Régi t. 12. c. wittenbergi 1, 4, 5, 10. t. pataki 10. t.) Mindenféle összejövetelt csak a rektor engedelmével szabad tartani. (R. t. 18. c.) Tilos a magánbosszu akár tettel, akár szóval, továbbá a rágalmazás, gyalázás, árukodás, rossz indulatu versekkel és epigrammákkal való bántalmazás. (R. t. 13. és 17. c. wittenbergi 1. t.) Ha valamely deák városi polgárt bántalmaz, a polgár ne vegyen magának elégtételt, hanem jelentse tanukkal együtt vagy a rektornak, vagy a papoknak. Ha deák szenved polgártól sérelmet, jelentse a rektornak, aki a magistratusnak és a patronusoknak jelenti. (R. t. 13. c.) A deákok óvakodjanak a szőlőskertek, fák, szántóföldek, dinnyeföldek és erdők elpusztításától. (Wittenbergi 1. t.) Tilos közlakomát tartani, különösen tilosak az exitusok (bucsulakomák) megünneplése, mert ezek sok bajnak forrásai. Legfőlebb 7 személyt szabad hívni az exitusra, csak magán háznál szabad tartani s nem az auditoriumban, vagy a senior házában, vagy a városban. Név- és születésnap ünneplése évessel-ivással tilos. Ha az iskolában vétének ellene, bizonyítvány nélkül küldendők el, ha a városban, akkor a magistratus bünteti meg a vétkeseket. (Wittenbergi 8—9. t. és Lex ant. 12. t.) Senki se menjen lakomára vagy vacsorára hivatlanul, éjjel kint ne maradjon. (Lex ant. 9. t.) Tilos a haszontalan esküdözés. (Wittenbergi 1. t.) Tilos a kártyajáték, kockajáték, abusus fidium (zenével való visszaélés) testudinum, lyrarum.³

¹ Bursa Wittenbergensis j. k. 6. l. — ² Series St. 52. és 68. l. — ³ E törvényeket a debreceni 1657-iki törvény kéziratából állítottam össze.

14. Tanulók segélyezése.

Református iskoláink társadalmi osztálykülömbőség nélkül mindenkit befogadtak. Nyitva voltak a röghöz kötött jobbágy előtt is; a tanulók jelentékeny része épen a szegénysorsúak közül került ki. A szegény tanulók szolgálataik fejében bizonyos jótéteményeket kaptak az iskolától. A neutralisták olyan kisebb új tanulók voltak az oratorok, poéták s kivételesen a syntaxisták közül, kik az iskolának teljesített szolgálat fejében lakást s némi pénzösszeget kaptak. Mind a mendikánsoknak, mind a neutralistáknak külön kurátoruk volt. Debrecen város egy malmot engedélyezett a deákok kenyérlisztjének őrlésére, 1681-ben két ilyen malmom volt. 1592-ben a malmok jövedelmének, s az eltévedt marhák és magvaszakadt jószágok $\frac{1}{3}$ részét adta a város a Caetusnak. Az ötvös céh 1598-iki szabályai értelmében a birságok $\frac{1}{8}$ részét az iskolának adta, 1741-ben a céhek adománya 275·78 frtra rugott. Az őszi segélygyűjtés Debrecen város lakosságától 330 korona átlagos évi bevételt mutat. A város adta a sütő- és főzőházat a kollégium melletti területen.¹

Az alumnus deákok úgy Debrecenben, mint a legtöbb pártikulában az iskola épületében levő „kamarákban“ laktak, mint a legtöbb helyen nevezték. Debrecenben a deákok jövedelmei voltak: a magántanítványoktól (nummista, panista, cibista), ünnepek, lakodalmak s névnapok alkalmával a köszöntések fejében kapott segély (kántálás), temetési díj s a legációk. Szathmáron a XVII. század első felében a Bursa sacra (cassa caritatis) bevételei közé tartoztak a büntetéspénzek, temetésdíjak, az egyházak által rektorságra vitt tanulókért fizetett díjak (2—2 frt), a pium legatumok jövedelmei, a nyári supplicatio bevételei s a városi polgárok ünnepi adományai. Nagyobb összeget a senior és contrascriba előttemezésével az egyház gondnokának adtak át a rektor közvetítésével. Nagyobb ünnepek alkalmával innen is küldek vidékre legációba ifjakat, kik egyházi szolgálatuk fejében némi pénzösszeget kaptak. A pártikulákban általános volt a coquia. Szathmárról 1607-ről van feljegyezve, hogy a város a deákoknak régi szokás szerint főzet s 10 köböl buzát ad, vagy e helyett egy malom szombati jövedelmét. A főzést bizonyos „nehéz beszédek miatt“ szerették volna mellőzni. Nagykőrösön és Hódmezővásárhelyen a jobbódu gazdák felváltva főztek a deákoknak. Sem a lakosságnak, sem a deákoknak nem volt kellemes az élelmezés ilyen módja, úgy, hogy több helyen tettek kísérletet arra, hogy a város maga főzessen a deákoknak. Sokoldalú segélyben részesítette tehát a városi polgárság s a vidék református vallású lakossága a deákokat. Nagyon is kimerítette ez több más adó mellett a nép adózó képességét. Jézsuita írók azt mondják, hogy a református iskolák a sokoldalú segélynek köszönhetik népességüket, feledik, hogy itt a református vallású lakosság saját fiainak nyújtott segélyt. A *minervale* vagy didactrum, mint a tandíjat nevezték, a rektorok jövedelem forrása volt. Ezt a gazdagabbak fizették, a szegényebbek fel voltak mentve alóla. Ruha- és tankönyvsegély is szokásban volt néhol.

Tény, hogy sok ember végezte iskoláit a református iskolák segélyezése mellett s lett később hasznos polgára a hazának s kiváló tagja egyházának.

¹ Balogh F. i. e. D. P. L. 1904. évf. 101. l.

II korszak 1640 – 1790-ig.

1., Közállapotok.

A XVII. század második felében az országos pusztulással kapcsolatban több pártikula megszűnt, vagy hosszabb ideig szünetelt. A Duna-Tisza közén és a Nagyváradtól délre eső területen több pártikula még a XVII. század első felében tönkre ment a török háborúkban, a XVII század második felében pedig már Debrecen környéke is ki volt téve a török pusztításainak. Az általános romlás arra indította a debreceni 1681-iki rész zsinatot, hogy követeket küldjön Thököly Imréhez és Wesselényi Pálhoz azzal a kéréssel, hogy ne engedjék a katonákat a templomokban, paróchiákban és iskolákban rabolni.¹ Az 1695. évi erdői zsinat meg védlevélért folyamodott Veteráni tábornokhoz, hogy a lelkészek és iskolák katonai beszállásolástól, sarcolástól, marháik elhajtásától a katonaság által kiméltessenek meg.² Növelte a bajt, hogy országos törvények tették levetővé a protestáns lakosság üldözését, az 1681 : XXV. t.-c. értelmében a földesur a református vallású lakosságot bármikor elűzhette, így tett pl. Károlyi Sándor Erdődön és katolikus svábokat telepített helységébe. Az 1681 : XXVI. t.-c. csak a kijelölt helyeken engedte meg iskolák állítását. Földesuri jogon üzte el Báthori Zsófia 1685-ben a pataki kollégium tanárait és ifjuságát, s adta át a kollégiumot a jezsuitáknak. Az evangélikusoknak még a XVII. század folyamán fenállott mintegy 70 iskolájából a XVIII. század elején alig maradt 10. Az előző korban ismeretes mintegy másfélszáz református deákiskolából kevés állott fenn állandóan, némelyek több évtizeden át szüneteltek, mások meg végképen elenyésztek. Hogy mégis több pártikulának időnkénti fenállásáról van tudomásunk, oka abban keresendő, hogy hiteles adatok több pártikuláról állanak rendelkezésünkre, mint az előző korban. Több pártikula összeköttetése az anyaiskolával hosszabb időre megszakadt, s különösen 1680—1703-ig az összeköttetés csak a Nagyváradtól északra s a Tisza vonalától keletre elterülő kis körre szorítkozott. A kuruc korban a felkelők területén szabad vallásgyakorlat lévén, amennyiben a hadi zajban a rektorok vivése lehetséges volt, az összeköttetés megújult. A szathmári béke után nemcsak a városok és egyházak buzgólkodtak az iskolák újból való felállításán, hanem az országgyűlés is érdeklődni kezdett a tanügy iránt. III. Károly, bár a protestáns iskolákkal nem rokonszenvezett, uralkodása elején nem gátolta fejlődésüket, mert szükség volt azokra. Bár az 1715 : XXXI. t.-c. megtiltotta a protestánsoknak az egymás közt való gyűjtést, egyelőre e tilalomból nem támadt nagyobb veszedelem. Fontosabb következménnyel birt az 1723 május 7-iki ülésből a rendeknek a királyhoz intézett kívánalmában kifejezett azon alap gondolat, hogy az államhatalomnak az iskoláztatást elhanyagoló szülékekkel szemben kényszerítő eszközöket is kell használni, mert a közjó kívánja, hogy minden gyermek az őt megillető nevelésben részesüljön, vagyis kimondták a tankötelezettség elvét. Ennek alapján jött létre az 1723 : LXX. t.-c., melynek értelmében a király az

¹ Bakóczy: Extractus protocollorum tractus Debrecin. 1615—1773. Alsószabolcsi ev. ref. egyházmegye levéltárában. — ² Tóth S. Adalékok I. f. 72. l.

alapítványokra és intézetekre való felügyeleti jogot magának tartotta fenn. Ezen törvény alapján a helytartótanács 1725 jan. 9-én rendeletet adott ki az egyházi és jótékonyági alapítványok és egyházi épületek megvizsgálására. Az 1731 márc. 21-én kiadott Carolina Resolutio sem orvosolta a bajt, mert csak az *articularis* helyen és csak a grammatikáig engedélyezte a protestáns iskolákat, a felsőbb iskolákat pedig, ha királyi engedelem nincs azok fentartására, e rendelet értelmében be kell zárni. A király felsőbb iskolák állítását csak abban az esetben engedi meg, ha azok állandó és biztos alappal bírnak, hogy az ország lakosait gyűjtésekkel ne terheljék.¹ Ezen törvény alapján sikerült a kormánynak a debreceni kollégium több pártikuláját a grammatikai fokig leszorítani. Hiába hivatkoztak a reformátusok az 1608: I. és az 1647: III. t.-cikkre, mert ezek a szabad vallásgyakorlatot biztosítják ugyan, de az iskolákról nem szólnak. A kormány meg azt mondta, hogy a szabad vallásgyakorlat abban áll, hogy a szülék gyermekeiket vallásuk tanainak ismeretére szabadon taníthatják, erre a célra pedig elég, ha iskoláik a grammatikai fokig terjednek, s néhány theológiai tanfolyamuk van lelkészeik és tanítóik képzésére.

Veszendőbe mentek a régi fejedelmi alapítványok, sőt azokat kérni is veszedelmes volt. A debreceni városi jegyzőkönyvben van feljegyezve 1715-ből: „Az erdélyi sóaknákból kollégiumunk számára hajdan konferált sónak kikérése iránt professor uraiméknak *silentium imponáltatik*, non est de tempore, nem is kell seholánknak *fundusának*, vagy *fundatiójának* lenni.“² Az idők már ekkor is elég gonoszak voltak, de a város részéről a kollégiumnak adott segély megvonását senki sem tartotta lehetségesnek. Azomban a debreceni református egyház már sokféleképpen tapasztalta a katholizáló kormány erőszakos eljárását. A Debrecen város által 1715 vagy 1717-ben Leidában nagy költséggel mintegy 12000 Rhénes frtért 4000 példányban kinyomott Csipkés Komáromi bibliának a XVIII. század közepe fele Lengyelország felől beszállított példányait az egri püspök megégettette, úgy, hogy a bibliának utban levő többi példányait nem mervén behozni, azokat Danekában és Varsóban rakták le, utóbbi helyen a porosz követnél, végre 1786-ban utnak indították; de a víz befagyása miatt nem messze szállíthatták, Podgorze nevű városban pedig a harmincados tartóztatta fel, majd meg a bibliákat szállító kereskedő megbukván, csak nagy nehezen tudták bebizonyítani, hogy a bibliák nem a kereskedő tulajdonát képezték, végre 1789-ben a bibliák Debrecenbe érkeztek.³ A szepesi kamara 1755-ben két katolikus senatort nevezett ki, s a tanács kötelességévé tette a katolikus vallás terjesztését, 1760-ban elrendelte a királynő, hogy miután már Debrecenben katolikusok is vannak, a tisztujítás után a katolikus templomban kell isteniszteletet tartani, ott kell a hivatalos esküt is letenni. Szathmáron a jézsuiták 1764-ben a református főbírót a *decretalis* eskü letételére akarták kényszeríteni. A szathmáriak a debreceni consistoriumhoz fordultak tanácsért, sejtven, hogy ügyök együtt bukik, vagy győz.⁴ Debrecenben 1778-ban katolikus lett a főbíró, s a református vallásu magistratuálisok is a katolikus templomban voltak kénytelenek esküdni, 9 református senator mellett 6 katolikus volt. „Látni lehet előre a szomorú consequentiákat mindezekből“ mondja a consistorium jegyzőkönyve.⁵ Nem hiába látta rossz színben a kollégium

¹ A Carolina Resolutio kiadását megelőző konferencia történetét l. részletesen Molnár A. i. m. 280. l. — ² Szücs I. i. m. 920. l. — ³ Debreceni ref. egyháztanács j. k. 1789-1818-ig. 1. l. — ⁴ Debreceni e. t. j. k. 1764. febr. 9. — ⁵ U. o. 1778. évi 1037. f. p. Lásd a Prot. Szemle 1905. évi I. füzetében megjelent cikkemben részletesebben.

jövőjét halálakor Domokos Márton főbíró, kit haldoklása közben a kollégium 4 professora felkeresett, hogy megköszönjék a kollégiumhoz való hűségét, s engedelmet kérjenek, ha valamit vétettek ellene, mire a főbíró viszont bocsánatot kért a professoroktól, s intette őket, hogy a kollégiumot semmi bajában el ne hagyják.¹ Tény, hogy annyira nem reméltek a debreceni reformátusok semmi jót Mária Terézia kormányától, hogy 1765-ben arra a pusztá hirre, hogy egy zászló felszentelésére Debrecenbe jön a váradi püspök, rögtön óvintézkedéseket tettek, hogy a templomokat baj ne érje.² A tiszántuli egyházkerület is jónak látta 1763-ban utasítást adni a gyülekezeteknek arra nézve, hogy miképen járjanak el, ha templomokat, iskolákat és paróchiális házakat akar-nak tőlük elvenni: appelláljanak a királynőre, s „királyi rendeleteket kívánjanak az invásoroktól”.³ A kormány 1752-ben a debreceni ref. egyházra és kollégiumra halálos csapást akarván mérni, megtiltotta Debrecen városnak a ref. egyház és kollégium segélyezését, mivel a debreceni katolikus egyház semmit sem kap a várostól. Ilyen formán a kollégium 3431 rhénes frt 20 kr jövedelemtől esett el, melyet addig a város aranyban és ezüstben fizetett.⁴ A cenzura megbénította a szabad szellemi mozgást, a városi nyomdában szigorú ellenőrzés mellett lehetett könyveket előállítani. A kormány 1747-ben a heidelbergi ká-tének a városi nyomdában és a könyvkereskedőknél levő példányait elko-bozta,⁵ majd 1749-ben a városi nyomda privilégiumának és a városi nyomdában nyomott könyveknek a helytartótanács-hoz való felküldését rendelte el, mire a consistorium azt a jellemző határozatot hozta, hogy „bátorságosabbnak tetszett, ha egy kevésbé azon parancsolatra a tanács nem válaszol”. Ugy látszik, attól féltek, hogy a nyomda privilégiumát többé nem látják.⁶ A város 1754-ben kapta vissza cenzura jogát, melyet ettől fogva két senator, 3 lelkész és egy professor gyakorolt.⁷

Bár a kormány több helyen megfosztotta a református iskolákat legnagyobb segélyforrásuktól, a városi segélytől, azokat megsemmisíteni nem sikerült. A közsegélyt pótolták a magánosoknak szépen megindult adományai. Főuraink egész sora járt elől jó példával, kiket szegénysorsu lelkészek s polgárok követtek. A debreceni kollégiumot pedig ebben a korban kezdték úgy tekinteni, mint a magyarországi reformátusok köz-ponti iskoláját, melynek fentartása a hazai reformátusok létérdeke. Való-szerűleg azért vált ez köztudattá, mert fekvésénél fogva Debrecen nyújtott a legtöbb biztosítékot a kollégium állandó fenállása iránt. Így változott a kor iskolafentartási politikája: még az előző korban az isko-lák számának gyarapítására törekedtek s ha egyik-másik veszendőbe ment is, maradt elég, ebben a korban a megmaradt iskoláknak igye-keztek állandó fenállást biztosítani. A kormány nem mért egyenlően mindenik felekezetnek. Elnézte a jézsuitáknak a református iskolákkal szemben elkövetett erőszakoskodásait, s a jézsuiták iskolái még az egyetemekkel szemben is bizonyos kiváltságokat élveztek. Bármely egye-temen alapíthattak kollégiumot s abban nyilvános alsóbb és felsőbb tanfolyamokat szervezhettek s ennek dacára az egyetemi hatóságtól semmiben sem fügöttek, ők csak rendkormányuk alatt állottak. A jézsuita-rend feloszlata csak az egyik veszedelemtől mentette meg a református iskolákat. Jött az allami befolyás kora, mely a reformátusokkal szemben ellenséges kormány kezében veszedelmes volt. Külömben az allami be-

¹ Tanári gyűlések j. k. 1764. ápr. 2. — ² Egyh. t. j. k. Debrecenben 1765. évi 97. p. — ³ Tiszántuli e. k. j. k. 1763. okt. 11-én 44. p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1814. évi 13. p. — ⁵ Debr. e. t. j. k. 1748. 1. p. — ⁶ U. o. 1749. febr. 25. — ⁷ U. o. 1754. évi 5. p.

folyás emelkedése megfelelt a kor szellemének, az encyclopaedisták is hangoztatták. Nem véletlen, hogy II. József 1766-ban La Chalotais művének megjelenése után írta meg emlékiratát a kormányzat rendszeréről, melyben radikális nevelési eszméket hirdetett. Szerinte a törvényhozás köteles nevelési kérdésekkel foglalkozni. Az 1760-ban alakult udvari tanulmányi bizottság a debreceni, pataki, eperjesi, pozsonyi és soproni iskolák ügyével kapcsolatban kimutatta, hogy a protestáns iskolák ügyének megvizsgálásánál sem a katolikus, sem a protestáns egyház hatóságai jelen nem lehetnek, ezt a politikai hatóságnak van joga elintézni. A tanügyi fejlődés egészségesebb irányzatot kezdett venni. Az udvari tanulmányi bizottság a németországi realizmus felé hajlott s ennek befolyását mutatja az 1777-ben kiadott Rátio Educationis, mely a kor szellemének megfelelt s ha nemzeti kormány örködött volna végrehajtása felett, a magyar nemzeti nevelésügynek nagy szolgálatot tett volna. Így azonban sikerre nem vezetett, mert a magyar tanügyi fejlődés multjával semmi kapcsolatban nem volt s a nemzet a germanizálás eszközét látta benne s nem ok nélkül, mert a főigazgatók közé egy protestánst sem neveztek ki. Súlyosbították a helyzetet II. József intézkedései. Külömben II. József véleményt kért a protestánsoktól, hogy miképpen lehetne az új tanítási rendszert a vallás sérelme nélkül a protestáns iskolákra is kiterjeszteni, de a tárgyalások sikerre nem vezettek. A közös iskolákban meg csak a térítés eszközét látták. Nem tudta II. József 1788-ban sem megnyugtani a protestánsokat.

II. József váratlan halálával egy csapással megváltozott a protestáns tanügyi fejlődés iránya. A nagy nemzeti felbuzdulás, ha pár évig tartott is, messze kiható jelentőséggel bírt.

2. Az anyaiskola és pártikulái.

E korban az iskolák közül legtöbb rövidebb vagy hosszabb ideig szünetelt, elpusztult. A debreceni egyházmegye gyűlésén mondták 1668-ban, hogy a török pusztítás miatt több iskola leégett s a debreceni egyházmegye területén csak a debreceni iskola maradt meg, buzdították tehát a városokat az iskolák újból való felállítására.¹ A helyzet nem javult 1682-ben sem, amikor a debreceni egyházmegye elhelyezte azon egyházakat, melyekben előbb rektorok voltak, hogy újból rektorokat vigyenek,² 1684-ben pedig utasította a földesi, gáborjáni, bakonyszegi, tiszadadai és a sámsoni eklézsiákat, hogy rektort vigyenek, vagy a rektor fizetését csatolják a lelkész fizetéséhez.³ Az általános pusztulás dacára az anyaiskola állandóan fenállott, bár sok megpróbáltatáson ment keresztül. Szejdi basa 1663-ban megsarcolta a várost, mely nagy váltságdíj mellett menekült meg az elpusztulástól. A kuruc-korban 1706-ban két ízben kellett a lakosságnak „kibontakozni“ a városból, a bujdosó Caetust Bereszász, Szathmár, Nagybánya, Beregmegye és Károlyi gróf protestáns ezredeinek tisztjei, különösen Bóné és Nyuzó ezeres kapitányok, továbbá Esze Tamás pénzzel segítették, a deákok Debrecen várostól is kaptak fejenként 2—2 frtot. Ujra futni kellett a lakosságnak 1708-ban, mikor Rabutin német katonái a templomokat is megszenségtelenítették s Debrecennek sok egyháztörténelmi emlékét megsemmisítették. Ugyanakkor pusztultak el a kollégium auditoriumában levő falfestmények. A kollé-

¹ Arch. eccl. soc. Debr. 108. l. A tiszántuli egyh. k. levéltárban. — ² U. o. 203. l. — ³ U. o. 215—216. l.

gium a sok csapás dacára is gyarapodott népességben. Nagyvárad 1660-ban török kézre jutván, a deákságnak a város védelmében el nem esett része Mártonfalvi vezetése alatt Debrecenbe jött s valószínűleg ettől fogva nevezték a debreceni iskolát kollégiumnak. Népesége rohamosan gyarapodott s 1660—1669-ig 1016 új deák iratkozott be, a következő évtizedben pedig 1117. Epen ezért Debrecen város még a kuruc háboru alatt is fejlesztette a kollégiumot. A városi jegyzőkönybe 1704-ben feljegyezték: „a scholában szükséges lévén a tanítás és vigyázás, feles a deákság, a kollégiumok a hazában mind elpusztultak, ide gyűlnek mindenfelől, azért professorságra akadémiákból mostan lejött becsületes ifjak Debreceni Herceg János és Kecskeméti György úr hivattnak”.¹ A város ekkor alapította a negyedik tanszéket. A kollégium tanügyi fellendülésében korszakalkotó volt 1738-tól fogva Maróthy György működése. Támogatta őt munkájában Domokos Márton főbíró (1731—1764-ig kevés kivétellel viselve e hivatalt), kinek nagy része volt a városi segélynek 1752-ben történt eltiltása után a hazai és külföldi hitsorsosok támogatásával eszközölt állandó alap megteremtésében. Fia Domokos Lajos (1774—1785-ig) a kollégium jogainak megvédésében tett nagy szolgálatot.

A pártikuláknak az anyaiskolához való viszonyában mindinkább kidomborodott e korban az anyaiskola olyan irányu hatása, hogy kibocsátott rektorai révén a debreceni kollégium tanrendszerét, módszerét s rendtartását tette általánossá a tőle függő pártikulákban. Állandó kifejezéssé vált, hogy a deákokat „ad scholas minores regundas” küldték ki az anyaiskolából,² ami elég hüen kifejezi az anyaiskola intézményeinek a pártikulákba való kivitelét. E korban a pártikulák fenállásának bizonyítására több adat van, mint az előző korban. A forrásokhoz járul a Catalogus, melyben 1750-től fogva a deákok neve után oda van írva: „schola ex qua venerunt”. Feltűnő, hogy több pártikulából évtizedeken át nem jött egy deák sem. Ennek oka egyrészt az, hogy a pártikulák növendékeinek nagyobb része nem jött a kollégiumba, hanem megelégedett a pártikula által nyújtott ismeretekkel, másrészt pedig a kollégium a felvételt vizsgától tette függővé s akik meg nem feleltek, azokat a kisebb tanulók közé osztotta be. Tény, hogy a felvett tanulók legnagyobb részének neve után az van írva, hogy a debreceni iskolában tanult. A pártikulák által nyújtott ismeretek színvonalát mutatja, hogy a Catalogus szerint a XVIII. század második felében legtöbb deák jött Debrecen után Kőrös, Kecskemét, Losonc és Szoboszló pártikuláiból, ami ezen pártikulák magasabb színvonalát bizonyítja. Sok értékes adatot tartalmaznak a nagy terjedelmű debreceni egyházmegye jegyzőkönyvei, melyekből sok pártikuláról nyerünk tudomást. Megjegyzendő, hogy a Catalogusban sok rektori fizetéslevél van beírva olyan helyekről is, melyek a Dunántul esvén, más iskola hatáskörébe tartoztak, mint pl. Szentpál (Somogyban),³ Balatonfüred, Dunavecse stb. Az ilyenek bizonyosan csak ritkán vitték Debrecenből rektorokat. A Catalogus rektori fizetésleveleiben több helyen a tandíj és így a deákiskola osztályai fel vannak sorolva, miből a pártikula fenállására lehet következtetni.

E korban a következő deákiskolák fenállása bizonyítható adatokkal: Aranyos pártikulájának fenállását az 1783. évi rektori fizetéslevél bizonyítja⁴ Legfelső osztálya a syntaxisták osztálya volt. *Almosdon*

¹ Extractus prot. civitatis Debr. 1571. A debreceni ref. egyházi levéltárban kézirat. — ² Tanári gyűlések j. k. 1750 jan. 14. — ³ Catalogus 38. l. — ⁴ U. o. 14. l.

az 1761-iki fizetéslevél szerint a grammatikáig terjedt a deákiskola.¹ *Balmazújvárosra* a Series St. szerint 1678-ban rektort vittek, 1687-ben a debreceni egyházmegye gyűlésén rektort említettek,² s ugyancsak a debreceni egyházmegye esperesi visitationális lajstroma 1763-ban 64 tanulót említ, kik a syntaxista osztályig tanultak.³ *Barabás* rektori fizetéslevele 1783-ból ismeretes a Catalogusból, iskolája a syntaxisták osztályáig terjedt.⁴ *Bagosra* 1683-ban rektort vittek Debrecenből (Series St.), az esperesi vizitáció 1763-ban pártikulát említ, mely a syntaxisták osztályáig terjedt.⁵ *Balatonfüred* rektorának fizetéslevele 1783-ból van a Catalogusban jegyezve.⁶ *Balkányon* az esperesi vizitáció 1763-ban pártikulát talált, legmagasabb osztálya a coniugistáké volt.⁷ *Bényét* 1743-ban a Catalogus a pártikulák névsorában felemlíti.⁸ (A pártikulák névsora „Ordo scholarum partitularium“ címen felsorolva.) *Bárandra* a Series Studiosorum szerint 1657-ben rektort vittek (56. l.). A debreceni egyházmegye esperesi vizitációja 1765-ben grammatistákig terjedő pártikulát talált.⁹ *Békésre* a Series St. szerint 1678-ban rektort vittek, 1757-ben pedig egy rektori fizetéslevél bizonyága szerint 2 osztályú elemi és 4 osztályú deákiskola volt. *Belényesre* a Series St. szerint 1660, 1662, 1663, 1669. és 1691-ben rektort vittek, a Catalogus 1751-ben rudimentisták, quintariusok és tertiarusok osztályát említi. 1774-ből is fel van jegyezve ugyanott az iskolamester fizetése.¹⁰ *Beregszászra* a Series St. szerint 1663, 1687. és 1702-ben rektort vittek, ugyan e szerint 1750 után a beregszászi iskolából többen jöttek Debrecenbe deáknak, s a Catalogus 1743-ban a pártikulák névsorában felemlíti. *Berettyóújfaluba* a Series St. szerint 1657-ben, 1660, 1663, 1678, 1679. 1681. és 1704-ben rektorokat vittek. A rektor alapfizetését 1662-ben a debreceni egyházmegye megszabta, s ugyanott a tandíjjal kapcsolatban e deákiskola osztályai fel vannak sorolva.¹¹ Az esperesi vizitáció 1764-ben a grammatisták osztályáig terjedő pártikulát talált, 1780-ban egészen a syntaxisták osztályáig terjedt ugyancsak az esperes jelentése szerint.¹² *Biharra* a Series St. szerint 1663, 1670. 1678, 1679-ben rektort vittek, s a Catalogusban 1743-ban a pártikulák közt fel van említve. *Böszörmény* (Hajdu) iskoláját a XVII. században több csapás érte. Ali Szejdi basa 1660-ban felégette a hajdúvárosokat, úgy, hogy a lángok Debrecenbe látszottak, hasonlólt tett 1681-ben a Thököly segítségére jött váradi basa. A pártikula azonban nem szűnt meg. Rektort vitt Debrecenből a Series St. szerint 1657, 1662, 1666, 1669, 1678 és 1691-ben. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi az 1763-iki esperesi vizitáció az iskolamester mellett egy preceptort s 8 deákot említ, legmagasabb osztály a syntaxistáké volt, 1764-ben ugyancsak az esperes jelentése szerint oratorok is voltak.¹³ *Ceglédre* rektort vittek Debrecenből 1657, 1660, 1691. és 1704-ben (Series St.). A Catalogusban 1743-ban a pártikulák közt van említve, s 1750 után a Series St. szerint ezen pártikulából jöttek deákok Debrecenbe.¹⁴ *Csattárra* a Series St. szerint 1666 és 1678-ban rektort vittek, a Catalogus pedig 1743-ban a pártikulák közt említi. *Csegéről* 1725-ben a syntaxista osztályból jött egy deák Debrecenbe,¹⁵ az esperesi vizitáció 1765-ben a coniugisták osztályáig terjedő pártikulát talált.¹⁶ *Csenger* rektorának fizetéslevelét 1773-ból ismerjük, iskolája a grammatikáig terjedt.¹⁷ *Csökmő*

1

¹ Catalogus 47. l. — ² Arch. eccl. soc. Debr. 242. l. — ³ Debr. tractus visitatio lajstroma 29. l. — ⁴ Catalogus 2. l. — ⁵ Debr. tract. vis. l. 3. l. — ⁶ Catalogus 196. l. — ⁷ Debr. tract. vis. l. 12. l. — ⁸ Catalogus lapszám nélkül. — ⁹ Debr. tr. v. l. 77. l. — ¹⁰ Catalogus 5. és 94. l. — ¹¹ Arch. eccl. soc. D. 65. l. — ¹² Debr. tr. v. l. 51 és 234. l. — ¹³ Debr. tract. vis. l. 23. és 67. l. — ¹⁴ Catalogusban 312. laptól kezdve. — ¹⁵ Debreceni 1894/5. évi ért. 62. l. — ¹⁶ Debr. tr. v. l. 73. l. — ¹⁷ Catalogus 7. l.

rektorának a XVIII. század második feléből ismeretes fizetéslevele szerint a syntaxisig terjedő pártikula fenállása megállapítható.¹ *Dadán* (Tisza) az 1763-iki esperesi vizitáció szerint grammatikáig terjedő pártikula volt.² *Derecskén* 1664-ben pártikula volt, mert a debreceni egyházmegye gyűlésén jelen volt rektora, 1681-ben szintén.³ *Derecskét* a Catalogus 1743-ban pártikulának nevezi, 1752 után a Series St. szerint iskolájából jöttek deákok Debrecenbe. Rektorainak névsora 1754-től fogva ismeretes.⁴ Az esperesi vizitáció 1765-ben a rektorok, 1780-ban pedig a logikusok osztályát találta legfelsőnek.⁵ *Diószeg* iskoláját, mivel a török ezen vidéket 1660-ban feldulta, a vidéki egyházak segítségével állították vissza, 1672-ben Apaffy Mihály fejedelem évi 50 frtos alapítvánnyal segítette, 1670-ben rektora a debreceni volt contrascriba lett, s rektorait néha professoroknak nevezték, tanulóinak neveit 1753-tól ismerjük. A pártikula nevet 1769-ben említik először.⁶ A Series St. rektorvivést említ 1657, 1662 és 1702-ben. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. A pártikula a legvirágzóbbak közé tartozott, az 1749-iki rektori fizetéslevél szerint a syntaxisták osztálya felett még a poétáké is meg volt.⁷ *Dobon* (Tisza) az esperesi vizitáció 1763-ban a coniugisták osztályáig terjedő pártikulát talált.⁸ *Ecsedre* a Series St. szerint rektort vittek 1660, 1662-ben. Az iskolát a Báthori család pártfogolta 1660-ig, de ekkor Báthori Zsófia a ref. egyház birtokát elvette. Azonban még így is vitt rektort 1681-ben Debrecenből.⁹ *Egyeken* az esperesi vizitáció 1764-ben a grammatikáig terjedő deákiskolát talált,¹⁰ s a Series St. szerint 1750 után deákok jöttek iskolájából Debrecenbe. *Ersemjén* pártikulája az 1773-iki rektori fizetéslevél szerint a grammatikáig terjedt.¹¹ *Esztáron* a debreceni egyházmegye jegyzőkönyve rektort említ¹² s az 1763-iki esperesi vizitáció a tanulókat a deák nyelvben gyengéknek találta, mert nem igen jártak iskolába.¹³ *Fejértón* az esperesi vizitáció 1763-ban declinistákig terjedő deákiskolát említ, de már 1764-ben az esperesi vizitáció iskolát nem talált.¹⁴ Rektorának fizetéslevele 1772-ből fel van jegyezve.¹⁵ *Földesre* a Series St. szerint 1691-ben rektort vittek, az esperesi vizitáció 1764-ben a syntaxisig terjedő osztályokat talált.¹⁶ *Füreden* (Tisza) ugyancsak a syntaxisig terjedő iskolát talált az esperesi vizitáció.¹⁷ *Gyoma* 1773-iki praceptorai fizetéslevelében arról van szó, hogy a praceptor a mesterrel lehet egy asztalnál. Ez deákiskola mesterre mutat.¹⁸ *Győrre* a Series St. szerint rektort vittek 1683, 1688, 1691-ben. A Catalogusban 1743-ban a pártikulák közt van említve. *Hadházra* (Hajdu) a Series St. szerint vittek rektort. Az esperesi vizitáció 1763-ban a syntaxisig terjedő pártikulát talált 1764-ben 145 tanítvánnyal.¹⁹ A rektorok nevei 1775 óta fel vannak jegyezve.²⁰ A pártikulából 1782-ben jöttek deákok Debrecenbe. *Felsőbánya* (Mediomontanum) rektori fizetéslevelét említi a Catalogus. Rektorrivés azonban nincs feljegyezve, mi arra mutat, hogy ritkán vihettek innen rektort. A XVIII. században latin, görög nyelvet s logikát és theológiát is tanítottak. A rektor mellett praceptorok voltak, az ifjuság élén a senior állott.²¹ Bár 1750 után több ízben jöttek ide deákok a Series St. szerint, ez az iskola csak néha volt Debrecennel rektorai révén összeköttetésben. *Halasra* a Series

¹ Catalogus 109. l. — ² Debr. tr. v. l. 18. l. — ³ Arch. eccl. s. Debr. 79. és 189. l.

⁴ Vadon Béla ref. lelkész közlése. — ⁵ Debr. tr. v. l. 69 és 333. l. — ⁶ Molnár: A diószegi r. egyh. tört. 229. l. — ⁷ Catalogus 70. l. — ⁸ Debr. tr. v. l. 18. l. — ⁹ Debr. P. L. 1896. évf. 337. l. — ¹⁰ Debr. tr. v. l. 31. l. — ¹¹ Catalogus 8. l. — ¹² Arch. e. soc. Debr. 367. l. — ¹³ Debr. tr. v. l. 16. l. — ¹⁴ U. o. 13. és 62. l. — ¹⁵ Catalogus 200. l. — ¹⁶ Debr. tr. v. l. 12. l. — ¹⁷ U. o. 32. l. — ¹⁸ Catalogus 4. l. — ¹⁹ Debr. tr. v. l. 24. és 67. l. — ²⁰ Szabó Lajos ref. lelkész közlése. — ²¹ Soltész J. A nagybányai e. m. t. 177. l.

St. szerint 1662-ben rektort vittek. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. Növendékei közül 1750 után többen jöttek Debrecenbe. Rektori fizetéslevele 1783-ból a Catalogusban fel van jegyezve.¹ *Hódmezővásárhelyen* a pártikula fenállását többször megzavarta a török pusztítása. Még Szegednek 1687-ben történt visszafoglalása után 1691-ben is kénytelen volt a lakosság ott hagyni a várost, s csak 1700-ban tért ismét vissza. A Series St. csak 1657 és 1660-ban említi rektorvivést. A kuruc-korban még egyszer erős próbára volt téve az iskola fenállása, de a szathmári béke után ismét megindult a nyugodt fejlődés, már 1718-ban mintegy 600 lakóházat számlált, s az egykoru leírás szerint volt benne egy „számottevő (haud contemnendum) gymnasium, melyben a kálvinista tanítók az alsóbb tudományokat, bárcsak egyszersmind ne az istentelen tévtanokat is, az ékesszólás kivételével tanítják a nagyszámu növendék seregnek“. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Husztot* a Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Istvándi* iskolamesterének és nótáriusának egyszemélyben 1787-iki fizetéslevelét ismerjük, melyből kitűnik, hogy deákiskolája volt, de hogy meddig terjedt, nem tudjuk.² *Jászberényben* 1760-ban a rektor fizetéslevele szerint a grammatikáig terjedő deákiskola volt.³ *Jászkiséren* 1755-ben (?) a rektori fizetéslevelét szerint a grammatikáig terjedt a deákiskola.⁴ *Kaba* pártikulájának rektorát 1734-ből ismerjük.⁵ A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. Deákok jöttek ezen iskolából Debrecenbe a Series St. tanúsága szerint, így 1751. és 1756-ban. Az esperesi vizitáció 1763-ban a grammatikáig terjedő osztályokat talált.⁶ *Nagykállóra* 1657, 1660, 1662, 1666. és 1702-ben a Series St. szerint rektort vittek. Egy 1678-iki adat iskolamestert és fogoly deákokat említi.⁷ A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi, rektorának fizetéslevelét a XVIII. század második feléből ismerjük.⁸ 1750 után e pártikulából többen jöttek Debrecenbe a Series S. szerint. *Karcag* pártikulája 1722-ben kezdte újból működését, miután a bécsi udvari kamara 1702-ben a német lovagrendnek zálogba vetette a Nagykunságot. Nagy volt itt a pusztulás, úgy, hogy a vidéken 20 puszta helység volt s Karcagujszállás egyedül volt lakott község. A Catalogus a pártikulák közt említi 1743-ban s 1750 után e pártikulából jöttek deákok Debrecenbe. *Kecskeméten*, bár a XVII. század török háborúi nem kimélték meg e várost sem, az egész korszakon át fenállott az iskola. Még 1780-ban is betörték ide a rácok, iszonyu pusztítást vívén véghez. A Series St. szerint rektort vittek 1659, 1660, 1662. és 1666-ban. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Kisujszállást* 1717-ben a német lovagrend telepítette s a várossal együtt a református egyház és iskola megalakult. A Catalogus a pártikulák közt felemlíti 1743-ban, mellé van jegyezve 1768, mi talán arra mutat, hogy ez évtől vittek ide rektort. A Series St. szerint 1770-ben jöttek ezen pártikulából Debrecenbe deákok. *Kismarja* rektori fizetéslevelébe 1770-ben beírták, hogy „a preceptort tanítani tartozik“, mi arra mutat, hogy maga a rektor a deákokat tanította.⁹ *Kőrös* a hódoltság alatt a török háborúk miatt sokat szenvedett, mivel nyílt város volt s az átvonuló hadak sokszor megsarcolták. A Series St. szerint rektort vitt 1660, 1666, 1700. és 1701-ben. A Catalogusban 1743-ban a pártikulák közt van említve s iskolájából 1750 után jöttek Debrecenbe. *Kőrösladányon* a XVIII. század végén a kőrösladányi ref. egyház „Oskolai Protocollumának“ bizonyossága szerint

¹ Catalogus 85. l. — ² U. o. 15. l. — ³ U. o. 83. l. — ⁴ U. o. 103. l. — ⁵ Debr. P. L. 1898. évf. 706. l. — ⁶ Debr. tr. v. l. 36. l. — ⁷ Görömbey i. m. 140. l. — ⁸ Catalogus 11. l. — ⁹ Catalogus 13. l.

deákiskola volt. Valószínű, hogy előbb is fenállott.¹ Iskolarektorának fizetéslevele erre mutat, e szerint a rektor 1762-ben deákokat tanított.² *Konyáron* a XVII. században volt pártikula, bizonyítja ezt, hogy 1687-ben a konyári rektor és lelkész közti viszályt az ugyanott tartott egyházmegye gyűlésen intézték el.³ Az esperesi vizitáció 1780-ban a syntaxisták osztályáig terjedő deákiskolát talált, az elemi osztályoknak külön preceptora volt.⁴ *Kunszentmiklóson* olyan formán keletkezett a pártikula a XVIII. század elején, hogy néhány gyermeket a rektor magánuton tanított. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi, 1769-ben deákok jöttek innen Debrecenbe. *Kunhegyes* pártikulájából a Series St. szerint 1782-ben jöttek deákok Debrecenbe. *Losoncra* a Series St. szerint 1683, 1687. és 1694-ben rektort vittek. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Tiszalőkön* 1764-ben az esperesi vizitáció 63 tanulót talált, a quartariusok osztályáig terjedt a pártikula.⁵ *Makó* iskolájáról Szőnyi Benjámín a maga korabeli öreg emberek emlékezete után mondja, hogy a makói iskola a gyulainál is előbb való volt. Az iskola 1713-ban kezdte újra működését, mintegy 20–30 bölcészeti és papi tudományokat hallgató ifju tanult itt, kik közül ezen vidék iskolamesterei és predikátorai kitéltek. Series St. 1662-ben említi rektorvivést. A várost elpusztító 1781-iki tüzvész az iskolát is tönkretette, régi hírnevét többé vissza nem szerezte.⁶ *Máramarosszigetet* a Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi, iskolájából a Series St. szerint 1758-ban és 1782-ben jöttek deákok. A Catalogusban 1783-ból feljegyzett rektori fizetéslevél szerint a syntaxisták osztályáig terjedt.⁷ *Matolcsra* a Series St. szerint 1657-ben vittek rektort. Tanítóit különben Sárospatakról és Debrecenből, sőt néha Szathmárról is hozta. A XVIII. század elején csak a coniugisták osztályáig terjedt, 1725-ben már syntaxisták is voltak, 1781-ben poétákat is találunk.⁸ A Catalogus az 1753-ból feljegyzett fizetéslevélben a grammatikáig terjedő osztályokat említi.⁹ *Madarast* a Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Mezőturra* a Series St. szerint 1674-ben vittek rektort. A XVII. század hanyattatásai közben is kiváló gondja volt a lakosságnak az iskolára, 1696-ban még a pusztán táboroztak, mikor a városukba való visszatérés biztos reményében a várkonyi pusztán fogadtak iskolamestert. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi s 1751-től fogva több ízben jöttek innen deákok Debrecenbe. *Mikepércsen* az esperesi vizitáció 1763-ban a coniugisták osztályáig terjedő pártikulát talált.¹⁰ *Miskolcra* inkább a sárospataki iskola hatáskörébe tartozott, de bizonyosan Debrecenből is vitt rektorokat, 1743-ban a Catalogus a pártikulák közt felsorolja. *Mihálydi* pártikulája 1764-ben keletkezett s az esperesi vizitáció jelentése szerint az iskolamester rudimentáig vitte tanítványait.¹¹ *Monostorpályiban* az esperesi vizitáció 1763-ban declinisták és comparisták osztályát találta, 1764-ben már a grammatikai osztályig terjedt.¹² *Mohácsra* az 1784-iki rektori fizetéslevél szerint a grammatikáig terjedt a deákiskola.¹³ *Nagybajom* rektorait a XVII. század közepe óta ismerjük, működési évök azonban csak 1711 óta van feljegyezve. A rektor fizetését „a bajomi rektornak és népnek“ 1662-ben az egyházmegye megszabta, miből kitűnik, hogy a pártikula a grammatikai osztályokon felül terjedt.¹⁴ A Series St. szerint rektorokat vittek 1657, 1661, 1662, 1663, 1666, 1678.

¹ Oskolai Protocollum. A körösladányi ref. egyház levéltárában. Tóth József ref. lelkész eredetiben juttatta hozzám. — ² Catalogus 41. l. — ³ Arch. eccl. soc. Debr. 215. l. — ⁴ Debr. tr. v. l. 334. l. — ⁵ Deb. tr. v. l. 63. l. — ⁶ Csécsi Miklós ref. lelkész közlése. — ⁷ Catalogus 203. l. — ⁸ Kiss K. A szathmári egyh. m. tört. 598. l. — ⁹ Catalogus 98. l. — ¹⁰ Debr. tr. v. l. 1. l. — ¹¹ Debr. tr. v. l. 61. l. — ¹² U. o. 3. és 60. l. — ¹³ Catalogus 206. l. — ¹⁴ Arch. eccl. soc. Debr. 65. l.

és 1688-ban. A Catalogus 1762-ben a rektori fizetéslevélben a syntaxis-ták osztályán felül való osztályt is emlit, mi arra mutat, hogy a legteljesebb pártikulák közé tartozott.¹ Az esperesi vizitáció 1765-ben a grammatistákig terjedő osztályokat emlit, mi arra mutat, hogy mindenik osztály nem volt meg állandóan, talán mert tanulók sem voltak állandóan mindenik osztályban.² A bajomi egyház levéltárában több rektori kibocsátó levél van, melyek közül a legrégibb 1771-ből való.³ *Nagybányán* Lampe szerint virágzó iskola volt.⁴ Iskolája fenállását bizonyítja, hogy 1750-ben és 1757-ben jöttek innen deákok Debrecenbe a Series St. szerint. *Nagyharsány* iskolamesterének fizetése a XVIII. század második feléből a Catalogusban fel van jegyezve, e szerint a syntaxisig terjedt pártikulája.⁵ *Nagykerekiben* egy 1749-iki rektori fizetéslevelet emlit a Catalogus, e szerint a syntaxis-ták osztályáig terjedt a pártikula.⁶ Rektoraikat 1711 óta ismerjük.⁷ *Nagykárolyba* a Series St. szerint rektort vittek 1660, 1661, 1678. és 1683-ban. A Catalogusban 1774-ből fel van jegyezve a grammatisták és conjugisták preceptorának fizetéslevele, nem lehetetlen, hogy az e fölött levő osztályokat rektor tanította.⁸ Az iskola 1790-ben újra alakult, valószínűleg több tanerővel, de keletkezése, mint fenti adatok mutatják, régebbi időre vihető vissza.⁹ *Nagyszalontára* 1662-ben vittek rektort a Series St. szerint. Az iskola 1700 körül már bizonyosan fennállott, iskola rektorainak neveit 1711-től, a preceptorok és pártikulisták neveit 1727—1797-ig ismerjük. Fenmaradt az iskola 1722—3-iki törvénye. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt emlit s 1750 után állandóan jöttek innen deákok. *Nánás* (Hajdu) 1660 óta a török pusztításának többször ki volt téve. Rápolti nevű nánási pap adatai szerint 1660. és 1661-ben hat izben menekült a lakosság Tokaj felé. A hivek száma annyira megfogyott, hogy 1663—1670-ig csak 422 hallgatója volt a papnak.¹⁰ A város 1676—1686-ig pusztta és lakatlan volt, azomban 1700-tól fogva ismét folyt a tanítás. A Series St. szerint 1657, 1666, 1688. és 1704-ben vittek ide rektorokat. A Catalogus 1743-ban felemlíti a pártikulák közt. A Catalogus 1764-ből emlit a rektor fizetéslevelét.¹¹ Az esperesi vizitáció jelentése szerint 1763-ban a mester mellett három deák tanított 210 gyermeket, a deákiskolában a syntaxis-ták osztály volt a legmagasabb s a jelentés szerint a deák nyelvben gyengék voltak. Már 1764-ben az esperesi vizitáció egy osztállyal többet talált, az oratorok osztályát.¹² *Nádudvarra* a Series St. szerint 1657. és 1691-ben vittek rektort. A scholae rektor 1680-ban a debreceni egyházmegye gyűlésén a lelkészeivel támadt viszály elintézésére megjelent.¹³ Az esperesi vizitáció 1763-ban 123 tanítványt talált a grammatikai osztályig.¹⁴ Ezen iskolából 1786-ban jöttek deákok a Series St. szerint. *Paks* iskolamesterének 1773-iki fizetésleveléből kitűnik, hogy Debrecenből vitt iskolamesterei a grammatisták osztályáig tanították a gyermekeket.¹⁵ *Püspöki* (Bihar) eléggé állandóan fennálló pártikulával birt. A Series St. szerint rektorokat vittek ide 1662, 1663, 1666, 1674, 1678, 1679. és 1697-ben. A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt emlit s 1750 után több izben jöttek ide deákok. *Öcsöd* rektori fizetéslevele 1749-ből a Catalogusban van.¹⁶ *Püspökladányra* a Series St. szerint 1678-ban rektort vittek. Az esperesi vizitáció 1763-ban 74 tanítványt talált, legmagasabb osztály a coniu-

¹ Catalogus 82. l. — ² Debr. tr. v. l. 77. l. — ³ Kozma Zs. ref. lelkész közlése. — ⁴ Lampe i. m. 622. l. — ⁵ Catalogus 6. l. — ⁶ U o. 66. l. — ⁷ Debr. P. L. 1897. évf. 587. l. — ⁸ Catalogus 3. l. — ⁹ Debr. P. L. 1900. évf. 66. l. Ez a forrás 1790-re teszi az iskola keletkezését. — ¹⁰ Rápolti nevű nánási pap jegyzései. Kézirat a debreceni főiskolai könyvtárban 21. l. — ¹¹ Catalogus 52. l. — ¹² Debr. tr. v. l. 21. l. — ¹³ Alb. eccl. soc. 172. l. — ¹⁴ Debr. tr. v. l. 34. l. — ¹⁵ Catalogus 5. l. — ¹⁶ Catalogus 58. l.

gistaké volt.¹ *Polgár* (Tisza) pártikulája 1715-ig állott fenn. A Series St. szerint 1663 és 1666-ban rektort vittek Debrecenből. A debreceni egyházmegyei gyűlés 1686-ban megengedte, hogy a rektornak terményfizetés helyett pénzt adjanak, ugyancsak az egyházmegyei gyűlés a rektort megróttá 1688-ban. *Rimaszombat*-ot a Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi s 1750 után jöttek Debrecenbe innen deákok. Földrajzi helyzetéből következően, az összeköttetés gyér lehetett. *Sámszonban* az esperesi vizitáció 1763-ban 47 tanulót talált, a coniugisták osztálya volt a legfelső.³ *Szathmár* és *Németi* még a XVII. században külön pártikulával bírtak. A Series St. szerint együtt és külön is vittek rektorokat. Németibe külön vittek rektort 1662, 1678. és 1679-ben. De már 1663 és 1691-ben Szathmárnémetibe vittek rektort a Series St. szerint. Szatmár külön vitt rektort 1678. és 1683-ban s a Catalogus a pártikulák közt Szathmárt külön és Szathmárnémetit együtt is említi. Ezen adatok azt mutatják, hogy még a XVIII. század közepén is volt Németiben külön deákiskola. A szathmári iskolát Rhédey Ferenc és neje Bethlen Drusina pártfogolták s 1666-ban nagy javadalommal, két faluval megajándékozták, mit azomban a jézsuiták 1674-ben elvettek az iskolától, Lampe 1610—1703-ig elsorolja az iskola rektorait.⁴ A kurucok 1703-ban a várost elpusztították s ekkor a kollégium és könyvtára elpusztult. A szathmári iskola fejlődését megbénította jézsuiták fondorkodása. Ezek bevádolták a ref. vallásu előljárókat, hogy míg a ref. egyház papjaira s tanítóira 800 frtot költenek, addig nekik semmit sem adnak, mire a királynő a városnak megtiltotta a ref. egyház segítését. A reformátusok közadóval fedezték szükségleteiket. Amde a jézsuiták újból feljelentették a ref. egyház előljáróit, hogy erőszakkal hajtják be a közadókat. Az egri püspöknek ezen ügyben eszközölt vizsgálata után a kormány a nép terhének könnyítését hozván fel ürügyül, az iskolát a grammatikai tanfolyamra szorította le. Hiába jajdult fel e csapásra négy szomszéd vármegye lakossága s hiába lépett közbe az egyházkerület, orvoslást nem nyertek, sőt a királynő a katolikus egyház patronatusi jussával 1776-ban „a város illendőség tekintetéből megajándékozta”. Hiába jártak felsőbb helyeken is, 1759-ben egyik közbenjárónak 294 napról fölszámított 600 rhénes frt költségeiből az egyházkerület, talán az eredmény hiánya miatt, csak 150 rhénes frtot térített meg.⁵ Az iskola szorongatott helyzete 1769-ben ismét foglalkoztatta az egyházkerületet, a szathmári egyháznak azt a tanácsot adták, hogy a helytartótanácsnak azt válaszolják, hogy a Molnár-féle grammatikánál magasabb tudományt nem tanítanak, nincs is professoruk, csak két tanítójuk, kiket az egyház tőkénének kamataiból fizetnek, új épületet nem emeltek, csak a régit javították.⁶ Ugy látszik, hogy később, szünt a nyomás, mert már 1783-ban a Catalogus coadjutor preceptor fizetéslevelét említi.⁷ *Szabolcsban* az esperesi vizitáció 1763-ban 26 tanulót talált, kik közt három deklinista volt a deákiskolában.⁸ *Szentesen* „a régi időben is emlegetnek oskolamestereket, de neveiket megmondani nem tudják”, 1700-tól mindenik évtizedből ismeretes néhány mester neve.⁹ A Catalogus 1743-ban pártikulának nevezi s 1750 után többször jöttek innen deákok. *Szentmihályra* a Series St. szerint 1657-ben rektort vittek, 1735—1760-ig a rektorokról feljegyzések maradtak fenn.¹⁰ Az esperesi vizitáció 1763-ban 135 tanítványt talált, a syntaxisták osztálya volt a legmagasabb.¹¹ Egy 1778-iki rektori fizetés-

¹ Debr. tr. v. 1. 35. l. — ² Arch. ecl. soc. Debr. 236. és 250. l. — ³ Debr. tr. v. 1. 28. l. — ⁴ Lampe i. m. 618. l. — ⁵ Tóth S. Adalékok II. f. 49. és 82. l. — ⁶ U. o. 130. l. — ⁷ Catalogus 15. l. — ⁸ Debr. tr. v. 1. — ⁹ Debr. P. L. 1898. évf. 578. l. — ¹⁰ Debr. P. L. 1896. évf. 314. l. — ¹¹ Debr. tr. v. 1. 18. l.

levél syntaxisták osztályáig terjedő deákiskolát emlit.¹ *Szentpálon* egy 1762-iki rektori fizetéslevél szerint a tertia classison felül is volt osztály, de hogy meddig, nincs említve.² *Szikszóra* a Series St. szerint 1660, 1674, 1678, 1687, 1701-ben hoztak rektort Debrecenből. A rektorhozás rendesen Patakról történt 1674-ig, amikor Báthori Zsófia a pataki iskolát elfoglalván s a tanulókat elűzván, Szikszóra (továbbá Tokaj, Tarcal és Liszkára) a debreceni iskolából hoztak rektorokat. A pataki iskolát II. Rákóczi Ferenc régi jogaiba visszaállítván, a Hegyalja ismét Patakról hozott rektorokat, Szikszó azonban az egyházi felsőbb hatóságok rendelete ellenére is hű maradt Debrecenhez. Szikszó földesura: Perényi Ferenc az egyházi hatóság kérésére rábirta az egyházat, hogy Patakról hozzon rektort, mire az egyház csakugyan Patakról hozott rektort, azonban már 1783-ban ismét Debrecenhez fordult. A rektorok nevei 1674-től fogva ismeretesekek.³ A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt emlití fel. *Szovátra* a Series St. szerint 1702-ben vittek rektort. Az esperesi vizitáció 1763-ban 50 tanulót talált itt, a grammatisták osztálya volt a legfelső.⁴ *Szoboszló* pártikulája eléggé állandó fenállással birt. A Series St. szerint 1657, 1663, 1666, 1669, 1678, 1683. és 1687-ben vittek ide rektort. A szoboszlói városi levéltárban van egy 1674-iki rektori fizetéslevél.⁵ A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt emlití. A debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében legrégibb adat 1685-ből van róla, az egyházmegyei gyűlés egy szoboszlói studens ügyével foglalkozván.⁶ Az esperesi vizitáció úgy 1763-ban, mint 1780-ban a logikusok és poéták osztályát is találta.⁷ E pártikulából a Series St. szerint 1750 után legtöbben jöttek az anyaiskolába tovább tanulni. Egy 1783-iki fizetéslevél szerint a rektor mellett volt egy külön „informátor“ a declinisták és coniugisták számára.⁸ *Tarpára* a Series St. szerint 1657, 1663, 1666 és 1681-ben vittek rektort. Egy 1772-iki fizetéslevél szerint a pártikulában a syntaxisták osztályáig tanítottak.⁹ Egy deák rektor nevét emlitik 1770—1772-ig. *Tata* néha fordulhatott Debrecenhez rektorért, mert a Catalogus 1743-ban felemlití a pártikulák közt, azonban nevét később keresztlühúzták. *Téglásra* 1657-ben a Series St. szerint rektort vittek. A debreceni egyházmegye 1685-ben a téglási rektor ügyében vizsgálatot tartott.¹⁰ Egy 1754-iki fizetéslevélben emlití a rudimentisták osztályát.¹¹ Az esperesi vizitáció 1763-ban a grammatisták osztályáig terjedő pártikulát talált.¹² *Técsőre* a Series St. szerint 1681 és 1689-ben rektort vittek. *Turkeve* iskolájának fennállására 1724-ből van biztos adat, mi arra mutat, hogy az iskola a szathmári béke után újra éledt.¹³ Deákok jöttek innen Debrecenből 1752. és 1782-ben. *Tokajra* a Series St. szerint 1678-ban vittek rektort, a Catalogus 1743-ban a pártikulák közt emlití s 1752 után jöttek innen deákok Debrecenbe. *Törökszentmiklóson* deákiskola volt, mert a Series St. 1750 után emlití, hogy innen jöttek deákok. *Udvariban* 1764-ben az esperesi vizitáció 75 tanítványt talált, legmagasabb osztály a grammatisták osztálya volt.¹⁴ *Várad* iskolája a városnak 1660-ban török kézre való jutásával megszűnt. A váradi iskola fenállását az egyházkerület általános szükségnek tartotta, erre mutat, hogy 1780-ban az egyházkerületi gyűlés arról tanácskozott, hogy ezen iskola és a vallásszabadság visszaállításáért célszerű lesz-e folyamodni. *Váriba* a Series St. szerint rektort vittek 1657, 1660, 1666 és 1679-ben.

¹ Catalogus 12. l. — ² U. o. 40. l. — ³ Varga József ref. jelkész közlése. — ⁴ Debr. tr. v. l. 40. l. — ⁵ Soltész L. közl. — ⁶ Arcu. eccl. soc. Debr. 229. l. — ⁷ Debr. tr. v. l. 38. és 332. l. — ⁸ Catalogus 12. l. — ⁹ U. o. 51. l. — ¹⁰ Catalogus 100. l. — ¹¹ Arch. eccl. soc. Debr. 228. l. — ¹² Debr. tr. v. l. — ¹³ Debr. P. L. 1898. évf. 42. l. — ¹⁴ Debr. tr. v. l. 44. l.

A Catalogus 1743-ban a pártikulák közt említi. *Zilah* a XVII. század második felében többször vitt Debrecenből rektort, a Series St. szerint 1657, 1660, 1663, 1666 és 1687-ben, különben más iskola hatáskörébe esett.

Összesen tehát 99 pártikula volt rövidebb vagy hosszabb ideig összekötetésben a debreceni anyaiskolával. A pártikulák száma azonban a valóságban több volt, mert több egyházmegye jegyzőkönyve, ha el nem pusztult, sokat beszélhet arról, hogy mennyi egyházban tanítottak az elemi ismereteken túl terjedő tudományokat. Érdekes, hogy a Catalogus 1743-ban a pártikulákat felsorolván, a pápai, sárospataki és nagyenyedi iskolákat is említi. Bár egyik iskoláról sem állítható, hogy állandóan innen vittek volna rektort, sőt ezen iskolák anyaiskola jellege is kétségtelenül megállapítható, mindazáltal tekintve ezen iskoláknak XVIII. századi szorongatott helyzetét: az időnkénti rektorvivést bizonyosra vehetjük. A debreceni kollégiumnak ebben a korban is akadémiai jellege volt, mely az elemi iskolai tanítástól a lelkészképzésig minden fokozatot magában foglalt. A jelentősebb pártikulákban a korszak elején jelentkező ama szokás, hogy a pártikulák is bocsátottak ki papokat és tanítókat, a XVIII. század második felében lassanként szörványos jelenséggé vált. Nehány pártikulában tógás deákokról van említés, ez azonban még nem tekinthető felsőbb tanfolyam fenállásának bizonyítékául, amennyiben ezek alatt az alsóbb osztályokat tanító deákokat is érthették. (Pl. Nagykállón.)¹ Mária Terézia megkísérelte a református iskoláknak a grammatikai fokig való leszorítását. Ez a törekvés azonban, mint a fentiekből megállapítható, csak kevés helyen vezetett sikerre, a rektori fizetés levelekből s az esperesi vizitáció jelentéseiből a legtöbb iskoláról megállapítható, hogy legalább is a syntaxisig terjedt. Ez csak úgy magyarázható, hogy még ebben a korban nem rendelkezett az állam oly tökéletes ellenőrzési eszközökkel, mint napjainkban. Az *elemi iskoláknak* Debrecenben a sextarius osztály felett meg, melyben 1698-ban egy hiányos feljegyzés szerint 3 gyermek tanult volna, 1715-ben 38-an voltak. Az elementista elnevezést 1717-ben találjuk először s valószínűleg ekkor kezdték meg az elemi osztályoknak a deák osztályoktól való elválasztását. A tanulók csekély létszáma arra mutat, hogy a helybeli elemi tanulók neveit nem jegyezték fel. Az elemi osztályok nevei később ismét változtak: 1718-ban lectores vagy collectores, 1729-ben initiandi lett nevök. Az elemi tudományok tanítására még kisebb egyházak is vittek iskolamestereket Debrecenből. Azonban Debrecenben a népiskolák ugyszólván csak a kollégiumi fiuiskolákra szorítkoztak. A városi tanács 1739-ben elhatározta, hogy utcánként fiuiskolákat állít. Ez a határozat azonban csak papíron maradt, a népiskolázást megnehezítette az a körülmény, hogy az alsóbb néposztályok adónak tekintették gyermekeik iskoláztatását. Az egyháztanács különben helyeselte a városi tanácsnak az iskolák felállítására vonatkozó tervét. A leányiskolák felállítása 1750 körül általánossá lett. Már az 1763—1764. évi esperesi vizitáció a debreceni egyházmegyében a fiuiskola mellett legtöbb helyen leányiskolát is jelent. A fiuk tanítása mellett azonban a leányok oktatása mellékes volt. *Diószegen* 1745-ben a kántor fizetését külön szabták meg arra az esetre, ha leányokat is tanít. A leányoktatást 1763 előtt kevéssel kezdték meg rendszeresen, a kántor kötelességévé tevén a leányok tanítását. *Nagykállón* 1728-ban egy férfi tanító tanította a leányokat s még 1754-ben is hol egyik, hol másik házban folyt a leányok tanítása s a

¹ Görömbey i. m. 141. l. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1739. évi 3—4 p.

tanítók hol férfiak, hol nők voltak a XVIII. század második felében. *Debrecenben* a leányokat csak magán vállalkozásból tanították 1708-ig, ekkor állították fel a leányoknak „scholai formában való tanítását”. Ekkor 13 leányiskola volt a városban, számuk 1764-ig 9–12 közt váltakozott.¹

E korban Magyarország minden részébe vittek rektorokat Debrecenből, ami csak a többi anyaiskolák szorongatott helyzetéből magyarázható. Eltekintve a tulajdonképeni pártikuláktól, a XVIII. század második feléből származó betűrendes kimutatás szerint a következő iskolákba vittek még iskolamestereket.² Abád, Asszonyvásár, Ács, Bagamér, Lovasberény, Bereg, Bicske, Bojt, Böleske, Beregböszörmény, Börvely, Bogát, Ó-Buda, Szamosbecs, Csákvár, Császár, Cseke, Csögle, Csokaly, Csokonya, Daróc, Ders, Dömsöd, Dets, Darány, Endréd, Éte, Ekel, Farkasd, Félegyháza, Földvár, Fenes, Gáborján, Szentgál, Kötegyán, Mezőgyán, Füzesgyarmat, Genes, Geszt, Győr (kántorság), Gyula, Gulács, Gödöllő, Gyüd, Hencida, Hodos, Huszt, Kis-Harsány, Igmánd, Igar, Kamocsa, Karancs, Kiskereki, Kenderes, Mezőkeresztes, Ér-Keserű, Kopács, Kots, Révkomárom, Komádi, Körtvélyes, Köbölkut, Kölesd, Kömlőd, Keresztszeg, Apáti, Kosd, Laskó, K.-Lacháza, Nagyléta, Margitta, Micske, Mihályfalva, Monor, Munkács, Mány, Nagymegyér, Mocsa, Neszmély, Noszlop, Nagyfalu, Naszály, Nagytótfalu, A.-némedi, Oltsa, Nagyoroszi, Ottomány, Orvend, Óesény, Ordas, Padány (Pozsony m.), Pataj, H.-K.-Pályi, Hosszupályi, Pátka, Pele, G.-Petri, Peer, Péterszeg, Piskolt, Vámospércs, Pocsaj, Poroszló, Páty, Rábé, Ráckeve, Rétfalva, Roff, Szabadszállás, Szalárd, Szalacs, Szalkszentmárton, Sas, Sarkad, Sáránd, Samarja, Seregélyes, Székelyhid, Szeghalom, Széplak, Szerrep, Érszentkirályi, Szentgál, Szentimre, Szentmihály, Solt, Szöllős, Szöny, Szakállas, Nagyszokoly, Száldobágy, Sárkeresztur, Siklós, Sz.-K.-Szabadi, Köröstarcsa, Tas, Tasnád, Telegd, Tóti, Torda, Tetétlen, Ugra, Ványa, Dunaveese, Váncsod, Vésztő, Veresmart, P.-Ujlak, Viszla, Vaiszló, Zsadány, Nagyzerind. Tehát a XVIII. század második felében 153 helyre vittek iskolamestereket, kik közül azonban nem mindnyájan elégedtek meg az elemi ismeretek nyújtásával, ha másképen nem, magán foglalkozásként tanították a deákismereteket azoknak, kik önként vállalkoztak. Mivel még a XIX. század elején is tiltani kellett kisebb iskolákban a deák nyelv tanítását, az itt elsorolt helyek iskolamesterei valószínűleg a deák tudományokat is tanították. A debreceni anyaiskola hatása a pártikulákkal együtt 252 iskolára terjedt ki.

3. Az iskolák fentartása.

Az előző korszakban úgy Debrecenben, mint a pártikulákban a ref. vallású városi lakosság előjárósága, a városi tanács intézte az iskola ügyeit, mert az iskolafentartás terheit viselte. Az ellenreformáció a tiszta református vallású városokban is megbontotta a vallási egységet s ezen alapon a kormány a városoknak nem engedte meg a református iskolák segítését. Már III. Károly alatt megalakult több református városban a katolikus egyház s ezzel megindult az a törekvés, hogy a református egyház és iskolái a város segélyétől megfosztassanak. A *debreceni* kollégium a XVII. század második felében dúló háborúk alatt válságos helyzetbe került, azonban Apaffy Mihály fejedelem, Zólyomi Miklós, Lónyai Anna és mások adományai megmentették. A XVIII. század első

¹ Csurka i. m. 14. l. — ² Catalogus 206. l.

felében a kevés számú patronus közt Debrecen város tartott ki leghevebben, míg 1752-ben ez is el nem tiltatott a segitéstől. A debreceni iskola fentartását már a XVII. században a tiszántuli ref. egyházközségek közös érdekének tartották. A debreceni egyházmegye 1685-ben azt a kivánságát fejezte ki, hogy a debreceni iskola szükségait minden egyházmegyében publikálják és zokon vette, hogy némely helyen a rektorokat 3 éven túl is ott tartják.¹ Az 1694-iki matolcsi közzsinat elrendelte, hogy a debreceni kollégium számára való gyűjtésre az egyházközségek kiváló gondot fordítsanak.² A kormány 1752-ben megtiltván Debrecen városnak a kollégium segítését, a város siker nélkül kérte a királynőtől, hogy engedtessek meg a prédikátoroknak és professoroknak a városi pénztárból való fizetése. A debreceni egyháztanács kérésére se kapott választ a város ezen ügyben.³ Hogy a kollégium mennyire szorult helyzetbe jutott, mutatja, hogy a kollégium kiadásait még azzal is kevesbiteni akarták, hogy a világitásra és papírra tett kiadásokat a kollégium tőkepénzének kiméltése végett a canicularis beneficiumból vonták le.⁴ Az egyháztanács 1753-ban elhatározta, hogy a patronusokhoz és a külföldi hitrokonokhoz fordul, 1756-ban pedig a kollégium szükségének fedezésére rendelt el publikációt.⁵ A debreceni egyház sem nyujthatott nagyobb segélyt, mert az egyház a várostól semmi segélyt nem kapván, 1753-ban pappért hozott be, minden gazdára 48 dénárt vetvén ki.⁶ Más egyházkerületek küldtek segélyt, 1763-ban a losonei iskola rektora küldte el az egyházkerületében a kollégium számára gyűjtött segélyt.⁷ A tiszántuli egyházközségekben 1754-ben rendszeres segélygyűjtés folyt, a begyűlt segélyt a sárospataki és debreceni iskola közt egyenlően kellett elosztani. Az egyházkerületi gyűlés előtt 1754-ben emelt panasz folytán az egyházkerület utasította az espereseket, hogy a begyűlt segélyt egyenlően osszák fel a két iskola közt.⁸ Az évi segélygyűjtés mellett rögtön megkezdték az állandó alapok teremtését. Szeremlei Sámuel főbíró, a kollégium kurátora 1753-ban 200 frtos adományával kezdte meg a tanzéki állapot s az ennek gyarapítása céljából kiküldött felhívásnak az lett az eredménye, hogy 1772-ben 2558 frt volt a tőke. Az egyházkerület is növelte 1757-ben 25 arany adományával,⁹ s a debreceni kollégium számára való alamizsnagyűjtést 1781-ben és 1789-ben az esperesek köteleességévé tette.¹⁰ Az adakozási kedv felébresztésére a tanári kar 1756-ban külön könyvet készített az adományok feljegyzésére s ezt a könyvet a tehetősebb pátronusokhoz elküldötték.¹¹ Debrecen város ezután is segitette titokban a kollégiumot. Mikor 1769 jan. 1-én a deákok számára való főzést és süttést bérbeadták a városházán a kurátor és a professorok jelenlétében, a kurátor intette a professorokat, hogy ne engedjék a provisoroknak a tűzifát nyiltan kérni a városházán a város gazdájától, mert attól lehet tartani, hogy ha a katolikus senatorok ezt meghallják, nyilvánosan ellenmondanak s a kollégium ettől a jótéteménytől elesik. A professorok erre azt válaszolták, hogy intik ugyan a provisorokat szerény és okos eljárásra, de nem iesz tanácsos a fa kérését eltítkolni, mert ehhez joguk van a szepesi tized ügyében létrejött egyezés szerint, miután ennek fejében kapják a tűzifát s ha a katolikus senatorok ezt szóvá teszik, a kurátor magyarázza meg nekik, hogy a tűzifa őket jogosan megilleti.¹²

¹ Arch. eccl. soc. Debr. 230. l. — ² Tóth S. Adalékok I. f. 70. l. — ³ Debr. e. t. j. k. 1753. évi 5 p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1753 jan. 29-én. — ⁵ Egyh. t. j. k. 1753 jul. 28-án, 10 p. és 1756. évi 2. p. — ⁶ U. o. 1753. évi 1. p. — ⁷ Tóth S. Adalékok I. f. 82 l. — ⁸ U. o. II. f. 14. l. — ⁹ U. o. 23. l. — ¹⁰ Egyh. ker. j. k. 1781 ápr. 23-án 4. p és 1789 szept. 15-én 4. p. — ¹¹ Tanárkari j. k. 1756 jun. 30-án. — ¹² Tanárkari j. k. 1769 jan. 1.

A hollandi, svájci és angol protestánsokat is felkeresték. A svájci és hollandi egyházak évi segélyt adtak, a Sinai Miklós, későbbi debreceni professor által kieszközölt angol alap kamatait pedig napjainkban is élvezzi a kollégium. A kormány eltiltotta a deákoknak segélygyűjtés végett való kiküldését s már 1765-ben kérdőre vonta a professorokat ezért. A debreceni kollégium azomban a segélyre nagyon rá lévén szorulva, az egyháztanács 1766-ban a deákok kibocsátására utasította a professorokat, kijelentvén, hogy ha a professoroknak ezért baja lesz, a debreceni consistórium védelmezni fogja őket.¹ A kormány 1778-ban négy professor ellen vizsgálatot indított, mert a királyi parancs ellenére adományokat gyűjtöttek. A „romano-katholikus senatus“ által hozott ítélet mindenik professort elmozdította állásától s mindeniket 200 rhénes frtra büntette.² II József 1784-ben ismét megtiltotta, hogy a tanulók gyűléseken beszéljenek s az iskola számára gyűjtsenek. A deákok kérétek a professorokat, hogy engedtessek meg a gyűjtés. Azomban a professorok, hivatkozván arra, hogy bár 1779-ben a négy egyházkerület tett bizonyosságot arról, hogy a debreceni deákok az ő beleegyezésével eszközölték a gyűjtést, még sem tudták a 4 professort a fiskális actió alól felmenteni, ezért a professorok utasították a deákokat, hogy a tiltó királyi parancsnak engedelmessé legyenek.³ Békésen 1757-ben „judices et jurati oppidi Békés“ aláírással állított ki a városi előljáróság egy rektori fizetéslevelet, vagyis még ekkor a város viselte az iskolafenntartás terheit. *Kecskeméten* a város tartotta fenn az iskolát az egész korban, anyagi ereje azomban 1683 után a háboruk miatt hanyatlott. A helytartótanács 1753-ban nem engedte az iskola újjáépítését, sőt a tanárok számának szaporítását is megtiltotta. Így a kecskeméti iskola, melyben még a XVIII. század első felében tanították a teológiát is, a XVIII. század második felében gymnasiummá süllyedt, bár felsőbb osztályaiban a filozófia és teológia elemeit ezután is előadták. *Nagykőrösön* 1737-től fogva nem közvetlenül segítette a város az iskolát, hanem az egyház vette át a segélyt a várostól s az egyház adta ki az iskola szükségére. A rektorhozásra is a város adta a pénzt. A debreceni iskolának ilyenkor küldött ajándékok közt egy ízben rókabőr is volt s a debreceni mesternek 1647-ben rektorhozás alkalmával küldtek egy pár papucset kapeástul, sőt „a mester uram dolmánya faldozására is hozott bíró uram posztót Budáról“, 1661-ben meg rizkását vett a scholamesternek. A királyi tilalom miatt 1759 óta az egyház pénztára fedezte az iskola összes kiadásait, de már 1737 óta adott ki az egyház iskolaépületre, tanári lakásokra, iskolafűtésre, a bentlakó deákokat faggyúval látta el, butorokat vett a lakószobákba, az iskola számára „vizhordó szamarat“ vett, könyveket vásárolt, a tanulók számára ujságot járatott, viselte az „exameni torok“ költségeit. — E korban magánosok adományai is szépen gyarapították az iskola bevételeit. Az első nagyobb adomány 1686-ból van feljegyezve. Jellemző e korra nézve, hogy az adományozók nem érzik magukat biztosítva a felől, hogy a kormány nem veszi-e el az iskolától adományaikat erőszakosan. A Mokesay testvérek 1693-ban kelt adománylevelökben kijelentették, hogy ha más vallásuak keritenék hatalmukba az alapítványt s a református iskolamestert elűznék, ők és utódaik az alapítványt vissza vehetik. A kőrösi iskolát az egyházkerület is segítette, a segélyösszeg 1778 óta 3500 frt tőkének felelt meg. *Mezőturon* a városi tanács intézte az egyház és iskola minden ügyét, annyi-

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1766. jul. 27-én 143. p. — ² Tanárkari j. k. 1778. okt. 10. —

³ U. o. 1784. febr. 23.

val inkább, mert a város egészen 1776-ig református vallású volt. Egy feljegyzés szerint a consistorium tagjai közé 12 tanácsbeli személyen, 2 nótáriuson és 2 predikátoron kívül még 3 előjárói hivatalt viselt személyt is bevettek. Ez a kísérlet azonban abban maradt. *Nagyszalon-tán* a rektor fizetéslevelét 1714-ben a városi jegyzőkönyvbe írták be, mi arra mutat, hogy a fentartás terheit legnagyobb részben a város viselte, az iskolai törvényeket azonban úgy 1732-ben, mint 1797-ben az egyházi előjáróság állapította meg. *Nánáson* 1757-ig a város volt az iskolafentartó, ekkor az egyház lépett helyébe. Ettől fogva az egyház intézkedett iskolaépítésről, rektorhozásról, tandijról, promótióról, az iskolák megvizsgálásáról, coquiáról, deákpreceptorokról, a formaruháról stb. *Szathmár* iskolájának fentartását az egész vidék feladatának tartotta. Az 1694-iki matolesi közzsinat elrendelte, hogy a szathmári iskola számára való gyűjtésre gond legyen. ¹ Az iskolafentartás sulya 1737-ben a szomszédos egyházmegyéket terhelte első sorban, ezért az egyházkerületi gyűlés utasította a főgondnokot, hogy ne engedje, hogy a szathmári iskola az eklézsiákat túlterhelje, csak annyi togátus legyen, mint amennyi addig volt. ² Az iskola fentartásához 1754-ig négy szomszéd egyházmegye járult hozzá. A kormány 1749-ben a városnak megtiltván az egyház és iskola segítségét a jézsuiták fondorkodásai miatt, az egyház egyelőre adóból fizette az iskola költségeit s az iskolafentartás alapjául 2364 frtnyi tőkét mutatott ki. Csak 1805-ben engedte meg I. Ferenc a városnak az iskola segélyezését a viszonyosság alapján. A szathmári ref. egyház meg is felelt feladatának. 1788-ban három, 1797-ben pedig hat osztályúvá emelte az iskolát. Még az 1788-ban megkezdett templomépítést be sem fejezte, amikor a régi faépület helyébe emeletes kőiskola építését kezdte meg, melyhez a város, a városi lakosság, a szathmári egyház, az egyházkerületek, Erdély s a szathmári céhek jelentős anyagi segéllyel járultak hozzá. *Máramarosziget* iskolája rá volt utalva a közadakozásra. 1782-ben az egyházkerület intette óvatosságból a szigeti professzorokat, hogy supplicánsokat ne küldjenek szét, mert 3 év óta a debreceni kollégium se küldhetett ki. ³ *Hódmezővásárhelyen* 1752-ben királyi parancsra a város segélye megszűnt, ugyanakkor a helytartótanács kimutatást követelt a gymnasiumról, a tanárokról s az alapítványokról. Ekkor írták fenkölt szellemű nyilatkozatukban: „Az iskolát, az előjáróságot, a tanítókat és tanulókat biztosító alapítványi leveleink nem annyira papirra, mint inkább városunk valamennyi, a helvét hitvallást követő lakosainak szívébe és lelkébe voltak és vannak beírva”. ⁴ Ettől fogva az egyház tartotta fenn az iskolát, de 1770-től fogva állandó alapteremtésére törekedtek s 1817-ben 1188 frt 37 kr. volt a tőke.

Bár a kormány elnézése folytán kisebb helyeken a városok tovább is segítették az iskolát, legtöbb pártikulában az iskolafentartás fejlődése olyan irányt vett, hogy a városok helyébe a református egyházközségek, egyházmegyék és egyházkerületek léptek.

Jelentős szerepe volt e korban az iskolafentartás körül a *supplicatió*nak. A deákok párjával bejárták az ország különböző vidékeit nyáron és ősszel, világot láttak s jövedelemre tettek szert. Régen legációknak nevezték a supplicatiót is, Szathmáron még a XVIII. században is ünnepi és kánikuláris legációról beszéltek, mi valószínűleg arra a szokásra vezethető vissza, hogy a kiküldött deákok ahol megjelentek, az istenitiszteletet végezték. Az ifjak közül nem mindenik tartotta kellemes

¹ Tóth S. Adalékok I. f. 70. l. — ² U. o. II. f. 6. l. — ³ U. o. II. f. 215. l. —

⁴ Futó: A hódmezővásárh. gy. t. 48. l.

foglalkozásnak s a XVII. században ennek elhanyagolásáért degradatio vagy publica oráció járt büntetésül. Szathmáron 1754 előtt minden deák köteles volt legatióba és supplicatióba járni, körülbelül 30 egyházba ment innen ünnepi legátus, mentek segélyt kérni erdélyi magánosokhoz is ketten. Kőrösön a XVII. század második felében sok visszaélésre vezetett a supplicatio, ezért az 1693. évi törvény tiltja ugy a novicius, mint a veteránus diákoknak, hogy lótvá-futva kéregessenek az eklézsia lel-készének és az igazgatónak az engedélye nélkül. A nyári supplicatióból 1758-ban Debrecenben 13 supplicanstól 1598 frt 36 krt vettek be. Ebből a professorok letettek alaptókének 360 frtot, a professorok honoráriuma 122 frt 40 kr. volt, a supplicansok utiköltségül kaptak 81 frt 60 krt, a többit pedig, 1034 frt 36 krt 298 tanuló közt felosztották.¹ Míg a cánculáris supplicatio az egész ország református részeire kiterjedt, addig az „alamizsnabor“ kérése szűkebb körre szorított s a kiváló bortermő helyekre terjedt ki. Alamizsnabor kérésére deákokat küldtek ki 1757-ben a következő helyekre: Aszaló, Asszonyvásár, Kiskereki, Balla, Bihar, Beregszász, Csatár, Diószeg és Jankafalva, H.-K.-Pályi, H.-K. Ujlak, Kémer és Bállyog, Kójj és Kágya, Köbölkút, Kovácsi és Hodos, Margitta, Micske, Nagyalu és Zovány, Ottomány, Örvend és Ecsed, Peér és Szödemeter, Püspöki, Szathmár és Erdőd, Szalacs és Pacal, Siter, Székelyhid, Szentjób és Szentmiklós, Szentimre, Száldobágy, Szikszó, Somlyó és Ilosva, Sarmaság, Tasnád, Telegd és Puszt-Ujlak, Tóti, Zilah, Vajda, Vadász. Tehát 49 helyre küldtek ki deákokat alamizsnabor kérésére.² A professorok illetményeihez tartozott részben a Cantáció, publicatio s a polgárok üdvözléséből eredő bevétel is. 1757-ben bevettek a Cantációból 111 frt 74 denárt, a publicatióból 70 frtot, ezen 181 frt 74 denarból a professorok kaptak tituló honorarii 9 frt 60 denárt, a concionatorok 7 frt 82 dt., a többit kiosztván a 112 remancus deák közt, egyre 148 denár jutott. A polgárok üdvözléséből 1758-ban 182 frt 73 denár bevétel volt, a publikatióból 70 frt 9 d., ezen 256 frt 82 denarból 19 frt 12 dt a professorok és preceptorok kaptak, a többit 75 remanens közt szétosztva, egyre 3 frt 16 denár jutott.³ A Caetus vagyonának gyarapodása maga után vonta az ifjúság vagyonekezelésének korlátozását. Már a XVII. század közepén kezdtek a professorok befolyást gyakorolni az ifjúság vagyonának kezelésére, amennyiben a jótéteményeket a senatus-scholasticusban ítelték oda a tanulóknak. Ebben pedig a Caetus hivatalnokai mellett a professorok, a városi tanács tagjai s néha a debreceni predikátorok is megjelentek. A Caetus vagyonekezelésétől eltekintve, a kollégium fenntartási költségeinek külön kezelése a város, egyház és iskola elválasztásával vált indokolttá. A kollégium anyagi ügyeinek intézése kezdetben rendszertelenül történt, mit a professorok rosszalván, 1749-ben a kollégium anyagi ügyeinek intézése körül tapasztalt hiányok megszüntetésére egyik professort bízták meg az anyagi ügyek intézésével.⁴ Mivel sok kölcsön adott tőkét veszélyben forogni láttak, ezek biztosítására 1750-ben külön procurátort akartak választani, kimondták, hogy ezután a senatus a kollégium pénztárából a professorok beleegyezése nélkül nem adhat kölcsön s ha hiány támad, az utókor előtt őket felelősség nem terheli.⁵ Ettől fogva a tanárkari jegyzőkönyvekben sok kölcsönügy tárgyalása van feljegyezve s a tőkék biztosításáról több ízben hoztak határozatokat. Az óvintézkedések nagyon szükségesek voltak, mert több tőkének elköltésére jöttek rá. A Kenessey-alapítványt is ek-

¹ Catalogusban lapszám nélkül. — ² U. o. — ³ U. o. — ⁴ Debr. tanárkari j. k 1749 nov. 12. — ⁵ U. o. 1750 jan. 26.

kor állították vissza.¹ Ugyanekkor iratták ki a városi jegyzőkönyvekből a kollégium javára szóló végrendeleteket, hogy azok a kollégium iratai közt is meg legyenek.² A számadások vizsgálatát a professorok eszközölték a kurátorral együtt, elég rendetlenül, mert pl. 1756-ban az öt utolsó év számadását vizsgálták meg egyszerre.³ A professorok igen könnyen, kötelezvény nélkül is kaptak kölcsönt, 1756-ban egyik professor özvegyénél levő tőkét akarták kötelezvényvel biztosítani. A kölcsönöket a professorok a kurátor jelenlétében szavazták meg.⁴ A kollégium pénztét 1758-ban a perceptor kezelte.⁵ Hatvani István professort 1760-ban a gazdálkodással bízták meg, de hogy mit értettek alatta, nem vehető ki.⁶ Újabb fordulat állott be az anyagi ügyek intézésében 1765-ben, mikor az egyházkerület az anyagi ügyekre is kiterjesztette felügyeleti jogát. Ennek dacára sem volt megbízható a pénzkezelés. Erre mutat a debreceni egyházmegye esperesének Kőrösi Mihálynak 1773-ban kelt végrendelete, melyben kiköti, hogy a professorok gondosan kezeljék adományát s csakis jó kötelezvényre adják azt kölcsön.⁷ Az egyházkerület 1773-ban bizottságot küldött ki, hogy a kollégium anyagi ügyeinek kezelésére tervet készítsenek. A munkálat eredménye az lett, hogy világi perceptorra bízták a pénzkezelést s a pénztár megvizsgálására a localis curátor meghívását rendelték el. A világi perceptor állást csakugyan betöltötték. A professorok azomban ezen intézménnyel nem rokonszenvezvén, a kollégium kasszáját nem akarták átadni s nyilatkozatot tettek közzé, melyben kifejtették, hogy miért akarják az iskola pénzének kezelését továbbra is a seniorra bizni.⁸ Ugyanilyen jelenet játszódott le 1784-ben, mikor az egyházkerület az alapítványok kezelését a professoroktól elvevén, a helyi kurátorokra bízta, ez ellen a professorok a püspökhöz protestációt nyújtottak be.⁹ A világi perceptorság intézménye s a világi kurátorok felügyelete tényleg nem vált be, ezért az egyházkerület 1790-ben kimondta, hogy nem engedi meg, hogy a világi kurátorok a kollégium pénztárát magukhoz ragadják.¹⁰ A kollégium pénztét legjobban szerették Debrecen városnál elhelyezni, 1774-ben az egyháztanács kimondta, hogy a kollégium tőkepénztét továbbra is a városnál hagyja 4°/_o-os kamatra.¹¹

A helyi kurátorátus felügyelete a deákok számára begyűlt alamizsnára is kiterjedt. Az egyházkerület 1785-ben elrendelte, hogy az eklézsiákban a deákok számára begyűlt alamizsnát a helyi kurátorátus jelenlétében és felügyelete alatt kell szétosztani a deákok közt.¹² A pártikulákban a város, majd a városi segély eltiltása után az egyház kezelte az iskola jövedelmeit. Az ifjuság számára szánt adományokat, mint látni fogjuk, mindenütt az ifjuság hivatalnokai kezelték.

4. Az iskolák kormányzása.

A debreceni kollégium kormányzásáról az 1657-iki törvény világosan intézkedik, kimondván, hogy a rektor a magistrátusnak, patronusoknak, az egyházmegye esperesének és a debreceni eklézsia papjainak engedelmeskedjék. Egészen megfelelt ez az intézkedés a XVIII-ik századi állapotnak, amikor még a város viselte az iskolafentartás terhének

¹ Debr. tanárkari j. k. 1750 febr. 11.   ² U. o. 1750 márc. 11.   ³ U. o. 1756 febr. 20   ⁴ U. o. 1756 jan. 30.   ⁵ U. o. 1758 dec. 22.   ⁶ U. o. 1760 szept. 17. — ⁷ U. o. 1773 nov. 20.   ⁸ U. o. 1774 máj. 6.   ⁹ U. o. 1784 szept. 5.   ¹⁰ Tóth S. Adalékok II. f. 154. l. és Egyházker. j. k. 1773 jan. 19-én 5. p. és 1790 aug. 7-én 4. p. — ¹¹ Debr. egyh. t. j. k. 1774. évi 795. p. — ¹² Egyh. ker. j. k. 1785 jan. 1 p.

legnagyobb részét. Azonban a XVIII. században a városnak a segélyezésről történt eltiltása folytán változván a fentartó testület, változott a kormányzás módja is. A szellemi irányítás ettől fogva a debreceni ref. egyházra ment át. A katolikus egyház Debrecenben 1718-ban megalakulván, a városi tanács tagjai közt később katolikusok is lévén, az iskola és az egyház ügyét nem a városházán intézték, hanem a consistoriális háznál, a professorok és predikátorok meghallgatásával. A kollégium fentartásához az egyházkerület is hozzájárulván, az egyházkerület igyekezett befolyását érvényesíteni. Amde éppen erre is rossz idők jártak, mivel az egyházkerületi gyűlések tartását a kormány eltiltotta. Éveken keresztül csak a superintendentiális deputatio gyűlt össze, melyet neveztek röviden debreceni gyűlésnek is. Az egyházkerület nem is tekintette ezt magával egyenrangúnak s 1754-ben eltiltotta a gyűlés ilyen elnevezését.¹ Ezen gyűlésen az egyházkerület vezérférffiai kívül a debreceni lelkészek és az egyház kurátorai voltak jelen. Az egyházkerület anyagi segélyének növekedésével jogait is gyarapította s 1765-ben kimondta, hogy a kollégiummal szemben a felülvizsgálás joga őt megilleti.² Az egyházkerület jogainak növekedésével a professorok egészen természetesnek találták, hogy az egyházkerületi gyűlésen megjelenjenek. Ez ellen 1767-ben többen tiltakoztak s a professoroktól úgy a jelenlétel, mint a szavazat jogát el akarták venni. Azonban az egyházkerületi gyűlés kimondta, hogy a professorok legyenek jelen s a tanácskozásban vegyenek részt.³ Az egyházkerületi gyűlés mint felettes hatóság is igyekezett befolyását gyarapítani, úgy tekintvén az egyházkerületi összes iskolák ügyét, mint amelyre felvigyázni kötelessége. Utasítást dolgoztak ki 1774-ben az egyházkerületi főgondnok részére, kötelességévé tévén, hogy úgy a debreceni kollégiumra, mint a többi iskolákra „vigyázással legyen”.⁴ A debreceni consistorium a kollégium anyagi és szellemi ügyeit 1749-ig a vasárnapokon tartani szokott gyűléseken intézte, ezeken az iskola előljárói is jelen voltak (cum primariis scholae). Mivel azonban a vasárnapi gyűlésen a kollégium javainak igazgatásával is alig tudtak végezni, 1749-ben elhatározták, hogy ezután a deákok előmeneteléről és magaviseletéről minden szombaton 10—12 óráig fognak tanácskozni a professorokkal együtt a Caetus házában. A debreceni consistorium több alakban gyakorolta befolyását a kollégium ügyeire. A professorok gyűlésében sokszor jelen voltak a predikátorok, senatorok s a főbíró. A consistoriumnak praeses saecularis a főbíró.⁵ A kollégium kurátora pedig ugyanaz volt, mint az egyházé.⁶ A város a segélytől eltiltva, befolyását is változtatott alakban gyakorolta: a városi tanács tagjai egyszersmind a presbitériumnak is tagjaivá választottak s mint ilyenek a kollégium ügyeinek intézésébe befolytak. Így pl. 1775-ben a városi tisztújítás után az új senatorokat és a főrendert a consistorium tagjaivá választották és feleskették.⁷ A debreceni consistorium befolyása a rektorok kibocsátására is kiterjedt. 1751-ből egy ajánlólevél forma van a jegyzőkönyvben feljegyezve, mellyel a kibocsátandó ifjakat az eszereknek ajánlották.⁸ Viszont a professorok is jelentékeny részt vettek a consistorium tárgyalásaiban. A consistorium jegyzője legtöbbször professor volt. Így 1744-ben Maróthy György és Szilágyi Sámuel professorok, 1763-ban Hatvani István és Varjas János voltak a consistorium jegyzői.⁹

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1754. évi 9. p. — ² Tóth S. Adalékok II. f. 97. l. — ³ U. o. 162. l. — ⁴ U. o. 169. l. — ⁵ Debr. egyh. t. j. k. 1775. évi 592. p. — ⁶ U. o. 1769. évi 236. és 1771. évi 338—340. p. — ⁷ U. o. 1775. évi 587. p. — ⁸ U. o. 1751. évi 21. p. — ⁹ U. o. 1744. évi 1. p. és 1763. évi 14. p.

A debreceni consistorium azomban nem minden kollégiumi ügyet tárgyalt. Kimondták 1749-ben, hogy kisebb ügyekbe a sedes scholasticában csak két professor legyen okvetlenül jelen s az iskola előljáróival tanácskozzanak, azomban nagyobb ügyeket teljes ülésre (plenus consessus) kell hagyni, melyen mindenik professor jelen legyen. A senior a gyűlés előtt való napon minden professornal közölje a tárgysorozatot. Volt olyan gyűlés is, melyen csak a professorok voltak jelen, ezt: consessus Dominorum professorum névvel nevezték; ha csak néhány tanár volt jelen: consessus Dominorum professorum particularis volt a neve. A professorok gyűlésének igen sok tárgya volt. Mint a jegyzőkönyvek bizonyítják, csak a privatus preceptorok elrendezése is hetenként több délutánt vett igénybe. Mivel a sok gyűlés tartását súlyos munkának találták, 1749-ben kimondták, hogy 3 professor jelenlétében minden olyan ügyben lehet határozni, melyek a törvényekkel nem ellenkeznek, azomban alapvető határozatokat (quae fundamentalia sunt), vagy épen újak, csak az összes professorok jelenlétében szabad hozni.² A gyűlések másik alakja volt, mikor tanácskoztak „cum ordinariis et extraordinariis“, vagyis a gyűlések eddig ismertett tagjaival, de a külső emberek bevonásával. Ezt nevezték később elegyes ülésnek. A tanárkari határozatok nyilvántartására 1750-ben a seniornak kötelességévé tették, hogy a gyűlések határozatait a Liber Statutorum c. könyvbe írja be, 1759-ben pedig külön könyvecskébe iratták a külső leveleket (literae exterorum), hogy a kollégium története számára okmányokul szolgáljanak.³ A professorok 1753-ban úgy osztották fel a teendőket, hogy egy volt az alumnusok inspectora (alá tartoztak a coqua és pistrix), másik a könyvtárnok, harmadik az énekkar felügyelője; majd 1760-ban a kollégium igazgatásának egyes ágait úgy osztották fel egymás közt, hogy egyik ügyelt a kollégium épületeire, másik a gazdálkodásra, harmadik a puerorum classisokra, vagyis az alsóbb tanulókra, negyedik a könyvtárt és a kollégium okmányait gondozta.⁴

A kormány is megkezdte a maga befolyását erőszakos módon érvényesíteni. Patachich Adám váradi püspök 1763 szept. 16-án némely egyházi és világi férfiakat küldött a debreceni kollégium tanulmányi állapotának megvizsgálására. Királyi parancsra történt ez. Egy kanonok, a debreceni piarista gymnásium igazgatója, a bihari alispán és két más megyei hivatalnok azzal a szándékkal jöttek, hogy a debreceni egyház és város előljáróival együtt ejtik meg a vizsgálatot. A püspök azomban a helytartótanács ilyen értelmű intézkedése dacára a városi magistrátust a vizsgálatból ki akarta zárni s helyébe megyei tisztviselőket akart bevenni, mire a magistratus a vizsgálatban nem vett részt. Így azután „deputati illustrissimi episcopi re infecta domum abierunt“. A magistratus pedig kérvénnyel fordult a királyhoz a kancellária útján, felterjesztvén a professorok kérvényét is, melyben kéri, hogy saját superintendensök hatósága alatt hagyassanak meg. A professorok és a magistratus kérelme sikerre vezetett, mert a váradi püspököt felmentették a kollégium megvizsgálásának kötelességétől s a kormány a kollégium megvizsgálását a városi magistrátusra bízta.⁵ A kormány törekvése az volt, hogy a kollégium megvizsgálását a debreceni egyház mellőzésével világiakra bizza. A helytartó tanács 1765 jun. 7-én elrendelte, hogy a magistratus tagjai a predikátorok hozzájárulása nélkül vizsgálják meg a kollégiumot (sine concursu ministrorum), 1766-ban pedig felvilágosítást kért a tanulmányi

¹ Tanárkari j. k. 1749. okt. 15. — ² U. o. 1749. nov. 12-én. — ³ U. o. 1750 jan. 6. és 1759 márc. 23. — ⁴ U. o. 1753 nov. 18. és 1760 szept. 17. — ⁵ U. o. 1763 szept. 16.

állapotról, a tanárokról stb., hogy a királynő által rendelt bizottság „regulálhassa a studiumokat”.¹

Böszörményben a városi előljáróság volt „feje és gondviselője az eklézsiának”. A város tartott fenn a debreceni kollégiumban 2 tanuló számára alumnaeumot. *Diószegen* az iskola felügyelője az egyháztanács volt, bár az iskola fentartásában a vidék is részt vett. *Nagykőrösön* a professzorhívást, preceptorok alkalmazását, ezek javadalmának megállapítását, iskolai törvények készítését, módosítását, épület emelését vagy javítását, tanulókat segélyezését a városi tanács intézte. Az iskola városi irányú vezetését, a lelkészek és tanárok tanácsának kikérésével, a városi tanács intézte. A dunamelléki egyházkerület 1778-tól fogva bizonyos „charitativummal” járulván az iskola fentartásához, megkezdte befolyását gyakorolni a szellemi ügyekre. Így 1780-ban elrendelte, hogy a kőrösi és keeskeméti iskolákban ugyanazt a tanítási módszert kell alkalmazni. *Kunszentmiklóson* a XVIII. században az egyház és város befolyásának sajátos kombinálása jelentkezik. Az iskola anyagi ügyeit a magistrátus intézte, a szellemi ügyeket azonban az iskolai felügyelőség (euratoriális conflusus), mely a papok elnöklete alatt az esküdtek közül állított kurátorból, továbbá a belső emberekből (jegyző és tanácsbeliek s a közrend képviselőiből néhány) állott. A kurátor 5 frt fizetést kapott, melyet adójából vontak le s az előfogat állítása alól fel volt mentve. Az iskolai felügyelőség ellenőrizte a tavaszi és nyári közbizsgákat, meghívta a rektorokat, határozott a preceptorokról és osztályokról, ugyanez ruházta fel nagyobb hatáskörrel a rektort 1777-ben, kimondván, hogy a rektor a tanulókat és preceptorokat érdeklő kisebb ügyeket propria auctoritate intézzen el, az iskola kurátorát és direktorát csak akkor kérdezze meg, ha az ügy polgári hatóság elé tartozik. *Mezőtúr*ra 1776-ban vitték be a katolikusokat, minek az lett a következménye, hogy a városi tanács a ref. egyház és iskola ügyeinek intézését abban hagyván „locale consistoriumot” állított fel, mely először 12 tanácsbeli személyből, 2 notárius és 2 lelkészből állott, de 1778-ban három, előljáróságot viselt férfiúval növelték számukat. *Nánáson* a XVIII. század elején a tiszta református vallású város előljárósága intézte az iskola ügyeit. Valószínű, hogy még III. Károly idejében szétválasztották az egyházi és városi ügyek intézését, vagyis consistoriumot alakítottak. A consistorium intézkedett iskolaépítés rektorhozás, tandíj, vizsgák, promotió, iskolavizsgálás, coquia, a deák preceptorok, formaruha stb. ügyében. A consistorium széles jogkörére mutat, hogy a papok és tanítók szorgalmát és magaviseletét osztályozta s úgy a lelkészeket, mint a tanítókat az év végén marasztotta. *Karcagon* a ref. consistorium volt a kormányzótestület, ezt illette a közvetlen rendelkezési jog, de e mellett a hevesnagykunsági egyházmegye és az egyházkerület főhatósága alatt állott. *Szathmáron* különváltván az egyház a várostól, 1747-ben a „szathmárrészi bel- és külső tanács” az egyház ügyeinek jórendben való vezetésére consistoriumot állított, melynek elnöke volt az egyik lelkész, később a főgondnok, jegyzője a professor, assessorok voltak: a főbíró, négy senátor, két kurátor, a kultanács két tagja, két jegyző, a szathmármegyei főfiscus, összesen 16. — A consistorium ügyelt fel arra, hogy az alsóbb és felsőbb osztályokban mely auctorok és milyen methodussal tanítatnak, megállapította a fogátusok és szolgák számát. A consistorium azért nyert itt terjedelmesebb jogokat, mint másutt, mert a katolikus befolyás és jézsuita fondorkodás hatása alatt célszerűbbnek látták a katolikusok befolyásától mentes külön testületre

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1765. évi 105. p. és 1766. évi 130. p.

bizni az iskolai ügyeket. *Szoboszlón* a XVIII. században a consistorium volt a kormányzótestület, melynek tagjai voltak: a főhadnagy, jegyző, a senatorok, a fürmender, két predikátor, két egyházi gondnok és a Hajdukerületben tisztséget viselt férfiak. Ezek közül választott a consistorium 1745-től fogva procurátort, ki az idősebb lelkésszel együtt a consistorium elnöke volt.¹ *Vásárhelyen* a XVIII. század elején az egyház és iskola ügyeit a városi tanács intézte. Gr. Károlyi Sándor védelme alatt 1720 körül kezdtek a katolikusok bejönni. „Szegény emberek voltak, kik „egy nyomorult mestert“ sem tudtak tartani, de már 1727-ben paróchiát építettek, pedig még 1733-ban is „a katolikusoknak 30 házuk van, az eretnekeknek 700“. A katolikusok terjeszkedésével együtt járt a városi tanács befolyásának korlátozása, 1757-ben presbiteriumot alakítottak, melyben a városi tanács tagjai feles számmal voltak. A presbiterium azomban pár év múlva megszűnt s tovább is a városi tanács intézte az iskola ügyeit. A városi tanácsnak az egyházi és iskolai ügyekre való nagy befolyását bizonyítja az 1787-iki eset, amikor a papmarasztás körül a városi tanács és a predikátorok, meg az egyházmegye közt lefolyt viszályban végre is a városi tanács akarata érvényesült. Ebben a küzdelemben a rektor az egyházmegye ellen a városi tanácsal szövetekezett s az egyházmegye küldötteinek iskolája megvizsgálását nem engedte meg. Ezért kapott fizetésjavítást és halála után diszesen eltemettette a város. *Hódmezővásárhelyen* egyedül gyakorolt a városi tanács mindvégig ily terjedelmes jogokat az egyház rovására.

Az *iskolai törvények* mindenütt nagy átalakuláson mentek át. A debreceni iskola törvényei nem voltak képesek a deákok szilajságát mérsekélni. A lázadások gyakran megújultak. Az első lázadás 1650 jan. 10-én Mányoki István rektorsága alatt volt. Ugyanazon év apr. 30-án királyi parancsból összegyűltek a tiszáninneri és tiszántuli esperesek és a tiszáninneri superintendenssel együtt itéltek a lázadók felett, egyszersmind hasonló esetek meggátlására a kollégiumnak törvényeket adtak. E törvények szerint a deákok kijelentették, hogy a rektorral szemben nem gyakorolnak igazságszolgáltatást, hanem a prédikátoroknak és rektoroknak teljes tisztelettel alávetik magokat. A városban nem szabad fegyvert viselni, hacsak utra nem kelnek, különben a város őrei elvehetik tőlök a fegyvereket. Ha valaki a rektor tanításával nincs megelégedve, keressen más professort. A debreceni polgárok ígérk, hogy ha a deákok őket nem bántják, jótéteményekkel ellátják őket továbbra is.² Ezen törvényekkel egyidőre biztosították is a békét. A háborúság 1657 febr. 1-én ismét kitört. Este 9 órakor „a deákok elei, u. m.: Csehi, Kiss, Várdai etc. armata manu a városházára reá mentenek, ott a bíró szolgáját vulnerálták, tanácsbeli embereket s egyebeket süvegöktől megfosztottanak, sok és nagy excessusokat tettek“. Majd febr. 3-án „politikusi főbirót nem agnoszálnak a deákok magok birójának in hoc casu, magok az ecclesiasticusok bírák lehetnek. Capita seditionis et maleficii perquiruntur et puniuntur“. A felsőbb hatóságok az iskolai lázadásoknak egyszersmindenkorra véget akarván vetni, új törvényeket készítettek s ezt a püspök, rektor s mások jelenlétében felolvasták. A szigorú törvényektől a deákok megijedvén „altis tibiis reclamarunt universi: ibimus non manebimus, inquiebant singuli. Et sic excepto unico pauperculo novitio, schola penitus in solitudine derelicta, discessere omnes“. A magistrátus példásan akarván eljárni a lázadókkal szemben, jun. 7-én

¹ Soltész László ref. lelkész közl. — ² Extract. Protocolli Debr. 1571. (A debreceni egyházi levéltárban).

elhatározta: „A deákok, kik engedetlenül vakmerőségre vetemedvén, a scholát pusztán hagyták, a városon ne lappangjanak, holnapra kitakarodjanak, a gazdák is őket éléssel ne tartsák büntetés alatt. Interim, ha kik megmaradnának, 40 számot be kell fogadni benne, többet nem“.¹

Az 1657-iki iskolai törvény a deákok lázadását akarta véglegesen megszüntetni. Maga a törvény mondja, hogy mivel a régi törvények türhetetlen kicsapongások miatt nem voltak elégségesek, a debreceni szenátus követelésére átalakították, hozzácsatolván a törvény áthágóira kiszabott büntetéseket. Megnevezi forrásait is: a vittenbergi törvény, a régi debreceni törvény és az 1621-iki sárospataki törvényből készült. Az egyházkerület megbizásából készítették: Tornai István püspök, Nógrádi Mátyás debreceni prédikátor és Komáromi Csipkés György professor. A törvénynek a debreceni főiskolai levéltárban levő példányát Domokos Lajos főbíró bejegyzése szerint maga Komáromi Csipkés György írta le. Ezt a törvényt a fegyelem hanyatlása miatt 1704-ben ismét átalakították s ezen alakban volt érvényben 1792-ig. Az 1657-ben létrejött új törvénynek a deákok a Series Studiosorum-ban különféle formulákkal irtak alá. Így pl. Ego infra scriptus subiicio me legibus collegii ref. Debrecinensis tam generalibus quam specialibus, quaecunque studiosorum mores et studia respiciunt, neque ad statum togatorum juvenum directe et peculiariter pertinent, hancque subiectionem mea hac subscriptione testor“.² A tanulók származását is feltüntették 1753-tól fogva, utána irván neveiknek, hogy nobilis vagy ignobilis, civis vagy oppidanus. *Nagykőrösön* 1693-ban a debreceni 1657-iki törvény mintájára készült új törvény, melynek címe: „Leges scholae Kőrösiensis, prioribus longe auctiores, quibus adjecta est formula jurandi copiosa, antea non habita. Anno 1693“.³ Ezen törvényt 1701-ben és 1725-ben lényegtelen változtatással megújították. *Kunszentmiklóson* 1767-ből van egy latin nyelvű törvény. Az iskolai törvények értelmében, továbbá iskolaszéki határozatokból a törvényeket minden év elején fel kellett olvasni. *Nagyszalontán* 1732-ben újították az iskolai törvényeket, ebből következik, hogy volt egy régebbi törvény is. Az új törvények 1797-ig voltak érvényben. *Mezőtúron* 1734-ből ismeretes egy terjedelmes törvény, melyet több ízben pótolgattak. Részint évszámmal, részint évszám nélkül több bővítése ismeretes. *Szathmáron* nem maradtak ugyan fenn az iskolai törvények, de a törvények szellemére következtethetünk az 1719—1735-ig terjedő iskolaszéki jegyzőkönyvekben olvasható büntetésekből. *Hódmezővásárhelyen* 1724-ben készült a legrégebbi törvény az 1704-iki debreceni törvény mintájára. *Dioszegyen* a tanulók subscriptiója különböző időben februártól májusig történt, úgy látszik, hogy épen ezért az iskolai év sem minden tanulóra nézve egyformán végződött. A subscribálás formulája ez volt rendszeren: „Ego N. N. . . .ensis ex comitatu N. subscribo legibus scholae reformatae Diosegiensis. Anno. . . . mp“.

Azon pártikulákban, hol külön iskolai törvények nem voltak, valószínűleg az anyaiskola törvényeit olvasták fel és alkalmazták. Ezt bizonyítja az eljárás egyöntetősége. A debreceni törvényeket a helyi viszonyok szerint megtoldották vagy bővítették.

Az *iskolák ellenőrzése* nagy változatosságot mutat. A debreceni 1657-iki törvény szerint a rektor a magistrátusnak, a patronusoknak, az egyházmegye esperesének és a debreceni prédikátoroknak tartozik engedelmességet. A debreceni egyházmegye megbizásából 1692-ben

¹ Extract. Protocolli Debr. 1571. (A debreceni egyházi levéltárban). — ² Series Studiosorumban.

megejtett vizsgálat alapján az egyházmegye a professorokat megdicsérte tudományuk tisztaságáért és szorgalmukért, de azt mondja, hogy a deákokat meg kell akadályozni az excursiókban s a deákok „ugy a patronusoknál, mint más helyen a borivástól óvakodjanak”.¹ Maróthy koráig a rektor volt felelős az iskolai rendért, a tanügyi ellenőrzést is ő végezte. A rektort pedig a városi tanács megbizottai, a prédikátorok és néhány senátor ellenőrizte.² Maróthy sürgette, hogy az alsóbb klassisok felügyeletét a professorok egymás közt osszák el, a magántanulókat pedig a publicus preceptorok ellenőrizzék. Maróthy eszméi később megvalósultak. A debreceni consistorium 1749-ben elhatározta, hogy a sorban két utolsó professor legyen felváltva a klasszisok és a könyvtár felügyelője és Szent-György napkor váltsák fel egymást. Ez évben Hatvani István volt a klasszisok inspectora.

Az egyházkerület ellenőrzési jogköre növekedett 1752 után. Ennek oka nem pusztán abban keresendő, hogy az egyházkerület is hozzájárult a kollégium fentartásához, hanem a már fentebb ismertett erőszakos beavatkozásokban is, melyeket a kormány és a váradi püspök intéztek a kollégium autonómiája ellen. A debreceni consistorium is függetlenségét féltette 1788-ban elhatározván, hogy mivel a magisztratus tagjait Váradról „denominálják“, ezután a presbitereket választani kell a tanács tagjai közül is.³ Az egyházkerület főfelügyeleti jogát nem közvetlenül gyakorolta, hanem a debreceni prédikátorok közvetítésével. Az egyházkerület megbizásából valószínűleg 1767-től fogva gyakorolta a debreceni consistorium az ellenőrzést, mert a jegyzőkönyv arról szól, hogy „megértvén a kollégium minden törvényeit, statutumait és az instructorokat s meghallgatván a professor uraimékat“, a consistorium inspectori kötelességét gyakorolja.⁴ A debreceni curatoratust utasította 1782-ben az egyházkerület, hogy az új tanrendszer bevezetésére ügyeljen fel, 1784-ben pedig elrendelte, hogy a professorok úgy a kollégium igazgatásában, mint a vagyonkezelésben a superintendenciának és a helybeli kurátorátusnak alatta legyenek. *Nagykállón* érdekes példáját látjuk annak, hogy a katolikus papok mimódon igyekeztek befolyásukat a ref. iskolákra kiterjeszteni. A katolikus pap káplánja az orosz pappal együtt a fiúiskolába bemenvén s a tanítókat mecskolván, 9 kis kátét szedett el a gyermekektől.⁵ *Kisujszálláson* az egyik lelkész az előljárók közül néhányat maga mellé vévén, ezekkel együtt gyakorolta a felügyeletet. *Kunszentmiklóson* 1787-től fogva a prédikátorok ellenőrizték a rektort, ki viszont a preceptorokra ügyelt fel. *Karcagon* az egyháztanács hetenként megvizsgáltatta a klasszisokat valamely tagjával, a preceptorokat a rektor ellenőrizte. *Szoboszlón*, de valószínűleg más pártikulákban is rendszeresen ellenőrizték az iskolát az esperesek. Szoboszlón 1726—1731-ig az esperes ilyen látogatására vannak adatok, az 1727-ik évet kivéve az esperes megdicsérte az iskolát. A XVIII. században a consistorium által ezen célra kijelölt egyik lelkész gyakorolta a helyi felügyeletet.⁶ *Máramarosziget* iskolája felett az egyházkerület ellenőrzési jogát gyakorolta. 1782-ben utasította az iskola kurátorátusát, hogy alkalmas rektort alkalmazzanak.⁷ *Hódmezővásárhelyen* a XVIII. században iskolai felügyelőség volt, melynek elnöke az egyik lelkész és több vagy kevesebb presbiter, kik az iskolákat többször meglátogatják, a vizsgálatokon jelen vannak s a presbiteriumnak jelentést tesznek az eredményről, tanügyi javaslatokat is készítenek.

¹ Arch. eccl. soc. Debr. 259. l. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1749 nov. 12. — ³ U. o. 1788. évi 77. p. — ⁴ U. o. 1767. évi 205. p. — ⁵ Görömbey i. m. 56. l. — ⁶ Soltész L. közlése. — ⁷ Tóth S. Adalékok II. f. 209. l.

Az egyházmegyei és egyházkerületi ellenőrzés gyakorlására felhozott néhány adatból valószínű, hogy eme két felsőbb hatóság ellenőrzési joga minden pártikulára kiterjedt. Annyival inkább állíthatjuk ezt, mert a debreceni egyházmegyének többször említett vizitáció lajstromában az esperesek az elemi iskolákkal kapcsolatos deákiskoláról is jelentettek. A többi egyházmegyében is bizonyára így jártak el.

Az *elemi iskolák* felett való felügyeletet *Debrecenben* a consistorium gyakorolta, a kurátorokat bizta meg ezzel 1708-ban. Ezek a tanítókat ellenőrizték, intézték, dorgálták szükség esetén, a tanítók kérését, vagy panaszát tudomásul vették, vagy elintézték, vagy a városi tanács elé terjesztették. Ezek tehát a tanítóknak személyi ügyeit is intézték. II. József 1788-ban a királyi direktorok inspectiója alá akarta vetni a debreceni elemi iskolákat s a „nationalis iskolák inspectora“ Verner táblás kimutatást kért az elemi iskolákról a debreceni consistóriumtól. A négy egyházkerület a ref. elemi iskoláknak a királyi direktorok ellenőrzése alól való felmentéséért szándékozáván folyamodni, elhatározta a debreceni consistorium, hogy a katolikus vallásu direktornak azt felelik, hogy a vallásszabadsággal ellenkezik a katolikus vallásu direktor vizsgálata s várja meg a direktor, míg a király a négy egyházkerület kérésére a vizsgálat alól fölmenti őket, továbbá, hogy az iskola nem az inspectoroké, hanem a szüléké. Verner királyi direktor 1788 aug. 31-én csakugyan megérkezett 2 szolgabíróval, azonban a püspökkel és a debreceni consistoriummal megegyezésre nem jutván, utoljára csak a leányiskolákat akarták megvizsgálni, hogy épületeknek való helyeket nézzenek. Ekkor a consistorium némely tagjait a leányiskolákhoz küldötte, hogy az iskolák épületének megvizsgálását meggátolják.¹ Ugyancsak 1788-ban a tiszántuli egyházkerület püspöke akart direktorokat rendelni a debreceni elemi iskolák számára, azonban a consistorium ezt is visszautasította. A kollégiumban levő elemi iskolákra a professorok ügyeltek fel. Először a rektorprofessor volt a felügyelő, 1738-tól fogva a klasszisok inspectora végezte az ellenőrzést. Így 1749—1783-ig Hathvani István, utána Szathmári Paksi István, majd 1792-ig Ormós András, 1792-től Szilágyi Gábor, 1797 től Budai Ezsaiás volt az elemi osztályok felügyelője, később Zákány József. A debreceni tanítók 1708-ban már testületi szervezettel bírtak, a városi tanácstól kérték a leányiskola tanítóit, hogy egy corpust alkothassanak, ugyanakkor készültek Régulák is a tanítók számára. Egy előljáró személyt választottak saját kebelükből, ki tanító-társait ellenőrizte, ezeket dékánoknak nevezték. A mai igazgatótanítóság intézményének felelt ez meg. A pártikulákban az elemi tanítókat a consistorium épügy ellenőrizette, mint a deákiskolákat. Miután rendszeren a rektor felügyelete alatt, vagy preceptorok, vagy nagyobb deákok tanították az elemi ismereteket, az ellenőrzés tulajdonképen a két tanítási fokon együtt történt, a testületi szervezkedésnek a tanerők csekély száma miatt sehol sines nyoma.

5. Tantervi fejlődés.

A debreceni kollégium és pártikuláinak tantervére azon nemzetek nevelési irányai hatottak, melyekkel a debreceni iskola és pártikulái az érintkezést fentartották. Az érintkezés pedig a XVIII. század közepéig Németország, Hollandia és Svájeria szorítkozott. Ez az oka annak, hogy

¹ Egyh. t. j. k. 1788. évi 77. p., febr. 24. és aug. 31.

az angol és francia új nevelési elvekkel, Locke és Rousseau nézeteivel meg nem ismerkedhettek. Így érthető, hogy a debreceni kollégium még a XVIII. század második felében is nagyrészen a XVI. századi paedagogusok hatása alatt állott. Maróthyra hatással volt Melanchton és a szász tanterv s Melanchton három osztálycsoportja felismerhető nála. Melanchton szerint az I. csoport ábécét tanul, továbbá latin szavakat és Catót értelmezi; a II. csoport grammatikát tanul, Aesopust és Terentiust olvassa; a III. csoport Vergiliust olvassa s a dialektikát és retorikát tanulja. Ugyancsak Melanchton hatása alatt Maróthy az egyik csoportból a másikba való átmenetelt nem évhez köti, hanem az előmenetel fokához. Maróthy rendszerében azonban mégis nagy haladás van, a reálirány hangoztatásában. Hatása lehetett a reálirány térfoglalására a XVIII. század folyamán külföldön megfordult ifjaknak is, de tagadhatalanul legnagyobb hatása lehetett ez irányban Amos Comeniusnak, ki a reálismereteknek tért engedett és nemzeti elemet is vett fel rendszerébe, tanította az anyanyelvet s a szemléltetés elvét úgy gyakorlatilag, mint tankönyvével igyekezett általánossá tenni.

Az *oktatás célja* változott. Még a XVII. század vallási küzdelmeiben az iskola főcélja a pap- és tanítóképzés volt, a világi pályákra készülőket is első sorban a theologiai tudományok érdekelték. Még a theologiai képzést sem tekintették teljesnek, ha a kollégiumi tanulmányokat külföldi egyetem látogatása nem egészítette ki. Már a XVIII. században a világiakra is kezdtek tekintettel lenni, a jogi ismeretek tanítása ezért történt. Önálló irányu tanügyi fellendülés Maróthyval kezdődött. A debreceni iskola fejlődésének a körülmények eléggé kedveztek, míg pl. a sárospataki iskola fejlődését az 1671. évi szerencsétlen események megakasztották. Az oktatás célja Debrecenben 1658 körül igen szűkkörű volt s a klasszikai humanismust távolról sem valósította meg. Hogy az oktatás a tulajdonképeni gymnasiumi osztályokban szűkkörű volt, erről bizonyosságot tesz egy debreceni deáknak 1725-ben kelt naplója.¹

A pártikulákban az oktatás célja az előző korszakhoz képest szűkebbre szorult. Még némely pártikulákban a XVI–XVII. században a theologiai tudományok elemeit is előadták s néha rektorokat és papokat is bocsátottak ki, már a XVIII. században még a nagyobb iskolákban is, mint pl. *Nagykőrösön*, a helytartótanácsához 1766-ban intézett felterjesztés tanúsága szerint az oktatás bevallott célja a debreceni kollégiumi tanfolyamra való előkészítésre szorítkozott. Még szűkebb körű célt tűztek ki *Kisujszálláson*: a latin nyelvbeli jártasság elsajátítását.

A XVII. század tantervéről általános vonásokban be tudunk számolni. A Gelei Katona-féle 94-ik kánon a rektorok kötelességévé teszi, hogy az ifjúságot a keresztyén hit ágazataiban, kegyességben és jó erkölcsökben oktassák, tanítsák a csinosabb oldott és kötött tudományokat, olvassák a jobb latin írókat (kihagyván belőlök a fajtalanóságokat), tanuljanak zsidó és görög nyelvet, stílus írást, disputációkat, declamációkat, a köz- és magánexameneket és vetekedéseket gyakorolják; tanítsanak illendő előadást és gestálást. Sok diktálással a tanulókat ne terheljék, magukat a tanulók elmetehetségéhez és felfogásához alkalmazzák s inkább itélőképességeket, mint emlékező tehetségeket élesítsék. A debreceni kollégiumban tanított anyagról az 1657-iki törvény is intézkedik. A bevezetésben rendeli, hogy a tanulók tanulják a kegyesség tudományát, a liberales artest, első dolog mindenből azt keresni és követni, ami Istennek tetszik és az ő dicsőségére szolgál. A theológiát és

¹ Debreceni 1894—5. évi gym. ért. 63. l.

filozófiát elő kell adni nemcsak vitatkozással, hanem rendszeresen kifejtve is (5. törvény). Szorgalmasan tanítsák az instrumentális tárgyakat, mint a latin és görög grammatikát és zsidó nyelvtant, poétikát, retorikát és logikát s a klasszikus auctorokat s azokat a nyelveket, melyek a theologia forrásainak megértésére szükségesek és a sanior filozófiába való betekintésre nélkülözhetlenek. Minden héten szerdán és szombaton ismétlés legyen, a hallgatókat ki kell kérdezni (7. törvény). A II. szakasz 4-ik cikke szerint a Szentírás eredeti nyelveit, különösen a zsidó és görög nyelvet szorgalmasan kell tanítani. Lampe szerint Mártonfalvi György 1660-ban reformálta az oktatást Debrecenben: klasszikus preceptorokat jelölt ki és azt a norma dicendit, melyet Nagyváradon sikeresen használt, bevezette a debreceni kollégiumba.¹ Ezen adatból következik, hogy Mártonfalvi, de valószínűleg elődei is befolytak az alsóbb klasszikus tanítási módszerébe. Mártonfalvitól fogva szórványos adataink vannak a fejlődés egyes mozzanatairól. Szilágyi Tönkö Márton már fizikát tanított. Mártonfalvy utóda Lisznayai K. Pál (1681.) világtörténelmet, magyar történelmet s földrajzot is tanított, s ő honosította meg a kollégiumban a térképet, melyet Mercator hazájából, Amsterdamból hozott magával; tanította a mathesis elemeit is. A kuruc korból a tantervi fejlődésnek nincs emléke s az 1704-ben megújított törvénynek tantervi intézkedései haladást nem mutatnak.²

Korszakalkotó tevékenységet kezdett Maróthy György 1738-ban. Hét évi működése alatt nagy munkásságával hosszú időre megjelölte a fejlődés irányát. Ezméit és törekvéseit a város főbirójához és másokhoz intézett leveleiből ismerjük meg. Iratai közt különösen fontos a Domokos főbiróhoz 1741 elején felterjesztett *Opiniónes* című munkálata, melynek a XVIII. század második felében létrejött tantervi munkálatokra igen nagy hatása volt.³ A királyi biztosok elibe 1763-ban és 1765-ben terjesztett reláció úgy mutatja be a kollégiumot, mint amelynek tanterve Maróthy hatása alatt áll, bár az 1765-iki jelentés szűkkörűnek tünteti fel a tanítás anyagát. E szerint 1765-ben 7 osztály volt (ábécések, declinisták, coniugisták, grammatisták, syntaxisták, poéták, retorok és logikusok), kik a latinságon kívül tanulták a keresztyén vallás elemeit és az aritmetikát, a tanulók közül (e numero studiosorum) való preceptoroktól, ezenkívül privát instructorok is tanítják őket.⁴ Az 1770-ben nyomtatásban megjelent *Methodus*, melyet 1791-ben némi változtatással újból kiadtak, ugyancsak az ő hatása alatt áll, ugyanez mondható a professorok által 1778-ban készített munkálatról. Kétségtelenné válik ez, ha összehasonlítjuk az *Opiniones*nek az alsóbb klassziszokra vonatkozó utasítását az 1741. jan. 20-án a városi tanács által némi módosítással elfogadott határozatokkal. Világosan bizonyítja ezt az 1741. jan. 20-iki tanácsülés jegyzőkönyvének bevezetése, mely ezt mondja: „Tiszt. Maróthy György ur *Opiniója* a gyermekek tanításának módjáról megolvastatván, ekképpen approbáltattak, vagy modificáltattak“. Maróthyra még 1778-ban is hivatkoztak a professorok, azt mondván, hogy állításaikat bebizonyíthatják Maróthynak azon kézírataiból, melyek kezeik közt vannak.⁵

Az 1770-iki *Methodus* a tanítóknak ad először módszeres utasításokat, majd az egyes osztályok tananyagát részletezi, de úgy, hogy módszeres utasításokkal is ellátja. Jelszavát Quintilianusból veszi, ki a gyermekeket arra inti, hogy a preceptorokat épügy szeressék, mint a

¹ Lampe i. m. 631. l. — ² Debreceni 1894. 5. évi értesítőben 61. l. a XVII. század második s a XVIII. sz. első feléből a tanítási anyag összeállítása olvasható. —

³ Maróthy írásainak részletes ismertetését l. u. o. 70. laptól kezdve. — ⁴ Tanárkari j. k. 1765. jul. 5-én. — ⁵ U. o. 1778. jul. 19.

tudományokat s higgyék el, hogy nem testöknek, hanem szellemöknek szülői azok.¹ Az általános utasításokból kiemelendők: A preceptorok istenfélelemben és jó erkölcsben neveljék a gyermekeket, ne csak a szent összejöveleteken vegyenek részt, hanem otthon is olvassák a bibliát hazai nyelven, minden dologban Istenre bizzák magukat, tőle kérjenek bűnbocsánatot, az iskolában a leckét énekkel és könyörgéssel kezdjék s azzal végezzék. A köztanítók délelőtt-délután 2—2, a magántanítók 1—1 órán át tanítsák a gyermekeket. A katechézist mindenik osztályban tanítani kell, a tanulók korához alkalmazva. Közben vitatkozni is lehet és megmagyarázni, hogy mi a mohamedánizmus, judaizmus, ethnicizmus, christianizmus s melyek a keresztyén felekezetek. A templomból visszatérve, a preceptor a predikációból intézzen kérdést a tanulókhöz és olvastasson a Szentírásból. Az urvacsorához csak a kegyes életű, jó erkölcsű tanulókat és azokat kell bocsátani, kik a keresztyén hit alapelveit ismerik. Egy preceptor se tanítson olyat, ami nem hasznos, vagy a közre káros. Az emlékezetet ne terheljék, inkább az itélőképességet fejlesszék, nem kell betanítani, amit nem értenek, a tanításban ne sieszenek. Javítsák az írásbeli dolgozatokat, mivel mindet egyszerre ki nem javíthatják, javítsák hol egyikét, hol másikat. Fegyelemhez szoktassák a tanulókat, ne sorrendben, hanem össze-vissza szólítsák fel hol egyiket, hol másikat, ne egy feleljen végig. Az ütlegeléstől lehetőleg óvakodni kell, csak akkor szabad alkalmazni, ha makacsság, vagy rossz akarat mutatkozik, akik természet szerint gyengék, azokat nem ütni, hanem buzdítani kell, az aemulatiót és a tisztességes dicsőségvágyat ápolni kell. Ezért szabad mindenkinek tanuló társait „ex veteri instituto” versenyre kihívni, tehát ez régi szokás volt. A jobbaknak súlyosabb vétségeknél is kedvezni kell, ha csak megrögzött módon nem vétkeznek. A lustábbak tiszteljék a szorgalmasakat s ezért első sorban a preceptor külömböztesse meg őket. A tisztesség- és illendőségérzetet emelje. Tanítson olyanokat, melyek a közéletben hasznosak, de amelyeket könyvekből meg nem tanulhatnak, mint pl. hány napja van a hétnek, a hónapokról, holdról, napról stb. Ezekkel gyakorolják az itélőképességet. A Maróthi-féle Arithmetikát minden osztályban tanítani kell, de 10, vagy épen 100,000-en felül ne menjenek a számtanításban. Tanítsák az éneket, földrajzot, gyakorolják a tiszta kiejtést, tanítsák a szép írást mintákról, minden betű, a betűk vezetése és összekötése egyszerű és könnyű legyen s az író tollából önként folyni lássék. A preceptorok vigyázzanak, hogy a tanulók otthon is foglalkozzanak, hogy a magánmunkához hozzászokjanak. A köztanítók ellenőrizzék a magántanítókat, hogy azok a tanításnak azt a módját kövessék és azt tanítsák, amit az iskolában nyilvánosan előadnak. A tanulók súlyosabb kihágásait a preceptor a klasszisok inspectorának jelentse fel, vagy más felsőbbeknek, melyek itélnek felettük. A preceptorok a rendes censurákon kívül, melyeket az iskolavizitálók annyiszor tartanak, ahányszor akarnak, kétszer évenként, az éjnapegyenlőség körül, nyilvános vizsgálatokon tartoznak előmenetelőket bemutatni. A különös utasításokból az osztályok tananyaga a következőleg állapítható meg:

Elemi osztály. A gyermekeket nyájas bánásmóddal kell megnyerni az iskolának. Írás, olvasásnál vigyázzon a tanító, hogy ne menjen tovább, míg egy betűnek az alakját és hangját a gyermek meg nem jegyezte, azután a hangokat szótagokká köti össze, olvastatja a keresztyén hit fundamentumát és Osterwald: Rövid szent történeteit, de nem

¹ Methodus 2. 1.

kell könyv nélkül tanítani, csak úgy, hogy a gyermek meg tudja mondani, hogy mit olvasott. Tanulják az uri imát, apostoli hitformát, tizparancsolatot s alkalmi imákat. A történeteket a gyermekek saját szavakkal mondják el. Éneklés elemeit, latin olvasást és helyes kiejtést s szavakat tanuljanak. *Deklinisták.* Tanulják a kis katechizmust s a keresztyén hit fundamentumait a szentirási bizonyítékok nélkül. Tanuljanak imákat, Osterwald szent történeteit bővebben, mint előbb. Az énekeknek a szövegét is tanulják könyv nélkül. Számтанból az összeadást. Jó lesz egy számhoz bizonyos mennyiséget, pl. 2-öt adni folytatólag. Földrajzból ismerjék meg Európa fekvését és a térképen mutassák meg, hogy az egyes országok hol vannak. A világtájak megismertetése a térképről, a gyermek mindig észak felé forduljon. A latin nyelvetanból a névszók declinációja. Latin szókat tanuljanak Celláriusból. *Coniugisták.* Tanulják a kis katechizmust a szentirási bizonyítékokkal. Olvassák Hübnert, vagy bibliai históriákat tartalmazó könyveket. Olvasás után meg kell kérdezni, hogy mit jegyeztek meg belőle, de ezekből semmit könyv nélkül tanulásra ne hagyjon. Az olvasottakból állapítsák meg a gyakorlati és dogmatikai igazságokat, hogy értsék az olvasás okát. Énekeket, könyörgéseket, uri imát, apostoli hitformát latinul. Számтанból összeadást, Cebe vagy Pythagoras tábláját, tanítsa meg, hogy az ujjakkal miképen számoljanak. Igeragozás a latinból és szavak Celláriusból. A tanulandó szavak kiejtését a preceptor gyakoroltassa be. A mindennapi szavakat minél hamarabb tanítsa meg, hogy beszélgetést kezdhessenek. Falun ez könnyebb, mert egy teremben vannak a tanulók. Írásbeli dolgozatok. Hazai földrajz és a szomszéd országok határai. *Grammatisták:* Heidelbergi káté, symbolikus könyvek, szentirási bizonyítékokkal. Egy kérdést se tanuljanak meg, amíg jól meg nem értették. A tizparancsolat latinul, a bibliai könyvek sorrendje versben, éneklés. Számтанból a négy alpműveletet az életre is kell alkalmazni, kamatszámítás. A latinból az egész grammatika, Cellarius Liber memorialisa, Langius Colloquiumai. Földrajzból Európa mindegyik országának fővárosát, akadémiáit és nevezetesebb folyóit. Az egyes helyeket valamely érdekes történet segélyével kell megjegyezni. Aki magyarul beszél, mondjon fel valamely paradigmát, vagy amit Langius Colloquiumaiból tanult. *Syntaxisták:* Heidelbergi káté alaposabban, ének. Számтанból az összetettebb négy alpművelet és a hármasszabály. Cellarius ismételtetik. Latin syntaxist tanulhatnak Heineccius, Noltenius, Cellarius, Voss és mások szerint, kik a latin nyelvet megtisztították. Cellarius latin grammatikája Gesner kiadásában. Olvassák Cornélius Nepost. Phaedrúst, Cicero néhány levelét. A tanulók vigyázzanak az írásjelekre, kérdéseket kell csinálni a mondatokból, mikre a tanulók az író szavaival feleljenek. A kérdéseket ezen vers szerint lehet tenni: „Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando.“ Szebb latin frázisokat tanuljanak. Amit olvastak latinul, írják le néha magyarul, majd az auctort félretéve, a magyar írásból fordítsák latinra az auctor szavaival. Egyszerű és világos irányhoz szokjanak, minden barbarismust és soloecismust kerüljenek. Körmondatok. Minden tanulónak legyen diáriuma, melybe a szép kifejezéseket beírja, hogy a censorok vizsgálat alkalmával abból is megitélhessék szorgalmukat. Földrajzból a négy földrész és az ókori Görögország. Aki magyarul beszél, egy fejezetet tanuljon Neposból. *Költészeti osztály.* Heidelbergi káté. Maróthy Arithmetikájának VII. fejezete (hármasszabály). A poetica alapelemei, szótagok időmennyisége, ha az alsó osztályokban a declinációról és coniugációról helyes kiejtést tanulnak, már ebből megtanulhatják a szótagok idő meny-

nyiségét. Olvassák: Phaedrust, Ovidius Tristium libri-t, Vergilius Eclógáit, Georgiconjának I részét, Aénéis II. könyvét, Terentius komédiáit. A költőknél minden mondatot természetes sorrendbe kell összeszedni s ha így prózává tették, akkor kell magyarra fordítani, vagy egyszerű latin nyelven elmondani, hogy értelme kitűnjék. Magyarul mondjanak fel egyes részeket Cato distichonaiból, vagy Ovidiusból. Készítsenek verseket, vagy Cato distichonait alakítsák át más versnembe, írjanak jambust, hexametert és pentametert. Prózává alakított verseket alakítsanak vissza verssé, magyarra fordított verset fordítsanak vissza latinra. A földrajzból tanulják bővebben az előbbieket. Legyen kéznél diárium az írásbeli dolgozatokra. Kezdi a görög nyelv elemeinek tanulását. Tanulják a magyar költészettant, „ad culturam linguae“. Aki magyarul beszél, Catoból, vagy Ovidiusból adjon elő, vagy alakítson át két distichont. *Oratorok és logikusok osztálya.* Heidelbergi káté, imák, énekek. Rhetorika Freyerus szerint, körmondat, tropusok, figurák, melyeket Cicero leveleiből, Justinus históriáiból és Cicero szónoki műveiből magyarázzon, Eutropiust, a történetírót, Plinius leveleit. Chiákat, epistolákat és rövid declamációkat készítenek. A körmondatok, alakzatok és elrendezés példáit először magyarul kell készíteni, majd két-három próba után latinul, később a dispositiót is magok készítsék. A levélírást Cicero (ad familiares) leveleinek olvasása alapján gyakorolják magyarul is. Phaedrus meséit alakítsák át párbeszédekké, vagy declamációkká. A preceptor javítsa szorgalmasan a tanulók dolgozatait s mivel mindenik tanuló dolgozatát ugyanakkor nem javíthatja, most egyikét, majd másikét javítsa, mert akinek dolgozatát sohasem javítják, nem fog előhaladni, ha ő nem ér rá, akkor a magántanítók javítsák. Az előszóbeli előadást Cicero beszédeinek előadásaival gyakorolják. Tanulják a római régiségtant. Az ókori földrajzot Cellarius vagy Koeler térképei alapján. A történelemből Justinus, Cornelius Nepos és Eutropiusból meríthetnek s tanítani kell különösen a hazai történelmet. A görög nyelv tanítását folytatni kell. Aki magyarul beszél, lecke után deklamálni köteles.

A tantervhez függelékül oda van csatolva az ének és görög nyelv tanítására és az első éves deákok preceptorának adott instructió. Az énekre vonatkozó utasítás Maróthynek 1756-tól fogva több ízben kiadott: De cantu Praecepta e. műve alapján készült. A hangjegyek használatára részletes utasításokat ad. A görög nyelv preceptorának azt az utasítást adja, hogy kövesse a latin nyelv tanítójának adott utasítást, de ő már gyorsabban haladhat, mivel a tanulók a latin nyelvtant ismerik. Az olvasással együtt a szép görög írást is gyakorolják. Erazmus kiejtését kövessék s mivel ez a nyelv már kihalt, a kiejtésnél ne sokat időzzenek. Velleri: Principia sermonis Graeci e. nyelvtanát, szótáruul Delius: Fontes et rivuli omnium novi testamenti vocum e. könyvét használják. A görög declinációt és conjugációt írásban is gyakorolják be, az accentust és spiritust, miután több századon át használták, mindig kiírják. A görög szavakat könnyen megtanulhatják Cattierus: Gazophylacium Graecorum, hoc est: Methodus admirabilis e. művéből. Sokrates, Aesopus meséi, Aelianus Históriái és Xenophon Memorabiliái a főbb olvasmányok. A görög költőket Schröder: Veterum poetarum Graecorum poemata selecta e. művéből ismerjék meg.

Az elsőéves deákok tanítójának is ad utasítást. Az első éves deákok épügy engedelmeskedni tartoznak a preceptornak, mint az alsó klasszisok tanulói. A preceptor nemesak tanulmányaikra, hanem erkölcesekre is ügyeljen fel. Naponként egy órát tanítson, hogy a professzorok előadásától el ne vonja őket, a nyilvános előadásoktól szabad időben

ügyeljen fel rájuk. Olvassák Pictetusnak Debrecenben 1765-ben kiadott *Medulla Theologiae* c. művét s ezt egy év alatt elvégezzék. Diktálni nem szabad, hanem fejtegetni kell s az emlékezetbe vésés itélő tehetőségök segítségével történjék. A megállapított igazságokat syllogismus formájában tudják vitatni és védelmezni. Gyakorolják a tiszta latinságot, írjanak epistolákat, chriákat és orációkat, gyakorolják a szónoki előadást, olvassák az aranykor szónokait, költőit és történetiróit. Egy-más közt latinul beszéljenek, mert így értik meg a professor latin előadását. A négy evangéliumot és az apostolok cselekedeteit görögből magyarázni tudják. A történelem és földrajzból olvassák Cellárius *compendiumát*. Az eddig tanult arithmetikát ismételjék, de tanulják a Weidler *Arithmeticájából* az arányokat, négyzetes- és köb-gyökönvontást. Tanuljanak geometriát, szépírást, az éneklést meghatározott napokon gyakorolják. Végül tiltja a diktálást, az auctorokat gyakran kell olvasni s fejtegetni, de elég, ha értelmesen meg tudják mondani, hogy mi van a könyvben.

A Methodusnak az elvei hosszú ideig irányították a debreceni kollégium tanügyének fejlődését, de a kormány tanügyi politikája sem maradhatott hatás nélkül. Az 1777-ben a kormány által kiadott *Ratio Educationis*nak nagy jelentőségű következményei voltak a debreceni kollégium tanügyének fejlődésére. Már 1778-ban adott be Domokos Lajos főbíró a kuratorátus részéről egy tervezetet a helybeli consistoriumhoz. A professorok a régi rend fentartása mellett nyilatkoztak. Különösen azzal érveltek, hogy a király úgy is felmenti őket kérésökre a királyi direkciónál s akkor megmaradhat a régi tanításmód, ha pedig a király rájuk parancsol, úgy is el kell fogadni a *Ratio Educationist*. A professoroknak ekkor kidolgozott felelete azért fontos, mert megismerjük belőle, hogy mit tanítottak valósággal és milyen módszerrel dolgoztak. A professoroknak a consistorium tervezete ellen következő kifogásaik voltak. Az eddigi tanítás rendje jó, ezt gyümölese is bizonyítja. Elismerték ezt úgy a hazai lutheránus atyafiak, mint a helvét és belgiumi professorok, kik a magyarországi ifjak közül a debrecenieket találták legkészsültebbeknek. Sikereik oka, hogy két auditoriumba classificálják a hallgatókat. A kisebb auditoriumban két professor privatim tanítja azokat a tudományokat, melyek a mélyebb és szélesebb tudományok megértésére készítik az elméket. Itt tanítja a literatura professora az ó- és ujjgeográfiát, a római és görög antiquitásokat s magyarázza a görög és deák auctorokat. A filozófia professora itt tanítja a pura mathesist, arithmetikát, geometriát és trigonometriát, a metafizika nevezetesebb részeit, a filozófia principiumait, a kozmológiát, theológia naturalist és algebrát, melyek minden mélyebb és szélesebb disciplinának kulcsát képezik. A másik két professor az universalis vagy közönséges leckéken tanítja a szélesebb és mélyebb tudományokat, melyeket az egész ifjuság hallgat a délutáni publica órákon a nagy auditoriumban. Ilyenek az egyetemes történet, fizika, *ius naturae* az etikával együtt, a dogmatika, morális theologia, homilétika a pásztori tiszttel együtt, zsidó nyelv az ó-testamentomi szentírások megértésére szükséges exegesissel és a zsidó antiquitások. E rendtartásnak az a nagy előnye, hogy az itt tanuló nemes ifjak és a lutheránus vallásnak igényeit is ki lehet elégeíteni, mert 2—3 év alatt a filológiát, mathesist, filozófiát, historiát és theológiát nagy részben megtanulják s azok a deákok, kik szegénységök miatt kénytelenek iskolamesterségre kimenni egy—két évre, mikor visszajönnek, ha a nagy auditoriumba esnek is gradusok szerint, a historiát és a filozófiának nevezetesebb részeit hallgatják. Az is hátránya

az új tervnek, hogy eltörli az universális leckéket, pedig a kis auditoriumban azt a sok tudományt meg nem tanulhatják, a novitius deákokat 3 év alatt nagyon megterhelik. Ugyanis az első esztendő s deákok hat órát hallgatnak egy nap alatt s két órát foglalkoznak magán tanulmányaikkal, temetésekre naponta 2—4 órát fordítanak s így 10—12 óráig vannak naponként elfoglalva, úgy, hogy nincs idejük arra, hogy a hallottakról elmélkedjenek. Már pedig sokat hallani s elmélkedni s azokról nem olvasni, a tanulásnak legrosszabb methodusa, amit csak kigondolni lehet. Az is hibája az új tervnek, hogy a nemes ifjak, kik 2—3 évig tanulnak magasabb tudományokat, vagy a lutheránus deákok, kik 1—2 évre jönnek ide, nem tanulhatják a theológiát, literaturát és filozófiát, mivel ugyanakkor más auditoriumban hallgatnak. Ugyanez történik azokkal, kik tanítóságra kimenvén s esetleg a három esztendősek elibe esik grádusok, filozófiát és históriát nem tanulhatnak. Délután nem is lehet sikeresen tanítani a kis auditoriumban, mert délután egy óra is egészségrontó, különösen ha azt napról-napra kell végezni, két órát pedig már csak a temetések miatt sem lehet tartani délután s 2—4-ig a novitiusok a magántanulással vannak elfoglalva. Hibája az új tervnek az is, hogy a publica disputációkat és a privata-órákon való exameneket eltörli, pedig ezeket úgy a kánonok, mint az iskolai törvények rendelik. De meg a professoroknak egészségi szempontból is szükséges, hogy magándolgaik intézésére a városon kívül mehessenek. (Valószínűleg arra céloznak, hogy gazdálkodással is foglalkozott több professor.)¹

A tanterv reformálásának ügyét az egyházkerület vette kezébe 1781-ben. Ennek megbízásából 1781 nov. 8—10-ig készítettek egy tervezetet a püspök, több prédikátor, a hajdu városok kapitánya, Domokos Lajos főbíró, a kollégium helyi gondnoka, egy senator s a debreceni egyházmegye gondnoka.² Ez a munkálat szolgált alapul az 1782 januárban Ordo Studiorum címen kiadott tantervnek.³ A küldöttség munkálata ellen a professorok 1782 jan. 15-én nagyjában ismételték az 1778-ban felsorolt ellenvetéseket, de mivel sok új mozzanat is van a feleletben, főbb vonásait a következőkben tartom szükségesnek felemlíteni: Az a szokás, hogy a professorok közül hetenként kettő-kettő tanít, abból a helyi szokásból vette eredetét, hogy a prédikátorok is hetenként felváltva szolgálnak. Ha a tanulók hetenként felváltva hallgatják a tudományokat, azok inkább vérokké válhatnak, mintha ugyanakkor többfelét hallgatnak. Kifogásolják, hogy az universális leckéket az új terv eltörli, holott ezeket a legrégebb időktől fogva hetenként ötször szokták a Caetus scholastikus ifjusága előtt előadni. A noviciusokat nem lehet új órákkal terhelni a már 1778-ban felhozott okok miatt. A terv 7—8-ig (délelőtt) s 1—2-ig (délután) is rendel órákat, ami a tanulók egészsége szempontjából káros, de meg nincsen akadémia, sem gymnasium, melyben reggelgyertyánál, vagy délután egy órákor tanítsanak. A 15 éves első osztályos deákoknak igen sok tanulni valót rendel. Helytelen, hogy a tervezet 3 éven át semmiféle theológiai tudományt nem rendel, mert sokan az első, második, harmadik évben véglegesen távoznak a kollégiumból, úgy, hogy ide soha vissza nem jöven, theológiai tudományokat nem hallgatnak, akik pedig iskolamesterségre vagy paedagógusoknak kimennek (magánnevelők), hiányaikat visszatérésük után nem pótolhatják. A tervezet tiltja a kézikönyvek (Libri manuales) használatát, pedig csak

¹ Tanárkari j. k. 1778 jul. 19. — ² U. o. 1797 jan. 22. — ³ Tóth S. Adalékok II. f. 288. 1.

kevés kézikönyv van a tanulók szegénysége miatt s ezek, ha semmit sem irnak, nem tanulhatnak. Sok théológiai tanulónak nincs meg Pietetus könyve, a Théológia morálisból alig van tíz darab, a homiletikára egy sincs, latin heidelbergi katekizmus az egész kollégiumban alig van öt, helvetica confessio nincs 20 darab, Ikenius Antiquitates Hebraeicae vagy Schröder zsidó nyelvtana alig van a városban, Winckler filozófiája alig van öt példányban. Weidler Mathesis-e csak a trienniseknek van meg, de ezeknek $\frac{1}{3}$ része is hiányos. Offerhausius Historia universalisa csak a trienniseknek van meg, ugyszintén Nieuportus Antiquitates Romanae-ja, vagy Brünningsius Görög régisége vagy a görög nyelvtan. A tervezet helytelenül tiltja el a privat examenetek és a disputatiókat. Pedig „exercitio plus efficitur, quam regulis“. Ezek minden akadémián gyakorlatban vannak. Helytelen, hogy a professorok mindennap 2—2 órát tanítsanak, mert a professoroknak bizonyos tudományokra elő kell készülni. Mikor a nagy Schultensius egyszer hallotta, hogy a debreceni prédikátorok egyes napokon gyűléseket (conciones textuales, mox charcheticas) tartanak, azután a bibliát fejtegetik és Szent Dávid zsoltárait magyarázzák, felkiáltott: „Ergo vos plus es tis in cathedra, quam in museo“. A kollégium kormányzása is sok időt vesz el a professoroktól. Ludimagistereket, paedagogusokat, privat preceptorokat, rektorokat és papokat napról-napra kell ide vagy oda rendelni, különösen március és áprilisban, mikor a kollégiumban legnagyobb a tanulók közt a változás. Alig elég 4 óra hetenként a privat preceptorok kijelölésére, sok időbe kerül a szolgák gondnokának, a praebitor, dispensátor, senior számadásának megvizsgálása. A professorok kötelessége a klasszisokra való felügyelet, az épületek gondozása, az épületekhez szükséges anyag beszerzése, mesteremberekkel szerződés kötése, azok fizetése, a kollégium anyagi ügyeinek intézése, gabona-, bogyújtás, a szakács, az alumnusok és a pistrixek felügyelete. A kisebb kötelességeket nem is említve, oly súlyosak ezek, hogy „valentissimum Herculem lassare valeant“. E mellett a professorok még tankönyveket is irnak. A kurátorok 1750-ben elhatározták, hogy ha valamelyik professor tantárgyát befejezi, tiszteletdíjat kap. A professorok itt önként adtak elő bizonyos tárgyakat, a terhök is megszapordott, fizetésöket még sem emelik s tiszteletdíjat sem kaptak. Kijelentik tehát, hogy a királyhoz már két ízben is fölterjesztett régi tanítási módot akarják megtartani.¹

Az egyházkerület azomban az Ordo Studiorumot helyben hagyván, 1782 júniusban kiadta s a professoroknak meghagyta, hogy ahhoz szorosan alkalmazkodjanak, megengedte azomban, hogy azon a debreceni kurátorátus beleegyezésével kisebb módosításokat eszközöljenek.² Az Ordo Studiorum főbb módszeres intézkedései a következők: Az auctorok szavait elolvastván, közönséges nyelven (stilo familiari) kell lefordítani. Amely helyek a kezdőkre nézve nehezebbek, ki kell fejteni. A részek eltárgyalása után az egésznek az értelmét meg kell magyarázni, hogy az összefüggést megértvén, az egészet áttekinthessék. Azután próbálják saját szavaikkal elmondani, vagy kérdésekre feleljenek, de a kérdések ne foglalják magokban a feleleteket. Figyelmeztetni kell a tanulókat, hogy a tanultaknak mi a haszna Amit nem értettek meg, magánszorgalommal pótolják, mert alap nélkül nem boldogulnak. Minden tantárgynál rövidségre kell törekedni, nem szabad nagy kitéréseket tenni s a régi írók helytelen nézeteit fejtegetni. Nem szabad sok mindenfélét lediktálni s mintegy könyvtárt pótló encyclopaediát iratni. Tilos a dik-

¹ Tanárkari j. k. 1782 jan. 15. — ² Tóth S. Adalékok II. f. 208. 1.

tálás és compilatio, csak a compendiumokat kell fejtegetni élőszóval és nem írásban. A közvizsgákon csak azt kell kutatni, hogy az auctorokat helyesen fogták-e fel. A leckék alatt, amit érdemes és könnyű feljegyezni, azt leírhatják. Az alsóbb osztályokban csak a tankönyveket kell megtanulni. A történelemből csak a főbb eseményeket kell tanítani, a vitás kérdések vitájának folyamát nem kell ismertetni. A tananyagot úgy kell beosztani, hogy egy év alatt be legyen végezve. Az ó-kor történelmét csak rövid áttekintésben kell adni egészen a XIII. századig, de különösen a XVI. századtól fogva nagyobb terjedelemben tárgyalandó, mert az új-kor szükségesebb, mint az ó- és középkor. A történelem tanításával ne csak a hallgatók emlékező tehetségét gyakorolják, hanem inkább ítélő tehetségét fejlesszék, az események okait kell kutatni, továbbá a nagy forradalmak keletkezését, a császárságok bukását és az egyházi élet fejlődését. A latin és görög nyelvet behatóan kell tárgyalni s magán olvasmányokat kell azokból kitűzni. Gyakorolni kell nemcsak a szónoki stílust, hanem a rövid levél formát is. Magyar könyvekből sokszor kell latinra fordítani, a dolgozatokat vagy magánuton, vagy nyilvánosan át kell vizsgálni s a hibákat ki kell javítani, a conciókon is gyakorolni kell ezt.¹ Az Ordo Studiorum a következő korszak elején is érvényben volt.

A kormány nem ejtette el azt a tervét, hogy a Ratio Educationist a protestáns iskolákra is kiterjessze. Királyi meghagyás folytán tanácskozássra gyűltek össze Pozsonyban 1782-ben némely protestáns tanférfiak, a debreceni iskola részéről Domokos Lajos és Hatvani István vettek abban részt.² Az 1783 febr. 18-án tartott egyházkerületi gyűlésen felolvasták Prónay László és Teleki Sámuel véleményét s miután a kormány egy évi haladékat adott a Ratio Educationishoz való alkalmazkodásra, Sinai Miklóst bízták meg az új tanrendszer kidolgozásával. Majd 1783 márc. 12-én a debreceni és pataki professorok véleményének felolvasása után abban állapodott meg az egyházkerületi gyűlés, hogy II. Józseftől kérjék a Ratio Educationis behozása alól való fölmentést.³ Az ügy sokáig húzódott, 1784-ben Domokos Lajos és Hatvani István professorok ismét Bécsbe rendeltettek ezen ügyben való tanácskozássra.⁴ Majd 1785 aug. 4-én gr. Teleki Sámuel királyi megbízásból megvizsgálta a kollégiumot. Gr. Teleki kérdéseire a professorok a következő választ adták: a Ratio Educationis-t nem hozhatták be, mert annak másolatát a kormány nem küldte meg. Mária Terézia a professorok kérésére nem is sürgette annak behozatalát, csak II. József követelte holott az 1781-ben kiadott türelmi rendelet az iskolákra nézve szabad rendelkezést engedett. Az 1782-ben a helytartótanács által tanácskozássra hívott Domokos Lajos és Hatvani István a királyhoz folyamodván, egy évi halasztást nyertek, hogy az alatt kidolgozhassák az új rendhez való alkalmazkodás módját. A reformátusok és evangélikusok 1783 májusban bemutatták munkátaikat, de kitűnt, hogy vallásszabadságuk sérelme nélkül nem alkalmazkodhatnak a Ratiohoz. Különösen a debreceni és sárospataki akadémia nem teheti ezt.⁵ II. Józsefnek a Ratio Educationis bevezetését sürgető és más sérelmes rendeletei miatt 1788-ban a protestánsok elégtelensége tetőpontra hágott. A négy egyházkerület újból folyamodott a királyhoz, a folyamodványt a debreceni kollégium vezető emberei: Domokos Lajos és Hatvani István szerkesztették. Igérték, hogy amennyire lehet-

¹ Tanárkari j. k. 1797 jan. 22. — ² Tóth S. Adalékok II. f. 215. l. és Egyházkerületi gy. j. k. 1782 jul. 1-én 4. p. — ³ Egyházker. gy. j. k. 1783 febr. 18. és márc. 12-én 2. p. — ⁴ U. o. 1784 nov. 2-án 1. p. — ⁵ Tanárkari j. k. 1785 aug. 4.

séges, ugyanazon nyelveket és tudományokat fogják tanítani, mint amelyeket a Ratio követel, a tanítás módját is, amennyiben a vallás és tudomány kára nélkül tehetik, alkalmazni fogják. Erre a kancellária 1789 febr. 18-án ismét felhívta az egyházkerületeket, hogy nyujtsanak be tervezetet arra nézve, hogy mi módon alkalmazkodnának a Ratio intézkedéseire. Azomban II. József közbejött halála más irányt adott a fejlődésnek.

A kormány által 1777-ben kiadott Ratio Educationis¹ alapelve az, hogy a gyakorlati élet követelményeit az iskolának szem előtt kell tartani s a tananyagot koncentrikus körök szerint osztja el. Így pl. a természetrajzot háromszor tanulják: a grammatikában, gymnasiumban és a filozófiai tanfolyamban, mindinkább kibővitve, ugyanígy ismétlődik a földrajz és a történelem. A tananyag kiválasztásában és a tanítás céljának kitűzésében a Ratio utilitárius elveket vall, tehát nem paedagógiai szempontból, hanem a cél szempontjából fektet súlyt a reáliákra. A latin nyelvet is azért kell tanulni, mert Magyarországon művelt ember nem lehet el nélküle, s a poetika és rhetorika is a latinul való beszélés szolgálatában áll. A Ratiót sohasem tudták teljesen életbe léptetni, három évtized múlva újra kellett alkotni. II. József 1783-ban a Norma régiával próbálta rendezni a tanügyet, a német nyelvet kötelezővé tette. II. József halála után ismét a Ratio lépett életbe. A Rationak így is meg volt a hatása a debreceni kollégium tantervének a fejlődésére, bár ez közvetve nyilvánult. — A debreceni kollégium tanterve a XVIII. század második felében a Maróthy által megindított uton haladva, a kor szellemének teljesen megfelelt.

A debreceni kollégiumban a kormány sürgetésére a *német nyelvet* tanították, s ez úgy látszik, minden nagyobb ellenállás nélkül, simán ment. A debreceni consistorium 1772-ben egy hozzáértő deáknak 15 magyar frtot fizetett a német nyelv tanításáért. Egy másik deák 1773-ban 60 rhénes frtot kapott ugyanezért, az összeg felét a consistorium, felét a kollégium fizette; majd Beleznay Miklós generális vállalkozott német Sprachmeister tartására.² A német nyelv tanulására a második esztendő déakokat kötelezték, minek fejében ezeket felmentették a temetésre való járástól s a délutáni templomba való menéstől. Diligentia alatt napi 1, vakáció alatt napi 2 órát tanultak németül. Ugyanekkor 300 rhénes frt fizetéssel német nyelvmestert kerestek, 1776-ban meg német és francia nyelvmestert fogadtak.³ A debreceni consistorium 1778-ban házat vett a német nyelvmesternek.⁴ A német nyelvmester fizetése 1779-ben 250 frt volt.⁵ Csakhamar szokásba jött, hogy a tanulók német szóra a Szepességre mentek. Sokan lehettek a Szepességen hozatalát kérték a debreceni kollégium előjáróitól, hogy a feslett módon ott élő deákokat a megye alispánjának hatósága alá helyezzzék. A debreceni consistorium készséggel tett eleget ezen kívánalomnak.⁶

Az eddig elmondottak jórészen az alsóbb klasszisok tantervére vonatkoznak, azomban a felsőbb tudományok, különösen a *theologiai* ismeretek tanítása is folyván a debreceni kollégiumban, a theológiáról már mondottak kiegészítésül még a következőket jegyezzük meg. A helytartó tanáchoz 1765-ben intézett felterjesztésben a studiosi juvenes

¹ A Ratio alapelveit magyar kivonatban közli dr. Klamarik: A magyar középiskolák újabb szervezete c. művében 118-121. lapokon. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1772. évi 384. l. 1773. évi 475. p. és 433. p. — ³ U. o. 1773. évi 320. és 502. p. 1776. évi 872. p. — ⁴ U. o. 1778. évi 1049. és 1069. l. és 1774. évi 530. p. — ⁵ U. o. 1779. évi 1129. p. — ⁶ U. o. 1788. évi 58. p.

szembe van állítva a scholae minores és a pueri adulescentes-sel, mi arra mutat, hogy az alsó klasszisoknak az előző korban ismertetett elkülönítése állandóan meg volt. A deákok a professorok tanítását hallgatják, kik közt 1765-ben a tantárgyak következőleg voltak elosztva: Szathmári István előadta a theologiai dogmaticát és a morált; Hatvani István az elméleti és gyakorlati filozófiát és a pura mathezist; Varjas János a symbolikus könyveket, a palatinatusi katechizmust, a helvetica confessiót, zsidó nyelvet és zsidó régiségeket; Sinai Miklós az egyetemes történelmet, görög és latin nyelvet, görög és római régiségekkel együtt, új és régi földrajzot. Azomban a professorok jelentése szerint ezeknek csak egy részét tudták előadni, de ezeket sem tudták egész mélységökben és érdemök szerint tárgyalni, mert a professorok száma kevés. A professorok ezen tudományoknak csak az elemeit és alapelveit tárgyalják, s a tankönyvek csekély száma miatt a tanulók alaposan meg nem ismerhetik.¹ Megtörtént 1692-ben, hogy némelyek Szilágyi Márton professort bevádolták, hogy nem a tiszta hittudományt tanítja. A közzsínat a vizsgálat alapján a vádlottat felmentette és a vádlókat büntette meg.²

A professorok tantárgyaikat *cursusonként* adták elő. A consistorium 1778-iki határozata értelmében 3 évre terjedt egy *cursus*, ez idő alatt ugyanis mindenik klasszis a maga auditoriumában végig hallgatta a maga tárgyait.³ A professorok azonban bizonyára a gyakorlatra hivatkozva, azt mondták, hogy a privata órákon tanított tárgyakat 3 év alatt, az universalis leckéket pedig 6 esztendőből álló iskolai *cursus* alatt lehet elvégezni.⁴ Ugy látszik, hogy a *cursusok* ezen alapon némileg rendezést nyertek az 1765-iki állapottal szemben, amikor a hallgatók különböző időben kezdvén tanulmányaikat, némelyek bevégezték a filozófia és eloquentia tanfolyamát 3 év alatt, a theológiára és a többi tudományokra pedig annyi, vagy kevéssel több időt fordítottak azok, akik az akadémiái ut költségeit rektorság útján szerezték meg.⁵

Az északhollandiai synodus 1784-ben, hivatkozván a debreceni kollégiumnak nyújtott segélyére, kérte a debreceni professorokat, hogy mivel a magyar reformátusok a türelmi rendelet folytán szabadon mozoghatnak, *ausztriai testvéreik számára lelkészek képzéséről* gondoskodjanak. A professorok válaszukban készséggel vállalkoztak a feladatra s felemlítették, hogy a morva őgrófságban 3 tartományban 16 egyházközség van, Csehországban 32. Ausztriában és a többi tartományokban 3, köztük egy Bécsben van. A morva, cseh és osztrák egyházaknak saját püspökük van, ezek a bécsi királyi ref. consistoriumnak vannak alárendelve s kátholikus világi elnöklete alatt tartják gyüleseiket. Jellemző, hogy csak 1788-ban válaszolhattak ezen levélre a professorok.⁶

Az alsóbb klasszisok és a theologiai osztályok közt volt a *filozófiai osztály*. A professorok Maróthy hatása alatt 1743-ban határozták el s a senatus is helybenhagyta, hogy a deákok a filozófiai osztályban 3 évet töltsenek s csak azután helyezhetők át a theológiára. A subscribálás évét nem számítják, azt sem, hogy meddig volt rektor valamelyik párticulában. Ezen határozatot 1749-ben megújították.⁷ Már 1750-ben belátván annak szükségét, hogy a filozófusok theológiát is hallgassanak, viszont a theologiai hallgatók filozófiát tanuljanak kötelező módon, erről tanácskoztak.⁸

¹ Tanárkari j. k. 1765 jul. 5. — ² Tóth S. Adalékok I. f. 68. l. — ³ Debr. egyh. t. j. k. 1778. évi 1073. p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1778 jul. 19. — ⁵ U. o. 1765 jul. 5-én. — ⁶ Tanárkari j. k. 1788 okt. — ⁷ U. o. 1749 okt. 15. — ⁸ U. o. 1750 febr. 4.

Böszörményben a XVIII. század elejéről fenmaradt törvény rendel, hogy tanítani kell a logikát, a gyakorlati és elméleti szónoklattan, metafizikát, általános fizikát, keleti nyelveket, héber- skülönösen görög nyelvet, mi arra mutat, hogy a pártikulák feladatain kívül eső magasabb tudományokat is tanítottak. *Kecskeméten* a theologiai tanfolyam a török háborúk miatt hanyatlott, alig volt 30—40 hallgatója évenként. Azomban még 1752 előtt tanították a latin s görög nyelvet, ékesszólást, költészetet, számtant, földrajzot és vitázó-hittant az alsóbb tanfolyamban. A felsőbb tanfolyamban tanították a latin és görög irodalmat, hazai történetet, bölcsészetet, egyetemes történelmet és hittudományt. Ez iskolának több tanára lett a XVII. században debreceni pappá. *Kisújszálláson* a XVIII. században nem voltak az osztályok egymástól elkülönítve. Főcél a latinnyelvbéli jártasság megszerzése volt. Az I. osztályban tanították a vallástudományt, a deákgrammatika elemeit és geografiát; a II-ikban a novitius syntaxistáknak a vallástudományt, az ókor főbb eseményeit s a latin nyelvet; a III-ikban a veteranus syntaxisták német nyelvet is tanultak. A felsőbb osztályokban a latin nyelv tanítása nagyobb tért foglalt, a novitius rhetorok, poeták és veteránus rhetorok tanultak régiségtant, hogy a klasszikusok megértését megkönnyítsék. *Nagykállón* a XVIII. században tógátus deákok is tanultak. Erre mutat az, hogy az osztályok elnevezésében a felső osztály tógátusnak van nevezve s ennek alatta volt az oratorok osztálya. Tanítottak theológiát, héber zsolnárokat, görög nyelvet, szónoklattan, logikát s olvastak latin írókat. Valószínű, hogy a tógás deákok az alsó klasszisok praeceptorai voltak, de nem lehetetlen, hogy mások is hallgatták ezen tudományokat. *Kunszentmiklóson* a XVIII. században latin grammatikát, szófűzést, heidelbergi kátét, szent és világi történeteket, földrajzot és számtant tanítottak. A tanításban rövid és kevés szabály mellett a példákkal való megvilágításra és a folytonos gyakorlatokra fektettek súlyt. A gymnasiumi tanfolyam 1787-től fogva kezdett elválni az elemitől. *Mezőtúron* 1696-ban a következő osztályok engednek a tananyagra következtetni: ábécédáriusok, donatisták, akik kolligálják, aki betéve tanulja, grammata, deklinista, syntaxista. Az anyaiskola tanrendszerét állandóan követték, mert egy 1750-iki adat szerint az iskolamestert (ludimagister) mindig Debrecenből hozták és 1758-tól fogva a deákok közül rendeltek melléjük segédekül 6 ifjút, kik közül három, publicus praeceptor név alatt a quinta és sexta klasszisokat tanította. *Nánásra* az egész XVIII. században Debrecenből vittek rektort s azok segédeit, a conrectorokat, kik ott egészen debreceni mintára tanítottak. *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény szerint tanulni kellett a logikát, görög és zsidó nyelvet s a latinul beszélés számára kijelölt helyen nem szabad volt magyarul beszélni. *Szathmáron* 1610—1754-ig hatosztályu iskola volt, az elemi osztállyal együtt. A kollégiumi tanfolyamra készített elő, de néha magasabb színvonalra is volt, 1610—1735-ig 8 izben egyenesen lelkészi hivatalba léptek növendékei, 42 tekintélyes egyházba pedig rektoriákra bocsátott ki. Négy osztályát 1788-ban syntaxista, grammata, coniugista, deklinista néven nevezték. Bardócz Pál 1742—45-ben új tanrendszerrel és tantervvel lépett fel a tanács előtt. *Hódmezővásárhelyen* a XVII. században az alsó osztályokban majdnem kizárólag a latin nyelvet és irodalmat tanították s könnyebb latin auctorokat olvastak. Az 1724. évi iskolai törvény mondja: „Logicam, rhetoricam, oratoriam, tandem etiam philosophiam diligenter discito“. Tehát tanították a gondolkodástant, iránytant, szónoklattan és filozófiát, utóbbi csak az érettebbek számára. Tanították még a keleti nyelveknek nevezett görög és zsidó nyelveket.

Az 1724-iki törvények szerint tartoznak résztvenni a tanulók examenekon, disputációkban és declamációkban. A helytartótanácsához 1774-ben intézett felterjesztésben mondják: „Az iskolamester tanít a legelső osztálytól kezdve a retorika és logika elemeiig, követi a debreczeni kollégiumban használt tantervet“.

Az egyes osztályok anyagának elvégzése nem történt pontosan. Ezért tartották szükségesnek pl. a felső-magyarországi ekléziák számára 1667-ben kiadott articulusok hangsúlyozni, hogy a rektorok az elkezdett leckét az év végére elvégezzék, csak a dialektikára engedtek két évet; külföldben fizetésöktől megfosztatnak, amely rektorok nem tanulnak és nem is tanítanak, mint sok falusi nős rektor cselekszik, elmozdítandók.¹ A tantárgyak különböző korban a kor változó szüksége szerint különböző jelentőséggel bírtak. Még a XVII. s részben a XVIII. században is a lelkészképzés lévén a tanítás főcélja, a *vallástan* és *theológiai* tudományokra nagy súlyt fektettek. Gelei Katona kánonai követelik a tiszta hittudománynak, az igaz kegyességnek a szentiratokból és igazhitű jelesebb tudósok írásaiból való tanítását. Mártonfalvy a theológiai kézikönyveket írt. Az 1658-iki debreceni tanterv szerint a tanítás végcélja Isten megismerése és parancsainak teljesítése. Maróthy szerint már a sextában szükséges a hit ágazatait s a katechizmust tanítani. Az 1770. évi Methodusban is a többi tárgyak élén áll. A *kőrösi* 1693. évi törvény a bölcészettan és hittan tanítását sürgeti. A *bölcsész*et összefüggött a theológiával. Némelyek szerint Maróthy, de mások szerint már Szilágyi T. Márton hozta be a Descartes-féle bölcészet tanítását. A *keleti nyelveket* (héber és görög) a lelkészképzés céljából kellett tanítani. Ezért nevezte a debreczeni 1657-iki törvény instrumentális tárgyaknak. A kőrösi 1693. évi törvény a héber nyelv, a hódmezővásárhelyi 1724-iki törvény a „keleti nyelvek“ tanulását rendelte el. A *klasszikus nyelvek* és irodalom megismerése helyett a XVIII. században a ciceronianismus uralkodott, mely legtöbb helyen frázisok begyakorlásából állott. Gelei Katona kánonai a tiszta latinságot ajánlják, eltiltván a „szemtelen és fajtalan klasszikusokat“. Maróthy, mint mondta a főbíróhoz intézett levelében, konyha latinságot talált Debrecenben s a klasszikus oktatás siralmas állapotban volt. Közölt állítása bebizonyítására egy latin levelet is, mely csakugyan igen gyarló munka. — Pedig Maróthy szerint a klasszikus irodalom a vallás mellett fő tárgy és frázisok gyűjtésével, utánzatokkal, a Vestibulum fordításával, a felsőbb osztályokban latin stílusgyakorlatokkal és collációkkal lehet a bajon segíteni. A Methodus ismertetett követelményei közül legtöbb megemlékezésinonallal bírnak. A *pártikulák* törvényei közül legtöbb megemlékezik a latin nyelv tanításáról, de nagyjában véve egyik sem mond mást, mint a kőrösi 1725. évi törvény, mely szerint a köztanítók tanítványait folytonosan gyakorolják a helyes kiejtésben, a magyarul beszélést tiltás, akik a latin nyelvből hanyagok: „azokkal szemben használják a kéznél tartott botot“, külföldben 1—2 megintés után közbocsánatkérésrel s más büntetéssel lakoljanak. A *görög nyelvet* szűkebb körben tanították. Az 1629-ik évi nagyváradi zsinat szerint csak a jelesebb iskolákban olvasandók a görög írók: Homeros, Demosthenes, Plutarehos, Isokrates stb.² Maróthy a görög nyelvnek a két felső osztályban való tanítását sürgette. Az 1770-iki Methodus szerint a poéták kezdik a görög nyelv tanulását, a felsőbb osztályokban pedig valamivel többet kell tanítani, mint a poétáknak. A Ratio Edicationis szerint a görög nyelv a

¹ Lampe i. m. 435. l. — ² Tóth S. Adalékok I. f.

theológusoknak, jogászoknak és orvosoknak hasznos, tehát jutalmul tanítani kell a jobb tanulóknak. Bár a latin nyelvvel kapcsolatban a magyar irályt is gyakorolták, mint ez a Methodus több intézkedéséből kitűnik, mégis a *magyar nyelvnek*, mint külön tárgynak tanításáról e korban nincs intézkedés. Már a XVII. században tanították Eperjesen, Pozsonyban és Sopronban, valamint Patakon is 1621-ben. A XVII. század végén több helyen eltörölték, de a kassai gymnasiumban Rezik szerint a magyar nyelvnek mindig volt tanára, tanították a nagysárosi iskolában, az osgyáni iskolában pedig Cicero leveleit fordították magyarra. Debrecenben Maróthy sürgette 1741-ben a magyar nyelven való írást, olvasást és a magyar levélírást. A Methodusnak is vannak a magyar nyelv gyakorlati uton való tanítására vonatkozó intézkedései. A *német és francia nyelv* tanítását Maróthy 1741-ben sürgette, szerinte viszont a németeknek a magyar nyelvet kell tanulni. A Ratio Educationis azt a reményét fejezi ki, hogy a német nyelv rövid idő múlva az egész országban el fog terjedni. Mint láttuk, *Debrecenben* 1772 óta tanították. *Nagykőrösön* 1764—65-től fogva alkalmaztak német intractort 30 forint díjazás mellett. *Kisujszálláson* a XVIII. század végén a veteranus syntaxisták tanultak németül. *Szathmáron* 1788-tól fogva működött németnyelv tanító és felsőbb rendeletek értelmében a német nyelvben kitűnő előmenetelt tevő tanulók neveit fel kellett terjeszteni. A *történelem* tanítására a jézsuiták némi gondot fordítottak, bár a Ratio Studiorum ennek mint külön tárgynak a tanítását nem rendelte, azomban a klasszikusok olvasása közben és az akadémiai gyakorlatoknál foglalkoztak vele. A magyar jézsuitáknál hazai történelem tanítására szolgáltak a szini előadások, melyeknek tárgyát az Árpádok és Mátyás korából vették. *Debrecenben* Lisznai egyetemes és magyar történelmet tanított a XVII. században. Maróthy Opinionesében mondja, hogy a szerda és szombat délután nem a játéknak, „nem is a komoly dolgoknak“, hanem a kellemes tanulmányoknak szentelendő, tanuljanak pl. történelmet. Az 1770. évi Methodus óhajtja, hogy a legfelső osztályban az egyetemes és magyar történelmet vázlatosan tanítsák. A Ratio Educationis a magyar történelem tanítását nem nemzeti szempontból ajánlja, hanem azon paedagógiai elvből, hogy a tanuló régebbi események előtt ismerje meg az újabbakat. *Nagykőrösön* 1766-ban a rektor maga tanította a történelmet. A *földrajzot* Lisznai Debrecenben a XVII. század második felében tanította térképek alapján. Maróthy, — mint egy leveléből kitűnik — bizonyos Globusokat vett talán még Amsterdamban, de ezt csak Norinbergáig hozta magával, mert költsége nem volt s többször irt a szászsebesi kalmár- és postamesternek a Globusok ügyében, de azok sorsáról többet nem tudunk. Az Opinionesben ajánlja szerda és szomban délutánra a földrajzot, mint „kellemes tanulmányt“ s jobb tankönyvek készítését sürgeti. A Methodus elrendelte a földrajznak több osztályban való tanítását. A Ratio Educationis előtt a földrajz tanítását a földgömb ismertetésével kezdték. A földrészek közt utoljára ismertették Európát s végül Magyarországot. A Ratio Educationis szerint megfordítva, az iskola megyéjéből kell kiindulni, a térképen való utazással kell tanítani a földrajzot s a terményekről és természeti tárgyakról is meg kell emlékezni. *Nagykőrösön* 1766-ban a rektor tanította a földrajzot.

A *számтан* tanítása, mely *Debrecenben* már a XVI. században rendszeresen folyt, ebben a korban is meg volt. Lisznai tanította a XVII. században. Maróthy szerint ő előtte is tanították a számtant a felsőbb osztályokban kéziratból. Maróthy Opinionesében az arithmetiká-

nak mindenik osztályban való tanítását ajánlotta a tanulók tehetségéhez képest. Tankönyve az Arithmetica a magyar műszók alkotásának megkísérlése folytán nagy jelentőségű munka. Azért akarja a deákneveket magyar szókkal helyettesíteni, „hogy még az asszony nép is megérthesse“. A szócsinálásban vigyázott, hogy a magyar szóban a deák szónak ne csak a nyoma, hanem a formája is megmaradjon (pl. fraktio = törtszám, multus, multiplex, multiplicare = sok, sokszoros, sokszorozni). Ezt az elvet azonban nem mindig követte, mert pl. a numeratort felsőnek, a denominatort alsónak nevezte. A Methodus mindenik osztályban rendeli a számtan tanítását. A Ratio Educationis a számtan tanítását közelebb akarván hozni az élethez, hangsúlyozta a hármas szabályt s a tőle függő műveleteket, „melyeknek az életben bőséges hasznát vesszük“. Nagy-kőrösön az 1725-iki törvény mondja, hogy a syntaxis és etymológia tanítói szerdán és szombaton gyakorolják a számtant büntetés terhe alatt. A mértan tanítását Mártonfalvinál találjuk először Debrecenben. Maróthy Opinionesében mondja, hogy a geometriát nem kell elhanyagolni, mint addig tették, Pardies vagy Sturm szerint tanítandó. A Methodus nem említi. A Ratio Educationis szerint gyakorlatilag tanítandó azoknak, kik tanulmányaikat nem folytatják. A természettant először Szilágyi T. Márton tanította Debrecenben. Philosophia applicata c. művében 1678-ban az elektromos tüneményekről szólva panaszkodik, hogy kísérleteket nem végezhet, mivel az idők mostohasága és az emberek közönyössége miatt eszközei nincsenek hozzá. Ugyane művében az anyagcsere törvényét is megfejtette, valószínű, hogy ezért emeltek ellene vádat 1692-ben. Maróthy a physikát a bölcsészeti szakba osztotta be. Az 1749 óta Debrecenben működő Hatvani István pedig éppen phisikai kísérletei és előadásai folytán lett legendászerű alakká. A természetrajz tanítására a debreceni iskola tanterveiben e korban nem találunk adatot. A Ratio Educationis szerint a természetrajzból a grammatikai fokon tanítani kell a hazai hasznos állatokat, növényeket és ásványokat, sőt a bölcsészeti tanfolyamban a tárgyak gazdasági és technikai alkalmazására is tekintettel kell lenni. Az ének tanítását egyházi szempontok tették szükségessé. Maróthy a „Zsoltárok négyes nótája“ c. művében a művészi éneklésről is adott tanítást, a Methodusban külön utasítás van e tárgy módszeréről. Debrecenben 1759-ben az iskolaszék az énektanítás elhanyagolásáról értesülvén, meghagyta, hogy vasárnap, szerdán és szombaton külön énekgyakorlatokat kell tartani. Az éneklésben való jártasságot a magán- és köztanítóktól, akiknek az éneket tanítani is kell, szigoruan megkövetelték. Egy 1761-iki határozat szerint az éneket szerdán és szombaton tanítani kell s az eredmény megvizsgálandó, akik meg nem felelnek, rektor-tanításra ki nem bocsáthatók.¹ A szépirás tanítását a Methodus rendeli.

Végig tekintve a debreceni kollégium és a pártikulák tantervén s az egyes tantárgyak tanításának némileg összeállítható történelmi fejlődésén, látjuk, hogy egészen a XVIII. század közepéig sehol sem volt a mai értelemben vett tanterv, mely a tananyagot az osztályok között pontosan szétosztotta volna. Még 1660 után Mártonfalvi személyes kiválóságával igyekezett a rendszer fogyatékoságát pótolni, de utána Maróthyig nem akadt, ki a tanrendszert a maga egészében reformálta volna, csak egyes tantárgyaknak kiválóbb figyelemben való részesítéséről van tudomásunk. Ebben a korban csak a tanítók személyes kiválósága volt képes a színvonalat emelni s kellő tanterv hiányában nem megfelelő tanítók a színvonal alászállításához nagy mértékben hozzájárultak.

¹ Békefi i. m. 28. l.

Mivel a debreceni kollégium a rektorok kibocsátásával az elemi iskolák tanügyi fejlődésére is nagy befolyással volt, az elemi iskolákról megállapítható adatokat is lássuk röviden, annyival inkább, mert már e korban az elemi tanfolyam a gymnasiumtól elvált. A rektorok még maguk is tanulók voltak, 1689-ben kötelességökké tették, hogy az egyházmegyei gyűléseken leckét mondjanak különösen a kátéból.¹

Debrecenben 1729-ben initiandi az elemi tanulók neve. Szükségessé vált utcai fiúiskolák felállítása, mert a gyermekeknek nehéz volt a város távoli részeiből a kollégiumba feljárni. Ezért az egyháztanács 1739-ben elhatározta, hogy utcánként fiúiskolákat állít, azomban ezt a határozatot végre nem hajtották. A tankötelezettség végrehajtása gyarló volt, sok szüle alig 1—2 hónapig járatta fel gyermekét. A tandíjfizetés az iskolalátogatás elhanyagolásához nagyban hozzájárult. A kollégiumba járó iskolás gyermekek száma 1734-ben 30 volt s e korban 20—30 közt ingadozott. 1778-ban 51-re emelkedett. A *leányoktatást* Debrecenben 1700 körül rendszerítették. A városi tanács által 1708-ban kiadott Regulákban van: „városunkban a leánygyermek az isteni tudományban és jó erkölcsökben scholai formában való tanítása fölállított“ s a tanítóknak, míg hivatalukat gyakorolják, nem szabad „egyéb kereskedésbe magukat elegyíteni“. Az iskolák száma ingadozott, 1708-ban 13 leányiskola volt, 1711-ben csak 11.

A debreceni *elemi iskolai tananyagra* nézve felvilágosítást ad az 1767-ben a királynőhöz fölterjesztett „Instructio“, melyet a kollégiumi preceptorok számára kinyomattak s amely némi módosítással 1812-ig érvényben volt. Főbb elvei: A tanító a gyengébb gyermekeket nyájas szavakkal édesgesse magához, s őket a tudomány szeretetére ösztönözze, hogy velök született hajlamaikat irányíthassa s azok elméjét vezethesse, majd felfogó képességeket fejlessze. A tanító a betűket szemlélhetőleg írja a táblára, a betű nevét megtanítja, a tanítványok kezeit megfogva utánoztatja az írást s addig gyakorolja, míg a betűk alakja és hangja elméjükbe bevésődik. Így minden undor nélkül, mintegy játszva sajátítják el a betűket, más ismert betűkkel összerakják, majd szétválasszák. A hangok összekötését szorgalmasan gyakorolja. Mikor a szótagokat és szókat ismerik, az elibök írottakat utána csinálják s nyomban olvassák. Gyakorlás végett az elemi olvasókönyvből olvassanak, ugyisintén a vallás elemeiből és Osterwald szent Históriaiból. Tanulják magyarul az uri imát, apostoli hitformát és a 10 parancsolatot s alkalmi imákat. Osterwald rövid históriáit úgy olvastassa, hogy a gyermek a feltett kérdésre felelni tudjon, de könyv nélkül ne tanultassa. A tanító a históriákat növendékei előtt saját szavaival s röviden adja elő, hogy azoknak figyelmét, itélő és emlékező tehetségét gyakorolja. A tanulók saját szavaikkal adják elő s abból valami következtetést vonjanak. Enekeket tanítson. Számtanból a számok elemeit tanulják, de a gyakorlatokban 10 ezeren felül ne menjenek. A római számokat 1000-ig tanítsa. Az iskolai dolgozatokon kívül magán dolgozatot is adjon. Hogy minden gyermek a latin nyelv ismeretében gyakorolhassa magát, tanítsa a latin olvasást s gondoskodjék, hogy a megtanult szavak megmaradjanak tanítványai emlékezetében. A tanulók az ő beszédét utánozzák s ha valamit nem helyesen mondanak, ismételje, míg helyesen kimondani nem tudják.² Kevés változtatással ezek vannak elmondva az 1770-ben és 1791-ben kiadott Methodusban.

A *leányiskolák tananyagáról* felvilágosítást ad a debreceni leány-

¹ Tóth S. Adalékok I. f. 67. l. -- ² Csurka—Tasi i. m. 59. l.

gébb tanerőkkel voltak ellátva, legtöbb helyen nem is a debreceni iskolából vitt iskolamester tanított. A leányiskolai osztályok elnevezése és így tananyaguk is jobban hasonlított egymáshoz, mint a fiúiskoláknál láttuk. *Tiszadobon* nagy katechismust, fundamentumot és zsoltárokat tanulók. *Egyeken* biblisták, öreg katechisták és alábbvalók. *Tiszafüreden* biblisták, öreg katechisták, kis katechisták, zsoltárosok, olvasók és alábbvalók osztály elnevezései engednek a végzett tananyagra következtetni.

Az 1763-ban s a következő években megejtett esperesi vizitációk a debreceni egyházmegyében sok gyenge leányiskolát emlitenek, többről mondják azt is, hogy a leányok semmit sem tudnak. Azon kor felfogása szerint a fiúk oktatására kellett a fősulyt fektetni, nem csoda tehát, ha a leányiskolák tanítóinak megválasztására s azok díjazására nem is fordítottak kellő gondot.

6. Az osztályok rendszere.

Az osztályok elnevezései e korban sem voltak mindenütt egyenlők. De míg az előző korban a tananyag egyenlő elosztására sem lehet a gyér adatokból következtetni, e korban már világosan áll előttünk, hogy az osztályok elnevezésében mutatkozó különbségek többnyire a régi elnevezésekhez való ragaszkodás hagyományából magyarázhatók s ezzel szemben a végzett tananyag lelkiismeretes és hozzáértő iskolamester kezében nagyjában minden pártikulában ugyanaz volt.

Debrecenben az 1657-iki törvény hat osztályt említ: donatista, etymológista, syntaxista, poëta, rhetor. Hat osztály volt 1693–1705-ig is, de már változó elnevezéssel: orator vagy primarius, poëta, vagy secundarius, tertiarus, quartarius, quintarius, sextarius. A felső osztályt 1705-ben nevezték először logicának s ezt az oratori osztály fölé tették. 1707-ben már így találjuk. Hét osztály volt az elemi osztállyal együtt 1729–1731-ig: logica, poëtica, syntactica, grammatica, coniugista, comparista et declinista, initiandi. Maróthy is hét osztályt talált 1738-ban, ezek voltak: logica, poëtica, syntactica, etymologica, rudimenta maior, rudimenta, initiandi. Maróthy Opinionesében ezek fölé szerette volna szervezni 8-iknak a classis eloquentiae-t. Furesa indokolással szervezték 1759-ben az oratori osztály fölé a *metaphysikusok* osztályát. Ugy látszik, hogy az alsóbb klasszisokból kiszabadult ifjúság féktelenségre volt hajlandó, (mi különben napjainkban is észlelhető), ezért állították fel ezt az osztályt, hogy „megfékeztesse azoknak szemtelen kihágásai, kik az oratori osztályból a professorok leckéinek hallgatására promoteáltatnak“, felügyelet alatt állanak, míg csak a tógát fel nem öltik s a preceptor „velök szemben még botjaival (baculo) is eljárjon.“ Felügyelőjük a klasszisok inspectora alatt legyen, a tananyagot is ez határozza meg, csak nagyobb temetéseken legyenek jelen.¹ A helytartótanácsához 1765-ben intézett felterjesztésben hét osztály volt a scholae minores, vagy klasszis puerorumban: abécisták, declinisták, coniugisták, grammaticisták, syntaxisták, poëták, rhetorok és logicusok.² *Békésen* 1757-ben a preceptor által tanított két elemi osztályon kívül 4 deák osztályt tanított a rektor, ezek: rudimentistae minores, rud. maiores, grammaticisták, syntaxisták. *Böszörményben* 1740-ben a pestis miatt megfogyott tanulók az abécisták és simplicisták elemi osztályába s a következő deák

¹ Tanárkari j. k. 1759 márc. 23-án. -- ² U. o. 1765 júl. 5.

osztályokba voltak beosztva: syntaxista, coniugista, grammatista, később a *Catalogus* az elemi osztályt collector néven említi. *Diószegen* 1749-ben a következő osztályok voltak: olvasók, rudimentisták, grammatisták, syntaxisták, poéták.¹ A logicusok osztályát is említik 1760 körül, de később csak a következő osztályok voltak: veteranus rhetorok, poéták, novicius rhetorok, veteranus syntaxisták, novicius syntaxisták, coniugisták, grammatisták, ezek alatt voltak a nemzeti osztályok, melyeknek deák nyelven tanuló növendékeit declinistáknak nevezték. *Karcagon* 1719-ben és poéták osztálya volt. *Nagykállón* a XVIII. században togatus, orator, rhetor, syntaxista, grammatista, declinista osztályok voltak. *Nagybajomban* 1662-ben ábécések, collectorok, lectorok, donatisták, grammatisták osztálya ismeretes, de több osztály is volt, bár azok neveit nem tudjuk.² Az osztályok 1765-ben csak a grammatikáig terjedtek.³ *Kisujszálláson* 1696-ban 6 osztály volt: abécédarius, donatista, aki kolligálja, aki betéve tanulja, grammatista, declinista, syntaxista. *Mezőtúron* 1714-ben abécédarius, collector, lector, rudimentarius minor (vagy quintarius), rudimentarius maior (vagy quartarius), grammatista, syntaxista, poeta, logicus osztályok voltak. *Nánáson* 1700-ban az ábécések elemi osztályán kívül donatista, rudimentista, etymologista, syntaxista osztályok voltak, a XVIII. század második felében lector, declinista, coniugista, syntaxista osztályokat említenek. *Szathmáron* 1790-ig hat osztály volt: declinista, coniugista, grammatista, syntaxista, rhetor, poeta. Külön preceptor tanító osztályát, a rektor maga a deák osztályokat oktatta.

Szoboszlón a XVIII. században a következő osztályok voltak: rhetorok vagy oratorok, syntaxisták vagy secundák, grammatisták vagy tertiák, coniugisták vagy quarták, declinisták vagy quinták, collectores és lectores vagy sexták, abecedarii vagy septimák, tehát hét osztály. A rektor az elemi osztályokat nem maga tanította, hanem ezeket a legfelső osztálybeli jótéteményes pártikulista deákokra bízta. Később (valószínűleg csak a XVIII. század végén) következő osztályok voltak: veteranus rhetorok vagy oratorok, poéták, novicius rhetorok, veteranus és novicius syntaxisták és grammatisták.⁴ *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény sem az osztályokról, sem a tananyag részleteiről nem ad felvilágosítást, 1774-ben grammatista, coniugista, declinista és elemi osztály volt. Az osztály elnevezések és így a tananyag elosztása is valószínűleg egyházmegyénként hasonlított egymáshoz. A debreceni egyházmegye az egész egyházmegyére kötelezőleg 1712-ben a tandíjat megállapítván, következő osztályokat említi: ábécések, syllabantes seu poéták, logicusok és rhetorok.⁵ A XVIII. század második feléből az osztályok elnevezésére, valamint az egyes pártikulák osztályainak számára és így az általuk nyújtott ismeretek mértékére becses felvilágosítást nyújtanak a *Catalogus*ba bejegyzett fizetéslevelek. A jelzett osztályok azonban, különösen kisebb egyházakban, nem voltak meg mindig, az esperesi vizitáció jelentése szerint több egyházban egyik évben több, másik évben kevesebb osztály volt. Ennek főoka abban keresendő, hogy az osztályok növendékeinek igen csekély látszáma miatt (néha egy tanuló volt egy osztályban) némely osztályok tanulók hiányában szüneteltek. Azonban a rektori fizetéslevelben jelzett osztályok a rendes

¹ *Catalogus* 70. l. — ² Arch. eccl. soc. Debr. 65. l. — ³ *Catalogus*. — ⁴ Soltész László közl. — ⁵ Arch. eccl. soc. Debr. 346. l.

körülmények közt fenálló osztályokat jelölvé, belőlük a pártikulák rangjára következtethetünk. Miután az osztályok változó elnevezéseire, valamint arra, hogy ezek mint felelnek meg egymásnak s hogy az osztályok sorrendje néha mint van felcserélve egymással, fentebb sok példát láttunk, alább pusztán a pártikuláknak a XVIII. század második felében megállapítható fokát állítom össze a Catalogusban feljegyzett rektori fizetéslevelekből, hogy a nyújtott ismeretek mértékét megítélhessük.

A declinisták osztályáig terjedt a pártikula: Fejértón és Szaboleson; a coniugisták osztályáig: Csege, Tiszadob, Tiszalök, Mikepéres, Sámson, Balkány és Püspökladányon; a grammátisták osztályáig: Almosd, Nagy-bajom, Báránd, Berettyóújfalu (1764), Csenger, Nagykaroly, Egyek, Ersemjén, Kaba, Jászberény, Jászkisér, Matolcs, Monostorpályi, Mohács, Nádudvar, Nagyharsány, Paks, Tiszadada, Szovát, Téglás és Udvariban; a syntaxisták osztályáig: Aranyos, Békés, Barabás, Bagos, Balmaz-ujváros, Berettyóújfalu, Böszörmény, Csökmő, Daróc, Földes, Tiszafüred, Nagykereki, Nagy-bajom, Nánás, Máramarossziget, Sámson, Hadház, Szentmihály és Szalacson; orátorok és logikusok osztálya is volt Derecskén, Böszörményben (1764-ben), Szoboszlón és Diószegen.

7. Vallásos nevelés.

A vallásos nevelés e korban kiváló gondban részesült. A debreceni régi törvényből vették át az 1657-iki törvénybe, hogy az esteli könyörgésre és a rendes bibliaolvasásra mindenki, aki az iskolában lakik, adott jelre összegyűljön (II. szak. 10. c.). Ünnepeken, vasárnapokon és a nagyobb ünnepeket megelőző napokon minden tanuló jelen legyen úgy a délelőtti, mint a délutáni istenitiszteleten, a Caetus tagjai lelküket a vallástannal és a legjobb tudományok ismeretével műveljék ki, életüket tiszta erkölcs ékesítse, különben kizáratnak.¹ Köznapi istenitiszteleten csak az idősebbek legyenek jelen. Az 1704-iki törvény szerint sorban mennek a templomba, a többinek tetszésére bizza a megjelenést. Az ünnepi és vasárnapi elmaradásért 5, a hétköznapiért 3 dénárt kell fizetni. A harangozás végeztével az iskolából adott jelre megindulnak és szép rendben, illedelmes lépésben és tekintettel, láрма és zenebona nélkül menjenek a templomba, hol a kijelölt helyen megállnak, csak a gyengék ülhetnek le. A templomból épen úgy térnek vissza, mint ahogy jöttek.² A templomban buzgón imádkozzanak és énekeljenek, a szent beszédek figyelemmel hallgassák, tanulmányaik sikeréhez a Szentlélek segítségét kérik, az egyház jámbor doctorait és vallási tanaikat nagyra becsülik, a Caetusnak, főleg pedig a kegyurnak senki botrányt ne okozzon.³ Aki istenitisztelet alatt nem énekel, minden alkalommal egy, aki pedig a szent beszéd alatt ide s tova tekintget, 3 dénárt fizet.⁴ A reggeli imát minden tanuló maga végezze, az esti imát az auditoriumban közösen végezzék. A bentlakók adott jelre sietve összegyűlnek s ott szentírást olvasnak. A közös ebéden és vacsorán elolvassák az asztali áldást, étkezés után pedig a hálaadó imát. Az ételeket szerényen és illendően költik el. Étkezés alatt tisztességesen és nyájasan társalognak latinul vagy valaki a szentírás egy fejezetét olvassa fel hango-

¹ Az 1657. és 1704. törv. Leg. spec. II. de stud. schol. Art. II. — ² Az 1657-iki t. Leg. spec. III., 1704. évi t. Leg. sp. II. — ³ U. o. 1657. törv. Leg. spec. II. — ⁴ U. o. és 1704. törv. Leg. spec. III.

alapítványával, kikötvén, hogy az más célra ne használtassék, mint „a debreceni iskola kitünő tanulóinak a német akadémiákra való küldésére, esedezéssel kérve, sőt az élő Istenre esküdve kényszerítve utódainkat és iskolánknak mind világi, mind egyházi gondnokait, hogy míg a debreczeni egyház és iskolája ezen állapotban marad, azon javakat soha az iskola polgárai között szét ne osszák, sem másképp fel ne használják... az idők rosszak, inkább a küldendők, mint a pénz számát iparkodjanak sokszorozni“.¹ A Gelei—Katona-féle 95 kánon már visszaélések meggátlásáról intézkedett, mikor azokat, kik a kegyes jóltevőktől azért küldettek ki „külső iskolákra és akadémiákra“, hogy lelkészek, vagy professorok legyenek és reversálisuk ellenére mégis világi hivatalba lépnek: a jelenlevők „arrestálják s mindaddig fogva tartásák, míg vagy egyházi hivatalba lépnek, vagy a rájuk költött pénzt visszafizetik“. Bár a kormány 1725-től fogva a külföldi egyetemek felkeresését az utlevél-rendszerrel meg akarta gátolni, mégis 1742—1761-ig 700 magyar ifju fordult meg külföldön, melyből átlag 35 esik egy évre. Sokat mondó feljegyzés 1750-ből a következő: „(Quia) non eunt, sed ruunt multi in, id ut in Germaniae et aliarum rerum publicarum academias se conferant, licet nec secum quod ad culturam ingenii rationes ineunt“, elhatározzák, hogy ezután akik külföldre mennek, még mint rektorok kötelezzék magukat, hogy a professorok bizonyítványa nélkül nem mennek ki s a gyűjtött pénzt haszontalan dolgokra el nem fecsérelik.“² Az egyházkerület 1756-ban foglalkozott a külföldre járó ifjak ügyével a főkurátor ama jelentésével kapcsolatban, hogy az akadémiákra járó ifjak nagy számán már felsőbb helyeken is megbotránkoztak s attól lehet tartani, hogy megszorítják a kimenetelt. Ezért az egyházkerület felhívta a bécsi agent, hogy csak azoknak szerezzen utlevelet, kik professoraiktól bizonyítványt visznek. A kerületek is csak azoknak gyűjtsenek segélyt, kik bizonyítványt tudnak előmutatni, aki a professorok bizonyítványa nélkül megy ki, nem bocsátandó papságra hazajövele után. Az egyházkerületi jegyzőkönyvben 1759-től külföldre menő ifjak aláírása van „a 95 kánon in maioribus és a 19—20 in minoribus“ értelmében.³ Míg az előző korban leginkább német egyetemeket kerestek fel, addig e korban, különösen 1719 óta „ad oras Belgicas“ mentek. A külföldi tartózkodást ugyanakkor két évre szabták, ha csak valakit időközben tisztességes állásra meg nem hívnak. Egy bazeli tanártól ugyanakkor érkezett levél szerint sokan várták ott sóvárogva a jótéteményt.⁴ Az egyházkerületi gyűlés 1764-ben az esperesek kötelességévé tette, hogy őrködjének afelett, hogy a rektorok pályájok végeztével egyházi pályára lépjenek.⁵

A külföldre menő ifjak segélyösszege különböző volt. Az académica promotióknak nevezett rektoriák jövedelmét nagyjában a rektoroknak alább közlendő fizetéséből állapíthatjuk meg. A debreceni senior segélye néha 2—400 frt volt, vagy pedig 50—80 arany, 1760 körül azonban csak 50—60 rhenes frt volt, melyhez 1762-ben 30 frtot csatoltak.⁶ Más deákok 50 frtnál kisebb segélyt, le egészen 20 tallérig kaptak. Többen kevés pénzzel is merészen neki vágtak a külföldi utnak, ami sok visszaélés és nyomor forrása lehetett. Ezért 1680-ban a feketeadai részsszínat rendelkezte, hogy akinek pénze, patronusa nincs, akadémiákra ne menjen és ne publicálják.⁷ A debreceni városi tanács szintén adott külföldi segélyt

¹ Lásd Mártonfalvi erre vonatkozó feljegyzését egész terjedelmében Debreceni 1894—95 évi ért. 23. l. — ² Tanárkari j. k. 1750 jan. 14-én. — ³ Tóth S. Adalékok I. f. 19. és 28. l. — ⁴ Tanárkari j. k. 1750 okt. 7. — ⁵ Tóth S. Adalékok II. f. 87. l. — ⁶ Tanárkari j. k. 1762 jul. 20. — ⁷ Arch. eccl. soc. Debr. 505. l.

s 1745-ben a svájci egyetemekre küldendő ifjaknak szükséges bizonyítvány kiállítását a debreceni consistoriumra bízta, az ifjak azomban a professorokkal együtt jelölendők ki.¹ A consistorium 1774-ben oly feltétel alatt adott 200 magyar frt külföldi utra szóló segélyt Ercsei Dánielnek, hogy haza jövén, debreceni pap, vagy professor legyen.² A senior számára a debreceni consistorium jegyzőkönyveinek tanúsága szerint évenként történt publicatio.³ Ugyancsak a senior segélyére fordították 1762-től fogva a Bánffy György-féle 1000 rh. frt adomány kamatait, melyet addig elvontak rendeltetésétől. A debreceni kollégiumi szigorúság kötelékéből kiszabadult ifjak több ízben nem megfelelő módon viselték magukat külföldi utjuk alatt. Ebben a kormány azon eljárásának is nagy része volt, hogy a külföldre menés elé akadályokat gördített. Az egyházkerületi deputációnak 1766-ban jelentették, hogy mivel néhány év óta a candidátusok külföldre nem mehetnek, Bécsben, vagy Pozsonyban töltik idejüket s szomoruan tapasztalták, hogy akik Bécsben tartózkodnak, német ruhába öltöznek. Felhívta tehát a deputáció a bécsi ágénst, hogy a német ruha viselését ne engedje az ifjaknak, mert különben alkalmazást nem fognak nyerni. Ugyanakkor elrendelték, hogy a külföldre menőket a superintendens szigorúan vizsgálja meg, aki enélkül megy ki, külföldi évét nem számítják és nem nyer alkalmazást.⁴ Az egyházkerület 1779-ben ismét szabályozta ugyanilyen szellemben a külföldre járást.⁵ Eme sokoldalu intézkedések azt bizonyítják, hogy a külföldi egyetemek látogatása a lelkészképzésnek rendszeres és fontos kiegészítő részét képezte.

9. A tanítás módszere, nyelve, tankönyvek, írásbeli dolgozatok.

A tanítás módszere a XVII. század második felében hanyatlott, bár a Gelei—Katona-féle 94-ik canon erre vonatkozólag helyes elveket tartalmaz és hangsúlyozza a tanító jó példáját. A jézsuiták tulságba vitték az emlékezet gyakorlását, az osztrák udvari kancellária 1735-ben mondta iskoláikról, hogy szellemtelenül memorizáltatnak. Az emlékezet gyakorlás gépiessége bár kisebb mértékben, *Debrecenben* is meg volt. Az 1657-iki debreceni törvény hangsúlyozza a szerdai és szombati ismétléseket.⁶ Maróthy kifogásolta, hogy „az ifjak mindent rakásra tanulnak és minden tantárgyból úgy köteleztetnek, hogy a literatura tanára semmire sem megy, mert a tanulók elméjében minden össze van zavarva“. Ezért sürgette a privatum collégiumok tartását és a collátiókat. Az Opinionesben mondja, hogy a tanítók legyenek ékesszólók, könnyed-modorúak, türelmesek és komolyak, a gyermekek elméjét ne fárasszák, hogy a gyermekek a tanulástól undort ne kapjanak. Sok tanítványt nem szabad egy tanítóra bízni. Az ítélőtehetséget gyakorolják s ne terheljék az emlékezetet, semmit fel ne hagyjanak, míg a tanulók meg nem értik s ne vegyenek fel új tananyagot addig, míg valamit a tanulók nagy része fel nem fogott, a fegyelem fentartására össze-vissza kérdezzék őket, nehéz tárgyat ne bolygassanak sokáig, nehezet könnyebbel vegyítsenek. Hosszu és nehéz leckék kihagyásával, örökös lármázással, vitatkozással ne vegyék el a gyermekek kedvét, a tanulókat buzdítással sarkalják, a vetélkedést és tisztességes dicsőségvágyat ápolják. A Methodus és Ordó Studiorum módszeres intézkedéseit más helyen láttuk.

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1745. évi 25. p. — ² U. o. 1774. évi 586. p. — ³ U. o. 1772. évi 362. p. — ⁴ Tóth S. Adalékok II. f. 87. l. — ⁵ U. o. 197. l. — ⁶ Békefi i. m. 13. l.

A *szónoki gyakorlatok* hagyománya ebben a korban is meg volt. Ilyenek voltak a lelkészképzés szempontjából készített predikáció gyakorlatok is, melyeket 1745-ben nyilvánosan a predikátorok jelenlétében tartottak Debrecenben s ezek bírálták.¹ Maróthy ajánlotta *Opiniones*-ében, hogy a syntaxisták Cicero utánzására hetenként kétszer írjanak levelet s egy beszédet készítsenek, a logicusok közül egy minden héten szombaton szavaljon s a többiek a szavalónak a stílusban, kiejtésben és tagléjtésben ejtett hibáit javítsák ki. Legtöbb pártikulában az *oconomus* köteles volt szombaton egy maga által készített költői, vagy prózai munkát előadni. A *disputációk* intézményét az 1657-iki debreceni törvény II. sz. 11. cikke a sárospataki törvényből vette. Az 1657-iki említett törvény szerint a támadó fél szerényen lépjen fel s ha többen vannak is, az igazság iránti szeretetből az illendőséget és a vitatkozás törvényeit tartsák meg. Az első támadó a tételt alapos okokkal fél óráig, vagy tovább is ostromolhatja, a többiek rövidebb ideig tárgyalják, aki a kitűzött időn túl nyújtja a vitát, 5 dénárt fizet, az 1704-iki törvény szerint a rektor az ilyentől megvonja a szót s ha a beszéddel nem akar felhagyni, 50 dénárt fizet.² A *collatio* régi intézményéről már a régi debreceni törvény 5. és 11. cikkében van szó, az 1657-iki debreceni törvény pedig sokat beszél róla. Tanulmányi gyakorlatok voltak ezek, melyeken a felsőbb tanulók 8—8 tanulóból álló csoportokra oszolva egy praeses vezetése alatt a professoroktól hallottakat, vagy a kézi könyvből tanultakat ismételték s azokról vitatkoztak. A XVIII. században már 20 tagja is volt egy-egy collatiónak. Mindenik csoport maga választotta elnökét és helyettesét, a rektor pedig megerősítette. Az elnök a társak közül sorrendben előadót rendeljen ki, a collatiót ne hanyagolja el, a társakkal tisztelettel bánjék, a hanyagokat jelentse fel. A collatiót vasárnap d. e. 11 órakor, hétköznap az esti ima után tartották. A rektor engedélyével távollevő elnököt helyettese (*vicarius*) helyettesíti, mindenik távollétében az előadó (*exhibitor*) hívja össze a társakat s a vitázó írók közül azt veszi elő, akit a társak kívánnak, rövid stílus gyakorlat után 2—3 theologiai és filozófiai kérdést felváltva tárgyal. A társak (*symmistae*) csekély okból a collatiót el ne hanyagolják, 12 dénár a büntetés. Hasonló intézkedések vannak a collatióról a kőrösi 1693. évi törvényben. Az elnök által kijelölt védelmező a vitatkozásra készen lépjen fel, az ellenvéleményre tisztességgel válaszoljon, az igazság kiderítése végett szeretettel cáfoljon. Az első félóraig, a többi rövidebb ideig cáfoljon. Az 1725-iki törvény szerint az elnök a hanyagokat a rektornak, vagy a seniornak minden szombaton jelentse be, a köteleesség mulasztó elnököt bocsánatkéréssel és *oconomusi* szolgálattal kell büntetni. A felsőbb tanfolyamon e korban már kidomborodott a *szakrendszer* Debrecenben. Mártonfalvi és Lisznyai már a XVII. században egyes szakokat képviseltek s 1704-ben, a negyedik tanszék felállításakor a 4 professor négy külön szakot tanított. A szakrendszer ugy látszik, bár szűkebb körben, némely preceptorra is kiterjedt. Erre mutat egy 1756-iki tanárkari határozat, melynek értelmében a sextában csak a preceptor tanított, a metafizikai osztály praesese tanítson aritmetikát, a poétikai osztály tanítója, ki egyszersmind a görög nyelv tanára, földrajzot is tanítson.³

A kiválóbb tanárok *tankönyvekről* igyekeztek gondoskodni, azonban még e korban tulnyomóan külföldi tankönyveket használtak. Mártonfalvi Amesius és Vendelius után theologiai kézikönyveket írt s Ramus

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1745. évi 11. p. — ² Békefelnél 28. l. — ³ Tanárkari j. k. 1756. márc. 12.

után dialecticát és logikát készített Keckermann kiküszöbölésére, Szilágyi T. Márton filozófiai kézikönyvének második része a physicát tárgyalja s a kísérletezések hiánya miatt panaszkodik. Lisznyai K. Pál tankönyvíró volt. A XVIII. század második felében használt tankönyveket a tantervi fejlődés keretében ismertük meg. A tankönyvek megváltoztatását a XVIII. század elejéig a városi tanács engedte meg, ez a hatáskör már a XVIII. század első felében a debreceni consistoriumra ment át. A tankönyvváltoztatás ritkán történt s mindig nagy körültekintéssel jártak el. A debreceni consistoriumban 1739-ben arról lévén szó, hogy mivel Rámus logikájának példányai elfogytak s helyette a többség Breisinger *Ars cogitandiját* akarta kinyomtatni, elhatározták, hogy a pataki professortól is véleményt kérnek.¹ Maróthy több tankönyvváltoztatást ajánlott és kívánta, hogy az auctoroikat Debrecenben nyomják ki. Adott is ki latin írók műveit, így Cornélius Nepost, Phaedrúst, Minutius Félix Octaviusát és Eutropiust. Legfontosabb azonban Arithmetikája, melynek főérdeme, hogy a szabályokat a közönséges élet szükségéhez és a magyar észjáráshoz s viszonyokhoz alkalmazta, magyar műszavai közül pedig több ma is használatban van. Mint láttuk, az ő hatása alatt készült Methodus is gyakorlati célokat tűzött ki a számtan tanítása elé; ezzel a Ratio Educationis hasonló jelszavait megelőzte. *Nagykőrösön* debreceni tankönyveken kívül használták Losonczy István Hármas kis tükrét, Medgyesi Pál Magyar históriáját, a mathezist kéziratból tanították. A tankönyveket a rektor vette Pesten, a tanulóknak a preceptorok adták el és árával a kurátornak számoltak be. Debrecenben meg a könyvtárban kezelték a tankönyveket s onnan adták el a tanulóknak. *Kunszentmiklóson* a XVIII. században vallástani kézikönyveket, grammatikát C. Nepost, Phaedrúst és Cicerót találjuk a tankönyvek közt, más tárgyakat kéziratból diktáltak. *Elemi tankönyvek* közül már 1583-ban megjelent Debrecenben Félegyházi Tamásnak: A ker. igaz hitnek részéről való tanítás c. tankönyve. Később kiszorították a heidelbergi káté és a zsoltár és sokáig ezek voltak egyedüli tankönyvek. Majd Hübner Szent históriái, Losonczy Kis tükrje s Maróthy Arithmetikája s az Utmutatás jöttek (kiadták Debrecenben 1782-ben) használatba, annyira, hogy a Kis tükr s az Utmutatás a legújabb időkig használtattak. Kiadták Debrecenben Hübner János „100 és 4 história“ (1769) c. művét.

A tanórákat más beosztással rendezték el, mint napjainkban. Az 1657-iki *debreceni* törvény szerint a tanítást d. e. 6–7-ig s 9–10-ig, d. u. 2–3-ig és 4–5-ig kell tartani, vagyis napi 4 óra volt s két órát egymás után nem volt szabad tartani. Minden óra elmulasztása 25 dénár büntetéssel sújtandó. Maróthy szerint ugy kell a tanórákat beosztani, hogy d. u. két óra maradjon magántanításra, két óra temetésre. Egy tanárra átlag heti 10 óra jutott. A Methodus szerint a preceptorok d. e. és d. u. 2–2 órát, a magántanítók két órát tanítanak és így a heti óraszám 36 volt. A preceptor csak az osztályok felügyelőjének tudtával mulaszthat. *Hódmezővásárhelyen* a tanítás, a déli szünet leszámításával, korán reggeltől késő estig tartott, télen gyertya mellett is folyt. Ennek oka a tanítók csekély számában és abban keresendő, hogy d. u. a deákok temetéssel voltak elfoglalva. A pártikulákban különösen tul voltak terhelve a rektorok, mert sok helyen nem preceptorok, hanem csak a nagyobb deákok segédkeztek a tanításban.

A tanítás nyelve az 1657-iki törvényekből kifolyólag Debrecenben latin volt. Mártonfalvi tanította először magyar nyelven a bibliai törté-

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1739. évi 5. p.

nelmet, utána hosszú ideig nem volt magyar nyelvű tanítás. A magyarul beszélést e korban is tiltották a törvények. Maróthy hozta be a magyar írás és olvasás tanítását s a magyar nyelvű levélírást. A latin nyelvű előadás a tanításnak igen nagy hátrányával járt, amint ezt a professorok 1797-ben elismerték: „Bármily egyszerű deák nyelven igyekeznek is tanítani, sokan nem értik azt meg, amit hallanak, vagy nem értik eléggé, azért hosszas magyarázgatással kell eltölteni az időt”.¹ *Böszörményben* az anyakönyvi bejegyzések 1830-ig latinul történtek, mi legalább is azt mutatja, hogy a latinnal, mint tanítási nyelvvel nehezen szakítottak. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény tiltotta a magyarul beszélést, mert „minden parasztságnak és érthetlenségnek forrása”, melyből sokszor származik iszonyu gyűlölet. Az 1725-iki törvény szerint a latinul való beszélést iskolán kívül a senior, a szolgák gondnoka, a köztanítók és a szobafőnökök ellenőrizték. Losonczy István tanár (1741–69) sürgette, hogy „a népiskolák deákizálásával szakítani kell és a magyar gyermeket magyarul kell tanítani s az elemi iskolában a vallástanon kívül a magyar írást, olvasást, számtant és történelmet tanítani kell”. *Kunszentmiklóson* a XVIII. században „különösen a latinság számára rendelt helyen” latinul kellett társalogni. Beszéltek is jól latinul, sok olyan polgárról fel van jegyezve, hogy „jól beszélt a latin nyelvet”, akik „ad proprios Lares honeste redierunt” az iskola elvégzése után. *Hódmezővásárhelyen* az ebéd és vacsora alatt is latinul kellett beszélni. Arról is intézkedtek, hogy minden pártikulában latinul beszéljenek úgy a preceptorok és rektorok, mint tanítványaik. Egy zsinati végzés 1686-ban elrendelte, hogy a rektorok és preceptorok mind tanítványaikkal, mind papjaikkal latinul beszéljenek.²

Az *írásbeli dolgozatok* az oktatás lényeges kiegészítő részét tették. A disputációk és szónoki gyakorlatok, ha azt nem bizonyítják is, hogy az írásbeli dolgozatok kezelésének mai rendszerét megközelítették, annyi kétségtelen, hogy a sok diktálás és naplóvezetés (diariumok) sok alkalmat adtak írásbeli feladatok készítésére. Maróthy *Opiniones*-ében ajánlja a naplók (diariumok) gondos vezetését, melyekben az összegyűjtött frázisokat meg kell őrizni. A promotió alkalmával a tanulók írásbeli dolgozatot készítsenek, melynél arra kell vigyázni, hogy „a más ökrével ne szántsanak” (ne alieno vitulo arent). A dolgozatokat a cenzorok vizsgálják meg és előadásukról katalógust készítsenek. Maróthy a rossz dolgozatot készítő deák nevét inkább lemetszette a dolgozatról, hogy tudatlanságáért egyet a sok közül szégyenpadra ne kelljen állítani. A *Methodusban* említett írásbeli dolgozatok már rendszeres írásbeli dolgozat készítésre engednek következtetni. A tanárkari jegyzőkönyvekben az alsóbb klasszisok írásbeli dolgozatairól nincs szó, de hogy az írásbeli dolgozatok készítését már az alsóbb osztályokban is gyakorolni kellett, bizonyítja az a körülmény, hogy a felsőbb tanulók, vagyis a „deákok” promotiója a XVIII. század második felében mindig írásbeli dolgozat készítésével járt együtt.

10. Vizsgák, promotió, szünidő, önképzés, ének- és zenekar, tőzoltó-egylet, torna, egészségügy.

Az iskolai év e korban két félévre oszlott s a téli Pálforduláskor és júliusban vizsgával végződött. Maróthy azt mondta, hogy a tanulmányi időt nem szabad két vizsgálatlaltal megrövidíteni. A *Methodus* a

¹ Tanárkari j. k. 1797. ápr. 24. — ² Tóth S. Adalékok I. f. 60. l.

félévi vizsgák tartásának idejéről az *aequinoctiumokat* említi. A XVIII. század második felében így is volt, a debreceni egyház consistoriuma határozta meg a vizsgák idejét, melyet rendszeresen március és szeptember hónapban tartottak.¹ *Kisujszálláson* szokásban volt, hogy a szomszéd pártikulák tanárait s előljáróit meghívták a vizsgákra, hogy a pártikulák egymást megismerjék. A debreceni anyaiskola meg a pataki anyaiskola előljáróit és professorait szokta a vizsgákra meghívni. *Nagykőrösön* s valószínűleg másutt is szokás volt, hogy a vizsgálatok alkalmával a városi tanács „*exameni tort*“ rendezett s ennek elrendezésével a kurátort bizta meg. Az élelmes kurátor 1779-ben vadászatot is rendezett a deákokkal a vendégek ellátására s elszámolta az e célra vett löport és serétet. Az ilyen torokon 1780 óta mások is voltak jelen. *Nagykállón* 1785-ben szüntették meg a költséges *exameni torokat*.² A pártikulák megvizsgálása az espereseknek is kötelessége volt, kik nemcsak a pártikula tanulóit, hanem a rektorokat is vizsgálták. Egy 1686-iki zsinati végzés rendeli, hogy a rektorok és preceptorok évenként kétszer is adjanak *exament*, a rektorokat és preceptorokat is kikérdezzék az esperesek az egyházmegyei gyűlések alkalmával a kihagyott leckéből. Aki ezt elmulasztja, két véka buzára, aki pedig a papnak nem mond leckét, 12 dénárba büntetendő az iskola javára.³ A *promotio* (előbbvitel) ideje Maróthyig nem volt időhöz kötve, ezért Maróthy *Opiniónesében* azt mondta, hogy határozottassék meg a tanulmányok elvégzésének ideje s a megállapított idő előtt még a jó tanulók se léphessenek előbb, a rossz tanulók pedig azután sem s az előléptetést írásbeli dolgozat készítése előzze meg. A gyermekeket szigorúan meg kell próbálni, ezért mindenik osztályban legalább is egy censor és professor legyen jelen, mert megtörténik, hogy a „preceptoroknak a szülékhez való helytelen kedvezése folytán gyorsabban elővitetnek, akik nem érdemesek“. A tulajdonképeni *classificatio* először 1742-ben történt a tanulók közt.⁴ A *promoveálást* bizonyos ünnepélyességgel eszközölték küldöttség jelenlétében, mint mondták: „a tanulókat egyik tanártól a másik elé *promoveálták*“ s a jegyzőkönyvben felsorolták, hogy kit-kit melyik tanártól melyik elé *promoveáltak*. A *promotio* tavasszal történt, így 1751-ben május 2-án.⁵ Az ekkor készített írásbeli dolgozatot kiválóan tekintetbe vették az új grádus és *classis* megállapításánál s a nyolc évfolyamba osztott tanulók nevei után feltüntették a „*gradus pristinum*“ és „*gradus novum*“. Az egyes évfolyamok hallgatóit rendszeren négy *classis*ba osztották, mit azonban a debreceni consistorium 1778-ban kevesbiteni akart.⁶ *Nánáson* a consistorium 1764-ben kimondta, hogy „az oskolamesterek senkit se *promoveáljanak* maguk egyik *klassis*ből a másikba, hanem az eklézsiái gyűlés van erre jogosítva, hogy aztán senki a szülék közül az oskolamesternek azt ne mondhassa, hogy csak maga viszi előbb azért, hogy többet fizessenek a gyermekektől“.

A debreceni anyaiskolában a lelkészképzés lévén a főcél, a tanulmányok elvégzése után a lelkészi teendők ellátására jogosító *oklevelet* kellett volna kiállítani, de ez nem volt kellőképen rendszeresítve. Azok, kik a kollégiumból távoztak: *honeste valedicunt*, következő bizonyítványt kaptak egy 1761. évből fenmaradt formula szerint: „*Nobilis ac optimae spei juvenis D. N. N. depositis inferiorum studiorum tyrociniiis (adde tempus) fere spatio, publicas quaque nostras institutiones non*

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1750. évi 6. p. — ² Görömbey i. m. 62. l. — ³ Tóth S Adalékok I. f. 60. l. — ⁴ Tanárkari j. k. 1778. jul. 19-én. — ⁵ U. o. 1751. nov. 18-án. — ⁶ U. o. 1778. jul. 19-én.

sine fructu audivit, atque etiam aliquando collegii nostri civis Togatus extitit, am vero vitam scholasticam cum civili commutaturus petiit a nobis, ut vitae apud nos actae testimonium ipsi daremus. Testamur igitur eum ex quo tempore in nostram disciplinam sese tradidit, ita ut probum honestumque scholae nostrae civem decet, se gessisse. Deum O. M. precamur, ut egregios ac honestos eius conatos porro etiam benedictione sua cumulet, quo bono publico utilis esse possit. Dabamus Debr. in. Coll. Ref. Die. Anno.“¹ Ez a formula csak az iskolai tanulmányokat igazolta. Az egyházkerületi gyűlés 1764-ben a „formátáknak“ nevezett okleveleket sürgette, kimondván, hogy amely lelkészeknek nincs, okvetlenül szerezzenek. Ugyanazon évben tanácskoztak a lelkipásztorok megvizsgálásának, kibocsátásának és felavatásának módjáról, de a határozathozatalt népesebb gyűlésre halasztották.² Ugyanakkor egy dunántúli eklézsia egy debreceni ifjút lelkészül híván, úgy intézkedett az egyházkerület, hogy a püspök, a debreceni esperes és a debreceni consistorium előtt vizsgáltassék meg s ezek exmittálják.³ Az ifjak kibocsátásának ez a módja volt egyelőre a vizsgálat kérdésének megoldása.

A *szünidők* a XVIII. században nagy számmal voltak. A debreceni consistorium 1778-ban megsokalván a szünetek hosszúságát, kikelt az ellen, hogy 22 hét szünet van egy évben és így csak 30 hétig folyik a tanítás s ebből is egy-egy professorra csak 15 hét esik, mivel két hetenként felváltva tanítanak s így 150 óránál többet nem tanítanak egy év alatt heti 10 óra mellett. Erre azt mondták a professorok, hogy bár a kurátoratus ezt 1742-ben is tudta, mégis a deákoknak ekkor történt első classificatiója alkalmával nem kifogásolták, hogy a professorok az iskola kormányzására, a magán dolgaik intézésére, egészségök megóvására, különösen pedig tanulmányaikra elég idővel rendelkezzenek s a tanulóknak a debreceni eklézsiában végzendő egyházi (templomi és temetési) szolgálataira és a magán tanulókkal való foglalkozásra idejük legyen s végül a tanulóknak hosszabb ideig való élelmezése is nehézséggel jár. A professorok ajánlják, hogy minden professor heti óráját toldják meg négygyel s így egy évben mindenik professor 225 órát tanítana, a kánikuláris vakációból is el lehetne szakítani 2 hetet, a két exámeni hétnek reggel 6, délután 4 óráját fordítanak tanításra s így mindenik professor még 24 órával többet és így 249 órát tanítana, melyekből publica vagy universalis leckékre jutna évenként 80, a privátleckékre pedig 169 óra. Így ha valamely professor két tudományt ad is elő, egyikre 84, másokra 85 óra jut, ami annyi tanítás, hogy sem a Tiszt. Predikátor uraimék esztendőnként való tanításuk annyira nem megyen, sem pedig a belgiumi és helvéciai professoroké, midőn egy héten 3—4 órát tanítanak, azt is pedig salláriumoktól különös fizetésért, többre nem megyen.“⁴ A szüneteket Maróthy sokalta és két havi szünetet elégségesnek tartott, szerinte a nagy ünnepi, aratási és szüreti szünetek szükségesek, de az ünnepi és szüreti szünetek csak 1—1 hétig tartsanak, az aratási szünet 1 hónap legyen. A nagy ünnepek alkalmával Maróthy előtt 4—4 hét szünet volt. *Kisujszállason* a XVIII. században az iskolai év tavasszal kezdődött és szeptember közepéig tartott első fele. Vizsgálatok után 2 heti szünet volt. A rektor azokat, kik subscribálni más intézetbe mentek, vacatióban is tanította.

Az *önképzőkörnek* tekinthető collatiókon kívül e korban mai értelemben vett önképzőkör nem volt. Az evangélikusoknál Sopronban

¹ Catalogusban 50. l. — ² Tóth S. Adalékok II. k. 92. l. — ³ U. o. 93 l. — ⁴ Tanárkari j. k. 1778 jul. 19.

már 1780-ban volt. *Nagykőrösön* olvasóegyesületféle lehetett a XVIII. század végén, mikor az egyház ujságot járatott a tanulóknak. A *zenét* az ifjuság Maróthy előtt is művelte, Maróthy a főbíróhoz intézett levelében írta, hogy hasznos volna egy 10—12 személyből álló „musicum kollégiumot felállítani publica auctoritate“ s törvényt szabni számára és némi díjról kellene gondoskodni. Maróthy csakugyan szervezte az ének- és zenekart. A *kőrösi* törvények a zenével való visszaélést megvesszőzéssel sujtják, az 1693. évi törvény szerint aki muzsikán, vagy más ilyenemű szerszámon másoknak, különösen pedig az igazgatónak a bosszantására játszik, 9 dénárt fizet. A Maróthy által sürgetett énekkar 1753-ban már fennállott s mikor a professorok egymásközt ugyanazon évben a kötelelességeket felosztották, Varjas János professort állították élére, mint „musicæ vocali, vel cantui studiosorum præsese.“¹ Az iskolai törvények által említett kántorok nem a főiskolai énekkar tagjai voltak, hanem olyan tanulók, kik temetések, lakadalmak és különböző mulatságok alkalmával énekeltek s ennek fejében bizonyos adományokat kaptak. A törvények a deákok szereplésének egyházi jellegét megakarták óvni, ezért a tanulók köteletségévé tették, hogy az egyházi énekeket is énekeljék világi énekek között. Nehezen keresztülvihető feladat volt ez, ámde a kollégiumi törvények lehetetlenséget nem ismertek, az egyházi énekek ilyen alkalomkor való elhanyagolásáért büntetés járt.² A tulajdonképeni énekkar a kollégiumnak kiváló vendégeit megtisztelte énekével. Így pl. Forgách Ferenc királyi biztos a kollégiumot 1773-ban meglátogatván, gyönyörködött az énekkar előadásában és az énekkart bőkezűen megjutalmazta.³ *Nagykőrösön* is volt énekkar, mely az 1693. évi törvény szerint az istenitisztelet méltóságát emelte, továbbá a három sátoros ünnepen, Szent-György napkor, vendégségek, céhbeli ünnepek, barátságos összejövetelek s lakadalmak alkalmával bizonyos adományért énekeltek. A kántorokat és éneklőtársakat szavazat által választották, az éneklésre az explorator gyakorolta be őket s ugyanő ügyelt fel azoknak illedelmes magaviseletére, ugy az explorator, mint az éneklő deákok a senior felügyelete alatt állottak. Az explorator vendégségek alkalmával illedelmesen, tiszta hangon üdvözölte a vendégeket, a kapott segedelmet (elemoysina) megköszönte és a visszatérés után átadta a senior-nak. Az ő kötelessége volt, hogy az ifjuság számára bárányt, a rektor-nak pedig mustot kéregessen.

A *Machinista-társaság*, mint a debreceni kollégiumi ifjuság tűzoltó-egyletét 1834-ig nevezték, a város lakosságát több ízben nagy hálára kötelezte. Megesett, hogy szilajsból vagy pajkosságból kárt tettek, ami a deákok és polgárok közt félreértésekre adott okot, azonban a polgárság a deákok munkáját nagy értékűnek tartotta, különben nem ragaszkodott volna a társaság állandó fenállásához. Nagy tüzesetek alkalmával ugy a városi, mint az egyházi előljáróság és egyesek küldtek jelentékeny adományokat a Caetus számára. Valószínű, hogy ilyen adományok indították az ifjuságot arra, hogy rendszeres társaságot alakítsanak, annyival inkább, mert a tűzoltáshoz szükséges szerszámokat csakis ilyen társaság szerezhette be. Vettek nagy botokat, fejszékét, lámpást, később a városi előljáróság segedelmével fecskendőt (machinát) szereztek. A Machinista-társaság már az 1704-ik évi törvények tanúsága szerint a XVIII. század elején szervezve volt. Rendeli említett törvény, hogy a tűz színhelyére dolmányosan és eszizmásan menjenek, a tűz oltásában erős munkát fejtsenek ki. Ha a tüzet elol-

¹ U. o. 1753 nov. 18-án. ² Acta judicialiában több eset van ³ U. o. 1773 jun. 4-én.

tották, ne csavarogjanak elszéledve egyik házból a másikba, hanem térjenek vissza szerényen az iskolába, különben 25 dénár a büntetés. A törvény dicséretes szokásnak nevezi a deákok tűzoltó munkásságát. Az ifjuság szelleme szempontjából az volt a Machinista-társaság intézményének fő jelentősége, hogy a testületi szellemnek az ifjuság kebelében való ápolására igen fontos eszköz volt. *Kunszentmiklóson*, mint az 1767-iki iskolai törvényekből kitűnik, volt deák tűzoltó-egyesület. *Hódmezővásárhelyen* is alakult tűzoltó-egylet az ifjuság kebelében. Az 1724. évi iskolai törvény mondja: „A tűz oltásához (az ifjak) felöltözve menjenek és szerényen térjenek vissza, különben 25 dénárt fizetnek“.

Debrecenben e korban sem volt rendszeres tornatanítás. Pótolták a játékok, melyeket iskolai törvények szabályoztak. Már az 1657. évi törvény rendelt a játéka időt, de a labda és más tisztességes és hasznos játékokon kívül minden egyéb játékot, mint pl. a nyilazást, paritytyázást, kártya- és kockajátékot, dobálást, birkózást, zászlóhordást s más veszedelmes játékokat eltiltott. A játéokra rendelt időn kívül sem ebéd, sem vacsora után játszani nem szabad, aki e tilalom ellen vét, 10 dénárt fizet. A oeconomus ügyel fel, hogy a gyermekek az iskolában és minden kivonulás alkalmával a lármától, veszekedéstől tartózkodjanak. Tilos a léha rudhányság, birkózás, mozsár- és puskadurrogatás, zászlóhordás. Utóbbiak bizonyosan katonai gyakorlatokra vonatkoznak, a XVII—XVIII. században, mint láttuk, sok katonára került ki a deákokból. A táncot az iskolai törvények mindenütt üldözték: „tánc, szerelem, ének, comoedia egyiránt pokolra valók, oda tartoznak a hova a kockázás, kötelenjárás, önöntés, rostavetés és több ezerféle“. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény tiltja a kártyázást, kártyakészítést és kockavetést; az 1725. évi törvény rendeli, hogy a tanulókat tanáraik kísérik ki a mezőre. *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény tiltotta a botjátékot, birkózást, az arra rendelt időben megengedte a labdázást és tekézést. Tilos a meg nem engedett időben való játszás, a kártyázás, kockázás, kártyafestés és minden nyerészkedő játék. A XVIII. század második felében a fürdés és csónakázás a tanítók jelenlétében meg volt engedve. Az említett *kártyafestés* több deáknak jövedelemforrása volt, *Debrecenben* több ezzel foglalkozó ifjut nem is deáknak, hanem pietornak hívtak. Az 1704. évi törvény tiltotta a kártyafestést. Az egészségügyre vonatkozó tisztsági rendszabályokon kívül szorosabb értelemben vett egészségügyi intézkedésekre is találunk. A beteg tanulók gyógyításának segéllyel való előmozdítása a XVIII. század közepére vihethető vissza. Ugyanis a Caetus pénztára 1752-ben Hatvani István tanár kezdeményezésére betegek pénztára címen (cassa infirmorum) 13 frt 51 denárt vett fel. Ettől fogva évenként adott ki bizonyos összeget betegek gyógyítására, 1770-ben 261 frt, 1774-ben 224 frt 41 dénár volt e pénztárban. A kollégium 1775-ben a maga számadásaiban külön összeget vett fel e célra, de a Caetus is vezette a maga kiadásait e címen 1789-ig, amikor a Caetus megszűntével a kollégium vagyonába olvadt az e célra gyűjtött összeg. A beteg tanulók ilyenformán pénzsegélyt a Caetustól nyertek, a gyógyítást pedig a városi sebész, vagy pedig orvos jellegű tanáraik végezték. A kórházi alap 1775-ben 85 rénes frttal indult meg. E tőke 1792-ig változatlanul maradt.¹ *Nagykőrösön* az 1724. évi törvény értelmében a köztanítók ügyeltek az épületek és konyhák tisztán tartására. *Hódmezővásárhelyen* az iskolai tisztaság ápolására több intézkedés volt.

¹ Debr. Prot. Lap 1904. évf. 246. 1.

11. Iskolai épületek, könyvtárak, szemléltető eszközök, gyűjtemények.

Valószínű, hogy Nagyvárad pusztulása s a deákoknak 1660-ban Debrecenbe jövele után Mártonfalvi buzgólkodására a kollégium épületét megfelelő alakban kibővítették a háromszor annyira megszaporodott deákok befogadására. Valószínűleg akkor építették a kollégium keleti részét 1662-ben. Az új auditoriumot pedig 1668-ban a déli részén. Ugyanakkor a könyvtár új helyiséget nyert. A vidék anyagi támogatását már ekkor igénybe vették. Erre mutat a debreceni egyházmegyének 1664-iki határozata, mely elrendelte a Caetus kérésére, hogy minden pap adjon valamit a maga vagyonából az iskola számára és minden kiválóbb városi előljáróságot megkerestek segély nyújtásra.¹ Az 1681. évi nagy tűzvész, mely a város délnyugati részén mintegy 1900 épületet megsemmisített, a kollégiumot megkímélte. Ez iskolaépületet 1681-ben Apaffy Mihály fejedelem meglátogatta. Ez épület Rabutin 1708-iki támadása alkalmával sokat szenvedett, az auditorium falfestményei alá gunyos distichonokat irtak. Újabb építkezés a kollégium nyugati oldalán 1754-ben történt, amikor a klasszisok építésének költségét a város és esetleg az egyház hozzájárulásával akarták fedezni.² Nagyobb mérvű átalakítások történhettek 1759-ben is, mivel a professorok elhatározták, hogy a kollégium déli oldalát a többi oldalak formájára alakítsák át, de úgy, hogy a régi alapot, ha csak lehet, megtartsák.³ A kollégium épületeihez tartoztak a *tanári lakások*. Ugyanis a város a négy első tanszék mindenikéhez azok felállítása alkalmával egy-egy lakást vett. E lakások a városi segélynek 1752-ben történt eltiltása alkalmával veszélyben forogván, hogy a kollégium ezek élvezetétől el ne essék, a város a debreceni eklézsia birtokába bocsátotta s a katolikusok feljelentését követő vizsgálat alkalmával is vallották, hogy azok az eklézsia tulajdonai, 1784-ben pedig a kollégium ingatlanai közé sorolták és e hivatalos „Relatio de foundationibus“ c. okiratot a debreceni eklézsia nevében is aláírták, hű kifejezésére annak, hogy e lakásokat a debreceni eklézsia örök időkre tanári lakásokul akarja fentartani. E házakhoz mint 5-ik lakás járult 1778-ban a német nyelvmester számára vett lakás.⁴ A kollégium épületének a gondozását 1760-ban egyik professorra bízták.⁵ *Böszörményben* 1799-ig egy mellék utcában levő nádas épületben volt az iskola. *Nagykállón* az oskolamester házát 1749-ben újjá építették, 1776-ban reparálták. *Nagykőrösön* 1736-ban építették azon iskola épületet, mely némi átalakítással 1830-ig fenállott. *Szathmáron* 1778-ban a régi faépület helyett emeletes kőiskola építését kezdték meg, melynek költségeihez a város, a céhek, a szathmári egyház s a többi egyházkerületek is hozzájárultak. A pártikulák iskolaépületei legtöbb helyen az elemi iskolákkal egy udvaron voltak elhelyezve, ami akkor természetes volt, mert az elemi iskolai preceptorokra a rektor ügyelt fel. Az iskolák fűtésére legtöbb pártikulában a helyben lakó deákok hordtak fűtő-anyagot.

A debreceni könyvtár gyarapításának az előző korban említett módjához járult az a szokás, hogy a külföldön járó ifjak hazajöve, valamely becses könyvet hoztak a könyvtár számára. Elhalt papok özvegyei a papok könyvtárát a kollégiumba küldték, hol a könyvtár számára

¹ Arch. eccl. soc. [Debr. 76. l. — ² Tanárkari j. k. 1754. szept. 27. — ³ U. o. 1759 márc. 28. — ⁴ A tanári lakások kérdését tisztázó cikkeket l. a Debr. Prot. Lap 1902-3 évfolyamaiban. — ⁵ Tanárkari j. k. 1760 szept. 17.

kiválogatták az értékesebbeket, a többit elárverezték. A professorok 1750-ben a külföldre menő ifjaknak kötelességévé tették, hogy jótéteményök arányában vegyék meg külföldön a professorok által kijelölt könyveket.¹ Komáromi Csipkés György főbíró idejében a városi tanács 40 héber bibliát adott az iskolának. A Kenessei alapítvány jövedelmének egy részét állandóan könyvtár gyarapítására kellett volna fordítani. Azonban 1750 előtt alumnaeumra fordították, ekkor rendelték, hogy 200 frtot könyvtár gyarapítására kell fordítani.² A könyvtárt a nagy auditoriumban helyezték el. A városi tanács 1702-ben az általa adott könyvek kezelésére könyvtárszabályzatot adott ki, mely a könyveknek évnegyedenként való beszedését és az esetleges károk megtérítését ajánlja. A könyv egy levelének tönkretétele miatt az egész könyv árát meg kellett fizetni, de a könyv azért a Caetusé maradt. Az 1744-ben kiadott szabályzat szerint a könyvtár élén igazgató (bibliothecae praefectus) állott. A könyvtárnok szerdán, szombaton d. u. 1—3-ig könyvet ad a Caetus tagjainak. Ritkább könyveket csak az igazgató adhat ki, más vallásuak is tőle kaphatnak könyvet. A könyvtár felügyeletével (inspector bibliothecae) 1749-ben egyik professort bízták meg.³ A könyvtár épülete 1750-ben ujjaépítettven, úgy helyezték el a könyveket, hogy az ifjuság azokat kényelmesen használhassa, ugyanakkor új törvényekkel szabályozták a könyvtár használatát. E szerint hetenként kétszer d. e. két óra hosszáig kell a könyvtárt nyitva tartani. A könyvtár helyiségében a tanuló megfelelő magaviseletét követeli meg az 1704. évi törvény. Senki ne tekintessen körül és ne szórakozzék, hanem olvasson és mélyedjen el gondolataiba, a könyvet szerényen kérje a könyvtárnoktól, a kapott könyvet vigye pulpitusához, olvassa el és kivonatolja, kárt ne tegyen a könyvben, ne írjon bele és ne vakarjon ki belőle, különben megfizeti árát. A könyvtárban társalogni, zajt csapni nem szabad, aki a könyvet vissza nem adja, tolvaj számba megy. Az 1706-ból ismeretes *könyvjegyzék* szerint 1813 darab könyv volt a könyvtárban, melyek közül 85 magyar nyelvű, vagy magyar vonatkozású volt. Legtöbb volt a latin nyelvű teológiai mű. A második könyvjegyzék 1714-ből, a harmadik 1737—8-ból maradt fenn. Utóbbinak rovatai: nomen auctoris, materia tractatus, quantitas, qualitas ubi editus, anno, theca, ordo, liber. Becesebb ritkaságai voltak: a debreceni és Lugossy codex, a wittenbergi magyar Bursa jegyzőkönyve, Szilágyi Beniamin Synodáliái. Legrégibb nyomtatott könyv Plinius 1469. évi velencei első kiadása. Az ős nyomtatványok (incunabula) száma mintegy százra megy.

Nagykállón a XVIII. század közepéről ismeretes, az iskola közönséges könyveinek sorozata⁴, e szerint a könyvtárban csak néhány tankönyv volt. *Bószörményben* a XVIII. században szintén néhány tankönyv volt a könyvtárban. Ezeket sem vették, hanem az iskolai törvények rendelkezése folytán jutottak az iskola tulajdonába: „Az iskola rektora bevégezvén rektorságát, könyvei közül hagyjon itt iskolánknak egyet“. Így 1795-ben mindössze 45 könyv volt. *Mezőturon* a könyvtár eredetileg a szegény tanulók számára az iskolai árvák pénztárából vett kézi könyvekből, latin és görög írók használtabb műveiből és néhány teológiai munkából állott. *Hódmezővásárhelyen* a rektor mindössze 12 könyvet tudott összeszedni, melyekhez hozzájegyezte az ajándékba kapott 27 drb könyvet. A XVIII. század második felében többnyire a rektorok ajándékaiból gyarapodott. *Nagykőrösön* állítólag 1695-ben a győri

¹ Tanárkari j. k. 1750. évi jan. 14. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1750. évi. 17. p. — ³ U. o. 1750 márc. 11.

iskola a maga könyveit ideiglenes használat és megőrzés végett az iskolának adta át, ezek azonban bizonyosan visszakerültek Győrbe. A könyvtárban 1712-ben 130 mű volt, 1751-től fogva az egyház is gyarapította, 1774-től fogva sűrűn vett a rektor könyveket. *Kunszentmiklóson* az 1764. évi könyvjegyzék szerint 76 drb könyv volt, többnyire deák grammatikák, klasszikusok szövegei, magyar szövegű egy sem volt. A könyveket a patronusok, rektorok és alumnusok vették. *Szathmáron* a viszonyokhoz képest eléggé értékes könyvtár volt. Erre mutat az egyházkegyelet 1759. évi végzése, mely arról ad számot, hogy a szathmári iskola könyvtárának katalógusát bemutatta s a jegyzéket a levéltárba tették.¹

Bár a klasszikus nyelvek és irodalom tanítására e korban nagy gondot fordítottak, mindazáltal az ezek tanításánál ma annyira szükségesnek tartott *szemléltető eszközökre* nem gondoltak eléggé. Pósházi János *Philosophia naturalis c. munkájából* és Szilágyi T. Márton irataiból kitűnik, hogy a XVII. században a physikát kísérletek nélkül tanították, még ekkor az *Aristoteles osztályozása* nyomán a *physiologia*, vagy *physika* a *philosophia* egyik főosztálya volt. Azonban a természettudományok fejlődésével a physikának kísérletek nélkül való tanítása mindinkább lehetetlenné vált. Egy 1703. évi leltár szerint már a következő eszközök voltak a kollégiumban: *magnetum armatum ferro*, *globi duo coelestes et unum terrestre*, *libra ponderandis Ducatis*. A *Caetus* 1702. évi kiadásai közt van: *ad pigmentum globi és pro pulvere metallico*, amiket valószínűleg azon ma is meglevő leydeni palack előállítására használtak, melynek belső fegyverzetét, a palack belsejét betöltő elrozsdásodott vaspor képezi. A physikai szertárnak Maróthy alatt van első nyoma. Egy légszivattyut 1741-ben mellék készülékeivel együtt vettek Lipesében. Maróthy physikai műszereit 1745-ben a kollégium vette meg. A kollégium számadásai közt 1745—1786-ig csak 1749-ből van feljegyezve a physikai szertár gyarapítására kiadott összeg, ekkor vett Hatvani István Bécsben *egy electrica machinát* 14 frt 40 krért, Hatvani maga is több eszközt készített. Hatvani 1782-ben Rhédey Ferenc főgondnokhoz írott levelében elpanaszolta, hogy megfelelő physikai eszközök hiányában a physikát tanítani nem lehet, majd mikor kívánságait nem teljesítették, lemondott hivataláról. A physika és mathesis tanítását 1798-ban a bölesészet tanításától elválasztották, ami a physikai szertár fejlődésére jótékony hatással volt. A *térképeket*, mint a földrajz és történelem tanításának nélkülözhetetlen segédeszközzeit, nagyobb gondban részesítették. Térképek vásárlására a tanárok 1756-ban a temetési díjak egy részét rendelték Debrecenben.² Lisznyai Pál és Maróthy törekvéseit más helyen láttuk. *Böszörményben* a XVIII. század második felében az iskolában 20 térkép volt. Magyarország térképét valószínűleg csak a *Danubius c. térkép* foglalta magában. De már 1780-ban ezen térképekből „*nulla superfuit*“. *Kunszentmiklóson* alig vettek szemléltető eszközöket. A kurátornak 1775-ben nagy érdeme volt, hogy Pesten 9 gyertyatartót vett. A *numismatikai* gyűjtemény csirájára mutatnak a *Caetus* leltárában említett: „*monetae argenteae et cupreae*“. Ezek régen a könyvtárban voltak elhelyezve. Bár a népvándorlásnak kitett területeken bő alkalom lett volna ilyen gyűjtemények létesítésére, mégis *Hódmezővásárhelyen* csak 1858—9-ben, *Nagykőrösön* pedig 1854-ben kezdték a régiségeket összegyűjteni. Valószínű, hogy természetrajzi gyűjtemény több helyen volt. Erre mutat ama nagykőrösi feljegyzés, hogy a természetrajzot nem könyvből, hanem csak „*szemléletből*“ tanították.

¹ Tóth S. Ad. II. f. 28. l. — ² Tanárkari j. k. 1756 febr. 7.

12. Az iskolák tanítói, magántanítók.

E korban az iskolák tanítóinak ugy száma, mint képzettségi foka emelkedett. *Debrecenben* 1660-ban és 1704-ben két új tanszéket állítottak fel. Az alsóbb klasszisokat e korban is a publicus preceptorok tanították, kik kellő gyakorlati tanítói ügyességgel nem bírtak. Maróthy Opinionesében kifogásolta, hogy publicus preceptorok tanítanak, kik kellő tapasztalat hiányában kénytelenek kísérletezni tanítványaikkal. Sürgette az állandó köztanítóóság intézményét, ami különösen a pártikulákban élénk visszhangra talált. Kívánta, hogy a preceptorok és rektorok kijelölésében ne a sorrendet, hanem a képességet tekintsék. A preceptorokat a XVII. század elejéig kollaborátoroknak, azóta pedig publicus preceptoroknak nevezték. Régebben félévre, majd egész évre választották őket a professorok, a kurátorok jelenlétében tartott gyűlésükön. Az 1754-ben felállított metafizikai osztály tanítóját praesesnek, majd lectornak hívták. A debreceni professorok állása igen tekintélyes volt. Eltekintve attól, hogy debreceni professorokat sokszor választották meg superintendenseknek, megtörtént az is, hogy a megválasztott új püspök egyideig professori hivatalát is megtartotta. Így pl. az 1699. évi szept. 27-én tartott krasznai közzsinat Szilágyi Márton professort superintendenssé választotta, megengedvén, hogy professori állását is megtartsa. Az 1710-ben tartott bagaméri közzsinaton pedig Kocsi János superintendens, debreceni professor elnökölt, s még 1711-ben is viselte professori hivatalát.¹ A debreceni és pataki professorok állandóan érintkezésben voltak, közös érdeket képező ügyeikben sokszor véleménycsere folyt közöttük. Az érintkezés ugy a professorok, mint a deákok közt vezetett néha összetűzésekre is. Az egyházkerületi deputáció 1737-ben intézkedett, hogy a debreceni és sárospataki kollégium tanulói és tanárai közt támadt „illetlen verekedések, viszálykodások megszüntessenek.”² A tisztáninni egyházkerület 1781. okt. 2-án a tiszántúli egyházkerülethez küldött átiratában elégteltelt kért a debreceni professorok által elkövetett sérelmekért. A debreceni professorok igen éles hangon védekeztek, ezért az 1782. júniusban tartott tiszántúli egyházkerületi gyűlés utasította őket, hogy illedelmesebb modorban terjesszék védelmüket a következő gyűlés elé.³

A *pártikulákban* rektor (ritkán professor) állott az iskola élén. A professorok állandóbb jellegű rektorok voltak, míg az anyaiskolából időnként kivitt ifjakat rektoroknak hívták. A rektor vagy professor a felsőbb osztályokat tanította, az alsóbb osztályokban deápreceptorokat alkalmaztak, kiket az anyaiskolából hoztak, de gyakran csak az illető pártikula nagyobb tanulói közül jelöltek ki. A preceptorok nem egyes osztályokat tanítottak, legtöbbször két-két osztály tanítását bízták rájuk. A Ratio Educationis helyes nyomokon járt, mikor követelte, hogy mindenik osztálynak külön tanára legyen, a három grammatikai osztályban felmenő rendszerrel, a humanitás osztályaiban pedig (poézis és retorika) állandóan ugyanazon tanár tanítson, a filozófiai osztály szakrendszerét kövessen. A deápreceptorok intézményének meg volt az a jó hatása, hogy az ifjak bizonyos becsvágygal törekedtek a papi és tanítói pályára. A tehetségesebbeket már tanuló korukban kiszemelték az iskola tanáraivá, magán, majd köztanítókká lévén, a tanulás mesterségébe gyakorlatilag bevezették. Így tartották fenn az iskola tradícióját, melyben kiképez-

¹ Tóth S. Adalékok I. f. 76. l. — ² U. o. II. f. 6. l. — ³ U. o. 209. l.

tetésöket nyerték. Külföldi egyetemet látogattak s hazajöven, sok kiváló tanár vált közülök, kik nemes ambícióval sokszor egyedül is jó hírnevet szereztek egyes pártikuláknak. A pártikulák tanítóinak különböző elnevezése volt. Az iskola élén a rektor, vagy ludimagister, vagy iskolamester állott. A XVIII. század második felében az iskolamester elnevezés tulnyomó. A XVIII. század második felében a rektort a felsőbb osztályok tanításában a conrektor segítette, kit az anyaiskolából hoztak, az alsóbb klasszisokat preceptorok tanították. A pusztán elemi ismereteket tanító mestereket iskolamestereknek, vagy mestereknek nevezték, a lányok oktatóját preceptornak, vagy tanítónak hívták. A rektori *kibocsátó levelek*, melyek több egyház levéltárában nagy számmal maradtak fenn, meghatározott forma szerint készültek. Ime egy kibocsátó levél 1771-ből a nagybajomi egyház levéltárából: „L. S. Praestantissimus juvenis Stephanus Kápolnási a nobis scholae reformatae N.-Bajomiensis Rektor designatus, cum iam in eo esset, ut ad eam provinciam suscipiendam in iter se daret, petiit a nobis, ut testimonium idoneum sibi daremus. Testamur igitur eum, ex quo tempore in nostram disciplinam sese tradidit, ita ut probum honestumque scholae nostrae civem decet, sese gessisse. Deum O. M. oramus ut eum gratia sua adiuvare velit ad spartam hanc magna cum utilitate eius scholae administrandum. Collegii Reformati Debrecinensis Rectores et Professores: Steph. P. Szathmári mpr. Steph. Hatvani mpr. Joan. Varjas mpr. Nicol. Sinai mpr.“. A kibocsátó levél hátlapján a kibocsátott rektor reversalisa van, melyben többek közt ez is olvasható: „A reám bizattatandó tanulókat mind az igaz keresztyén vallásra, mind a tisztességes tudományokra a nemes kollégiumban bevett tanításnak rendi szerint tanítom“. ¹ Békésen 1757-ben egy rektor tanított négy deák és két elemi osztályt. *Böszörményben* 1761-ig a rektor mellett nagyobb deákok tanították az alsóbb klasszisokat, 1761-től fogva alkalmaztak Debrecenből vitt praceptorokat 1795-ig, amikor ismét visszatértek a deáktanítókhoz. A rektor a XVIII. század második felében egyúttal kántor is volt. Erre mutat Rápolti feljegyzése 1764-ből: „a kántor igen szépen éneklő legény“, kit két ízben marasztottak meg hat évre. A rektorság rendszeren 3 éves volt. *Díószegen* 1757-ig egy rektor tanította az összes osztályokat. Ekkor azonban a gyermekek megszorodván, az egyház három deák ifjút adott a rektor mellé segédekül. Ez az intézkedés nem válván be, 1786-ban conrektort hoztak Debrecenből, ki a grammatikáig terjedő alsó klasszisokat tanította, a felsőbb osztályokkal a rektor foglalkozott.“ *Nagykállón* nem volt iskolázatlan „tarisznyás mester“ kezében az iskola, az 1659-iki egyházmegyei végzés tiltotta az ilyenek megfogadását: „az széjjel járókat scholai tanuságra kell promoveálni“. A mester mellett 1726-ban togatus deák ifjak tanítottak az alsóbb klasszisokban, kik az iskolai törvényeknek aláírtak.³

Karcagon az 1782-iki törvény szerint professor állott az iskola élén. Preceptorok segítettek a tanításban, kik közt 1771-től fogva sok volt a karcagi iskola növendékei közül. A professorok számára 1782-ben adott utasítás lelkiismeretességét ajánl a preceptoroknak, kiknek a professor utasításait követni. A professor időnként megmagyarázza a preceptoroknak a debreceni rendtartás szerint az értelmes tanítás módját és a tanítani valók nemeit, a preceptorok pedig ezek alapján a tanításra előkészülni tartoznak. A preceptorok a jó erkölcsökre első sorban jó példával hassanak. Megengedi „az okos fenytéket“, de a gyermeknek

¹ Kozma Zs. közlése. — ² Molnár J. i. m. 229. l. — ³ Görömbey i. m. 141. l.

egyéb részét, a farán kívül, ütni nem szabad. A preceptor csak 3 mérsekelt ütést adhat, többre a professor van jogosítva. Szükség esetén a preceptorok a kántort helyettesítsék, az épület megrongálását gátolják meg, az épület tisztántartására és reparálására ügyeljenek. Arról is gondoskodik az utasítás, hogy a preceptorok jövedelmüket el ne pazarolják, a preceptorok tartoznak minden jövedelmüket a professornak átadni, hogy az „excursiókra“ alkalmatosságuk ne legyen. A rektor irást adjon az átvett pénzről s a preceptorok is irást adjanak arról, amit a rektortól visszakértek. Készpénz fizetésökből csak a professor írásbeli engedélyével vehetnek ki. Az iskolából a preceptorok a professor engedelmével mehetnek ki szerdán és szombaton este. — *Nagykőrösön* a rektorprofessor mellett u. n. supplens deák tanított a felsőbb osztályokban, mint annak kiségitője, az alsóbb osztályokban pedig togatus deákokat alkalmaztak tanítókul egészen 1741-ig, ekkor Losonczy István rektorsága alatt alkalmaztak először konrektorokat. Állandó köztanítókat alkalmaztak 1764-től fogva. A helytartótanácshez 1766-ban intézett fölterjesztés szerint az első köztanító a latin grammatika elemeit, aritmetikát és a hittan elemeit tanította, a paedagogusok közül három köztanító a kezdőknek tanította a declinációkat, a coniugatiókat és a katechismust, a többi paedagogusok a gyengébbeket magán órákon tanították. *Hódmezővásárhelyen* a rektor felügyelete alatt a legelső elemi osztályokat a legfelsőbb osztály jelesebb tanulói közül vett preceptorok tanították, kik a három alsó osztályban helyettesítőikkel együtt 10—12-en lehettek és teljes ellátáson kívül rendes fizetést kaptak. Megkisérelték 1747-ben professor címmel állandó rektort alkalmazni, azonban tíz évi tapasztalat után megszüntették, mivel „a rektor nem professorkodott, hanem majorkodott és kupekedett s vagyon is valami 3000 frtja“. Ismét iskolamestert alkalmaztak rendszeren egy-egy évre, 1757-ben azonban kimondták, hogyha jól viseli magát, 5 évig is maradhat. „Az iskola helyrehozásának teljes reményében valami érdemes, hasznos kollégiumbeli személyt hoznak maguknak mesterül“, de ha a debreceni kollégium ismét valamely megunt és tanításra alkalmatlan személyt küldene hozzájuk, akkor a kollégium kárára maguk fognak tanítóról gondoskodni, mint már előbb is megtették. Hatvani István professor 1749-ben kénytelen volt sürgetni a vásárhelyi eklézsia előljáróit, hogy Debrecenből vigyenek legátusokat és mestereket. A debreceni professorok az állandó rektorság intézményét nem látták szívesen, mert ebben a tanulók jótéteményének tetemes megcsorbitását látták. Az iskola élén 1774-ben nem rektor, hanem ludimagister állott, segédei voltak a preceptorok. *Kun-szentmiklóson* a XVIII. század első felében kevés rektor volt 3 évnél tovább, a XVIII. század második felében már preceptorok is voltak a rektor mellett, kik közt az osztályokat elosztották. A preceptorok száma 1774-ig 4—6, azóta mindig 4 volt. Ezek az iskolában laktak és coquiát élveztek. Később a subscribált helybeli nagyobb deákokat és a Debrecenből hozott togatus deákokat vegyesen alkalmazták köztanítóknak. Majd állandóbb tanerőt akarván nyerni, 1787-ben nagyobb javadalommal professort alkalmaztak. Így kerültek ide theológiát végzett ifjak, kik már alaposabb tudással tanítottak s míg 1735—1786-ig 24 ízben volt a rektorságban személyváltás, addig 1787—1850-ig csak 7 professort alkalmaztak. A professor tanította a veteranus és novicius rhetorokat és syntaxistákat, míg a grammatistákat, coniugistákat és declinistákat a két nagyobb, az elementáriusokat pedig a két kisebb preceptor tanította. *Mezőturra* állandóan Debrecenből vitték a rektorokat. A deákok száma megszorodván, 1758-ban a rektor mellé deák ifjakat rendeltek, kiket a rektor tanított

ugyan, de ezek az alsóbb osztályok tanításában segítettek a rektornak. Három ilyen deák tanította a quinta és sexta klassziszokat, mindenkinek 10—10 frt, egy pár eszima vagy 8 márvás volt a fizetése. Ezen u. n. pártikulisták a legujabb időkgig segítettek az elemi osztályok tanításában. Nánáson eleinte egy rektor tanította az összes osztályokat, később két, majd 3—4 preceptort alkalmaztak, 1776-tól fogva pedig a declinisták és coniugisták tanítására külön konrektort hoztak „mivel a declinisták és coniugisták itten tanuló deákoeskák által eddig sikertelenül informáltattak”. Debrecenből hozták a konrektort, aki 1782-ig, a kántori állás külön választásáig kántori teendőket is végzett. A preceptorok részben debreceni togás deákok, részben helybeli nagyobb deákok voltak s 1776 óta, vagyis a konrektor beállításától fogva a septima és sexta klassziszokban tanítottak, számuk 3—4 volt. Subscribáltak az iskolai törvényeknek s 1776-ig a formaruhát viselték, bent laktak az iskolában s coquiájok volt. Szokás volt, hogy a preceptorokat évenként marasztották. Nagyszalontán 1727-től fogva kimutatható, hogy a rektor felügyelete alatt preceptorok tanítottak az alsóbb osztályokban. Ezen preceptorokat, vagy pártikulista tanulókat kevés kivétellel a debreceni szegény szolgatanulók közül hozták rendszeren az V—VI. osztályu tanulók közül, egy-két évre. Körülbelül 250 pártikulista közül alig került ki 40 a helybeli tanulók közül. A pártikulisták az elemi osztályokat tanították, de mivel a rektortól az V—VI. osztály tananyagát tanulniok kellett, az órarendben számukra üres időt kellett hagyni d. e. 9—11-ig és d. u. 2—5-ig, hogy ezen órákban az elemi osztályokban tanithassanak. Ezek rendszeren 12—13 éves korukban menvén az anyaiskolába, mint tanítványaiknál jóval idősebbek, preceptorokul alkalmazhatók voltak. Szentesen 1700-tól fogva, minden évtizedből ismerjük néhány iskolamester nevét. Mivel a tanulók száma 1747-ben 117-re emelkedett, ettől fogva két évre hoztak mestert Debrecenből, s két preceptorori állást szerveztek. A preceptorokat Debrecenből hozták. A rektor rhetorikát, vagy poësiszt tanított, a preceptorok a többi osztályokat vezették, s a harangozás is kötelességük volt, mi alól csak 1779-ben mentették fel őket. Már ekkor három preceptor volt, kik az iskola mellett kaptak lakást. Szathmáron 1610—1754-ig négy esküdt deák tanított a rektor mellett. A rektor a rhetorika feletti osztályokat tanította. A rektornak professor címe volt, tehát állandó jellegű tanerő volt, a felsőbb osztályokban tanította a filozófiát, theológiát, mathezist, geometriát, görög és zsidó nyelvet, s a történelmet. Így volt ez Bethlen Gábor óta. A rektort 1762 óta scholae primariusnak nevezték, mellette voltak a secundarius és a coadiutor. A scholae primariust és secundariust 1763 óta a debreceni professorok küldték. Szoboszlón a rektor mellett az elemi osztályokat pártikulista tanulók tanították. A deák osztályok tanítására 1780 körül alkalmaztak a rektor mellé egy preceptort.¹ A tanítók kötelességei az iskolai törvényekben körül voltak írva. A főbbek a következők: A debreceni 1657-iki törvény szerint tanítónak alkalmas egyént kell választani, aki osztályát félév előtt el nem hagyhatja, félév mulva azonban tanítványai előmenetelének a vizsgán való bemutatása után távozhatik. Ha állását előbb elhagyja, salláriumától megfosztandó. Tanítványai magaviseletét úgy az iskolában, mint azon kívül megfigyelje, az auctorokat magyarazza és gyakorlatokat tartson. Ha kötelességét nem teljesíti, a rektor megbünteti. A köztanító nem tartozik részt venni a délután két óraker kezdődő temetésen, mivel tanítással

¹ Soltész L. közl.

van elfoglalva. A preceptorokat a debreceni consistorium 1773-iki határozata szerint szolgálatjuk pontos teljesítésére fel kellett esketni.¹ A *pártikulák* sokat küzdöttek meg nem felelő tanítók miatt. Ezért felsőbb egyházi hatóságok igyekeztek a meg nem felelő tanítókat kötelességeik pontos teljesítésére szorítani. Így az 1695-iki esperesi gyűlés az erdődi rektort istenkáromlás és paráznaság miatt a szathmári traktusból bizonyítvány nélkül kiutasította s ugyanakkor elrendelte, hogy esavargó rektorokat sehol se fogadjanak, s az egyházkerületbe más helyről ne hozzanak rektort.² *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény rendelkezett, hogy a tanító az igazgató helybenhagyása nélkül a feladott gyermeket ne fogadja el, a tanítók szorgalmasan képezzék magukat a tudományban, s ha az igazgató engedelmével valahova távoznak, a gyermekeket hü őrizőre bizzák. Senki se tartsa magán házaknál a rábizott gyermekeket, hanem kényszerítse, hogy a nyilvános vizsgálaton jelen legyenek. Az 1725-ik évi törvény rendeli, hogy a tanítók a gyermekeket értelmesen tanítsák, erkölceiket javítsák, a gyakorlatokat úgy az iskolában, mint azon kívül maguk írják, ügyeljenek fel a gyermekekre a temetésnél, vagy ha játszani mennek, a közrendre és a kártételre vigyázzanak. A tanító csak az év végén hagyhatja el osztályát, évközben csak fontos ok miatt távozhatik. *Kisujszálláson* szokásban volt, hogy az egyháztanács a tanítók kötelességeit írásba foglalta, s ezt a tanítónak hivatalba lépése alkalmával átadták. A preceptoroknak és rektoroknak a tulajdonképeni tanításon kívül *más kötelességeik* is voltak. A preceptorok különösen el voltak látva ilyenekkel. Legtöbb, ma már érthetetlen intézkedésnek az oka abban rejlett, hogy a rektorok és preceptorok jövedelmeit sokféle módon igyekeztek gyarapítani. Így érthető, hogy több helyen a rektor fizetéslevelébe bevették, hogy a *harangozás* is kötelessége lesz. Így találjuk ezt a *gyomai* fiúiskola preceptorának 1773. évi fizetéslevelében, *Csegén* az 1766-iki fizetésleveléről szerint a rektornak ígérték a harangozásért egy garast, *Hadházon* az 1763. évi preceptor fizetésleveléről szerint „a hallottakért való harangozás az egyházzal közös”.³ Némely eklézsiák makacsul ragaszkodtak a *passio énekléséhez*, s ezt az iskolamester kötelességévé tették. A *poroszlói* iskolamester 1769-ik évi fizetéslevelében van: „A mi Urunk Jézus szenvedésének történetét nagyöntéken tartozik rektor uram elénekelni”. A *bölcskei* rektor 1763-iki fizetéslevele értelmében „a passiót is ezen conventióra tartozik elmondani”.⁴ A *szathmári* közzsinat már 1711-ben szükségesnek látta kimondani, hogy „a passio elkántálását eltörli”, de a fenti adatok bizonyossága szerint e határozat sikerre nem vezetett.⁵ A *szenpáli* rektornak még az *óraigazítás*hoz is kellett érteni, ezért kapott külön 5 forintot és egy pár csizmát.⁶ A *szentesi* preceptorok 1787-iki fizetéslevelében a halottvirrasztásért 17 krajcárt ígérték.⁷ Több helyen az iskolamester egyúttal nótárius is volt. A debreceni egyházmegye 1684-ben megengedte a *nádudvari* rektornak, hogy abban az évben a jegyzőséget is vigye.⁸ *Istvándiban* az iskolamester egyúttal nótárius is volt.⁹ Általános szokás volt, hogy a rektor urvaesoraosztás után predikált délután s katechizált többször a pap helyett. *Debrecenben* gondoskodtak a predikátorok, hogy a professorok „a vacáns órákat vasárnapokon a templomban supportálják”.¹⁰ *Kunszentmiklóson* a professor, kinek „a predikátori szent hivatalra exmissiója van”, tartozott az Ur asztala körül segéd-

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1773. évi 502. p. — ² Tóth S. Adalékok I. f., 71. l. — ³ Catalogus 4, 32, 33. l. — ⁴ U. o. 21. és 40. l. — ⁵ Tóth S. Ad. I. f., 92 l. — ⁶ Catalogus 43. l. — ⁷ Catalogus 20. l. — ⁸ Arch. eccl. soc. Debr. 215. l. — ⁹ Catalogus 16. l. — ¹⁰ Debr. egyh. t. j. k. 1774. évi 573. p.

kezni, s végezni a lelkész teendőit szükség esetén. *Debrecenben* nem csak a tanárokat, hanem a deákokat is kötelezték az istenitisztelet körül való segédkezésre. A professorok panaszolták az 1784 ápril 19-én tartott egyházkerületi gyűlésen, hogy 24 theologus ifjut rendelt a debreceni consistorium a prédikációk végzésére. Azonban az egyházkerület 1785 január 29-én elrendelte, hogy a professorok jelöljenek ki több deákot, kik közül a superintendens a debreceni consistorium előtt teendő vizsga után 24-et alkalmazzon prédikálásra és imádkozásra. Annymra sérelmesnek tartották a professorok eme végzést, hogy királyi biztos elé vitték az ügyet. Azonban a királyi biztos visszatette az egyházkerülethez, mint egyedül illetékes hatósághoz, amely azután utasította a professorokat, hogy alkalmazkodjanak a végzésekhez.¹ Debrecenben a katechizálást is deákokra bízták. Azonban a consistorium 1773-ban kötelezte a prédikátorokat, hogy a 80-ik kérdést okvetlenül maguk magyarázzák, ha temetés volna, bízzák inkább másra.²

Egy 1686-iki közzsinat a falusi rektorokat azzal vádolja, hogy „csaknem mindnyájan heveréssel töltik az időt“, rendeli tehát, hogy minden héten leckét mondjanak a papnak, tanítsák a kátét tanítványaiknak, s a pappal latinul beszéljenek.³ *Kismarján* meg az 1770-iki fizetéslevélben arra kötelezték a rektort, hogy a preceptorokat tanítsa.⁴ Gondoskodnak tehát arról is, hogy a rektorok és preceptorok falun is tanuljanak. A debreceni professorok 1750-ben elrendelték, hogy azokat, kik „ad scholas minores regundas“ kibocsáttatnak, csak az egyházi előjáróság jó bizonyítványával veszik vissza, s addig aláírásra nem bocsátják őket, míg teendőiket az ekléziában teljesen el nem végezték, s vizsgálaton be nem bizonyították, hogy heveréssel nem töltötték az időt.⁵

A rektorokat és preceptorokat Debrecenben a városi tanács *választotta* 1752-ig többnyire „külföldi akadémiákról jött ifjak“ közül s rendesen a debreceni consistoriumnak jelentette be a főbíró, hogy kit választott meg a tanács (communitás) professornak.⁶ A tanárválasztás jogköre különösen az egyházkerülettel szemben nem volt szabályozva, ami 1751-ben összeütközésre vezetett, amennyiben az egyházkerület jelöltjét sem a debreceni consistorium, sem a városi tanács nem fogadta el.⁷ A pártikulákba Debrecenből kértek ki rektorokat és preceptorokat, de sokszor maguk is választottak külföldről hazajött ifjakat. Bár a rektorok és preceptorok elvileg évenként változtak, ha jól viselték magukat, rendesen dec. 26-án marasztották őket. Debrecenben is marasztotta a consistorium a professorokat, kiknek a marasztást megtiszteltetésnek kellett venni. *Mezőturon* és a többi pártikulákban is a consistoriumok megalakulásáig a városi tanács intézte a marasztást. *Nánáson* 1758-ban egy ilyen marasztás alkalmával 20 magyar forintot szavaztak meg, mint külön honoráriumot a preceptoroknak, hogy ott maradásra bírják. *Surlódások* többször fordultak elő pap és rektor közt. Így a kőrösi professor 1781-ben „egy practicáiról igen nevezetes prédikátornak vexátióját megunván“, ötszöri marasztás dacára sem maradt, mert az iskola patronusai professor nélkül döntik el az iskola ügyeit, a preceptorokat a rektor tudta nélkül alkalmazzák s az egyházi előjárók által kidolgozott tantervet a professorokkal nem közlik. Legtöbb esetben

¹ Tiszántuli egyházkerületi j. k. 1784 április 19-én 3. p., 1785 jan. 29. 3 p., 1785 aug. 15-én 6. p. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1773. évi 441. p. — ³ Tóth S. Adalékok I. f. 60 l. — ⁴ Catalogus 13. l. — ⁵ Debr. tanárkari j. k. 1750 jan. 14. — ⁶ Debr. egyház t. j. k. 1751. évi 36. p. — ⁷ U. o. 1751. évi 33. és 36. p.

a hatáskör iránti féltékenység a surlódás oka, de van eset rá, hogy a rektor durván bánt a gyermekekkel, vagy pedig az egyházat anyagilag megkárosította s ezek sok vizsály forrásai lettek.

E korban a *tanár- és tanítóképzés* nem külön szakintézetben történt, összeesett a lelkészképzéssel s különösen a tanítói ügyesség gyakorlati elsajátításából állott. Ez irányban csakugyan oly sok oldalú volt, hogy a gyakorlati képzés napjainkban ilyen mértékben meg sem közelíthető. Mint magán preceptorok kezdtek, majd mint a köztanulók folytatták vagy Debrecenben, vagy a pártikulákban. Valószínű, hogy már e korban is vizsgálat alapján választották ki a preceptorságra legalkalmasabb ifjakat. Ilyen irányu intézkedés első írásbeli emléke 1792-ből maradt fenn.

A *privátpreceptorok* intézménye e korban is meg volt. Épügy kellett minden tanulónak magántanítóval birni s a magántanítók tanítványaitól épügy kaptak valamely alakban némi fizetést s a szegényebb tanulókat mint ingyeneseket osztották el fizetők mellé (*gratista*). Az 1657. és 1704. évi törvények szerint senkit szabad magántanítványul elfogadni a professorok tudta nélkül. A magántanítók kijelölését a professorok nagy körültekintéssel eszközölték, mit bizonyít az a tény, hogy a XVIII. század második felében állandó a professorok panasza, hogy csak a magántanítványok elrendezése hetenként több délutánt vesz igénybe. A debreceni consistorium is beleszólt az árva gyermekek ügyébe, elhatározván, hogy a debreceni árva gyermekeknek az alumnusok közül kell kijelölni magántanítókat s ha ezek nem vállalnák, *beneficiumaiktól megfosztandók.*¹ A magántanítóknak az 1657. évi törvények szerint a nyilvános tanítás módját kellett követni, különben a rektor megrója őket. Mérsékelten kell a büntetést alkalmazni, de tulságos engedékenységgel sem szabad alkalmat adni a hanyagságra. Az iskolaszék 1758 jul. 12-én elrendelte, hogy a magántanítók szoktassák növendékeiket az előadások, de különösen a Szentírás magyarázatok látogatásához. Amely magántanító tanítványai az ő hibájából hanyagok, tanítványait elveszti. A nyilvános kieresztés (*dimissio publica*) előtt senki se bocsássa ki tanítványait s a temetésre menőket nem szabad a szobákban visszatartani. Mások tanítványait senki ne tegye magáévá s azok felett birói vagy büntetői hatalmat ne gyakoroljon; ha másnak a tanítványait vétkesnek találja vagy a rektornak vagy annak a köztanítónak jelentse, aki alá a fiú tartozik. Maróthy Opinionesében helyteleníti, hogy az alumnusok és expectánsok is tartanak magántanítványt a régi törvényes szokás ellenére s figyelmezteti a főbirót a magántanítványok helytelen elosztására. Valószínű, hogy már Maróthy idejében nem volt minden gyermeknek magántanítója. Maróthy sürgeti, hogy minden gyermeknek legyen, mert akiknek nincsen, azok a lecke-szünetek alatt henyélnek. A szegényeket „hasznos (fizető) tanítványokkal“ biró magántanítókhöz kell rendelni. Helytelenítette azt is, hogy magántanítványt olyanoknak is adnak, kik arra nem alkalmasak, épen ezért szerinte a deákok tartására más fundust kell keresni. A magántanítókat a szülék és a classisok felügyelői évenként változtassák, hogy annál buzgóbbak legyenek. *Mezőturon* voltak magántanítók, mint ezt egy 1734-iki adat bizonyítja. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény rendelte, hogy az iskolába ujonnan feladott gyermekeket az igazgató tudta nélkül felvállalókat vagy lomhán tanítókat és szerfelett korholókat minden tanítványaiktól meg kell fosztani. Egy magántanítóra az igazgató több

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1745 ápril 19.

gyermeket is bizhat. Az iskolai tanítás módszerét alkalmazzák. A részletes intézkedések hasonlítanak a debrecenihez. Az 1725. évi törvények rendszeres intézménynek tüntetik fel a magántanítóságot. *H.-m.-vásárhelyen* az 1724. évi törvény rendelte, hogy instructorságot vagy magántanítóságot csak a rektor engedélyével lehet vállalni. A meg nem felelő magántanítót a rektor mozdítsa el. Bár az 1797. évi törvény nem szól a magántanítóságról, mégis valószínű, hogy a XVIII. században gyakorlatban volt.

13. Rektorok, preceptorok fizetése.

Az iskolák tanítóinak fizetése e korban emelkedett s néhol a papifizetéseket megközelítette. Arra mutat ez, hogy végzett munkájuk fontosságát elismerték. Mártonfalvinnak az erdélyi fejedelem által adott alapfizetését Debrecen városa megpótolta 90 frttal, 10 cseber borral, 5 köböl búzával, 5 szekér fával s egy verő disznóval. Az 1657-iki törvény természetben kaptak lakást ugyancsak a várostól. Az 1657-iki törvény szerint a poétikai és rhetorikai osztály tanítói 30–30, a syntactikai osztályé 25, az etymológiai osztályé 20, a rudimentáriusok és donatistáké 16–16 frtot kaptak. Az előző korhoz képest ez némi visszaesés, de az emelkedés nemsokára jelentkezett. A professorok fizetését 1714-ben 220, 1726-ban 240, 1732-ben 333 frt 20 kr-ra, azaz 400 magyar frtra emelte a város, ezekhez járultak a naturálék. A köztanítók a kollégiumban ellátást nyertek. Egy jó köztanítót 1758-ban 20 frt jutalommal és más kedvezményvel bírtak maradásra. Majd 1771-ben a metaphysikai, logikai és poétikai osztály preceptora 33 frt 20 krt, a syntactikai osztályé 25 frtot, a grammatisták, coniugisták és declinisták preceptorai egyenként 20 frt 50 krt kaptak. A professorok 1760-ban kérték termény fizetésök felebbe-emelését, hivatkozván arra, hogy e célra magánadomány is érkezett.¹ Az egyházkerülettől 1773-ban kérték, hogy 333 frt 20 krnyi fizetésöket a kor követelményeihez alkalmazza, azomban az egyházkerület szorongatott helyzetére való tekintettel elállottak egyelőre kérésöktől. 1788-ban megújították kérésöket, hivatkozván arra, hogy a kollégium alaptökéje 1745-ben alig volt 10,000 rh. frt kötelezvényekben s 1788-ban már 100 ezer frtra emelkedett s a kamatoknak alig kétharmadrészét használják fel a kollégium szükségére. Felügyelnek a kollégium vagyonára s a tartozásokat ellenőrzik, a seniortól mindent számon vesznek. 1783 óta hetenként 10 10 órát tanítanak, holott azelőtt két hetenként tanítottak annyit. A tanárok ily sok dolog mellett nem gazdálkodhatnak. Az élelmiszerek és ruházat ára emelkedett, ezért más hivatalnokok fizetését javították. Kérik tehát fizetésöknök a járulékokon kívül 500 frtban való megállapítását. Ezuttal nem teljesítette az egyházkerület a professorok kérését, hivatkozván a professorok természetbeli és más járulékaira.

A járulékok tényleg jelentékenyek voltak. Egy 1771-iki királyi biztosi jelentés szerint ide tartoztak: a külső tanulók tehetősebb szüleitől 2–2 rh. frt, ha igen előkelő temetéshez mentek, 1 1 rh. frt. A beírásakor minden deák fizet 1 rh. frt 42 krt. A tanítóknak kimenők ugyanennyit adnak (régebben 2 rh. frt 33 krt fizettek). Ezen járulékokon a professorok osztoznak, amint nagyobb összeg gyül össze. Vesz a professoroktól a város 50 cseber bort elmérésre, 3 hold szántót és kaszálót stb. ad. Később az 50 cseber bor elmérése helyett 60 rh. frtot kaptak a várostól.² Az 1788 decemberben tartott egyházkerületi gyűlés ezen ügy-

¹ Tanárkari j. k. 1760 március 4. — ² U. o. 1788 okt. 7.

ben a debreceni eklézsia nyilatkozatát kérte, majd 1789 áprilisban Sinai sürgetésére, az egyházkerületi gyűlés határozatát be nem várván, az esperesek 500 frtra emelték a professorok fizetését. E határozatnak Hunyadi Ferenc püspök ellene mondott.¹ A tanárok terménybeli fizetése és a járulékok igen alkalmasak voltak arra, hogy a fizetést *megcsonkithassák* az iskolafentartók. A debreceni professorok 1669-ben bevádolták a debreceni egyházmegye előtt a debreceni senatust, hogy a rektor fizetését megcsonkították.² Még gyakrabban előfordultak ilyen esetek a pártikulákban. A debreceni 1680. évi részszinathoz folyamodtak a debreceni tanárok, hogy ne engedje meg a *püspökieknek* a rektori fizetés csonkítását, mire a részszinat azt felelte, hogy ily esetben sem a papok, sem a rektorok és kántorok ne szolgáljanak. A *mezőturiaknak* is megtiltotta a rektor fizetésének csonkítását.³ Nyugdíjról még e korban nem gondoskodtak. Özvegy tanárnék kaptak kivételesen egyszeri segélyt a városi tanácstól, mint pl. 1750-ben.⁴

A pártikulák rektorságára való kibocsátás segély számba ment, mert az ilyen minőségben megtakarított pénzen az ifjak kötelesek voltak külföldi egyetemre menni. Epen ezért határozta az 1699. évi krasznai közssinat, hogy amely tanulók nem kötelezik magukat arra, hogy papi pályára lépnek, az ilyeneket nem szabad kitünő rektóriákra kibocsátani, aki pedig fogadását megszegi, jövedelmétől megfosztandó az egyházkerület javára.⁵ A rektorok természetbeli fizetésükből fentarhatták magukat, készpénz fizetésüket megtakaríthatták, annyival inkább, mert a XVII. század végéig szokásban volt, hogy a rektorok a lelkészekkel együtt étkeztek. A *zilahi* pap panaszára ugyancsak a krasznai közssinat kimondta, hogy a papokat nem lehet kötelezni, hogy a rektoroknak kosztot adjanak, amelyik pap akarja, ezután is megteheti, csakhogy „ne úgy legyen a dolog, amint a rektor akarja, hanem amint a pap”, különben is ez a szokás már nem volt meg ebben az egyházkerületben. A rektor a koszt helyett kapjon 25 frtot, 23 véka búzát, egy szalonnát és 43 veder bort.⁶ A felsőmagyarországi eklézsiák számára 1667-ben kiadott articulusok meghagyják ugyan azt a régi szokást, hogy a rektor a pap asztalán egyék, de kimondják, hogy a rektorok elégedjenek meg azzal, amit kapnak, mert senkit se lehet tehetségén felül kényszeríteni.⁷ Legtöbb helyen azonban a *coquia* volt divatban. Kétféle coquiát különböztettek meg. A fizetéslevelek szerint vagy azt ígérték, hogy minden gazda néhányszor főz, vagy pedig annyiszor, ahányszor a ház sorjában rákerül. Utóbbi volt a perpetua coquia. A *barabási* iskolamesternek 1783. évi fizetéslevele szerint félesztendei coquiát ígértek. A *gyomai* preceptornak tettségére bízták, hogy a mesterrel egy asztalról éljen, vagy pedig 60 rhénes frt $\frac{1}{3}$ részét készpénzzül felveheti. A *kamocsai* iskolamesternek meg a hétköznapi harangozásért minden pár ember fog adni egy reggeli és egy esteli tejet. *Kiskerekiben* az 1762. évi fizetéslevél szerint két ízben volt coquia, mit 2 garassal meg lehetett váltani.⁸ A rektorokat és iskolamestereket a fizetéslevelekben különféle buzdító szavakkal akarják jó magaviseletre bírni. Több helyen hangsúlyozzák, hogy annál több tanítványa és tandíjbevétele lesz, minél inkább teljesíti kötelességeit. A *nagyharsányi* iskolamesternek ígérik, hogy ha jó lesz, 110 és több tanítványa is lesz. A *csengeri* iskolamestert 1773. évi fizetéslevelében figyelmeztetik, hogy ha jól viseli magát, „három méltóság-

¹ Tiszántuli egyh. ker. j. k. 1788 dec. 10-én 9. p. és 1789 ápr. 20-án 17. p. —

² Arch. eccl. soc. Debr. 1669 nov. 20. 116. l. — ³ Tóth S. Ad. I. f. 53. l. — ⁴ Debr. egyh. t. j. k. 1750. évi 10. p. — ⁵ Tóth S. Ad. I. f. 78. l. — ⁶ U. o. — ⁷ Lampe i. m. 435. l. — ⁸ Catalogus 2 - 5 l.

gos grófok különös grátiával szoktak hozzája lenni“. A *szathmári* coadjutor preceptor 1783. évi fizetéslevele szerint: „ha a preceptor szorgalmatossága és indulatja által magát a tanulók szüleinél kedvessé teszi, mint apróbb és féltőbb, de egyszersmind számosabb gyermekeknek tanítója a kedveskedésnek nagyobb és több jelét várhatja“. Az *etei* rektor fizetéslevelében megemlíti, hogy „jó kerte leszen, melyből ha kukoricát vet, 5 vagy 6 frtot remélhet, de sokkal többet, ha dohánynyal nem resteli beültetni“. A *noszlopi* rektor 1763. évi fizetéslevelében felhozzák, hogy 60-nál több gyermek jár elébe, de a körüllevő 8 eklézsiából, honnan a hivek urvacsorával élni oda járnak: „a mesternek szorgalmatosságához képest fognak szaporodni tanítványai“. A *csekei* rektor 1763-ik évi fizetéslevele szerint az iskolában 40 gyermek van körülbelől, de számuk a preceptortól függ“. A *böszörményi* preceptor 1761. évi fizetéslevele szerint a rektorral lesz egy asztalon, a deákok által gyűjtött buzából kétszer annyit kap, mint egy deák, collectája szűk időben is felmegy 50 köbölre, kap még egy posztó nadrágot és egy kordovány eszimat. A *turkevei* rektor fizetéslevelében ígéri, hogy „ha jól comportálja magát, serénységét a gyermekek körül megmutatja, a buzabeli cantatio is megengedődik“.¹

A pártikulák rektorainak és preceptorainak fizetéséről álljon itt néhány példa: A *belényesi* iskolamester (1774) kapott: abécésektől 24, olvasóktól 48, kiskatechézist tanulóktól 70, katechézist, zsolnárt és bibliahistóriát tanulóktól 120 krt, sabbathale stb.² *Böszörményben* a rektor 1749-ben kapott 50 frtot, coquiáért 40 frtot, 15 köböl buzát s naturálékat. E szép fizetésről jegyezte fel 1714–16-ból egyik rektor: „Annyi sok szép kerestetem volt, hogy ha eszem is lett volna hozzá, nagy gazdagságot indíthatok vele“. A deák preceptorok fizetése volt 1739-ben az alsóbb osztályok tanításaért és a harangozásért: 16 köböl buza, egy pár eszima, éneklésért 8 vagy 4 poltura, havonként egyszer és urvacsoraszta-roskor perselypénz, önkéntes gabona adományok. A tógátus deákoknak nevezett köztanítók fizetése volt: 10 frt, 10 köböl buza, collectából 1–1 köböl buza, eszímára 1–2 márvás, coquia. A preceptor 1761-ben 30 frt 60 dénárt kapott természetbeli fizetésén kívül.³ *Diószegen* 1764-ig a deákpreceptorok fizetése csak a publicatio jövedelem volt. A quartariusok és quintariusok preceptora 1764-ben 10 magyar frt 20 dénárt, a sextariusok mindenik preceptora 8 magyar frt 16 dénárt kapott. A jótéteményes pártikulisták az iskolában laktak, coquiát kaptak, fűtéssel, világítással ellátták őket s tandijmentességet élveztek. 1780-tól fogva a harangozó félfizetését kapták, mivel segítettek a harangozásban. *Halason* az iskolamester 1783-ban 40 frtot és 15 mérő buzát kapott.⁴ *Kabán* a rektor a XVIII. század második felében 40 frtot és coquiáért 30 frtot nyert.⁵ *Gyomán* a fiuskola preceptora 1773-ban kapott 25 v. frtot, 7 köböl buzát, 7 köböl árpát stb. s a fentebb említett módon élelmet.⁶ *Hadházon* a rektor kapott 1763-ban 70 frtot, coquiát és didactrumot.⁷ *Kisujszálláson* a rektor fizetése 1772-ben: 70 frt, coquiáért 30 frt, 8 véka buzavetés, 24 véka kenyérnek való buza, 40 véka buza, 40 véka árpa, minden gyermektől 1 márvás, 1 véka buza, 1 véka árpa, stóla stb.⁸ A konrektor kapott a XVIII. század második felében: 40 frtot, 8 köböl buzát, 80 font must, 80 font sót stb. *Nagykőrösön* 1756-ban a köztanító fizetése volt: 10 frt, tandij, temetési díj, halotti anyakönyv vezetésért járó díj. A grammatisták és coniugisták preceptorainak fizetése 1774-ben:

¹ U. o. 6, 7, 15, 27, 46, 85. l. — ² U. o. 5. l. — ³ U. o. 46. l. — ⁴ U. o. 89. l. — ⁵ U. o. 65. l. — ⁶ U. o. 6. l. — ⁷ U. o. 35. l. — ⁸ U. o. 11. l.

50 magyar frt, 24 véka buza, 100 font só, 100 font hus, 25 font faggyu stb.¹ A kurator néha kisebb adományokkal kedveskedett a rektornak: 1776-ban a grammatisták preceptorának vett egy paplant, 1782-ben meg a professorok lakadalmára fizetett bizonyos összeget. *Kunszentmiklóson* 1767-ben a rektor fizetése a termények értékével együtt 500 frtra tehető, melyből csak 40 frt volt a készpénz, ugyanakkor a subalternus preceptor 20 frtot, coquiát és 10 font hust nyert. A négy preceptor 1770-ben 20 frtot, 4 publicatiót s más járulékokat kapott. A kántálás és más ilyen természetű adományok harmada a verset készítő rektoré, a többit a preceptorok és alumnusok kapják. A borkántálást 1782-ben „a szőlőnek naponként épülésére és gyarapodására való tekintetből“ megengedte a városi tanács, hogy „a tanítóknak reménylett hűsége bővebb jutalmat nyerjen“. A professor 1787-ben naturálékon kívül 140 frtot kapott, a nagyobb preceptorok 50 frtot, a kisebbek a régi fizetést kapták. *Körösladányon* a rektor fizetése 1762-ben: 30 frt, 10 köböl buza, 10 köböl árpa, 15 köböl vetés, coquia, didactrum.² *Matolcsón* az iskolamester didactruma: grammatista 3 márvás, coniugista 2 márvás, lector 5 garas.³ *Mezőtúron* az iskolamester fizetése 1696-ban 25 magyar frt, mely később 30 frtra emelkedett. Tandija volt 1693-ban: abécéseknek 35, donatistáknak 50 dénár, aki betéve tanulja 90 d., grammatisták és declinistáktól 1 frt 15 d., syntaxistától 1 frt 50 d. A deákpreceptorok 1758-ban 10—10 frtot kaptak, a temetésdíj az iskolamesteré volt, ezért a rektor minden preceptornak egy pár csizmát vett, vagy pedig 8 márvást adott. A grammatisták és coniugisták preceptora 1774-ben kapott 40 frtot, 20 köböl buzát, 20 köböl árpát és más járulékokat.⁴ Az iskolamester fizetése 1750-ben: 40 frt, coquiáért 30 v. frt, didactrum 40 v. forint, 18 font faggyu, generale halottól 24, partialétól 12 dénár, minden gyermektől sabatháléba 1 véka buza, „ha akadémiákra megy, árpája is annyi“. Kenyeret a városházától kapott, mivel a városnak volt gazdaasszonya. *Nagybajom* rektorának fizetését a debreceni egyházmegye gyűlése 1662-ben következőleg szabta meg: abécésektől 25 dénár, celledtorok és lectoroktól 72 d., a donatistáktól, grammatistáktól és többiek-től 1 frt, temetéstől 25 d., vagy egy tyuk és egy kenyér.⁵ *Nánáson* 1700—1704-ig a rektor fizetése volt: 40 magyar frt, 12 köböl buza, egy sertés és coquia, 50 szekér fa, 200 kéve nád és temetéspénz. Didactrum osztályonként 24 dénártól 1 frt 50 dénárig. 1759-ben 50 frtot, coquiáért szintén 50 frtot kapott és naturálékat. *Nagykállón* 1751-ben a két curátor kötelességévé tették, hogy a papok és tanítók fizetésének idejében való kiszolgáltatásáról intézkedjenek. A rektor fizetése volt 1725-ben: 50 frt, coquia, vagy e helyett 20 frt, 16 köböl buza, minden gyermektől 1 frt tandij, só, vagy 2 frt 40 kr., egy pár csizma vagy 1 frt, egy hizott sertés, vagy 6 frt, temetésért 48 kr., énekes temetésért 24 kr. és elég fa.⁶ *Szathmáron* 1700-tól fogva a professor fizetése volt: 125 frt, 12 köböl buza, 20 cseber bor és naturálék. Ugyanakkor a rhetorok tanítója 30, a poétáké 25, syntaxisták, grammatisták, rudimentariusoké 20, a két elemi osztályé 16 frtot kapott. Kaptak még temetési díjból, legatio és supplicatio jövedelméből s a város által az év végén küldeni szokott ajándék-összegeből. Ez a fizetés 1754-ben változatlan volt. A rektor fizetése 1762-ben: 80 frt, vidéki tanulóktól 2—2 forint tandij fele, 4 templomi publicatio perselypénzének fele, coquia a eibistáktól, minden tanuló-tól egy szekér fa, temetési és kántálási járulék. Az egyház 1786-ban a

¹ Catalogus 5. l.   ² U. o. 38. l. — ³ U. o. 90 l. — ⁴ U. o. 3. l. — ⁵ Arch. eccl. soc. Debr. 65. l. — ⁶ Görömbey i. m. 45. és 158. l.

szüreti és lakadalmi kántálás helyett a preceptoroknak 30 frt kárpótlást rendelt. *Szentesen* egy 1777-iki adat szerint a preceptorok fizetésük nagy részét koldulással szerezték meg, ünnepi cantatio, gyapju, buza, borkántálás és lucubratio volt fő jövedelmi forrásuk, ők voltak templomseprők és harangozók is. A harangozás alól 1779-ben mentették fel őket. *Szoboszlón* 1674-ben az iskolamester fizetése volt: 50 frt, 50 fél-negyed, egy verő disznó, vagy 6 frt, kétszer kerülő coquia, predikációs temetéstől 36, énekszóstól 24 dénár, didactrum abécésektől 24, rudimentáriusoktól és donatistáktól 48 d., grammatistától és azon felül 1 frt. Ugyanilyen volt a fizetése kevés eltéréssel 1737-ben, mikor a coquiát 40 frttal váltották meg.¹ A coniugisták és declinisták preceptora 1783-ban kántor is volt, fizetése: 40 v. frt, 12 köből buza, 12 köből árpa, 4 köből őszi vetés, ugyanannyi tavaszi, „mindennapi intertentiója a rektor uram asztalán leszen”.² *Turkevén* a preceptorok fizetése 1749-ben: 25 frt, 12 köből buza, 10 köből árpa, 50 font hus, 30 font só, 200 kéve nád, 10 font faggyu, egy szekér fa, a temetési díj fele, mert másik fele a rektoré. coquiát élvezett. A rektor a XVIII. század második felében 100 frtot kapott.³ *Hódmezővásárhelyen* 1711-ben a rektor feljegyzése szerint a rektor jövedelme eléggé sovány volt, az iskola nem felelt meg reményének. Az egyház a rektorok minden aprólékos szükségletéről gondoskodott. Halotti anyakönyv vezetésért, bucsuztató beszédekért, a temetési díjak kezeléséért, legatusok, supplicansok, utazó deákok ellátásáért kapott díjat, volt „lanae et vini cantatio”, vagyis a gyapjunyíraskor és szüretkor a rektor számára bort és gyapjút kántáltak. Egyszer a kántálás rosszul ütven ki, az egyház vendégei pedig nem fogyván, a rektor kárpótlást kért és nyert az egyháztól. A három alsó osztály 10—12 preceptora 3—4 szobában lakott. Coquiát élveztek, vacsorájok nem volt mindig. Az egyháztól szűken kapott fűtőanyaghoz több ízben loptak, gyertyát felváltva magok vettek. A rektor 1747-ben kapott 100 frtot, 60 véka buzát, 40 véka árpát, 10 akó bort, minden gyermektől egy véka buzát, borkántálást, 25 font faggyut, 155 font hust, 100 font sót, sertésre 9 frtot, 4 itce vaját, ugyanannyi mézet, 2 sajtot, 1 gomolyát, 3 öl fát, minden gyermektől 5 kéve nádat, két szekér szénát és temetés díjat. Később a pap fizetése 217 frt volt, a professoré 139 frt 38 kr., vagyis harmadrésszel kevesebb, mint a papé, az első nótárius meg a professornál kapott kevesebbet. A rektor 1775-ben kapott 100 rh. frtot, 20 köből buzát, 120 köből árpát, 1 mázsa sót stb.⁴

A deáktudományokat nem tanító iskolamesterek fizetését részletesen nem tárgyalhatván, lássunk csak néhány példát. *Barabási* iskolamester 1783-iki fizetése 22 köből buza, garaspénzből 11 frt, 55 szekér fa, temetési díj 8—4 garas, félesztendei coquia, mit jobbitanak, ha jól viseli magát, didactrum.⁵ A *dévaványai* preceptor fizetése 1770 körül: 15 v. frt, 3 ünnepi publicatio, ellátás az iskolamesterrel, minden kenyeres gazdától $\frac{1}{4}$ véka buza, harangozásért 7 v. frt, 2 köből vetni való föld, melyet maga műveltet, kántorságért 12 frtot és egy köből vetést kap. A *körtvélyesi* iskolamester fizetése 1774-ben: 12 frt, minden gazdától 1 kereszt buza, vagy 2 véka buza, ilyen gazda van 56, 16 napszámos gazda 1—1 vékát ad, 2 sor coquia, minden gazdától 6 dénár, temetés díj, minden gazdától 1 szekér fa, 2 köből vetés.⁶ A *tandijak* változó összegéről a Catalogusban feljegyzett fizetéslevelek alapján fogalmat alkothatunk az alábbi példákból, melyekben a tandij maximális és minimális összegét

¹ Soltész L. közlése. — ² Catalogus 12. l. — ³ U. o. 84. l. — ⁴ U. o. 3. l. — ⁵ U. o. 2. l. — ⁶ U. o. 5. l.

jelzem, mellőzvé az áttekintést nehezítő részletes adatokat. *Barabáson* 1783-ban a tandíj 4 garastól 4 huszasig váltakozott, *Pakson* 6 garastól 15 garasig terjedt 1773-ban, *Nagyharsányon* 1773-ban 8 garastól 2 márjásig, *Hadházon* 1763-ban 24—102 dénárig, *Császáron* 1762-ben minden gyermektől, akár fiu, akár leány, akár kicsi, akár nagy, 50 német pénz, vidékiek duplán fizetik.

14. A tanulók felvétele, létszáma, pályája, ruházata.

Debrecenben a tanulók közé való felvétel joga a rektort illette. Ezt a jogot egy ízben a városi tanács akarta magához ragadni, azomban az 1686. évi debreceni közzsínat értesülvén, hogy a debreceni iskolában a tanulók felvételét világi, vagy polgári egyének (politici) akarják magukhoz ragadni, figyelmeztette a városi tanácsot, hogy a professorok régi jogát adja vissza.¹ A felvétel bizonyos ünnepélyességgel történt. A justa aetast köti ki feltételül az 1657. évi törvény, akár nemes, akár nem nemessel szemben. A felvételt kívánó ifju rögtön, vagy három nap alatt a rektorhoz menjen s rövid és illedelmes latin beszédben kérje felvételét, ha pedig felvétetett, a preceptoroktól kijelölt hellyel elégedjék meg s kezet adván, az iskolai törvények iránt aláírásával ígérjen engedelmességet, különben a főbíró, mint kóborlóval bánjon el vele.² Az 1704. évi törvény szerint a felvételt kérő tanuló ajánló levelét mutassa elő, majd a senior vagy valamelyik primarius bemutatja a kegyurnak s ez adja beleegyezését a felvételhez. Az 1704. évi törvény a kézadást nem tartván elég biztosítéknak a törvények megtartása iránt, eskümintát szabott meg a felveendő tanuló számára, melyben felebbvalói iránt való engedelmességre, a törvények megtartására, zavar és lázadás kerülésére s a kollégium javának az iskolából való távozás után is előmozdítására kötelezte magát. Szökevény tanulókat, vagy akik valamely vétség elkövetése miatt menekültek az iskolába, nem szabad befogadni, ezeket a hatóságnak kell átadni. Intézkedtek a törvények, hogy milyen feltételek alatt lehet valakit a *Caetusba* *ujból felvenni*. A seniort 1695-ben utasították, hogy ha az újra felvétetni kívánó tanuló kántor, vagy kolléga volt, a subkollégák után osztandó be. Ha subkolléga volt, vagy kötelességeinek teljesítése után hagyta el az iskolát, a coquusok előtti hatodik hely illeti, ha feladatát pénzzel váltotta meg, a coquusok közt kap helyet, leszámítva az osztálytanítókat. 1750-ben az egyház bizonyítványát és felvételi vizsgát kötöttek ki.³ Aki el akart távozni a iskolából, latin oratioval bucsuzott el társaitól.

Nagykőrösön az 1693. évi törvény szerint a tanuló bizonyítványt köteles felmutatni felvétele alkalmával előbbi tanulmányairól, a rektor, azután a lelkész előtt. Nevét bevallja, s megvizsgálása után a törvényeket aláírja. Az iskolából a rektor és lelkész engedélyével lehet távozni. Aki véglegesen távozni akart az iskolából, a rektor és ifjuság előtt latin orációval bucsuzott el és csak azután kapott bizonyítványt. Az 1725. évi törvény szerint a humaniorákban három évnél tovább s egy évnél kevesebb ideig senki se maradhatott. Az 1744 évi toldalék szerint aki három évnél előbb akar távozni, 12 dénárt fizessen minden évért s akkor kap elbocsátó levelet. *Nagykállón* a felvétel és elbocsátás egy 1765-iki határozat szerint nem történhetik pusztán az iskolamester akaratából,

¹ Tóth. S. Ad. I. f. 62. 1. — ² Debr. 1657. évi t. II. k. (Kézirat a főiskolai levéltárban.) — ³ Tanárkari j. k. 1570 jan. 14.

a bizonyítvány, ha csak a mester írja alá, más iskolába való promótióra nem elég, szükséges hozzá a lelkész consensusa és aláírása is. A tanulók receptiója és incorporatiója csak a lelkész tudtával történhetik. A tanító deák esküt tett, melyben ígérte, hogy a deákság tisztét lelkiismeretesen teljesíti, szorgalmas lesz, a keze alá adott gyermekeket szorgalmasan tanítja, a fenytékben mértéket tart, mikor remanens lesz, azon héten mind a két templom alatt a klasszisban lesz a gyermekek közt. A legényeket az iskolába időtöltés végett nem szoktatja, zenebonát nem indít, sőt ilyet feljelent, felebbvalóit becsüli s azoknak engedelmeskedik, az iskolát idő előtt felebbvalói engedelmé nélkül el nem hagyja, míg a kollégiumra el nem készül, ha erkölestelenség miatt félbe kellene hagynia, semmi promótiót nem vesz és semmi commendatiót nem nyer, a rektor engedelmé nélkül az iskolából ki nem megy.¹ *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény szerint a tanulót rögtön fel kell venni, a kijelölt hellyel a tanuló megelégedjék, olvassa át az iskola törvényeit és kézadással ígérjen engedelmességet, különben a magistrátus büntesse meg. *H.-m.-vásárhelyen* a felvételt a justa aetashoz kötötték, a tanuló addigi tanulmányairól semmi bizonyítványt nem volt köteles mutatni. Kézadással (porrecta dextera) kötelezi magát a törvények átolvasására és megtartására, 1723 óta a törvényeknek aláírtak. Ev vége előtt nem szabad elhagyni az iskolát, az 1744 évi toldaléktörvény is csak rendkívüli szükség esetén engedi meg.

A *tanulók létszámáról* elég hü képet alkothatunk. *Debrecenben* az alsóbb klasszisok tanulói névsorának megőrzését nem tartották fontosnak, csak 1816 óta őrizték meg. A tanítás sulypontja a deákokra esett, kiknek névsorát meg is őrizte a Series Studiosorum és a Catalogus. A helytartó tanácshoz 1765-ben intézett felterjesztésből is csak azt tudjuk meg, hogy a professorokat 368 deák hallgatta.² A deákok száma 1771-ben 424 volt, a köztanítók tanítottak az alsó klasszisokban 1478 gyermeket, az elemi tanulók leszámításával 1137 tanuló volt a hét klasszisban. A tanulók száma néha nagyobb volt. *Böszörményben* egy 1740-ből maradt vers szerint 168 deák volt a pestis előtt. *Kiujszálláson* a XVIII. században csak 4–5 tanuló volt a felsőbb osztályokban. *Nagykőrösön* 1722-ben 62, 1732-ben 4, 1760-ig 20-nál mindig kevesebb, 1761-ben 21, 1763-ban 26, ettől fogva 1820-ig 6–20 subscribáló volt. *Mezőtúron* 1750-ben az elemi tanulókkal együtt 150, 1758-ban 250 növendék volt. A tógások száma a XVIII-ik században 6–11 közt váltakozott. *Szathmáron* 1652-ben 70, 1688-tól 1694-ig 100 tógás deák, 1788-ban 70 gymnasiumi és 104 elemi tanuló volt. *H.-m.-vásárhelyen* aláírt 1723-ban 2, 1724-ben 4, 1726–28-ig 23, 1733-ban 14, 1744–45-ben 17, 1757–61-ig 17 tanuló. Aláírt 1723–1821-ig 540 tanuló, mivel azomban 16 évről hiányzik az aláírók száma, ez idő alatt körülbelül 600-ra tehetjük az aláírók számát és így az egy évre eső átlag 6. A rektor és preceptorok tanítványainak száma 1774-ben 359 volt. A kisebb *pártikulák* tanulóinak létszámára álljon itt néhány példa 1763-ból. *Bagoson* 44 tanuló közül 2 syntaxista, 5 grammatista, 14 declinista. *Balkányban* 63 tanuló közül 10 coniugista, 6 quintarius, 12 declinista. *Balmazújvároson* 64 tanuló van. *Böszörményben* 208 tanuló van az elemi osztályokkal együtt. *Berettyóújfaluban* az iskola-mester 95 gyermeket tanít. *Tiszadadán* 37 gyermek közül 2 grammatista, 7 coniugista, 14 declinista, 14 lector. *Tiszadobon* 65 gyermek tanul. *Egyeken* 70 a tanulók száma. *Tiszafüreden* a rektor és preceptor 170

¹ Görömbey i. m. 48. és 141. l. — ² Tanárkari j. k. 1765. jul. 5.

gyermeket tanít. *Földeser* 80 tanuló van, *Hadházon* 130, *Nagybajomban* 64, *Kabán* 159, *Mihálydiban* 32 fiu- és leány, *Tiszalőkön* 63, *Hajdunánáson* 210 tanulóból 9 syntaxista, 12 grammatista, a többiek alább. *Nádudvaron* 123, *Püspökladányon* 74, *Szentmihályon* 135, *Szováton* 50, *Szoboszlón* 272, *Udvariban* 75 gyermek tanul. *Tégláson* 24, kik közül 2 grammatista, 1 coniugista, 10 declinista, *Szabolcsan* 26 közül 3 declinista.¹ Mint látjuk, a tulajdonképeni deák osztályok csekély népességűek voltak s az itt feltüntetett tanuló gyermek legnagyobb része az elemi osztályokra esik. Viszont az elemi tanulók száma az elemi iskolai tanulók mai létszámánál jóval kevesebb.

A leányok iskolázása még mostohább elbánásban részesült. Ugyan csak 1763-ban a leánytanulók száma következő volt: *Bagoson* 36, *Hosszupályiban* 42, *Monostorpályiban* 10, *Tiszadobon* 21, *Szentmihályon* 87, *Hajdunánáson* 176, *Hajduböszörményben* 156, *Tégláson* 18, *Hadházon* 80, *Sámsonban* 24, *Egyeken* 60, *Tiszafüreden* 150, *Nádudvaron* 98, *Püspökladányon* 43, *Kabán* 109, *Szoboszlón* 143, *Szováton* 36, *Földesen* 65, *Udvariban* 32, *Berettyóujfaluban* 85.²

Vallásukat tekintve a deákiskolák tanulói majdnem mindnyájan reformátusok, mivel rendeletek tiltották a katolikus gyermekek felvételét. *Debrecenben* 1765-ben csak 3 ágostai vallású tanuló volt a más vallásúak közül, kik a magyar nyelv megtanulása végett jöttek ide.³ *Nagykőrösön* 1630—1830-ig, tehát 200 év alatt alig volt 4—5 más vallású tanuló. *Illetőség* tekintetében *Debrecenben* az alsóbb osztályokban is jelentős számmal voltak az ország különböző vidékeiről, a Szepességről már 1730 körül jöttek cserébe (per cambium). *Nagykőrösön* a tanulók legnagyobb része helybeli volt. Pestmegyén kívül legtöbben jöttek ide Fehérmegyéből, a Kunságból, Tolna, Komárom és Heves megyékből. *Kunszentmiklóson* legtöbb a helybeli, de jöttek a Kiskunságból és Pest megyéből is. Jórészek már legény volt, kit „a férfiaság nem gyáva moha” is kivert. *Mezőtúron* 1764-től fogva a legtöbb volt a helybeli tanuló, jöttek még subscribálni Abonyból, Szathmár, Komárom, Pest és Veszprém megyékből. *H.-m.-vásárhelyen* a XVIII. század közepén több volt a vidéki, mint a helybeli. Jöttek még Somogyból, Komáromból és Erdélyből, ami az intézet belső értékén kívül annak a sokoldalú segélynek is tulajdonítható, amit az iskola a tanulóknak nyújtott. Még *Debrecenből* is küldtek ide tanulókat, hogy az iskola jótéteményét élvezzék s a felsőbb tanulmányokra a kollégiumba visszamenjenek. *Nemzetiséget* tekintve, legtöbb a magyar. *Debrecenben* Maróthy németeket és szlávokat említ, kiknek ajánlja a magyar nyelv tanítását. 1765-ben 3 német és szláv tanuló volt itt a magyar nyelv tanulása végett s mint láttuk, 1788-ban a cseh protestánsok számára lelkészeket akartak képezni. *Nagykőrösön* az egyházkerület, vagy némely tekintélyes férfiak neveltettek néhány morvaországi s néhány lengyel és szerb tanuló.

A deákok a polgársággal keveset érintkeztek s talán épen ezért volt köztük többször összeütközés, nagy veszedelmek idején azomban összetartottak. A debreceni 1657. évi törvény tiltja a hatóság, a kegyurak, tisztviselők és tanárok ellen való összeesküvést. A fegyverviselési jog még az 1704. évi törvényben is benne van, mert elrendeli, hogy fegyvereiket közös helyen tartsák s utra kelve kérjék el a fegyvertár őretől. A tanulók *életpályája* nem volt változatos. Legtöbb pap, vagy tanító lett. A Series Studiosorumban sok eset van feljegyezve, hogy a

¹ Debr. tr. v. I. összeszedve az 1—60. lapról. — ² U. o. — ³ Tanárkari j. k. 1765 jul. 5.

deákok vagy egyenesen jegyzőnek mentek, vagy később lettek jegyzőkké. Így Kürti Istvánt 1688-ban Nánásra, Vasadi Istvánt 1689-ben Técsőre, Dányádi Jánost 1691 körül Püspökladányra vitték jegyzőnek. Több feljegyzés bizonyítja, hogy a hadjáratokban több deák résztvett, ezek száma nem ismeretes, mivel csak az elesettek neve van följegyezve. Egy debreceni deák 1661-ben a szathmári ütközetben esett el, 1688-ban Csulaesi Mihály nevű debreceni deákot a tatárok a krimi fogságba vittek, 1701-ban Vásárhelyi Péter a nagyenyedi kollégiumtól 20 kisebb-nagyobb deákkal Debrecenbe jött s 1704 márc. 16-án az ellenség kezétől esett el; Jósmafői András nevű 1701-ben subscribált deák neve után fel van jegyezve, hogy a Rákóczi-féle felkelésben előkelő részt vett s ez a férfiú még 1750-ben élt.¹ *Kunszentmiklóson* több deák a tudomány szelíd olajágát Mars szablyájával cserélte fel s hareban esett el, mint pl. 1788-ban egyik Dubicánál; egy másik 1774-ben kapitányságig vitte. Az anyakönyvben több deák neve után van írva: miles factus est.

A tanulók *ruházatáról* 1624-től 1750-ig nem találunk intézkedést. Mivel a tanulók olyan ruházatot kezdtek használni, mely sok ember figyelmét magára vonta „annyira, hogy Isten igéjének szolgálói és a patronusok egyformán erősen panaszkodnak ellene”, 1750-ben szükségesnek látták, hogy az erkölcsökről szóló törvényeken kívül még valamely külön törvényt is hozzanak a ruházatról. Tiltják az olyan ruha viselését, mely inkább laicusokhoz, mint egyháziakhoz illik, akiknél ilyen ruhákat találnak, el kell venni tőlök és az ócskaárusoknak el kell adni, ezek neveit a professorok már össze is irták. Jövőben csak hosszú ruhát szabad használni, amilyen a chlamys és a tunica. Aki ruhát csináltat, szövetét és diszitési módját a tanároknak előre mutassa meg, tilos a drágább hollandi és angol szövetek használása.² A formaruhát 1774-ben az egyházkerületi deputáció vette alapos revízió alá, kimondván, hogy a zöld tógát (pallium) és a magyar süveget (grandis pileus) el kell törölni, mivel az addigi szokatlan öltözet illetlen s az időhöz alkalmazkodni kell. Megszüntetik a magas nyestes sinkó viselését, sem igen magas, sem igen alacsony süveget (petasus) ne viseljenek. Télen sapkát hordjanak s erre tegyék temetések s más alkalommal a süveget. Fehér, vagy fekete nyakkendőt használhatnak. A zöld tógát eltörlik, nyáron hosszú dolmányt viseljenek, esős időben kék köpenyt használjanak. A hosszú dolmányt (chlamys) rókabőr diszítse a nyaknál. Az ugyanezen évi deputáció gyűlése, mivel kevesen voltak jelen, a ruha alakjának megállapítását elhalasztotta.³ Azomban a debreceni consistorium elrendelte, hogy a zöld palást helyett feketét, a sinkó helyett háromszegletes kalapot viseljenek.⁴ Téli használatra 1775-ben róka torokkal diszített mentét, nyári használatra a kaputos dolmányt, 1776-ban a fekete tógát, 1780-ban ismét a rókatorkos mentét rendelték el. Néha közzsinatok is beleszóltak a formaruha viselésébe, így a XVII. század második felében a böszörményi részssinat elrendelte, hogy a mesterek és a váradi neutrálisták tógát viseljenek.⁵

Nagykállón tilos volt a rövid ruhában való járás, egy deákot e miatt 1769-ben megbüntettek.⁶ *Nagykőrösön* tilos volt a fodrozott és hosszú haj viselése, a hosszú szétvágott kalap, a magas, u. n. misiri gallér, a tatárkesztyű (csak a fekete és barna van megengedve), feszes öv, katona köpeny és a törökösen nyírott haj. Tóga nélkül, be nem

¹ Series Studiosorumból több helyről. — ² Tanárkari j. k. 1750 jan. 28. — ³ Tóth S. Adalékok II. f. 116. l. — ⁴ Debr. egyh. t. j. k. 1774. évi 615. p. — ⁵ Tóth S. Ad. I. f. 40. l. — ⁶ Görömbey i. m. 142. l.

gombolt tunikában, vagy dolmány nélkül sem az udvaron, sem a szobában nem szabad lenni, büntetése 50 dénár. Az 1693. évi törvény tiltja „a sárga vagy barna, ami rendünkre nézve disztelen cipő“ viselését, a hosszukás, fülre csavarított haját, milyennel a mezei pásztorok és a tengeri rablók kevélykednek, 1779-ben meg a rövid ruhában való kime nést tiltották. *Nánáson* a preceptorokra nézve kötelező volt a formaruha viselése. A consistorium 1776-ban felmentette a tanuló és tanító deákokat a hosszú mente viselése alól, mivel alkalmatlan volt s az addig viselt hosszú, alkalmatlan mente helyett rövid, de tisztességes ruha viselését rendelte el. *Szathmáron* 1719—1735-ig az „illetlen, szokatlan polgári öltözetért“ dorgálás, megrovás és ételtől való megfosztás volt a büntetés. *Böszörményben* 1760-ban egy rektort több rendbeli hiba miatt, mint pl. „nem szabados ruha viselése“ s más hibák miatt, melyekkel „a böszörményi iskolának nagy kárt tett“ elküldték. *H.-m.-vásárhelyen* az 1724. évi törvény szerint a művelt emberhez sem a pórias, sem a kirívó öltözet nem illik, tehát tilos a magas kalap, hosszú haj és világos kesztyű viselése.

15. A tanulók önkormányzata.

A tanulók önkormányzata s az ifjuság hivatalnokainak kötelességei e korban világosan kidomborodnak. Az iskolai törvényekből és tanárkari s más határozatokból úgy a hivatalnokok kötelességeit, mint az önkormányzat jó és rossz oldalait megismerjük. Az iskolai törvények a felsőbb tanulókra vonatkoztak, az alsóbb klasszisok tanulói felett az ifjuság hivatalnokai s a preceptorok gyakorolták a felügyeletet. Az óraszünetek alatt az oeconomus, az iskolán kívül pedig a preceptorok ügyeltek fel a kisebb tanulókra. A törvények szelleme szigorú volt még a XVIII. század második felében is. Erre enged következtetni a Methodus, mely ajánlja, hogy a veréstől óvakodni kell, inkább a jó erkölcsökre kell hatni, s a tisztességérzetet növelni. A törvény szigorú korlátait az ifjuság sokszor áttörte, az ifjuság hivatalnokai pedig többször bizonyultak megbízhatatlannak. *Szathmáron* 1719—1735-ig négy esküdt deákot kellett titkos gyűlésezésért, a professor, senior és contrascriba sértegetéseért degradációval és deprecációval büntetni, egy contrascribát ajánló levél nélkül bocsátottak el, egy másik contrascribát meg féktelen tetteiért esengettyűvel való jeladás mellett csufosan küldtek el. Az ifjuság hivatalnokait bizonyos sorrendben választották meg magasabb tisztségre. Ősi szokás szerint a contrascribát választották meg seniornak, az első esküdt deák pedig contrascribává lett. A választás (restauratio) ünnepélyesen történt. Szokásban volt, hogy a sedes a tisztviselők restauratioja alkalmával a professoroknak 10—10 frtot adott. Az 1750. évi tisztujtás alkalmával a professoroknak 2—2 körmöci aranyat akartak adni, de azok csak 1—1 aranyat fogadtak el, az új tisztviselők 1—1 frtot, a többiek meg 2—2 márvást kaptak.¹ A Series Studiosorumban többször feljegyezték az aláírók nevei után, hogy milyen hivatalt viseltek, s különféle kifejezésekkel emelik ki az arra érdemeseknek a hivatal körül tanúsított lelkiismeretességét. Legtöbbször kiemelik a coquusokat, kiknek nevei után sűrűn találjuk a: laudabilis, coquus optimus, satisfecit coquiae satis laudabiliter és coquus curiosissimus kifejezéseket. Az ifjuság hivatalnokai és kötelességeinek fejlődése e korban következő volt:

¹ Tanárkari j. k. 1750 márc. 14.

1. A senior áll az ifjuság élén, kinek állása egyfelől diszes, másfelől a sok oldalú segélyezés révén legnagyobb összeget kap külföldi útjára. Nemcsak a kollégium kasszájából kapott segélyt, az 1789. évi egyházkerületi gyűlés az espereseknek is figyelmébe ajánlotta a senior számára való alamizsna gyűjtést. Arra is van eset, hogy mint pl. 1788-ban az egész egyházkerület minden egyházközségében publikálták a senior segélyezését.¹ A kollégiumban ellátást nyert. A seniort a tanulók választották, de a felsőbb hatóságok erősítették meg. Hivatalához tartozott az ifjuság képviselése. Innen magyarázható, hogy 1750-ben a professorok elhatározták a senior és a contrascriba jelenlétében, hogy a Caetus scholasticus borából 180 mérőt kell kiadni a seniornak, hogy abból a Caetus előkelő vendégeit elláthassa.² A senior távozása alkalmával is szokott nagy lakomát csapni, melyet 1750-ben a professorok megtiltottak, mivel ilyen alkalommal a seniorok elköltik a külföldi utra kapott pénzt.³ Kezelte a Caetus jövedelmeit s azt havonként szétosztotta a Caetus tagjai közt. A senior az 1657. évi törvény szerint esküt tesz. Esküjében a tanárok iránt engedelmességet fogad, igéri, hogy jogkörét túl nem lépi, a tanulókat nem izgatja a tanárok ellen, örködik, hogy pártütés ne keletkezzék, a közvagyont hűségesen őrzi, a büntetéseket pártatlanul szabja ki. Az iskola ügyeit szorgalmasan gondozza, különben megvirgácsolás után eltávolíttatik. A tisztségek betöltésénél ne legyen személyválogató, coquusnak arra való személyt jelöljön ki, lotor, explorator, oconomus és vigilnek olyan sorrendben nevezze ki a tanulókat, amint rendben következnek, különben büntetendő. Ha részrehajlóan szabja ki a büntetést, őt érje ugyanazon büntetés. A Caetus pénzét idegeneknek ne adja kölcsön, a Caetus tagjainak is legfőlebb 2 frtot kölcsönözhet. A Caetus által örökölt pénz felét az iskola pénztárába teszi, felét pedig a Caetus tagjai közt szétosztja. Ha többet oszt szét, a kárt megtéríti, ha ismétli, elcsapják. Az osztálytanítónak először kinevezett novitius 3 frtot ad át a seniornak. A Caetus jövedelmét az iskolában töltött hónapok aránya szerint osztja szét. Ha az iskolából távozik, helyetteséül a contrascribát hagyja. Az oconomus az iskola kapuját mind télen, mind nyáron este 9 órákor bezárja, a kulcsot a seniorhoz viszi, ki a rektor tudta nélkül senkit nem bocsát ki. A senior 1657-ig a jövedelem huszadrészét kapta, ettől fogva minden hónap utolsó napján az adományok szétosztásakor 25 dénárt nyert, s a coquusok által a városból összegyűjtött ételekből ebédre és vacsorára csak egyféle ételt választhatot ki. A seniort 1657-ig egy évre választották, mivel azomban sok visszaélést tapasztaltak, az 1657-iki törvény hat hónapra szabta hivatalát, azomban a rektorok a hü és jámbor egyénéket továbbra is meghagyhatják hivatalukban.⁴ Az alumnusokra a szolgák gondnoka ügyelt fel közvetlenül, 1750-ben a szolgák gondnokának az ellenőrzését a seniorra bízták.⁵ *Böszörményben* a seniort 1735-től fogva a tanulók választották, de a felsőbbek „az egyház szolgája, az iskola rektora és a gondnokok” erősítették meg. Esküvel kötelezte magát, hogy tanuló társainak minden kihágását feljegyzi s magának semmi olyan hatalmat nem tulajdonít, amit a törvény nem rendel. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint a senior az igazgató helyettese, aki neki ellenszegül, a rektor büntesse meg. A társaság vagyonát a rektor tudta nélkül fel ne ossza s a fel-

¹ Tiszántuli egyházker. j. k. 1789 szept. 15-én 4. p. és 1788 dec. 10-én 7. p. —

² Tanárkari j. k. 1750 szept. 16. — ³ U. o. 1750 márc. 11. — ⁴ Békefi i. m. 64. l. —

⁵ Tanárkari j. k. 1750 márc. 14.

osztás tervét a rektorral előre közölje. Explorátort és főzető deákot idejében rendeljen, az oeconomus előtt mondja el annak kötelességeit. Kirendeli az éneklőket s kezeli azok pénzét, az énekkarból temetések alkalmával távollévőket feljegyzi, az éneklésben hanyagokat 3 dénárra bünteti. Mikor az oeconomus felkelti, a lakószobákat (camerae) kevéssel a deákok felkelése előtt megvizsgálja, a távollévőket feljegyzi. Az 1693. évi esküformában, mely a debreceni 1657-iki seniori esküformával majdnem egészen megegyezik, igéri, hogy társainak vétkét feljegyzi, a magyarul beszélőkre vigyáz, részszégre magát nem adja, sőt társait is óvja a mértéktelenségtől, ellenőrzi, hogy a tanulók éjjel otthon vannak-e. Az 1725. évi törvényben felsorolt kötelességek közt új, hogy minden szobát hetenként 3–4-szer megvizsgál és megkérdezi, hogy nincs-e valakinek kívánsága. *Szathmáron* a senior felügyelt az egész iskolára, kezelte a Caetus jövedelmét, a szent Bursának (cassa caritatis) kisebb bevételeit, a temetési díjak, büntetéspénzek, kisebb ajándékok, a rektorvivő egyházak által fizetett 2—2 frt díjból befolyó összegeket. Ebből felelősség terhe alatt egyes deákoknak kölcsönözhetett ruhaszerzésre, vagy más szükségletre. A nagyobb összegekkel a professornak számol be. A pium legatumokból, nyári supplicatióból befolyt összegeket a senior és contrascriba előttemezésével a rektor vette át, hogy az iskola gondnokához juttassa. *Mezőtúron* az 1734. évi törvény a senior kötelességeit nagyjában ugyanígy adja elő. *Nánáson* az iskola falán belől a tanulók közül választott hivatalnokok parancsoltak. Az iskola és a város törvényszéke közt meg volt húzva a határvonal. A senior az iskolai törvények megtartása felett őrködött, a bentlakók közül választották. *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény szerint a senior szorgalom és jellem tekintetében kiváló nagyobb tanuló lehet, ki iránt a tanulók tisztelettel és engedelmisséggel tartoznak viseltetni. Aki az engedelmisséget megtagadja, kövesse meg. Esküformája teendőit részletesen felsorolja.

2. A *contrascribát*, ki a senior helyettese, *Debrecenben* a senior jogai illetik meg az iskolai rend fentartása körül. Kötelességei teljesítésére jobbkézadással és az összes társak jelenlétében esküvel kötelezi magát. A temetésről visszajövő kántortól elveszi a pénzt s számon kéri az elmaradtakat. Az éneklés és adstálás (temetési díjból) befolyt pénzt megvizsgálja, a jót a hamis pénztől elkülöníti, utóbbiakat magánál tartja, a többit a seniornak adja át hivatalvesztés terhe alatt, a senior pedig az iskola pénztárába helyezi. Ha a rossz pénzt hanyagságból nem válogatja ki, magának kell jóval pótolni. A karban és a temetéseknel meg nem jelenőket a pénz kiosztásakor megbünteti. A tanórákra nem járókat és tétlenül csavargókat ellenőrzi, aki hat izben mulasztott, absentiaját feljegyzi. Este kapuzárás után és reggel kapunyitás előtt minden tanuló muzeumát megnézi s ügyel, hogy nem hiányzik-e valaki. A vigilt, oeconomus és a templom ajtajához rendelt őrt jól megválasztja, gondja legyen az asztalokra és székekre, melyeket használatra oda állítanak. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény nem említi contrascribát, az 1725. évi törvény említi először. A senior helyettese, a temetés körül felsorolt kötelességei ugyanazok nagyjában, mint Debrecenben. Az iskola polgárai választják, de az előljáróság erősíti meg. Hivatala valószínűleg addig tartott, mint a senioré. A tanulók pénzének hűtlen kezeléséért, kártételért dorgálás, vagy kitiltás a büntetése. *Szathmáron* a contrascriba a senior helyettese és az esküdtekkkel együtt a rend őre. Az iskolaszékben mint bíró van jelen az esküdt deákokkal együtt. *Mezőtúron* az 1734. évi törvény szintén szól contrascribáról.

3. A *kollégákat* és *kántorokat* Debrecenben, miat esküjökből ki-

tűnik, a primariusok szavazatuk által választották, a választás eredményét a preceptorok hirdették ki. A kollégák iskolai összejöveteleken részrehajlás nélkül szavaznak, az iskolaszék határozatait és titkait titokban tartják, a tanárok és tisztviselők által rájuk bizottakban komolyan eljárnak, az iskola polgárainak gyönus összejöveteleit és összeesküvéseit s kihágásait feljelentik. 1657-ig nem szavazat, hanem sorrend szerint jelöltettek ki, 1663 óta szavazat útján választották. Az 1704. évi törvény bírsággal sújtja azokat, kik ezek választása alkalmával zavart csinálnak. Négyen voltak a „docti et eximicantores“, kik nem a főiskolai énekhar tagjai, hanem a temetések, lakadalmak, mulatságok stb. alkalmával begyűlt adományok felügyelői voltak. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint a kántorokat az iskola polgárai választották. *Szathmáron* 1623-ig az idősebb deákok 3 hónapig viselték a kántorságot 4—4 frt díjért.

4. Az *oeconomus Debrecenben* a házirend első őre. Az 1704. évi törvény szerint reggel 3 órakor télen-nyáron jelt ad a felkelésre s télen mindenik szobában világosságot csinál. Este 7 órakor ősi szokás szerint jelt ad a precesre, hol imádkoznak és bibliát olvasnak, az olvasókat előre kijelöli. Az 1657. évi törvény értelmében a preces után névsort olvas, a hiányzókat feljegyzi. Este 9 órakor az iskola nagyobb csengőjével jelt ad a lefekvésre, az iskola kapuját bezárja, s a kulcsot a seniorhoz viszi. Kapuzárás előtt az iskolában tartózkodó idegeneket távozásra hívja fel. A contrascriba 10 órakor minden szobát megvizsgál, feljegyzi a távollevőket és jegyzékét másnap a vigilek jegyzékével összehasonlítja. Feljegyzi a vizsgálatokon, vitatkozásokon, nyilvános előadásokon jelen nem levőket s hetének letelte után az iskola tisztviselőjének átadja. Gondja legyen arra, hogy a házi gyermekek (domesticus) szerdán, szombaton d. u. 1 órakor a tantermeket, folyosókat, az udvart és árnyékszékeket kiséperjék, a seprőket a maguk helyére tegyék, hogy azok el ne hanyódjának. Felügyel, hogy a tanulók az iskolában és nyilvános kivonulásnál ne lármázzanak, ne futkossanak, ne veszekedjenek s ne káromkodjanak, aljas dolgokról és magyarul ne beszéljenek. A megengedett időn túl játszókat feljenti. Szombaton a maga által készített verses, vagy prózai, latin vagy görög munkát felolvassa. Ha beszédet nem tud csinálni, a Szentírásból tanuljon be 3 fejezetet és azt szavalja el. *Karcagon* 1782-ben az iskolai rend fenntartására a preceptorok közül rendelték hetenként felváltva *oeconomust*. Kötelessége, hogy a preceptorok lakószobájának ajtaját, mikor tanítani mennek, zárja be s a kulcsot csak az esetleg templomba, vagy temetésre menő preceptoroknak adja át, hogy tanítás ideje alatt egy preceptor se lophassa idejét a szobában. Az engedelemmel távollevő preceptor tanítványait csendben tartja. Ha a többi preceptor kimegy, az *oeconomus* otthon maradjon. A professornak jelentse a magántanítás órájának kezdetét s bármely változást azonnal tudokra adjon a preceptoroknak. A gyermekek hazamenetele után az iskola kapuját betegye. *Böszörményben* az *oeconomust* iskolagazdának is nevezték. Kötelességei hasonlitanak a többi pártikulákban meghatározott kötelességekhez. Az anyanyelv használatát meggátolja, esteli imánál kötelességei ugyanazok, mint Debrecenben, szombaton szónoklatot tart, vagy pedig bibliai részletet olvas fel. — *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint az *oeconomus* utasítása, a vizsgán való megjelenés ellenőrzését, a kapuzárást, a reggeli és esteli imát s a szombati beszéd elmondását illetőleg megegyeztek a debreceni utasításokkal. Hanyagságáért a preceptor bünteti meg. Új az utasításban, hogy temetések alkalmával a gyermekek mellé mindenik oldalról két vigyázót rendel s mindeniknek kezében legyen saját osztályának név-

sora, hogy a szökni akaró s futkározó gyermekeket feljegyezze. Valamelyik szolgát vagy egy nagyobb bentlakó deákot vesszővel ellátva elküld, hogy rendben vezesse vissza a temetésről a deákokat s visszatérésük után egy teremben a hiányzókat feljegyezze. Az 1725. évi törvény hozzáteszi, hogy az oeconomus a gyermekek szitkozódó lármáját tiltsa meg s a megengedett időn túl játszókat fenytse meg. Az esti könyörgés előtt „az ifjuság bibliáját“ a rektor lakásáról hozza el, a biblia olvasására valakit rendeljen ki s a könyörgés után az ifjuság bibliáját vigye vissza a rektor lakására. Az oeconomus különösen a rektor és senior rendeleteinek végrehajtója lévén, tisztsége nem valami diszes, hanem fáradságos szolgálat, melyet büntetésképen is osztogattak. *Kecskeméten* az oeconomus az órát csengette, a kint ácsorgó tanulókat az iskolába vezette, a csavargó állatokat, ebeket, sertéseket az iskola udvaráról kihajtotta, az iskola kapuját este bezárta, reggel kinyitotta. *Nánáson* az oeconomus feljegyezte és rendreutasította a lármázókat és veszekedőket, este 9 óraker a kaput bezárta, szombaton a maga által készített kötött vagy kötetlen beszédet felmondta.

5. A *coquus* hivatala nem felel meg nevének szó szerinti értelemben. Nem értett ez a főzéshez, hanem a deákok s preceptorok számára főzetett a polgárokkal, kik erre vagy önként vállalkoztak, vagy mint több rektori fizetéslevél bizonyítja, a házsorjában való főzésre köteleztettek. *Debrecenben* még a XVIII. század második felében is szokásban volt egyideig. A *coquus* hivatala két hónapig tartott, de épen nem volt népszerűtlen hivatal. Erre mutat az 1657. évi törvény, mely szerint aki két hónapnál tovább is meg akarja tartani, mint makaesot el kell küldeni az iskolából. A *coquus* reggel 9 és délután 4 óraker megy az ételek összeszedésére. Mindenkit barátságosan kérjen, a szegényeket erejükön túl ne szorítsa, amit adnak, köszönje meg s illendően távozzék. Az étel helyett adott pénzt rögtön adja át a contrascribának, ha a Caetus vagyonából valamit visszatart, kérjen bocsánatot a Caetustól. Az ételek elhozására használt fazekakat a tulajdonosoknak idejében visszaszállítsa, az esetleges kárt megfizeti. A Caetus kosaraira vigyázzon. A közös ételekből először a seniornak adjon egy tállal, magának és kollégájának két tálat választ ki, a mendicánsoknak meg hármat vagy négyet, a többit a Caetus elibe adja. *Böszörményben* a *coquus* kötelessége „el nem illanni az eleségről való gondoskodás elől“. *Mezőtúron* az 1734. évi törvény szól a *coquus* kötelességeiről. *Nagykőrösön* a *coquus* az 1693. évi törvény említi először, de valószínű, hogy előbb is meg volt. A senior jelölte ki a tanulók közül. A *coquus* megjelent a sor szerint kijelölt gazdánál, illedelmesen köszöntötte a háziasszonyt s kérte, hogy főzessen arra a napra, majd 11 óraker elhozta az ételt. A szétosztásnál ne nézze saját hasznát. Évés után az edényeket megmosta s visszavitte a gazdákhöz, ő mosta meg az iskola edényeit is, melyekből a tanulók ettek. Hivatala két hétig tartott, de ha az iskolának új polgára vagy vendége, akkor két hónapig szolgált. Ha *coquus*i vagy explorátori kötelességének teljesítése előtt az iskolából el akart távozni, a Caetusnak 4 forintot fizetett. A tálakat ne a gyermekekkel mosassa, hanem maga mossa meg és vigye haza az edényeket.

6. A XVIII. század második felében Debrecenben már külön *szakácsnőt* (*coqua*) és *sütőnőt* (*pistrix*) alkalmaztak. Lassanként alakulhatott ki a főzés és sütésnek házi kezelésbe vétele. A *szakácsnőt* és *sütőnőt* megeskették, hogy hivatalukban lelkiismeretesen járnak el s a professorknak, seniornak, dispensátornak és praebitornak engedelmeskednek s úgy viselkednek, hogy senki rajtok meg ne botránkozzék. Már 1754-ből

van adat az ifjuság kebeléből állított dispensátorok, praebitorok és provisorokról. Ugyanis ez évben a praebitor a sóvásárlásnál csaláson kapván, a sóvásárlást a dispensátor kötelességévé tették, a provisorokat utasították, hogy fáért rövid ruhában menjenek.¹

A *praebitor* gondoskodott a kenyér-sütésről. A gazdától vette át a cipókat, épen ezért mindennap közölte a gazdával, hogy hány kenyérré van szükség; ő osztotta ki a kenyeret.² A *dispensátor* nyilván tartotta az alapítványok, alumnusok és expectánsok névsorát. Gondol a provisorok tételével, mindennap összeírattja az alumnusokat és expectánsokat s ezek névsorát átadja a gazdának, hogy tudhassa az étkezők számát.³ A *provisor* fáról s a konyha számára szükséges egyéb cikkekről gondoskodott. Esküje értelmében az iskola tisztviselőinek engedelmeskedni tartozik.

7. Az *explorator* Debrecenben d. e. 9 és d. u. 4 óraker kimegy a városba megtudni, hogy hol lesz vendégeskedés. Az eredményt jelenti az egyik tisztviselőnek. Az indulás a csengettyűvel adott jelre történik, ő vezeti az éneklésre kirendelt tanulókat a multság helyére. Felügyel a rendre s vigyáz, hogy az éneklés befejeztével egy tanuló se maradjon a vendégségben, hanem rendben térjenek vissza a kollégiumba s utközben senki másfele be ne térjen. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint akántorokat és éneklőtársakat az iskola polgárai választották, az *explorator*t és az éneklő deákokat a senior jelölte ki. Ha új az *explorator*, akkor 20, ha régi, akkor 10 énekről tartozik gondoskodni. *Mezőturon* az 1734. évi törvény emlit *explorator*t, kinek bizonyosan ilyen kötelességei voltak. Az *exploratorok* kötelességeit olvasva, eszünkbe jut Luther Márton, ki szintén énekléssel kéregette össze élelmét és pénzét, melyből magát fentartotta.

8. A *lótör* hivatala a *debreceni* 1657. évi törvény szerint nem valami diszes volt. Akit az iskola tisztviselői lótorrá tesznek, alázattal hajlong meg ezen rendelkezés előtt, hivatala 3 hónapig tart, de hanyagság esetén egy hónappal megtoldják hivatalát. A tálak mosatását másokkal is végezetheti. Csengetéskor a tálakat az auditoriumban elhelyezi. Ugy látszik, az auditoriumot használták még ekkor étkező helynek. Ebéd után a tálakat összeszedi s az asztalról, padokról eltisztogatja a csontokat s más maradékokat, majd az ajtót bezárván, a kulcsot az osztály tanárának adja át. Másnak a fáját, az iskola kerítését s épület féléket ne lopjon vízfórralás végett. A lótorságot, mint alacsony foglalkozást több ízben rótták ki büntetésül.

9. Az iskolai rendnek éjjel való biztosítására a senior az 1657. évi törvény szerint két *vigilt* rendelt *Debrecenben*. Egyik este 9 órától éjfélig, másik éjféltől reggeli 3 óráig őrködött. Utóbbi kevéssel 3 óra előtt felköltötte az *oeconomust*. A 9 óra után bejövő tanuló beocsátja a kollégiumba, de nevét és megérkezésének idejét a seniornak bejelenti, ha valakinek kedvez, 25 dénárt fizet. A *vigilek* ne üljenek le, ne heverészenek és ne aludjanak lakásukon, a tantermekben és a folyosókon se bujkáljanak s ha az idő engedi, az udvaron járkáljanak alá s fel, ügyeljenek, hogy az illemhelyeket össze ne piszkolják. Ha éjjel valami kihágás, vagy egyéb történik, reggel jelentse be az iskola tisztviselőinek, különben mint bűnrészeszt büntetik. Terhes szolgálat lévén, büntetésül több ízben mérték ki. *Kecskeméten* két bentlakó tanuló jelöltek ki *vigil*nek, kik égő gyertya mellett felváltva őrködtek az iskola folyosóján. *Mezőturon* az 1734. évi törvény emlit *vigileket*, de kötelességeiket nem

¹ Tanárkari j. k. 1754 jan. — ² U. o. 1793 febr. 24. — ³ U. o.

ismerjük. *Nagykőrösön* az 1725. évi törvény említi először a vigileket, kiknek kötelességei a debreceniekéhez hasonlítanak. *Szathmáron* az első éves deákok végezték az éjjeli őrököt, a későbbi jövőket és kimaradókat feljelentették. Az éjjeli őrökös elhanyagolásáért 1719—1735-ig intés, nyilvános bocsánatkérés, 11—15 dénár büntetés s félhavi ételtől való megfosztás járt.

10. A mendicánsoknak és neutrálistáknak külön törvényük és külön gondnokuk volt. A *szolgák gondnokának* 1750-ben köteleességévé tették, hogy az összes alumnusokra ügyeljen fel s ugyanakkor a seniort bizták meg ellenőrzésével.¹ A *szolgák gondnoka* az 1657. évi törvény szerint felügyel, hogy a mendicánsok és neutrálisták osztályait látogassák, a mulasztókat megvirgácsolja vagy pénzbüntetéssel sújtja. Ha valamelyik deák a tanítás ideje alatt mendicánsát ide-oda küldözi, a seniornak bejelenti. Nagy szükségét kivéve a *szolgák gondnoka* egy mendikánst sem bocsáthat debreceni polgár szolgálatába, ekkor is csak a professor beleegyezésével. A mendicánsok közé csak az osztályok inspectorának beleegyezésével lehet valakit felvenni. A *szolgák gondnoka* a mendicánsokról névsort vezet, a beteg mendicánsokat meglátogatja s jelenti az osztályok inspectorának, hogy milyen ételre, vagy orvosságra van szükségök. Vigyáz, hogy a mendicánsok magyarul ne beszéljenek, az utcán ne pajkoskodjanak, gyümölcsöt és fát ne lopjanak, a kerítést ne rongálják. Kirendeli mind a két templomba és a temetésekre az éneklőket. A neutrálisták és mendicánsok számára befolyt temetési díjakat a temetésen jelenlevők előtt adja át a contrascribának, az összeget mindketten feljegyzik s az erre rendelt ládába dobják, melynek kulcsa a rektornál van. A senior, contrascriba és a kurátor minden hónap végén kiosztják az összegyűlt pénzt a mendicánsok és neutrálisták közt. A mendicánsok jövedelmét 1759 óta nem a contrascribának, hanem az osztályok inspectorának kellett átadni. *Nagykőrösön* 1725-ben említi a törvény először a *szolgák gondnokát*. A rektor jelöli ki s kötelessége, hogy a szolganulókat szorgalomra serkentse, a tanítás alatt bármely órában látogassa meg az osztályokat, olvasson névsort s a hiányzókat feljegyezvén, büntesse meg. Déli 12 és esti 7 órakor hívja össze a tanuló-szolgákat s azoknak (esetleg botbüntetéssel is) tiltsa meg az anyanyelv használatát, néha oktassa őket és gyakorlatokat is végezzen velök. A *szolgák* a piacon ne kóborogjanak, kofáknak vagy másoknak kárt ne okozzanak, idegen jószágot el ne lopjanak. Egy szolga a kapunál legyen nappal s míg a nép az istenizszteleten van, addig a gyermekeknek ne engedje meg, hogy a templom körül álljanak és játszanak. Ne engedje, hogy a *szolgák* a városi lakosoktól kapott kenyeret nyeglén eldobálják.

11. Az *ajtónállók* (janitores) kötelessége Debrecenben, hogy a tanulókat a tanítás ideje alatt ne engedjék a városba kimenni. Akik a neutrálisták és mendicánsok közül a tanítás alatt kimennek, az 1657. évi törvény szerint feljegyzik s a seniornak bejelenti. Az *ajtónállók* számon tartják azokat a városi egyéneket, kik a kollégiumból ki vannak tiltva s azokat nem ereszti be.² A janitorok az istenizsztelet kezdete előtt körüljárják a templomot s az ott talált gyermekeket beküldik a templomba, az ellenszegülők neveit feljegyzik. Vasárnap az egyik *ajtónálló* a templomban rendetlenkedőket vesszővel megfenyegeti, a másik meg a templom ajtajánál ügyel. Az ifjuság kebeléből 1771-ben az egyházkerületi gyűlések alatt 2 janitor kirendelését tették a senior köte-

¹ Tanárkari j. k. 1750 márc. 14. — ² Tanárkari j. k. 1750. febr. 11-én.

lességévé.¹ *Nagykőrösrön* a janitor elnevezést csak a következő korszakban találjuk, de már az 1725. évi törvény rendelkez, hogy a zajongó gyermekek eltávolítására a kapunál álljon egy szolgáló.

12. Az *apparitor Debrecenben* a tanárnak jelentette, hogy az előadás ideje elérkezett. A tanárt tisztelték meg ezzel, de arra is szolgált, hogy a tanár elkésését, vagy az óráról való elmaradását meggátolja. Bár az 1792-ik évi törvényben találjuk először, valószínű, hogy e korban is szokásban volt. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint az apparitor végezte a harangozást, mit a városi előljáróság kegyes engedelemből ruházott rá. Az apparitorok 1631-ben a várostól 90 dénárt kaptak a harangozásért.² Temetések alkalmával külön díjuk volt. Az 1693. évi törvény rendel, hogy pontosan harangozzanak, a templom ajtaját istenitisztelet után zárják be. Az egyház 1725 óta külön harangozót tartott.

13. *Könyvtárnokok* kötelességéről más helyen szoltunk.

14. *Pulsátoroknak* nevezték azokat, kik a tanóra kezdetét és végét csengettyüvel jelezték.

15. *Debrecenben* minden szobába rendelték *szoba-elsőt*.

Nagykőrösön minden kamarában „első deákat“ rendelt az előljáróság. A deákokra a rektor, senior, contrascrība és oconomus is felügyelt ugyan, de az egy szobában lakók felett az „első deák“ gyakorolt közvetlen felügyeletet. *Kecskeméten* az igazgató minden szobában a legidősebb tanulót bizta meg a felügyelettel; ez ügyelt fel a jórendre, szereény magaviseletre, a káromkodókat, szemérmetlen beszédűeket, részeket, verekedőket, heverőket, tolvajokat az igazgatóknak bejelentette.

16. A *praeorant* naponként jelölték ki az esti ima felolvasására Hódmezővásárhelyen.

17. A *scribák* Debrecenben írásbeli munkák elvégzésében segítettek az iskola hivatalnokai mellett s ezért a jótétemények osztásánál s más alkalommal némi előnyben részesültek s bizonyos szolgálatok alól fel voltak mentve. *Nagykőrösön* a *jobb írók* készítettek el az iskola irományait, minek fejében bizonyos szolgálatok alól fel voltak mentve.

18. A *culinarum inspektor* a debreceni 1704. évi törvény szerint a konyhában ügyelt fel.

19. A *fütők* (calefactores) Debrecenben az iskola kályháit tisztogatták az 1704. évi törvény szerint, a fiukkal fát hozatnak s a hordott fát a faskamarába viszik s ebből senkinek sem szabad ajándékba adni. Fát helyett senkitől sem követelnek és fogadnak el pénzt. A fát a rektoroknak pontosan kiadják. Éjjel egy osztály-termet maguknak, a többit pedig azért fütik be, hogy a levetett ruha megmelegedjék. A fatolvajokat állásuk elvesztésének terhe alatt bejelentsék. Kisebb kötelességek mindenütt háruáltak az ifjakra. Így *Szathmáron* az első éves deákok a város malmában felügyeltek az iskola buzájának őrlésére és a szombati vámszedésre, a konyha körül pedig 6—8 hétig ügyeltek fel.

16. Igazságszolgáltatás, kihágások, bűnök.

Az igazságszolgáltatást a sedes scholastica gyakorolta, mely a rektor elnöklete alatt tartotta üléseit. A sedes tagjai voltak az iskola officialisai és az esküdtek. A sedesben a rektor nem mint bíró volt jelen, hanem csak mint igazgató. A sedes összehívása előtt az esküdtek a

¹ Tóth S. Adalékok II. 205. 1. ² Sziládi—Szilágyi: Okmánytár I. k. 44. 1.

senior elnöklete alatt tartottak gyűlést, melyen megállapították, hogy kik és miért idézendők a sedes elé. A sedes elé idézettek neveit köz-
hirre tették, hogy a vádlottak készülhessenek a védelemre. A tárgya-
lásnál a rektor teszi fel a vádlottaknak a kérdéseket, az ítélet megho-
zásában nem vesz részt, de az ítéletet kimondja és intézkedik annak
végrehajtása iránt, ha pedig a vádlott felebbez a professorok törvény-
székéhez, ezt megengedi. Ha dorgálásra ítélnék valakit, a dorgálást
nyomban végrehajtja a törvényszék előtt. A törvényszék előadója és
jegyzője a senior. A felebbezett ítéleteket, vagy ha kitiltásról van szó,
a professorok törvényszéke tárgyalja, az iskolából való eltávolítás azom-
ban csak a helybeli curátorok jelenlétében eszközölhető, épen ezért azok
a gyűlésre meghivandók. A professorok törvényszékének előadója és
jegyzője szintén a senior. Az itt hozott ítélet nem felebbezhető, kivéve
az iskolából való kitiltást, melyet az egyházkerülethez lehet felebbezni.
Ilyen esetek miatt, a jegyzőkönyvek tanúsága, szerint több kellemetlenség
volt, mivel az egyházkerület néha a kitiltott deák visszavételét rendelte
el. Az *esküdt deákok* a legkitünőbb tanulók közül jelöltettek ki és pedig
vizsgálat utján. Rendesen valamely theologiai írásbeli tételt kellett kidol-
gozniok s a legjobb dolgozatok készítői lettek esküdtekké. Számuk ren-
desen 15 volt.

A *büntetések nemei* e korban enyhébbekké lettek. *Debrecenben*
az 1657. évi törvény alapján ismertetett büntetésnemek e korban is
meg voltak, bár a XVIII. század második felében enyhítették, ami az
ifjúság erkölcsi érzékének emelkedését mutatja. Így érthető, hogy már
az 1792. évi törvény a verést és pénzbüntetést néhány esetre szorította.
Böszörményben pénzbírság, megvesszőzés, súlyosabb esetekben eltávo-
lítás volt a büntetés. Egy preceptort 1773-ban a tanítványain elkövetett
kegyetlenségért és „a messzilátói csárdában botrányos táncolásért“ meg-
vesszőztek és kiesaptak, *Nagykőrösön*, „mivel a pénzbüntetést semmibe
sem veszik a tanulók“, az 1693. évi törvény elrendelte, hogy a kiutasítást
kell alkalmazni. A kiutasítást és felvágást pedig a jellel összehívott
tanulók előtt az ítélet felolvasása kíséretében kell végrehajtani. Ha a
tanuló az ítélet végrehajtása előtt megszökik, őrein kell végrehajtani a
büntetést. Az ítéleteket fel kell jegyezni. Büntetés nemei voltak: a rektor.
előljáróság, vagy iskolaszék részéről való megintés, de legtöbbször a
pénzbüntetést alkalmazták 3—50 dénárig. A bírságot a divisio alkalmával
vonták le a büntetett deákok járandóságából. *Kunszentmiklóson* az
1767. évi törvény szerint gyakori volt a pénzbüntetés, mely 3—50 dé-
nárig terjedt, a preceptorokat is büntették mulasztásért, vagy kihágásért.
Szathmáron az ifjúság kihágásai felett a rektor elnöklete alatt a senior,
contrascriba, a rhetorok és poéták tanítói s a 4 esküdt deákból álló tör-
vényszék ítelt. De ugyanesak ez választotta a preceptorokat, a szolgák
inspectorát, a könyvtárnokot és a kollégium gazdáját. Nagyobb bünté-
nyek esetén, melyeket kizárással, csendes eltávolítással, vagy pálea
büntetéssel kellett sújtani, vegyes iskolaszék (sedes mixta) ítelt, melybe
meghívták a két lelkészt, a városi tanács küldötteit, 2—3 senart, hogy
a hevüλέkeny ifjúság igazságtalanul ne ítéljen. Büntetési nemek voltak:
dorgálás, declamatio, degradatio, eliminatio, pénzbírság, egy időre az
ételtől való megfosztás. Börtönbüntetésről nincs említés, de a pálcabün-
tetés járta, még 1820 körül is végrehajtották a botbüntetést az egyik
elemi iskolai preceptoron, amiért a tanítványaival szemben kegyetlenke-
dett. A büntetést az egyháztanács előtt hajtották végre. *H.-m.-vásár-
helyen* büntetésnemek voltak: a jótéteménytől való megfosztás, a ta-
nulók előtt nyilvánosan végrehajtott testi fenyték, a megbotozás és

ritkán a kitiltás. Utóbbi ellen a presbiteriumhoz lehetett felebbezni. Losoncy István tanár 1737-ben szükségesnek tartotta, hogy a judex et eurator primarius az iskola számára 3 korbácsot csináltasson. Az 1724. évi törvény szerint a börtönből megszökött tanulóra kiszabott büntetést az örön kell végrehajtani.

A törvények szigorú szelleme különösen a XVII. század közepén nem tudta biztosítani a *felsőbbség iránt való tiszteletet*. A XVII. század folytonos fegyverzájában az erkölcsök szilajak voltak, s a deákok háboruban hű segítők voltak a polgárságnak, de békében többször összeütközésbe jöttek egymással. Nemcsak Debrecenben történtek ilyenek. Az 1656. évi böszörményi részzsínat a váradi iskola ifjusága kiesapongásainak orvoslására több tagu küldöttséget nevezett ki, de ez a küldöttség semmire sem ment, ugyanezen küldöttséget „a debreceni megbántódott deákok dolgának eligazításával” is megbízták.¹ A *külföldi professorok* tekintélyén esett csorbát is igyekeztek kiköszörölni, ha tudomásukra jutott. Így 1753-ban az egyházkerület egy külföldi akadémián levő ifjút, ki a megsértett bázeli és debreceni professorokat nem akarta megkövetni, a papi pályától eltiltott.² A debreceni 1657. évi törvény az iskola patronusai, lelkészek, preceptorok, egyházi és világi tisztés egyének iránt tiszteletet követel. *H.-m.-vásárhelyen* az 1724. évi törvény a város lakosai és minden tisztességes egyén iránt tiszteletet követel, különösen ha a deákok ezek házában megjelennek. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény a tanulóktól az előjárók, pártfogók, az esperes, lelkészek és az igazgató iránt tiszteletet követel, különben dorgálás, pénzbüntetés, degradatio és eltávolítás a büntetése. Hivatlanul se jőzan, se részeg állapotban senki be ne lépjen az igazgató szobájába, ha részeg állapotban teszi valaki, tanítványát elveszti, ha jőzan állapotban, meg kell pirongatni. *Szatmáron*, 1719—1731-ig a felsőbbség iránt engedetlen deáknak bocsánatot kellett kérni. A *fegyverviselés* joga e korszaknak első részében meg volt. Innen a polgárokkal való sok összetűzés Debrecenben. Az egyházkerület előtt 1737-ben még a pataki és debreceni deákok közti viszály ügye is előfordult.³ *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény rendeli, hogy senki fegyverrel ne járjon, más vérét ne ontsa, magán-, vagy középületbe be ne törjön, a kocsmákat ne látogassa, fegyverre ne izgasson, különben megvesszőztetve üzessék el az iskolából. A fegyvereket a kijelölt helyen kell őrizni, szükség esetén annak őrizőjétől el lehet kérni, de ugyancsak annak vissza kell adni, aki nem így tesz, fegyverét elveszti. Senki társai iránt gyűlöletet ne ápoljon, az előjárók és tanítók ellen ne támadjon, kardot ne rántsion, titkon, vagy nyilván vadként öléssel ne fenyegetse, különben vesszőzével felvágatván, a társaságból ki kell vetni. Senki magának igazságot ne szolgáltatasson, hanem jelentse az ügyet a seniornak, ki azt a felsőbb hatóságokkal együtt elintézi. *H.-m.-vásárhelyen* az 1724. évi törvényből kitűnik, hogy a tanulók fegyvereket használtak, vért ontottak és erőszakoskodtak, magánházakra törtek és „ad arma kiáltással” a városban zavargást idéztek elő. Ezért mondja az 1724. évi törvény: „Nemo armatus incedito, nemo sanguinem alterius emittito, domos privatas vel publicas invadito, tabernas frequentato, ad arma proclamato, secus facturus virgis caesus schola eiicitor”. Még az 1787. évi törvénybe is fel kellett venni: „A recreatiok alatt tilalmas a puskázás, különben a puszka elvevődik”. Az is korjellemző adat, hogy az 1724.

¹ Tóth S. Ad. I. f. 40. 1. — ² U. o. II. f. 10. 1. — ³ Tiszántúli egyh. k. j. k. 1737. évi 8. p.

évi törvény szerint, ha az iskolába utonállók, vagy tolvajok vették be magokat, a tanulók adják ki őket a városi hatóságnak. *Szathmáron* 1719—35-ig a vérengzést, ad arma kiáltást, a tanulótársak botránys bántalmazását, a féktelenséget, dorbézolást, a polgárokkal való verekedést, az iskolaszék iránt való engedetlenséget csendes eltávolítással kell büntetni. Egy vizsga alkalmával 1735-ben a deákok kijelentették, hogy míg Németi Sámuel az ő tanáruk lesz, aki őket számár, marha, ökör, ördög fajzat gunynevekkkel gyalázta, a vizsgán meg nem jelennek, inkább távoznak az iskolából. Egy ízben a deákok ellen a polgárság fegyveres beavatkozása vált szükségessé, sok deákot elűztek, a megfogyott deákok pótlására pedig nagy örömrivalgások közt érkezett Debrecenből 12 tógátus deák. *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény rendelkezte, hogy senki fegyveresen az iskolába ne lépjen, más vérét ne ontsa, más becsületét ne kisebbitse, kocsmába ne menjen, ad arma-t ne kiáltson. *Nagykállón* 1767-ben a deákok a rektornak az iskolából való távozása után, városi legényekkel világi nótát daloltak, birkóztak és sok kihágást követtek el. Ezért az egyháztanács csak megintette őket, mert súlyosabb büntetés esetén attól tartottak, hogy nem kapnak deákokat.

Az erkölestelen beszéd és esküdözés tilos. Debrecenben csak a felsőbbség parancsára volt szabad esküdni. *H.-m.-vásárhelyen* az 1724. évi törvény esküdözés, káromkodás és erkölestelen beszédért kitiltást említ. Ugyanezt mondja a *nagykőrösi* 1693. évi törvény. A nagykőrösi 1725. évi törvény szerint „veszett adta“ mondásért elutasítás, az „eb a lelked hitvány ember“ mondásért kizárás jár. Az ilyet csak kegyelemből lehet visszavenni. A „láncos teremtette, láncos mennykő üsse meg a lelkedet és k... anyád ebadta“ mondásért megvesszőzés és kizárás jár. *Szathmáron* 1719—35-ig beestelenítés, szitkozódás, trágár beszéd, hiába való esküdözésért intés, nyilvános beismerés és bocsánatkérés járt.

A gunyolás és rágalmazás tilos. Debrecenben 1759-ben a coquát is büntették érte. Ugyanis a coqua a provisort gonosz nyelvvel sértegette, sőt meg is ütötte, ezért állásától elmozdították s néhány ütésre ítélték, ha valaki közbe nem lép érte, azomban végre is verés nélkül bocsátották el.¹ A *nagykőrösi* 1693. évi törvény szerint senki társainak az erkölését, tudományát, életmódját ne bírálgassa, másokat ne ócsároljon, ne gunyoljon. „Senki se legyen annyira fecsegő, hasadt fazék, hogy azokat, melyek az iskolában történnek, ki merje fecsegni“, különben nyelvességeért keményen bünhődik. Aki másokat balga beszédeért kinevet, vagy a tanítónak meggyalázás végett bejelent, két hétig hordja a coquiát. A *debreceni* 1657-ik évi törvény szerint tilos az iskola kerítésének megrongálása és a rajta keresztül-kasul való járás. A tanulók a szobákban, lakásokban s az iskolaépületben semmit se rongáljanak, a főgerendán fát vagy egyebet ne vágjanak, a kárt meg kell téríteni. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint tilos a más kertjének, szőlőjének, dinnyéjének, gyümölcsösének pusztítása 50 dénár büntetés, kiutasítás terhe alatt. *Hódmezővásárhelyen* 1724. évi törvény szerint tilos az épületben és felszerelésben kárt tenni, kerítésen mászni, kártéritésen kívül pénzbüntetés jár érte. A *debreceni* 1657. évi törvény szerint tilos a gyümölcsfa és kerítés *ellopása*. „Ősi szokás“ volt a kollégiumban könyveket s más tárgyakat eladni, ami a könnyelmű tanulóknál sok visszaélésre vezetett.² A *nagykőrösi* Extractus szerint tilos a gyermekektől a fát elszedni. Mivel felebarátjának javait mindenki

¹ Tanárkari j. k. 1759 aug. 31. — ² Tanárkari j. k. 1793 jan. 22.

tartozik megőrizni, a kertekre és szőlőhegyekre járó és azt pusztító tanulók üzessenek ki a társaságból. Debrecenben a tanítás ideje alatt 1750-ben a casáokban és tuguriólakban némelyek tüzet csináltak s abból szerencsétlenség is támadt. Ezért eltiltották a tanítás ideje alatt való *tűzcsinálást*, ha baj keletkezik, a baj okozói a tűz eloltóinak tartoznak jutalmat fizetni.¹ Aki *önbiráskodik*, Szathmáron 1719—35-ig intéssel, degradációval, ételtől való megfosztással, 50—100dénár fizetésével és nyilvános bocsánatkéréssel büntették. A *tanórán rendet* követelnek. A debreceni 1657. évi törvény rendeli, hogy a tanító, amint az órát elütötte, névsort olvasson, a későn jövőket feljegyezze, a későn jövőést és mulasztást még a szolganatulóknál is büntetik. Csak a rektor engedélyével szabad mulasztani. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint a tanuló a leckeeken, a beszédgyakorlatokon jelen legyen, az utcákon ne kóboroljon, pénzbüntetés és a tanítványtól való megfosztás jár érte. *Szathmáron* 1719—35-ig intés, nyilvános bocsánatkérés, pénzbüntetés és ételtől való megfosztással sújtják. *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény a leckeórán való megjelenést és a gyakorlatokban való részvételt kötelességgé tette. Tilos a *rendháborítás*, *mulatozás* és *részegeskedés*. A seniorok külföldre való távozása alkalmával adott lakomákat, valamint azt a szokást, hogy mikor a lectorok tanulmányaikat elvégzik, lakomát csinálnak és a preceptorokat borral fogadják, a tanárok 1750-ben eltiltották.² Szokás volt 1790 körül, hogy junius végén „évi jejuniumot“ rendeztek annak az emlékére, hogy a villám a kis auditoriumba beleütött. Mivel ez semmi kegyeletes iránnyal nem bírt s csak éjjeli dorbézolásra adott alkalmat, a consistorium 1793-ban ezt a szokást eltörölte.³ A pataki deákokkal fentartott barátságos érintkezés emléke, hogy Sárospatakról évenként jött néhány deák „convocator“, kiket visszatérésök alkalmával valamelyik közelebbi helységbe kísértek el. Ez is több kihágásra vezetett. Egy 1686-iki esperesi gyűlés végzése a papokat és tanítókat óvja a részegeskedéstől. A pap három, a rektor másfél forintra büntetendő érte.⁴ A debreceni 1657. évi törvény szerint, akik éjjel az utcán zajt ütnek, a bor- vagy sörkoreszmákat akár éjjel, akár nappal látogatják, megcsapás után elutasítatnak, ha főbenjáró bünt követnek el, a polgári hatóságnak átadandók. Az 1657-iki törvény tiltja az exitusok nagyszabású megünneplését, mely abból állott, hogy az academia promótióra kimenő deák számára az illető egyház gondnoka pénzt vagy bort és ennivalót hozott s ennek elfogyasztására a deák meghívta barátait s a multság kiesapongásban végződött. Az auditoriumban, vagy a senior lakásán, vagy a városon tartották. Az 1657. évi törvény szerint csak a lakószobákban szabad megünnepelni és hét kollégánál többet meghívni nem szabad. Aki születésnapját nagy mulatozással ünnepli, 25 dénárra büntetendő, az ivótársak 12 dénár. Az 1704. évi törvény 25 és 50 dénárral, majd eltávolítással sújtja azt a tanulót, aki magánösszejövetel alkalmával lerészegedik. Ha búcsúzó vagy más megengedett mulatságot rendeznek, az 1704. évi törvény szerint a bört a városi bormérőből kell hozatni pénzért, külső egyénektől bort vásárolni tilos. Egy tanuló se hozasson az iskolába bort elárúsításra. Az ilyet, mint botránycsinálót, az iskolából kizárják, aki pedig ilyen borból vesz, 50 dénárt fizet. Tilos ünnepnapokon kirándulni a mezőre, kertekbe, erdőre. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint, akit az igazgató tisztségre méltat, ne vendégeskedjék, születésnapját ne ünnepelje. Kerülni kell a

¹ Tanárkari j. k. 1750 jan. 28. — ² Tanárkari j. k. 1750 márc. 11. — ³ U. o. 1793 márc. 17. — ⁴ Tóth S. Ad. I. f. 61. 1.

részegséget, még a szomszúság eloltására sem szabad a város kocsmájából bort hozatni, az iskolába bort edényekben, cseberrel bevinni nem szabad, az eladótól el kell venni. Tilosok az éjjeli együtt maradások, cyclopsi lármák, a trágár dalolások, civódás, csoportosulás, „mert az iskola nem a kocsmázók, tivornyázók és utonállók barlangja, hanem Istennek veteményes kertje: seminarium Dei“. *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény a mezőre és erdőbe való kimenetelt tiltja, ha vacsorára, vagy ebédre hivatnak, korán haza menjenek, lámpással jöjjenek haza, különben az öröknek átadandók. *Szathmáron* a kocsmázást, részegséget, gyanus személyekkel való társalgást, a városon való vad orditozást feddéssel, pénzbüntetéssel, degradációval, deprecatióval és reversalisadással büntették. *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény szerint tilos a születésnap megülése, bizonyítvány nélkül való elbocsátás terhe alatt. A részegeskedő pénzbírsággal, harmadizben kitiltással bünhődik. A *kóborlás* meggátlására Debrecenben több intézkedés volt. A leckeórák alatt csak azok mehetnek ki, akik a rektortól, vagy a contrascribától hivatalos ügyben, vagy a professorokhoz, vagy a patronusokhoz, vagy más iskolai ügyben kiküldetnek, de ezek tartoznak a rektortól, vagy a contrascribától kapott tesserát a janitornak előmutatni. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény a kóborlást megvesszőzéssel és kiutasítással sujtja, ha csak az illető az igazgató epeikiájával (engedély) nem akar élni. Aki kóborlásra, vagy hiábavaló vándorlásra (peregrinatio) adja magát, mint here a társaságból eltávolítandó. Aki az iskola kerítésén ki- és bemászik, vagy az iskola kapuját feltöri, megvesszőzés után eltávolítandó. Ünnepeken sem szabad a mezőre és erdőre engedély nélkül kimenni. Tilos az utcán bámészzkodni és éjjel magánházaknál látogatást tenni. *Szathmáron* ezeken kívül tilos volt az igazgató engedélye nélkül a vidékre való távozás. A *hanyagságot* és csekély előhaladást Szathmáron intéssel, fél ételosztalék megvonásával és declamatióval büntették. Megátalkodott hanyagság esetén elbocsátás helyett a tananyagnak határozott időre való megtanulását követelték, elégtelen tanjegyért deprecatio járt. A *dohányzás* nemcsak a tanulóknak, hanem a rektoroknak és papoknak is tilos volt a XVII. században. Bár ezt a tilalmat ily általánosságban szigorúan nem vehették, mégis az 1686. évi esperesi gyűlés kimondta, hogy „dohányozni, tubákolni a papoknak, rektoroknak s némely tanulóknak csak titkos helyen szabad, utcákon, közhelyeken egyáltalában nem, aki hibázik, két véka buzára büntettetik“.¹ A *debreceni* 1657. évi, a *hódmezővásárhelyi* 1724. évi törvény pénzbírsággal sujtja a dohányzót, *Szathmáron* 1719-35-ig pénzbüntetés járt érte. *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény csak a dohányzással visszaélőt sujtotta.

A *kántálást*, mely a deákoknak úgy Debrecenben, mint a pártikulákban jelentékeny jövedelmi forrását képezte, a helytartótanács 1755. nov. 24-én eltiltotta. Tilos e szerint a tanulók éjjeli kántálása és a napali üdvözlések. A tanárok annyival inkább eltiltották, mert addig is elitették.²

17. Tanulók segélyezése, bentlakás, élelmezés.

A tanuló ifjúság számára begyűlt adományok kezelése Debrecenben 1792-ig a senior kezében volt. Ekkor szüntették meg a senior pénztárnoki tisztét, külön pénztárnoki állást szervezván. Azomban különösen a jótétemények osztogatására már a XVII. század közepe óta nagy be-

¹ Tóth S. Ad. I f. 61. l. — ² Tanárkari j. k. 1755 dec. 13.

follyást gyakorolt a senatus-scholasticus, a jótéteményeket ez ítélte oda a tanulóknak. Ebben pedig a Caetus hivatalnokai mellett a professorok, a városi tanács tagjai s néha a predikátorok is jelen voltak. A pénznek a deákok közt való szétoztásába több hiba csuszott be. Régi szokás volt, hogy a büntetéspénzből két deák kapott 5 frtot, ezt azonban a hivatalnokok a maguk javára megtoldották. Ezért 1761-ben a sedesscholasticában elhatározták, hogy a senior és contrascriba a canicularis divisio után titulo honorarii 1—1 körmőci aranyat kapjon. Vigyázni kell, hogy a tisztviselők többet ne kapjanak, mint amennyi éveik arányában őket megilleti.¹

Az ifjúság pénzbevételei voltak e korban: 1. A debreceni városi tanács küldött néha bizonyos összeget. Így 1755-ben 50 rhénes frtot adott „famulis studiosorum vulgo mendicantibus vocatis“, hogy az köztük kiosztassék.² 2. A temetési díjakat különféle célokra használták Debrecenben. A professorok 1756-ban a kántor gyermekekről (pueri cantores) elhatározták, hogy nem szabad némelyeket egész éven át alkalmazni, hanem a köztanítók esetről-esetre kilencet jelöljenek ki osztályukból és tanítsák a gyermekeket, hogy templomban és temetéseknél mit énekeljenek. A temetési pénzt közcélra kell fordítani, csak a temetésen jelenlevők kapjanak 1—1 garast, a többit a senior őrzi a klasszisok felügyelőjének ellenőrzése mellett. Ebből vesznek közcélra pl. térképeket, vagy ami a klasszisokban szükséges.³ *Böszörményben* 1739-ben predikációs temetéstől 8, énekszóstól 4 polturát kaptak a gyermekek. *Mezőtúron* 1758-ig a deákok a temetésért semmit se kaptak, ekkor rendeltek minden deáknak a temetésért 1—1 pár csizmát, vagy 8 márványt. *Nagykőrösön* csak a jótéteményesek tartoztak temetésre járni. A chorus 1778-ben kapott a temetésért 24, 1785-ben pedig 22 frtot. Az 1693. évi törvény szerint temetésre az egész társaság menjen, játszás és lárma nélkül kettesével haladjanak. A senior d. e. 10 és d. u. 2 órakerendeli ki őket. *Szatmáron* 1610-ben „mivel Isten gondviseléséből a tanuló ifjúságot megsaporította“, az ifjúság kérésére rendelkeztek, hogy predikációs halottól 48, a második klasszistól 32, egy klasszistól meg 16 dénárt fizessenek, melyeknek fele a mesteré. *Hódmezővásárhelyen* az 1724. évi törvény részletesen szól a temetési rendről. Egy 1747. évi határozat szerint, aki andalog és nem énekel, egyszer, ha nevetgél kétszer, ha pedig meg nem jelenik, vagy más nem küld maga helyett, háromszor megy ingyen temetni. Aki temetés után az iskolába vissza nem tér, vagy az uton pipára gyújt, egy napi áristommal és vesszővel büntetendő. 3. A *kántorság* Szatmáron 1623-ig az idősebb deákok kötelessége volt, kik három havonként felváltva 4—4 frt díjért teljesítették. 4. A *kántálásból* Debrecenben 1758-ban 111 frt 74 d. volt a bevétel, mit a deákok közt szétoztottak. A helytartó tanácsnak 1755. évi tilalma dacára a kántálás tovább folyt. *Nagykőrösön* 1626-tól fogva ünnepek alkalmával külön is kaptak 1—2 tallért a városi pénztárból; bíró tételkor, papok beiktatása és céhbeli vendégségek alkalmával a város cassájából kaptak valamit. A három sátoros ünnepen és Szent György napkor nemcsak a kántálók, hanem a mendicansok is kaptak 3—50 dénárt. *Böszörményben* 1739-ben a deákoknak kántálás, név- és ünnepnapki köszöntésekből volt bevételek. *Hódmezővásárhelyen* 1725-ben Szent Demeter ünnepén bárány kántálás volt, továbbá gabona collecta, melyet a deákok házanként gyűjtöttek. A *borkántálás* a kiváló szőlőtermő helyeken folyt. Ezeket

¹ Tanárkari j. k. 1760 okt. 4. — ² U. o. 1755 dec. — ³ U. o. 1756 febr. 7.

már más helyen felsoroltuk. A debreceni iskola bizonyos előjogokat biztosított magának, hogy bizonyos helyekre csak ő küldhessen borkántálásra deákokat. A bihari szőlőhegyek falusi biráinak 1744-ben megírták, hogy a szathmári és németi ifjakat borkoldulásra oda ne engedjék. *Diószegen* a szüretkor kántált bor egy részét a deákok kapták. 5. *Canicularis alamizsna* beszédésére a XVIII. század közepén *Debrecenből* körülbelül 14 deákot küldtek az ország különböző részeire. Ahova érkeztek, alkalom adtán predikáltak s az iskolai törvények a kellő komolyságot ajánlják a figyelmezőkbe. Ezt a kormány, mint láttuk, a XVIII. században több ízben megtiltotta. A canicularis supplicatióból 1758-ban bevett 1598 frt 36 dénárból 1034 frt 36 dénárt 298 tanuló közt úgy osztották el, hogy a félévesek egy részt kaptak, a másfélévesek 3, 2 $\frac{1}{2}$ évesek 5, a 3 $\frac{1}{2}$ évesek 5, a többi évesek 2—2 résszel többet kaptak, a 11 $\frac{1}{2}$ évesek 23 részt. A felosztás után maradt összeget a cassa publicába tették.² A pénzfelosztás ellenőrzésére a tiszántuli egyházkerület 1785-ben elrendelte, hogy a deákok számára gyűlt alamizsnát a helyi kurátor felügyelete alatt kell elosztani. *Nagyszalontán* az 1732. évi törvény szerint a Caetus cassáját a senior őrzi s a begyűlt pénz érdem szerint adja ki. 6. A *könyvsegély* olyanformán volt szokásban Debrecenben, hogy a kollégium költségén megvett könyveket mérsékelt díjért használatra kiadták. 7. Az ünnepi *legatiók* allandó jövedelmi forrásai voltak a deákoknak. A helytartótanács 1760-ban megtiltotta, mire az egyházkerületi gyűlés elhatározta, hogy mivel a debreceni főiskolai togátus ifjak legatióba való járása, segélygyűjtése és predikálása emlékezetet meghaladó idő óta gyakorlatban van, a legatióba menés megengedéséért a királyhoz folyamodnak s az egyházkerületi pénztárból az agens számára 50 aranyat utaltak ki „az ügy előmozdítására”.³ A gyarló közlekedési viszonyok miatt a legátusok utazása nehéz feladat volt. Legtöbbszörben gyalog mentek s ha rossz utak voltak, néha már dec. 15-ike előtt elbocsátották őket a kollégiumból s megesett, hogy jan. első napjaiban a tanítást nem lehetett megkezdeni, mivel a tanulók nagyrésze még nem érkezett vissza. *Szathmáron* és *Nagykőrösön* is említenek legációt, bár valószínű, hogy segélykérés volt a célja. Az ünnepi és canicularis legáció elhanyagolásáért kiszabott büntetés erre vall. Körülbelül 30 egyházas és 6 erdélyi mágnást kerestek fel a szathmári legátusok. 8. E korban *osztóndijak* keletkeztek Debrecenben. Nagyobbak voltak a Borotvás, Halász Imre és Kenessey István alapítványai. A párticulákban legtöbb adomány folyt be *Nagykőrösön*, de ezen adományokat „az oskolának, az iskola céljaira, az iskola boldogítására önként, keresztyéni szeretetből” adták, tehát nem volt céljuk határozottan megjelölve.

A *tanulók lakását* Debrecenben a kollégium udvarán levő „házakban” jelölték ki. Gyarló állapotban voltak ezek, mert fentartásukra és újjáépítésükre megfelelő alap nem volt. Ezért 1754-ben elhatározták a professorok, hogy a deákok valamit contribuáljanak azok fentartására, hogy a házakban ejtett romlásokat azokból kijavítsák.⁴ A deákoknak szobákban való elosztása szorososan összefüggött az étellemezéssel, külön laktak a quadrán élők, külön az expectánsok, alumnusok, sellisták. A kollégiumban 355 deák volt a XVIII. század második felében elhelyezve. Az alumnaeumot és paedagógiumot contuberniumnak nevezték.⁵ Az 1657. évi törvényből rendes ebédre és vacsorára következtethetünk (prandium commune scholasticum et coena). Az étkezést imával kezdték,

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1744. évi 7. p. — ² U. o. — ³ Tóth S. Ad. II. f. 57. l. — ⁴ Tanárkari j. k. 1754. nov. 13. — ⁵ U. o. 1803. jan.

valamelyik tanuló meg a szentírásból olvasott fel egy fejezetet. Hangsúlyozza a törvény, hogy az ételből szerényen és illedelmesen vegyenek és latinul tisztességesen beszéljenek. A magántanítás fejében járt élelmezést úgy rendezték el, hogy a legkitünőbb felsőbb tanulók kaptak 3 cibistát, 8 nummistát, 1 pánistát, 1 lótot és 2—3 grátistát. Akinek pánistája nem volt, a szolgatanulókkal együtt kapott a kollégiumtól cipót. Élelmezési módok voltak: 1. A paedagogium abban állott, hogy 9-en laktak együtt, ezek közül heten a hét egy-egy napján délben 2, este egy fazék ételt és egy fehér kenyeret adtak a közös étkezéshez. A nyolcadik (senior vagy contrascriba, vagy esküdt deák) az ebédhez és vacsorához pecsenyét adott. A kilencedik naponként leves, hideg hus és mártásról gondoskodott. A paedagogiumban megmaradt ételen egy-egy szolgatanuló élt. 2. A kettős quadra 7 tagból állott, ezek közül mindenik hetenként egy nap délben és este egy fazék ételt adott, két szolgatanuló volt mellettök, kenyeret a kollégiumtól kaptak. 3. Alumnaeum. Egy Caetusban heten voltak elhelyezve, számukra a coqua főzött s mivel az étel minősége napról-napra egy volt, a deákok sempernek hívták. Az alumnusok célszerűbb ellátását 1750-ben a professorok tanácskozás tárgyává tették, külső férfiak bevonásával s a senior és provisorok számára utasítást készítettek. Az alumnusok, coqua és pistrix felügyelőjévé 1753-ban egyik professort tették.² A coquát a professorok a helyi gondnok jelenlétében választották az „ancillák” közül.³ Szokás volt, hogy az egyházközségek a maguk fiai számára, vagy patronusok egyes tanulók segítésére az alumnaeum díját befizették. Az egész évi díj 1763-ig 12 rhénes frt volt. Ekkor azomban a drágaságra hivatkozván, a professorok a patronusokat és külsőket, kik alumnaeumon tartanak deákokat, 18 rhénes frtnak a dispensátor pénztárába való fizetésére kötelezték. Már eddig is a debreceni eklézsia fizette a különbséget. A hus fontja 2 kr. lévén, csak a husra elment havonta az 1 rh. frt.⁴ Az alumnusok jelentékeny részének díját a debreceni eklézsia fedezte, 1784-ben 50 alumnus számára 40—40 magyar frtot adott.⁵ A Kenessei alapítvány alumnusainak élelmezése 1744-ben személyenként 50 magyar frtba került, felügyelőjükül egy professort rendeltek. Ezen alapítványra évenként exspectánst is jelöltek ki, 1772-ben a Kenessei alumnusokat gazdáknak adták ki tartás végett.⁶ 4. Az exspectánsok gyengébb tanulók voltak, kiknek tanítványuk nem volt, coquiát élveztek, a kollégiumban kenyeret és lakást kaptak. A kollégium melletti fűvészkertben volt a főzőház és sütőház, ott lakott a szakácsnő (coqua) és a sütő (pistrix). Ivóvizet a város hordatott. A kenyérnek való lisztet a város öröltette meg és szállította be. A „brugónak” nevezett cipókat a praebitor osztotta szét. Az élelmiszerek egyrészét úgy állították elő, hogy a deákok évenként felkeresték a debreceni polgárok házeit pénz és terménybeli adományok átvétele végett. De felkerestek más egyházakat és patronusokat is. Az így begyűlt ételmet az ifjuság kebeléből választott gazda kezelte és adta át a coquának és pistrixnek. A főzéshez fát a városi gazdától kaptak. Századokon át követett szokása szerint 23 helybeli céh 1741-ben 275 frt 78 krral járult a deákok élelmezéséhez. *Nagykállón* a rektornak a tanításban segédkező deák ifjak az egyház épületében lakást, coquiát és némi fizetést kaptak. Urvacora alkalmával a publicatio jövedelme övék volt, ünnepi és buzakántálás, a harangozásért, predikációs halottól

¹ Tanárkari j. k. 1750 jan. 6. — ² U. o. 1753 jun. — ³ U. o. 1758 dec. 22. — ⁴ U. o. 1763 jan. 17. — ⁵ U. o. 1784 jan. — ⁶ Debr. egyh. t. j. k. 1744. évi 5. p., 1751. évi 22., 1751 27., 1753. évi 4. p. és 1772 évi 420. és 424. p.

60 dénárt kaptak, énekszóstól pedig a harangok rendi szerint.¹ *Karcagon* az olyan deákok, kiket az egyház mint alumnus deákokat tartott, mint preceptorok két évig tartoztak tanítani s addig bizonyítványt sem kaptak, hogy felsőbb tanulmányokra mehessenek. Az iskola épületében ugy az alumnusok, mint a preceptorok lakást, fűtést, világítást kaptak, buza és borosztalék, temetés, lakoma és ünnepi cantátiók jövedelme övék volt, coquiát házsorjában kaptak. A preceptorok promotio alkalmával a gyermekek szüleitől ajándékot, 40 krt vagy 1 frtot, a vidékiektől meg tandijat kaptak. *Kecskeméten* a legrégibb idők óta 30—40 lakos főzött a deákoknak. A coquus előző nap megjelent a főzésre kijelölt háznál s ezzel a köszöntéssel: „Az oskolában tanulók több kegyes jóltevők között általam megkeresték az érdemes házat, hogy holnap délben, vagy estére szokott eledelbeli jótéteményt megkaphatnák“. A kapott eledelt pedig következőleg köszönték meg: „Mi mindnyájan köszönjük a jótéteményt, az Isten pedig tartsa fenn a maga áldását ezen az érdemes házon“. *Kunszentmiklóson* az iskolai felügyelőség a rektort 1785-ben a coquia megfogyatkozása miatt 40 rhénes frttal és négy pesti mérő liszttel kárpótolta, a többiek számára továbbra is meghagyván a coquiát. *Nagykőrösön* az 1693. évi törvény szerint az ebédre és vacsorára összegyűlt ételeket meg kell áldani, hálát kell adni az elvettekért és latin beszédben gyönyörködjenek az ebéd alatt. Senki se lépjen be a Caetus házába az ételek válogatása végett, hogy a seniort, vagy a contrascribát rendretasítással bosszantsa. *Mezőtúron* a bentlakó és a temetésnél segédkező deákoknak házsorjában főztek, 1750 körül 10—11 ilyen alumnus volt. *Nánáson* már 1720-ban meg volt a coquia. A consistorium 1775-ben elismerte, hogy az oskolabeli tanuló és tanító deák számára a lakosok nem igen akarnak főzni és a mellett sok fogyatkozások van, ezért a deákok jobb móddal való tartására fundust kerestek, amint később meg is találták, de a nemes tanács hire nélkül határozatot nem hoztak. *Szathmáron* 1753-ig a coquia minden városi polgárra tizszer került évenként. Hetenkét egyszer (szombaton) övék volt a város vizimalmainak vámjövedelme. Mivel a szombati nap jövedelme a legnagyobb volt, átlag ebből 500 köből terményt kaptak évente. A város e jótéteményt később heti 6 véka buza és gabonával váltotta meg. Néha a vidéki nemesség kenyérral látta el a tanulókat. Ha a közkonyha nem volt jó, akkor coquiát kértek, de a polgárság meg viszont a coquia terhétől igyekezett megszabadulni. A tanulók ételmezésére fordították a szent Bursa bevételeit és bizonyos pium legatumokat, melyeknek összege 1753-ig 5697 magyar frt volt. Volt a Caetusnak egy faluja 56 jobbággal, földekkel és vizi malommal, 5 háztelekkel, kertekkel, rétekkel, erdővel. *Hódmezővásárhelyen* a preceptorok és deákok az iskolában 3—4 szobában laktak, fűtésről az egyház, világításról magok gondoskodtak, coquiát élveztek, vacsorát 1796-ig nem kaptak. Minden szobában volt a deákok mellett 1—3 mendicáns, kik a szobát takarították, fűtötték, a nagyobbak ruháit takarították, a termeket seperték, az ételt nagy rézkondérban hordták fel s abból kaptak. Mint láttuk, még Debrecenből is jöttek ide deákok a jótétemények élvezésére. A helytartótanács 1770-ben eltiltotta a coquiát a nép terhén való könnyítés ürügye alatt és 12 frt birsággal fenyegette azt, aki a deákoknak főzni mer. Ekkor tőkegyűjtéssel akarták az ételmezést biztosítani, hogy a gyermekek ne éhezzenek, mint a coquia mellett, de a tilalom eredményre nem vezetvén, a tőkegyűjtést abba hagyták.

¹ Görömbej i. m. 43. és 142. l.

III. korszak.

1. Közállapotok.

Az 1790—91. évi országgyűlés a protestánsok vallásügyi sérelmeit orvosolta s ezáltal a református iskolák fejlődését megkönnyítette. A XXVI. t.-c. kimondta, hogy a protestánsok alsóbb és felsőbb iskolákat állíthatnak, azokba tanárokat és tanítókat hívhatnak, számukat emelhetik, vagy csökkenthetik, azoknak igazgatóit és felügyelőit saját kebelökből választhatják, a tantervet és tanítás módszerét maguk állapíthatják meg. A szépen megindult fejlődést a kormány aprólékos akadékoskodással nehezítette meg. A helytartó tanács 1797-ben két katolikus vallású tanuló befogadása miatt tiltó rendeletet intézett a debreceni kollégium előjáróihoz s ugyanazon évben elrendelte, hogy mivel ugy értesült, hogy a tanulók otthon káros (forradalmi) könyveket olvasnak, a professorok a tanulók szállását többször látogassák meg s a veszedelmes irányú könyveket szedjék össze. A professorok kénytelenségből elrendelték a tanulók szállásának megvizsgálását, de természetesen semmi forradalmi könyv elő nem került.¹ Jól esik olvasni e korból, midőn református iskoláinkat a kormány gyanus szemmel nézte s a magyarság erejének gyarapodásától állandóan félt, hogy a magyarság ügyének és a debreceni kollégium professorainak őszinte tisztelője az uralkodóház tagjai közt is volt. József nádor 1805 jul. 15-én Máramaros felé utazván, meglátogatta a kollégiumot. A nádort megérkezése után a predikátorok és professorok üdvözlővén, kérték, hogy tekintse meg a kollégiumot, mire a főherceg ezt mondta: Plane hoc habeo maximum propositum. Majd a főgondnok a professorokat egyenként bemutatván, a nádor kérdezte: Quis est Budai? A főgondnok azt felelvén, hogy Budai Erdélyben van, így szólt a nádor: Illum voluissem videre, est enim ille ubique natus? Délután a nádort az ifjuság vivát kiáltással fogadta a kollégiumban, a bibliothéka ajtajában pedig Szilágyi Gábor professor átnyújtotta rövid latin beszéd kíséretében a deákok által készített és kinyomtatott üdvözlő verseket, a deákok pedig a bibliotheka melletti szobában „hármónice énekeltek“.² Nem nyerte meg ennyire a professorok tetszését az 1807-ben Debrecenen keresztül utazó Károly főherceg, ki meglátogatta ugyan a kollégiumot, latin versekkel is üdvözölte az ifjuság, de zokon vették a professorok, hogy első audienciát a katolikus klérusnak adott. A rektornak pedig illedelmesen meg kellett köszönni, hogy a főherceg „oskolánkhoz leereszkedett“. A főherceg csak azzal viszonzta a professorok előzékenységét, hogy az ifjuságnak a haza dicsőre és hasznára való nevelését kötötte szívékre.³ Külömben ezután is több keresztül utazó főherceg felkereste Debrecent és a kollégiumot, utoljára 1847-ben István főherceg helytartó.⁴

A kormány 1827-ig semmit se tett a tanügy fejlesztésére. Az ekkor megindult országgyűlési viták is csak arra vezettek, hogy munkálatok készültek. Az 1832—6. évi országgyűlés a tanítók anyagi helyzetén akart javítani és új iskolák felállítását sürgette, de a kormány kijelentette, hogy ő fog gondoskodni az iskolákról. Azonban még sem tett semmit,

¹ Tanárkari j. k. 1798 jan. — ² U. o. 1805. jul. 14. — ³ Tanárkari j. k. 1807 máj. 4. — ⁴ U. o. 1847. évi 1348. p.

miből a nemzet lassanként azt a gyanút merítette, hogy a kormány szándékosan akarja a nemzetet tudatlanságban tartani. Deák Ferenc is meg volt győződve, hogy a kormány fél hazánk fejlődésétől, azért akarja elnyomni, tanácsolta tehát, hogy a nemzet csak magában bizzék. Az 1839—40. évi országgyűlés a közép és felsőbb iskolákban a magyar nyelv behatóbb tanítását rendelte el s a népnevelés ügyét a főrendiházi ellenzék is fölvette programjába. Az 1844. évi országgyűlés kimondta, hogy az ország határain belül csak a magyar lehet az oktatás nyelve. Majd a kormány is kénytelen lévén a reformok terére lépni, Apponyi György kancellár 1844-ben *Systema scholarum elementarium* címen új tanrendszert dolgozott ki, mely 1846 végén megjelent. Ebben nagy sérelem volt azon intézkedés, hogy a felügyeletet a püspökökre bízta, kik a felügyeletet olyan erőszakosan kezdték gyakorolni, hogy a protestánsok ellenszegülését vonta maga után. Eltekintve némely kedvezőtlen körülménytől, a debreceni kollégium fejlődése sok irányban észlelhető. Az előző korban fenálló négy tanszékhez nyolc új tanszék felállítása járult. A pártikulákban szaporították a tanerőket. Megkezdődött úgy az anyaiskolák, mint a pártikulák közt a nemes verseny. Jellemző, hogy a sárospataki iskola professorai 1810-ben aggodalmasan kérdezték a tiszántuli ref. egyházkerülettől, hogy igaz-e az a hír, mely szerint a kollégiumot akadémiává akarják tenni, mert ez a protestáns jogok megsértése volna. Erre az egyházkerület megnyugtatólag válaszolta, hogy nem teszik, mert ez „fényes árnyék után való kapkodás volna”.¹

Bár enyhébb alakban, a katolikus vallás érdekében a zaklatás meg-megújult. Az esperesek panaszolták 1792-ben, hogy a plébánosok követelik a predikátoroktól a lelkek számának bejelentését, az egyházkerület utasította a lelkészeket, hogy e rendeleteknek ne engedelmessékedjenek.² A helytartó tanács 1798-ban elrendelte, hogy ahol katolikus iskola van, a protestáns iskolákba nem szabad befogadni a katolikus gyermekeket, ha pedig katolikus iskolák hiányában mégis befogadják őket, idegen vallásra ne tanítsák azokat, s minden egyes esetet a katolikus papoknak kell bejelenteni. Ezen rendelet értelmében a kunsági egyházmegye 1800-ban a lelkészeknek utasításul adta, hogy csak bizonyos feltételek mellett szabad katolikus gyermekeket a református iskolába befogadni.³ *Kunszentmiklóson* a helytartó tanács 1794-ben a római és görög kath. vallású gyermekek befogadását a plébános engedelmétől tette függővé, 1835-ben pedig követelte, hogy a gymnasium igazgatója félévi jelentésében ne csak a tanulók vallástani osztályával számoljon be, hanem arról is, hogy a katolikus gyakorlatokat végezték-e s erről a katolikus pap bizonyítványa is melléklendő. Ilyen bizonyítványt 1839—40-ben csakugyan állított ki a plébános. A helytartó tanács 1841-iki rendelete ellenére az egyházkerület kimondta, hogy a kath. tanulókat a ref. iskolákból nem lehet kitiltani, mert a vallástantól ugyanis kath. pap tanítja őket. Az 1843-ik évben e határozat alapján az 5 római kath. tanulót felvevő iskolai előjáróságot a kath. vallású szülék nyilatkozata mentette ki, akik bizonyították, hogy az iskola előjárói fiaik befogadásáért nem feddést, hanem hálát érdemelnek.

Az 1825. évi országgyűléssel politikai téren megindult nemzeti felbuzdulás és a szabadabb szellem a debreceni kollégiumot sem hagyta érintetlenül. Az ifjúság élete 1830 óta észrevehetően átalakul, az ifjúság olvasó társulatot alakít, szépirodalmi lapot szerkeszt s az iskolai törvé-

¹ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1810. évi 98. p. — ² U. o. 1792 okt. 17. p. — ³ Kö-rösladányi iskolai protocollumban.

nyek szigorú szelleme a maga merevségéből igen sokat enged. Érdekes figyelemmel kíséreni a tanárkari határozatokban megnyilatkozó ama szellemet, mely a negyvennyolcadiki nagy események előestéjén úgy a tanári kart, mint az ifjúságot úgy tünteti fel, hogy a nemzet békés átalakulásának nagy munkájából a maguk részét ki akarják venni. Különösen az 1840 után alkotott tantervek és iskolai törvények mind az akkor hangoztatott politikai szabadság eszméjének erős hatását mutatják. S már 1848 elején az ifjúság érzi, hogy a hazának szüksége lesz az ő karjára! A jogász ifjúság 1848 május 17-én kérte a tanári kart, hogy az egyháztörténet hallgatása alól mentse fel őket. A tanári kar felmenti őket annyival inkább, mert az ifjúság a jelen zavaros körülmények közt katonai gyakorlatokat tart. Május 25-én már azért folya-modik az ifjúság, hogy az iskolai évet a pünkösdi ünnepek előtt végezzék be. Ekkor „a tanári kar gondolóra vevén, hogy a jelen zavargós és forradalmi világban a tanuló ifjúság kellő nyugalommal nem szentelheti magát a tudományoknak, másrésről azt is tekintetbe vevén, hogy a szülék gyermekeiket ily viharos körülmények közt legörömostebb látandják a magok körében“, elhatározva, hogy ezt a kérelmet pártolni fogja az egyházkerületi elnökségnél. Az iskolát május 31-ikén csakugyan bezárták.¹

A tanárkari jegyzőkönyvek ettől fogva az ifjúságról nem beszélnek addig, míg a nemzeti küzdelem le nem zajlott. Mikor a jegyzőkönyvek ismét megszólalnak, legtöbbit a felsőbb rendeletek végrehajtásáról beszélnek. Az ifjúság igen nagy része részt vett a szabadságharcban. Ezért felsőbb rendeletek értelmében a kollégiumban megjelent ifjaktól meg kellett kérdezni, hogy voltak-e honvédek és van-e elbocsátó levelök. Az 1849. év végén megjelent ifjak közt 13 vallotta be, hogy volt honvéd s közülök 9-nek nem volt elbocsátó levele és így ki kellett őket szolgálatni. Még 1850 elején is szállingóztak az ifjak vissza a kollégiumba, mintegy huszan, legtöbben elbocsátó levél nélkül.² A szabadságharc leveretése után a debreceni kollégiumban a szabadabb eszmék és nemzeti szellem hatása alatt létre jött változások egyszerre megsemmisültek, egyelőre az iskolai törvények régi lábra állítása, majd pedig idegen szellemű intézkedések befogadása vágta utját a nemzeti és szabad irányu fejlődésnek.

2. A pártikulák és iskolamesterségek.

A pártikulákat e korban tanterv és egyházkerületi intézkedések utasították a debreceni tanításmód követésére. Az álmosdi literária deputáció 1804. évi munkálata mondja: „Mindezen tudományok a külső iskolákban is ugyanazon renddel s ugyanazon könyvek szerint tanítódjanak“. ³ A dunántuli egyházkerülettel ez irányban kölesönös megállapodás jött létre 1821-ben, mikor a tiszántuli egyházkerület elrendelte a dunántuli egyházkerület kérésére, hogy a debreceni kollégiumból a dunántuli egyházakba menő ifjak reversálisába beleteendő, hogy az ottani tanítás rendjéhez alkalmazkodjanak, viszont, akik a dunántuli superintendentiából tiszántuli egyházakba jönnek, az itteni tanításrend követésére kötelezzék magokat.⁴ A professorok 1828-ban a „subscriptionális censura“ alkalmával észrevévén, hogy a *kunszentmiklósi, mezőturi, kecskeméti és zilahi* iskolákban a görög nyelvet, a *kállói*-ban a német

¹ Tanárkari j. k. 1848. évi 1623, 1632. p. — ² U. o. 1849. évi 21. p. — ³ Tanárkari j. k. 1804 dec. — ⁴ U. o. 1821 szept. 30.

nyelvet, a *szathmári* és *szoboszlói* iskolában se a görög, se a német nyelvet nem tanítják, megírták az említett iskolák előjáróinak, hogy ezen fogyatkozásokat pótolják s hogy a tanulók a debreceni tanításmóddhoz szabhassák magukat, mindenkinek megküldendő a tanterv.¹ A pártikulák megállapításánál e korban főforrás a debreceni főiskolai levéltárban levő „Rektóriák betürendbe szedett lajstroma” 1814-ből. E forrást alább zárjelbe tett „1^a betüvel jelzem. E lajstromban deákiskolák és elemi iskolák együtt vannak felsorolva, bizonyosan azért, mert még e korban, mint több adatból látni fogjuk, a latin tudományok tanítása kisebb helyeken is szokásban volt. Pártikulák voltak: *Bagos* (1). *Balkány* (1). *Bárádon* egy iskolamester és egy preceptor deákokat is tanított.² *Berettyóújfaluban* az esperesi vizitáció 1800-ban a deák nyelvben kevés előmenetelt talált, a preceptort utasította, hogy értelmesen olvastasson, számtant és földrajzot tanítson. A mesternek 58, egyik preceptornak 82, másiknak 152 tanítványa volt.³ *Felsőbánya* és *Nagybánya* (1) *Nagybajomban* 1800-ban az esperesi vizitáció a rektor mellett egy preceptort talált, kifogásolta, hogy a rektor tanítványai földrajzot nem tudnak.⁴ *Békésen* (1) a XIX. század elején virágzó iskola volt, a század második és harmadik évtizedében az egyház kebelében duló viszályok nehezítették meg fejlődését. De 1838-ban új iskolaépület emelésére és a rektori hivatal állandóvá tételére irányuló törekvés jelezte, hogy az iskola újból virágozni fog. Új korszakot nyitott meg az 1839-ben állását elfoglaló Hajnal Abel professor. Míg az 1824—31-ig terjedő időben csak egy izben volt meg a harmadik grammatika tanfolyam, addig már 1840-ben a syntactikai osztály is meg volt. Ettől fogva reál-gymnasium jellegű iskola volt, 1847-ben pedig a gymnasiumi rangot nyerte el. *Bihar* (1), *Hajduböszörménybe* (1) a grammatisták és quarták tanítására 1804-ben correctort kértek Debrecenből, de a szünidő miatt vállalkozó nem akadt, mire a professorok megjegyezték: „Az iskola mesterek designálása, mely alkalmatlansággal és kedvetlenséggel járó foglalatossága legyen a professori hivatalnak, csak ebből is, ami ezen gyűlésünkben esett, láthatni.”⁵ *Csatár* és *Csenger* (1). *Derecskén* (1) 1800-ban egy mester és egy preceptor tanította a deákokat az esperesi vizitáció adatai szerint.⁶ *Diószegen* (1) a presbiterium 1813-ban kijelentette, hogy ott gymnasium nincsen, hanem csak pártikula van. E pártikula azonban a gymnasiumnak megfelelő hat osztályú deákiskola volt.⁷ *Tiszadob* (1) deákiskolájában az esperesi vizitáció 1800-ban egy mester mellett preceptort talált.⁸ *Érsemjén* és *Ujfehértó* (1). *Földesen* (1) 1800-ban az esperesi vizitáció a rektornak 65, a preceptornak pedig 75 tanítványát talált.⁹ *Tiszafüreden* (1) 1800-ban az esperesi vizitáció kifogásolta, hogy kevesen tanulják a deák nyelvet, az alsóbb osztályokat preceptor tanította.¹⁰ *Gyoma* (1), *Hadház* (1), *Hajdunánáson* (1) 1800-ban az esperesi vizitáció a rektor mellett több preceptort talált.¹¹ Hatosztályú volt rendszeren, de a két felső osztályt évenként felváltva tanították, 1843—4-től 3 évig mindenik osztály meg volt, de azután ismét cserélgették az osztályokat. *Halas* a debreceni kollégiumban 1793-ban egy alumnusért fizetett.¹² *Nagyharsány* (1), *Nagykálló* (1) iskoláját 1849 után is fenakarta tartani, de a követelményeknek meg nem felelően, felső, közép és alsó fiúiskola néven szervezték, középiskolai jellegét elvesztette.¹³

¹ Tanárkari j. k. 1828 nov. 3 — ² Debr. tr. v. l. 483. l. — ³ U. o. 485. l. — ⁴ U. o. 484. l. — ⁵ Tanárkari j. k. 1804 okt. 7. — ⁶ Debr. tr. v. l. 488. l. — ⁷ Molnár J. A. diószegi r. egyh. t. 260. l. — ⁸ Debr. tr. v. l. 493. l. — ⁹ U. o. 480. l. — ¹⁰ U. o. 477. l. — ¹¹ U. o. 489. l. — ¹² Debr. tanárkari j. k. 1793 máj. — ¹³ Görömbei i. m. 149. l.

Karcag és *Nagykereki* (1), *Kisujszálláson* (1) a humanitás klassziszait is tanították, tehát gymnasium jellege volt. *Kőrös* és *Kecskemét* már e korban külön főiskola jellegét nyervén, az 1814. évi lajstromban nincsenek felsorolva a pártikulák közt, épen ezért e korban ezen intézetekről nem szólunk. Lyceumi rang és az egyházkerületi főiskola címéért hosszú versengés folyt e két intézet közt, mely 1828—1843-ig elhuzódott, míg végre is Kecskemét nyerte el a lyceumi rangot s rövid ideig theologiai intézete is volt, jogakadémiája ma is meg van. *Kunszentmiklóson* 1814-ben a professor mellé correctort és tógátus deákokból kikerült preceptorokat állítottak s az egyházmegye ez iskolának a lyceumi rangot a legnagyobb készséggel megadta. *Kabán* (1) 1800-ban két iskola mester és két preceptor tanított. A fiúiskolába 226, a két preceptor elibe 88 gyermek járt az esperesi jelentés szerint.¹ *Komáromba* a rektoriák 1814. évi lajstroma szerint rektort és correctort vittek Debrecenből. *Konyáron* (1) 1800-ban az esperesi jelentés szerint rektor és preceptor tanította a deákiskola növendékeit.² *Kőrösladányon* többször idézett Oskolai protocollumának és az 1814. évi lajstrom tanúsága szerint állandóan volt deákiskola. *Tiszalőkön* az 1814. évi lajstrom szerint deák iskola volt, 1800-ban a deák nyelvet elhanyagoló mestert az esperes megintette.³ *Nagyszalonta* a lajstrom szerint pártikula volt, ugyszintén *Nagykunmadaras*. *Mezőturra* az 1814. évi lajstrom szerint rektort és correctort vittek Debrecenből. Magyar, vagy nemzeti iskolát állítottak fel 1796-ban, de ez meg nem felelvén a várakozásnak, 1801-ben eltörölték s ettől fogva rektorokat és correctorokat alkalmazván, ismét gymnasium jellegű iskolává lett. A kőrösi és kecskeméti iskolák versenyéhez hasonló verseny keletkezett 1845-ben a turkevei egyházmegyében azon felvetett eszmével kapcsolatban, hogy az egyházmegye pártikuláit egyesült erővel központi iskolává kellene alakítani. E kérdés véleményezés végett a a kisujszállási és mezőturi iskolák fentartóihoz tétetvén, mindenik magának követelte a központi iskolát. A kérdést az 1848-iki események miatt nem tudták eldönteni. *Mohács* (1), *Makó* gymnasiumának történetében 1784—1804-ig szebb korszak volt, melynek teremtője Orbán József volt „egy kis nyomorult pupos hátu, de szép tudományu s angyali erkölcsü ember, ki e gymnasium alapját megvetette s reá nézve epochát csinált“. Az iskolát rossz állapotban találván, azon kezdte, hogy a declinistákat és comparistákat nagy fáradsággal tovább vitte. Világos előadásaival és kitartásával rhetorokat is képezett. Sajnos, két év mulva 1786-ban meghalt. Méltó utóda, Berei István kezdete, hogy a „pártikulisták“ segítségével tanította az alsóbb klassziszokat, maga a rektor pedig a preceptorokat is oktatta a reggeli tanítás előtt, délben és az esti tanóra után. Így 1788-ban teljes gymnasiummá lett, honnan akadémiára is mehettek. Bereit 1798-ban sikertelenül akarták állandó professornak megnyerni. Utódai, Szücs József, Lugosi József (a debreceni tanár Lugosi atyja) alatt az iskola virágzott. Ezután 1804-től fogva gyorsan hanyatlott. Még egyszer 1834-től fogva Hajnal Abel 5 évig tartó professorkodása alatt felvirágoztatta, a tanulók ismét akadémiai pályára mentek innen. Két évig minden gymn. osztályt maga tanított, majd correctort alkalmaztak mellé. Makó és Békés vetekedve igyekeztek megnyerni Hajnalt iskolájuknak, végre is Békés nyerte meg e jeles erőt 1839-ben iskolája számára. Ezután ismét hanyatlott az iskola megfelelő tanerők hiányában.⁴ *Nádudvaron* (1) 1800-ban az oskolamester mellett

¹ Debr. tr. v. l. 479. l. — ² U. o. 488. l. — ³ U. o. 492. l. — ⁴ Csécsi Miklós ref. lelkész közlése.

2 preceptor tanított, a mesternek 39, a preceptoroknak 142 tanítványuk volt.¹ *Nagykárolyon* 1790 óta állandóan volt deákiskola. *Ócsödön* az egyház jegyzőkönyveinek a tananyagra vonatkozó adatai 1811-től fogva bizonyítják, hogy pártikula volt,² az 1814. évi lajstrom is említi. *Püspöki* (1), *Püspökladányon* (1) 1800-ban az oskolamesternek 64, a preceptor-nak 82 tanítványa volt az esperesi jelentés szerint.³ *Szentmihály* (1), *Szalacs* (1), *Szabadszállásra* az 1814. évi lajstrom szerint rektort és correctort vittek Debrecenből. Ugyanez van feljegyezve említett lajstrom-ban *Szentesről*, *Szathmárnak* és *Németinek* külön pártikulája volt néha e korban is. A *németi* eklézsia 1837-ben írta a debreceni professoroknak, hogy felváltva Sárospatakról és Debrecenből visz rektorokat, hogy így mindenik iskola iránt való „hajlandóságát” megmutassa. Két grammatikai iskola volt ez évben Németiben.⁴

Máramarossziget iskolája a debreceni professoroknak a helytartó-tanács-hoz 1804-ben intézett felterjesztése szerint a debreceni iskola mintájára alakult. A helytartótanács 1823-ban a szigeti iskola előljáróinak minden bizonyítvány felküldését meghagyta, mivel eddig sohasem terjesztették fel azokat.⁵ *Szikszón* 1795—1805-ig állandó professorok tanítottak, ekkor ismét rektort hoztak Debrecenből, kik mellett professorok segédkeztek 1823-ig. Ekkor állandó tanítókat választottak subrektor, corrector elnevezéssel, kik a rektortól függetlenül működtek, az elemi tanulókat tanították, míg a rektor a deákokat tanította; 1849-től fogva ismét állandó professorokat tartottak. Hogy a szikszói egyház a debreceni anyaiskolához annyira ragaszkodott, ennek oka abban keresendő, hogy a debreceni iskola számára tett Laki—Halász Sámuel-féle alapítványra két ifjut a szikszói születésűek közül a szikszói egyház előljárósága vett fel. Továbbá a debreceni iskolának Szikszón szőlője, mézárszéke és italmérsi joga volt. Ezek felett a szikszói egyház gyakorolta a felügyeletet. E birtokot és jogokat a szikszói egyház vette meg 1842-ben 2500 frtért.⁶ Az 1814. évi rektoriák lajstroma szerint Szikszóra rektort és correctort vittek. *Szováton* 1800-ban egy mester és egy preceptor tanított az esperes jelentése szerint.⁷ *Hajduszoboszlón* 1800-ban a mester mellett a grammatistáknak és coniugistáknak külön preceptora volt, a declinistákat ismét más preceptor tanította, az elemi osztályokban ezenkívül volt még egy preceptor.⁸ Az 1814. évi lajstrom a pártikulák közt említi. *Turkeve* és *Törökszentmiklós* az 1814. évi lajstromban említve van. *Udvariban* (1) 1800-ban az esperes a mester mellett egy preceptort talált.⁹ *Balmazujvároson* (1) a deákiskolában a mester tanított, mellette egy preceptor volt.¹⁰ *Jászkisér* és *Veresmart* (1). *Hódmezővásárhelyre* az 1814. évi lajstrom szerint rektort és correctort vittek Debrecenből. Az intézet emelkedett, 1828—9-ben az első éves deákok, vagyis a bölcészek évfolyamát állították fel s 1845-ben a nyilvánossági jogot szerezte meg. *Zilah* szintén vitt Debrecenből rektorokat, ha nem állandóan is, e fejezet elején 1828-ból említett adat erre vall.

E korban tehát 60 kétségtelenül megállapítható pártikulája volt a debreceni anyaiskolának. Tekintettel azonban arra, hogy a debreceni egyházmegye esperesi vizitáció lajstroma kis egyházakban is beszél deákosztályokról, a többi egyházmegyék jegyzőkönyveiből valószínűleg sok olyan egyház iskolájáról megállapítható volna, hogy benne deák-

¹ Debr. tr. v. l. 478. l. — ² Csapó Péter ref. lelkész közl. — ³ Debr. tr. v. l. 478. l. — ⁴ Tanárkari j. k. 1837 febr. 28. — ⁵ Debr. tanárkari j. k. 1804. szept. 1. és 1823 évi egyh. ker. j. k. aug. 8. — ⁶ Varga József ref. lelkész közlése. — ⁷ Debr. tr. v. l. 480. l. — ⁸ U. o. 480. l. — ⁹ U. o. 484. l. — ¹⁰ U. o. 476. l.

ismereteket tanítottak, melyeket adatok hiányában ez alkalommal csak az elemi tanfolyammal bíró iskolák közé sorolok. Megjegyzendő, hogy az 1814. évi rektoriák lajstroma külön sorolja fel a rektorságokat (melyekben valószínűleg általános volt a deák nyelv tanítása), külön a preceptorságokat, melyek alatt végelesen értették a deákiskola alsóbb osztályainak tanítóit és az elemi tanítókat, végül pedig a correctoriákat, kik a felsőbb osztályok tanításában segítettek a rektornak.

Mellőzven a fentebbi pártikulák gyanánt megállapított rektoriákat, még a következő rektoriák voltak 1814-ben: Ákos, Albis, Asszonyvásár, Bagamér, Báránd, Nyirbátor, Beregböszörmény, Börvely, Bucs, Csákvár, Csokaly, Czusa, Darány, Dobra, M.-Dorog, Dömsöd, Ekel, Elesd, Erdőhegy, Erkeserü, Erkörtvélyes, Ermihályfalva, Erszentkirályi, Farkasd, Feketehegy, Félegyháza, Fogthü, Tiszaföldvár, Gardon, Geszt, Gebe, Gulács, Füzesgyarmat, Mgyüd, Kisharsány, Kunhegyes, Hencida, Hercegszöllös, Hetény, Hódos, Igmánd, Karancs, Kiskereki, Mezőkeresztes, Kocs, Komádi, Kopács, Kórógy, Köbölkut, Lacháza, Laskó, Nagyléta, Lovasberény, Mány, Margitta, Mezőgyán, Micske, Omoravica, Nagyalu, Ordas, Ottomány, Dunapataj, Patsér, Páty, Peér, Poroszló, Nagyrábé, Ráckeve, Sámson, Sáp, Sarkad, Sepse, Siklós, Solt, Szalkszentmárton, Szalárd, Szeghalom, Székelyhid, Tabajd, K.-Tarcsa, Tata, Mezőtelegd, Temesvár, Tengőd, Tépe, Tetétlen, Tóti, Úszód, H.-K.-Ujlak, Zámoly, Vadas, Vámospécs, D.-Ványa, T.-Vári, Dunavecse, Vésztő. Mellőzve a fentemlített preceptorságokat, a következő preceptoriák voltak 1814-ben: Arad, Gyula, Kunhegyes, K.-Marja, Tasnád, Torda, de a rektorságok jó része mellett preceptorságot is említ az 1814. évi lajtsrom. Correctorságok voltak (kik mellett természetesen rektor is volt): Komárom, Szabadszállás, Nagyszalonta, Szentes, Szikszó, Mezőtur és Hódmezővásárhely.

Az elemi tanfolyamot tételezven fel csakis a felsorolt rektoriákról és preceptoriákról, e szerint fentemlített pártikulákon kívül még 103 iskolában állott a tanerők közvetítésével az elemi tanítás a debreceni kollégium hatása alatt. A valóságban azonban több helyen voltak debreceni mesterek, erre mutat az a tény, hogy a debreceni egyházmegye vizitáció lajstroma rektorságokat említ 1800-ban Bagonszegen, Mikepéresen, Sárándon és preceptorságot Péterszegen. Azonban csak a kétségtelenül megállapítható pártikulákat és elemi iskolákat véve számításba 167 egyházközség nyert e korban tanerőt Debrecenből. A leányiskolák fejlesztése lassan haladt. *Diószegen* 1794-ben állították fel a második leányiskolát, *Nagykállón* 1823-ban. A debreceni egyházmegyei esperesi jelentések a fiúiskola mellett legtöbb helyen említenek leányiskolát, de ezek tanítói a jelentések szerint igen gyenge eredményt mutattak fel, másfelől pedig az iskolába járó leányok száma legtöbb helyen messze elmaradt a fiúgyermekek mögött, néhol felényire leolvadt. Kétségtelen bizonyítéka ez annak, hogy a leányok tanítását még e korban nem tartották oly szükségesnek, mint napjainkban.

3. Az iskolák fentartása.

A debreceni kollégium leghivebb fentartója Debrecen város 1802-ben ismét megkezdte a kollégium segélyezését. Királyi parancs hívta fel a magistratust a segélyezés mértékének megállapítására. A debreceni consistorium megkérdezte, azt felelte, hogy csak az 1752 előtt fizetett összeget, 3431 rh. frt 21 krt kívánja.¹ Ez összeget a királyi udvari

¹ Debr. egyh. t. j. 1802 jul. 4.

kamara 2883 frt 33 $\frac{1}{2}$ kr-ra akarta leszállítani, mi ellen a professorok tiltakoztak, mert a segélyt 1752-ig aranyban és ezüstben kapták, a váltócédulák miatt pedig nem kevesbiteni, hanem szaporítani kellene ez összeget.¹ Már 1827-ben 1527 frt 30 kr-ra olvadt le a város segélye, melyből 1333 frt 20 kr-t a négy tanár fizetésének pótlására, a többi pedig köztanítók fizetésére használtak.² A város némely segélye kárterítés nélkül megszűnt. A professorok az örletés és vízfordás helyett 1842-ben kárpótlást kértek a várostól, de 1844. és 1847-ben sem vezetett eredményre a sürgetés.³ A *debreceni eklézsia* segélyéről az 1795. évi iskolai törvény mondja: „Collegium ab initio ab ecclesia Debrecinensi fundatum est, et adhuc magnam partem eius beneficio sustentatur”. Azonban nagy fordulat állott be a XIX. század elején a városi segély megengedése után. Az egyházkerület vezetői hivatkozván a fentartás terhének és a debreceni eklézsia által a tanárválasztás körül gyakorolt jogainak aránytalanságára, a konvent 1822-ben a debreceni eklézsianak a kollégium kormányzásában addig gyakorolt jogait szűkebb korlátok közé szorította. Némely hagyományos szokásból eredő köteleességeket tovább is teljesített az eklézsia. Így az újonnan választott tanárok költöztetése, fogadása, tanárok eltemetése stb. költségeit fedezte. Egyik tanár 1824-ben házassága alkalmával 50 frt segélyt nyert.⁴ Sokat jártak az *Apaffy Mihály*-féle tanszéki alapítvány visszaszerzése ügyében. Az egyházkerület már 1799-ben kérte a helytartótanáctól az alapítvány visszaállítását, mivel addig is csak a háborus viszonyok miatt nem követelték.⁵ Allitóltag a konvent is felirt ez ügyben 1809-ben, a folyamodvány 1810-ben elutasító válasszal érkezett le. Erdélyben két professor járt 1834-ben az alapítvány ügyében, 1842-ben az erdélyi diaetához intéztek kérelmet, az alapítvány kérdésének történelmét bizottsággal dolgoztatták ki, de még 1846-ban is a püspököt és főgondnokot utasították, hogy az erdélyi diaetánál ez ügyben tegyenek lépéseket. Szoboszlai Papp Istvánt 1847-ben Bécsbe küldték ez ügyben, de hogy elment-e, a jegyzőkönyvből nem tűnik ki. Tény, hogy e korszakban az alapítványt visszaszerezni nem sikerült.⁶ A debreceni kollégium fentartásához a hazai összes reformátusok hozzájárultak egyszer-mászor. Leghívebben kitartott e tekintetben a dunáninneni egyházkerület. Így pl. a tiszántuli egyházkerület 1817-ben a dunáninneni egyházkerületet felkérvén, hogy a neveléstani tanszék fentartásához hozzájáruljon, határozott ígéretet nyert, 1827-ben pedig évi 100 fritos hozzájárulást helyezett kilátásba.⁷ A dunáninneni egyházkerület rendszeres segélyt nyújtott; egy 1801-iki feljegyzés szerint búzát szokott küldeni, mit 1801-ben 714 rh. firtal váltott meg.⁸ A többi egyházkerületeknek is többször megújuló segítsége indíthatta a tiszántuli egyházkerületet arra, hogy 1818-ban kimondja, miszerint a debreceni kollégium az egész országbeli ref. eklézsiaiké, épen ezért nemcsak a theologiai, hanem a többi professorok választását is közölni kell a többi egyházkerületekkel.⁹

A külföldi egyházak segítségét lehetetlenné tette a kormány. Egészen 1803-ig említeni sem merték az *angol segély* folytatását. Végre 1803-ban vette magának az egyházkerület azt a bátorságot, hogy a külföldi segítség kérését elvileg elfogadta. Feliratban kérték tehát, hogy

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1814. évi 13. p. — ² U. o. 1827. évi 417. p. — ³ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1842. évi 273. p. — ⁴ Debr. egyh. t. j. k. 1824. évi 285. p. — ⁵ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1799. évi jan. 9. p. — ⁶ U. o. 1809. jan. 26. p., 1810. szept. 12. p., 1834. aug. 218. p., 1842. jan. 18. p., 1846. aug. 160. p., 1847. ápril. 157. p. — ⁷ U. o. 1817. évi 106., 1818. évi 35 és 1827. évi 133. p. — ⁸ Tanárkari j. k. 1801. évi ápril. — ⁹ Egyh. k. j. k. 1818. évi 34. p.

Domokos Lőrincnek ez ügyben való kiküldése engedtessek meg.¹ Az angol Propaganda societás 1804-ben csakugyan küldött az 1786—1803-ig elmaradt kamatok fejében 326 font sterlinget. Azomban ettől fogva 1817-ig ismét nem érkező kamat, a professorok sürgették.² Az 1804-től fogva elmaradt kamatot 1826-ban kapták meg, de ugyanakkor eltiltatott az angolokkal való közvetlen érintkezés.³ A magánosok adományai is szépen megindultak. A kollégium ó épülete, máig is meglévő felirata szerint a magyarországi eklézsiák támogatásával épült. A Szondy—Kenessey alapítvány Dunántulról jött. A magánosok adományainak legszebb emléke a Récsey János érmelléki esperes alapítványa, mellyel 1829-ben megtakarított filléreiből a magyar nyelv és irodalom tanszékét alapította meg. Az ifjuság verset írt az alapítóhoz, melyet a legátusok a karácsonyi ünnepek alkalmával magukkal vittek az egyházakba, egyet pedig zöld tafotába kötve az egyházkerület és a professorok küldöttsége vitt az alapítóhoz.⁴ Korjellemző adat, hogy a francia háborúk költségeire a kollégium kasszáját is igénybe vették. Az egyházkerület 1793 szept. 17-én a királynak subsidium címén 900 rhénes frtot adott a kollégium pénzéből, sőt a professorok még a „studiosi és discentes“ felszólítását is elhatározták. A rektor felhívó szózatban buzdította az ifjuságot, hogy a királynak szánt adományait a contrascribának adja át.⁵

A kollégiumi *vagyon kezelésében* az egyházkerület 1792-ben úgy intézkedett, hogy az ifjuságnak a vagyon kezelése körül gyakorolt jogait mellőzve, a kollégium „politikai és oeconomica administratiojára“ tervet kell készíteni és kurátort, preceptort és gazdát kell választani. A terv és az erre vonatkozó utasítások elkészülvén, a helybeli kurátort megbízták, hogy a maga kebeléből a kollégium számára kurátort, perceptort és gazdát válasszon.⁶ Az ekkor készített utasításból kiemelendő: a kurátor és rektor aláírásával szabad bármely kiadást eszközölni. A fixum salláriumokra nézve jegyzéket kell adni a perceptor kezébe, de a különleges kiadások csak az említett aláírások alapján eszközölhetők. A jegyzék addig érvényes, míg a perceptor ujat nem kap. A kurátor távollétében valakit kollégái közül kijelöl maga helyett. A pincét és granáriumot a rektor és kurátor évenként egyszer váratlanul megvizsgálják. Az évi számadást átvizsgálják az egyházkerületi, kollégiumi és egy helybeli kurátor, erről a debreceni consistoriumnak kell jelentést tenni. Mindent okmánnyal kell bizonyítani. Minden alapítványt a kitűzött célra kell fordítani, ezért a beneficiumokat a kurátor jelenlétében osszák a professorok. Sőt a kurátor arra is ügyeljen, hogy a tanítás rendjét úgy a professorok, mint az alsóbb klasszisok preceptorai megtartsák, a hanyagokat a consistoriumnak jelentse fel. A deákok élelmezésére ügyeljen fel.

A *perceptor* az adósok jegyzéke alapján az adósságok befizetését sürgesse, ellenjegyzés nélkül semmit be ne vegyen és ki ne adjon, mindenről naplót vezessen. Praebitor, dispensator, könyvtárnok, szolgák gondnoka külön kasszáját ne tartsanak, minden a közpénztárban kezeltessek. A kánikuláris és ünnepi alamizsna is neki adandó át. A temetéseknél használt szőnyegek árát a senior vegye be és adja át az eklézsiának, a deákok temetési díját pedig vasárnap ossza ki valamelyik esküdt deák aláírása mellett, az énekszós halottól két márványnál többet ne vegyen, a generale halottól 4 $\frac{1}{2}$, az universalétől 9 márványnál. Az

¹ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1803. évi 21., 22., 56. p. — ² Debr. tanárk. j. k. 1804. ápril. 11-én 2. p. és 1817. márc. 12. — ³ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1826. évi 8., 15., 56., 87. p. és 1827. évi 121. p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1829. dec. 16. — ⁵ U. o. 1793. évi jun 20. — ⁶ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1792. február 24-én 3. p. ápril és dec. 8. p.

alumnusok a patronusoktól kapott pénzt minden hónap kezdete előtt vigyék a seniorhoz és mindenik írja fel, amit átadott, a senior a pénzt ezen irással együtt adja át a kurátornak, ez pedig a perceptornak. A gazdának havonként adja át a perceptor a szükséges pénzt, a debreceni eklézsia perceptorától átveszi az alumnusok pénzét, a külső pátronusok alumnusait, ha egy hónapig nem küldik is a díjat, az alumnaeumtól megfosztani nem szabad. A kollégium számára gyűlt publicatio jövedelmét az egyházfőtől a senior jelenlétében vegye át, ezt az otthon maradt diákok közt kell kiosztani, a predikáló deákok a maguk részén kívül 4 rh. frtot kapnak belőle. A canicularis supplicatio libellusait a kurátor és professorok veszik számon s ugy kell a pénzt a perceptornak átadni. Ebből a közszükségletre levonnak egy részt a consistorium és a kurátorok, a többit egyenlően kell elosztani. A gazda által eladott bor, égetett bor, korpa vagy gabonaalj árát átveszi.

A gazda az eklézsiaik által küldött terményt a kurátor jelenlétében megméri, a vékát mindig csapva használja, a terményeket gondozza, hogy el ne romoljanak. Öretni csak akkor küldjön, mikor a vizimalomban víz van és az ut jó. A lisztet a sütőnek naponként adja át, a cipókat megszámlálva adja át a praebitornak. Csak nappal szabad sütni, két izben. A gyermekek a sütéstől megmaradt fát kapják, ezután ne hordjanak fát, se fapénzt ne fizessenek. A szalonnát, mikor legolesőbb. egész évre kell megvenni. Az alumnusok pénzének jövedelméből ki kell számítani, hogy hány alumnust lehet abból tartani, úgy, hogy ne maradjon exspectáns, mert az alamizsna és alapítvány nem arra való, hogy a kollégium kasszája abból gyarapodjék, hanem, hogy deákok tartására fordítsák, hogy a deákok jobban éljenek, mint eddig. Ha mégis maradnak exspectánsok, akkor több alumnus távollétében azok helyére rögtön kell rendelni exspectánsokat. Akik saját pénzökön élnek, 18 rh. frtot fizetnek. A kurátor jelen legyen az alumnusok föl vételénél, „minthogy a beneficiumot az eklézsiaik és pátronusok adják, kiknek képét a kurátor viseli“. Az eklézsiaikból hozott káposztát, répát, petrezselymet stb. a gazda vegye át. A kollégium borát kint, valamelyik pincében és ne a kollégiumban őrizze, pénzért ki ne mérje. Az alamizsna borból minden héten 2—3-szor adhat a deákoknak 1—1 meszelyt, a többit el kell adni. Borkoldulásra csak azon egyházakba kell küldeni, melyek kérik, mert izetlen dolog a koldulás. Az eklézsiaik vagy maguk küldjék be, vagy pénzt adjanak helyette. Nem baj, ha kevesebb is a jövedelem, mert több kár az, hogy a deákokat idővesztegetésre és koldulásra szoktatják. Mikor a helybeli kertekben mustot kérnek, a dézsát ne a deákok vigyék, hanem erősebb szolgák. Mikor a kollégium számára gyertyát mártanak, a fagyut a rektor hirével vegye a kurátor. A gazda papírt, spárgát, spanyol- és zöldviaszt a kurátor hirével vegyen.¹

Sok intékedés volt a *pénzkezelés* ellenőrzésére. Az egyházkerület 1791-ben elrendelte, hogy a kollégium kasszáját minden okmányaival együtt ex improviso sequestrálni kell. A számadást 1801-ben a debreceni eklézsia deputatusaival vizsgálhatta meg, majd az egyházkerület deputatusai is megvizsgálták. Az egyházkerület számadásvizsgáló bizottságát a helybeli consistorium 1803-ban két taggal pótolta, 1808-ban a kollégium kurátorát és a rektort bizta meg váratlan vizsgálat megejtésével. A kurátor, perceptor és gazda utasítását 1818-ban az egyházkerület egy köldöttséggel dolgoztatta át.² A tanárválasztás jogának az 1822. évi kon-

¹Tanárkari j. k. 1793 máj. — ²Tiszántuli egyh. k. j. k. 1791. jun. 30. p. 1801 évi 17. p. 61. p. 1803. évi 3. p., 1808. évi 22. p. 1818. évi 76. p.

vent által eszközölt módosításával a vagyonkezelés ellenőrzése is újabb alakot nyert. Az iskolára való legfőbb felügyezés joga az egyházkerületet illeti. Az immediata inspectió pedig a helyi kuratorátust, mint nagy jóltevőt s mint akinek leginkább van alkalma az ellenőrzés gyakorlására. Az anyagi ügyek intézésére a debreceni eklézsia kuratorátusa a maga kebeléből egy állandó deputációt nevezzen ki, melyben három városi világi férfi, egy predikátor és az iskola rektora legyenek benne s ezek az egyházkerület instructiója szerint fognak „az oskolára szoroson vigyázni“, jegyzőkönyvet vezessenek, a számadások felülvizsgálására pedig az egyházkerület fog egy mixtra deputációt (egyháziak és világiakból) kiküldeni.¹ Az anyagi ügyek intézésének ilyen módja azomban, mivel a debreceni eklézsiának nagy jogokat biztosított, nem lépett életbe, még 1831-ben is csak a gazdasági gyűlések felállításáról folyt a tanácskozás az egyházkerületi gyűlésen. Végre 1842-ben az egyházkerület ugy határozott, hogy a gazdasági választmány elnöke a kollégium helyi gondnoka legyen, a választmány 8 tagja közül négyet az egyházkerület, 2—2 tagot a debreceni eklézsia és a professorok válasszanak.² Ezen határozatot a debreceni eklézsia nem akarta elfogadni, mivel az egyházkerület részén lenne tulsuly a választmányban.³ Még 1789-ben tervbe vevén a kormány az alapítványoknak országos közpénztárban való kezelését, 1793-ban kapott az egyházkerület az alapítványok miképen való kezelésére felsőbb rendeleteket. Az alapítványok beolvastásából semmi se lett. Az egyházkerület 1801-ben azon eszmével foglalkozott, hogy a kollégium pénztárában különböző cimeken kezelt pénzeket másutt kezeljék.⁴ A kollégium kasszájának kezelési módjára és állapotára vonatkozólag tanulságos adatokat állítottak össze a professorok 1799-ben. A perceptor 1793-ban a seniortól átvett 118,997 rh. frt. 21 $\frac{1}{2}$ krt, mely összegben csak az alapítvány jellegű pénzt foglalták bele. A tőke hol szaporodott, hol fogyott, 1794 végén volt 105,945·51, 1795 végén 99,471·53 $\frac{1}{2}$, 1796-ban 94,316·39 $\frac{3}{4}$, 1797-ben 87,438·24, 1798-ban 82,087·18. Kint levő kamat 1793-ban 15,245·35 $\frac{1}{6}$, 1798-ban 16,226·17 $\frac{1}{6}$ kr., tehát tőkegyarapodás csak a 6 év alatt begyűlt 64,765·5 $\frac{23}{40}$ frtból van, úgy, hogy 1798 végén a kollégium tőkepénze 128,391·17 frtra rugott és így a hat évi gyarapodás 9393·56 frt. A professorok a csekély eredményt annak tulajdonították, hogy nekik az anyagi ügyek intézésére kevés befolyásuk van s az egyházkerületnek is figyelmébe ajánlották véleményüket.⁵ A kollégium pénztárából más pénztár számára kölcsönzött néha az egyházkerület, így 1788-ban az agentialis pénztár vett kölcsön 1800 frtot.⁶ A pártikulákban általában az egyházak kezébe ment át a vagyonkezelés, de az iskola pénzét nem kezelték külön. *Hódmezővásárhelyen* azomban már 1817-ben elkülönítették az iskola pénzét az egyház többi jövedelmétől.

4. Az iskolák kormányzása.

A debreceni kollégium kormányzására nézve irányadó volt az 1791. évi budai zsinat 93-ik és 101-ik kánona. Előbbi a theológiai tanszékek betöltését a debreceni consistoriumra bizta, mellyel szemben a négy egyházkerületnek csak jelölési joga volt. Ennek az alapján alkották meg az 1796. évi iskolai törvényt, mely a tanárválasztásról épügy intézkedik.

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1822. évi 27. p. — ² Tiszántuli egyh. k. j. k. 1831. évi 112. p. és 1842. évi 245. p. — ³ Debr. egyh. t. j. k. 1842. évi 75. p. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1793. máj. 18. Tanárkari j. k. 1801. aug. 17. — ⁵ Tanárkari j. k. 1799. dec. 22. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1788. ápr. 18.

A 101-ik kánon pedig azt mondja, hogy a nagyobb iskolák, melyeket az eklézsiák állítottak és tartottak fenn, a presbiteriumnak alá legyenek vetve. Mivel pedig az 1796. évi iskolai törvény mondta, hogy a kollégiumot az eklézsia fundálta és most is nagyrészből fentartja, ez a debreceni eklézsia jogait oly nagy mértékben emelte az egyházkerület jogai fölé, hogy az egyházkerületnek a debreceni eklézsia jogainak lejjebb szállítására való törekvése könnyen érthető. Mint láttuk, még az előző korban az egyházkerületi gyűlésen tanácskozási joggal bírtak a professorok, mert mint az egyházkerület mondta 1789-ben: a tanárok egyházkerületi tisztviselők, de már 1805-ben emlegetik „azt a gyalázatot és kárt, melyet abból szenvednek, hogy a superintendentiális gyűlésre admissiójuk nincsen“, kérésükre az egyházkerület kimondta, hogy a szükséghez képest fognak közülök behívni, mire a professorok lemondtak, de az egyházkerület csak némely tanár lemondását akarta elfogadni, végre is az egyházkerületre bocsátották őket.¹ Az iskola szellemi irányításában közvetlenül résztvevő rektor tiszte 1794—5-ben évenként változóvá lett. Addig mindig a legidősebb tanár volt a rektor. Epen ezért úgy intézkedtek, hogy az így választott rektor csak az iskolai sedesben praesideál, más tanári gyűléseket az első professor elnöklete alatt a régi mód szerint kell tartani, de még 1795-ben úgy intézkedtek, hogy a rektor minden gyűlésen elnököl. A rektort ez alkalommal az egyházkerületi főjegyző, a kollégium kurátora és még egy egyházkerületi gyűlési tag tették és az auditoriumban összegyűjtött ifjuság előtt rektornak nyilvánították.²

A tanári gyűlések sok időt elraboltak. Ezért 1804-ben elhatározták, hogy csak szerdán tartsanak gyűlést a magántanítványok és alumnusok ügyének rendezésére s más fontosabb ügyek elintézésére. Szombaton olyan ügyeket kell tárgyalni, melyeket a rektor az esküdt deákokkal együtt is megítélhet, kivéve, ha valamely deákot ki kellene csapni.³ A tanári gyűlések száma így sem kevesbedvén, 1810-ben ismét elhatározták, hogy szerdán intézzék el a fontosabb ügyeket, szombaton pedig a rektor maga tartson sedes judiciariát. Majd meg a szerdai gyűlésen teljes számmal való megjelenést is elejtették s azt mondták, hogy a rektor szerdán egy tanárt sorban hívjon meg assessornak a gyűlésre. Irányelvnek kimondják, hogy a magántanítványok osztásánál először az eminenseket kell kielégíteni minden gradusból, a paedagogusokat (nevelők) az eminensek és az első klasszisbeliek közül kell tenni. A paedagogusokat évenként kétszer, ősszel és tavasszal, a tanári gyűlésen kell kijelölni. Az alumnusok kijelölésénél ugyanazon elvet kell követni, mint a tanítványok osztásában. A rektorokat a pártikulák számára rendes gyűlésben kell kijelölni, de sürgős esetben a rektor írásban kérdezze meg a tanárokat. A falusi preceptorokat egy assessor professorral együtt jelölje ki, ha teljes ülésben el nem végezhető. A rektort teljes ülésben kell választani a tanároknak január vége felé. Az összes tanárok csak a diligentia elején és végén gyűljenek össze. Subscriptióra a rektor bocsássa a deákokat. Akik távozni akarnak, minden professorhoz menjenek el és kérjenek tőlük calculust, a rektor ennek alapján adjon bizonyítványt. Csak nagymérvű excessus megítélésére hívja össze a professorokat. A köztanítók kijelölése, a juratusok censurája és tétele, a Hatvani-alapítvány pályatétéleinek kitűzése és odaitélése tanári gyűlésen történjék. A dispensator és praebitor számadását a rektor a kollé-

¹ Debr. tanárkari j. k. 1805 máj. Egyh. ker. j. k. 1805. évi 342., 44., 52. p. —

² Debr. tanárkari j. k. 1795 ápr. 23. — ³ U. o. 1-04. nov. 16.

gium kurátorával együtt vizsgálja át. Az aláírók jegyzékét a bizonyítványkönyveket a rektor vizsgálja meg, a tandíjkönyvet, halottak protokollumát stb. a notárius vizsgálja, mint eddig.¹ A tanári gyűlések eddigi módjain kívül a tisztán professorokból álló rendes gyűléssel szemben azt a gyűlést, melyen a főbíró, vagy valamely senator jelen volt, elegendes gyűlésnek nevezték. Ilyen gyűlések végig szokásban voltak.²

Az egyházkerület 1804-ben elrendelte, hogy az egyházkerületben levő összes trivialis iskolákban a debreceni alsóbb iskolák elibe irt szokást kell megtartani, a közvetlen felügyelet a helybeli papot és kurátort illeti, a superinspectio az esperest, a directio pedig az egyházkerületi gyűlést.³

Böszörményben a város kormányozta az iskolát. 1836-ban a királyi biztos azon kérdésére, hogy miért indorsálgat a városi jegyző az eklézsia dolgában, azt felelték, hogy „az egyházi adót a közgyűlés veti fel és relaxálja, e részben a városi előjáróság feje és gondviselője az eklézsiának“. A *kunszentmiklósi* iskolában az egyházmegye 1815-ben segélye fejében kikötötte, hogy „az iskolának mind külső, mind belső dolgában való inspectio vele minden részben közöltessék“. A tractuális inspector gyakorolta az ellenőrzést, az elnökség pedig jelen volt a tavaszi és nyári vizsgákon és tanügyi kérdésekben intézkedett. A helytartótanács 1833/4-től fogva félévenként jelentést követelt az iskoláról. Az 1848. XXV. t.-c. értelmében a városi tanácsot újra alkotván, 1849. jan. 9-én a városi tanácsból állított egyházi előjáróságot újra alkották, melynek hivatalból tagjai voltak a lelkész, a professor és az iskolai felügyelő. *Mezőtúron* a consistorium intézte az iskola ügyeit, 1832-től fogva 12 tanácsbeli mellé 12 presbitert választottak. *Nánáson* a városi tanács által alakított consistorium e korban megszűnt s a városi tanács 1823-tól fogva ismét a maga hatáskörébe vonta az egyház ügyeinek intézését s a papokat, rektorokat, tanítókat egyházi gyűlés nevezete alatt a városi közgyűlés választotta s felettök évenként dec. 26-án ítéletet mondott, amennyiben 1830-ig marasztotta őket. A marasztás 1830-ban elmaradván, ettől fogva a városi előjáróságból álló gyűlésen a pap elnökölt. Egy 1796. évi egyházmegyei rendelet az esperesnek az iskolákra való befolyását bizonyítja. Kikel a hanyag tanítók ellen, kiknek tunyaságát még a községbeliek is takargatják, amiért a pap ezekkel szemben nem járhat el szigorúan s az egyházkerület végzése értelmében féldőben nem mozdíthatja el. Rendeli tehát, hogy az ilyen tanítókat az esperesnek be kell jelenteni, ki az elmozdítást megerősíti. Viszont 1809-ben meg az egyházi előjáróság szigorúságával szemben oltalmába vette a tanítókat, figyelmeztetvén az előjáróságot, hogy az iskolamester ellen egyedül ne járjanak el. Az egyházkerület befolyására példa, hogy 1812-ben meghagyta, hogy a tanítók stóláját az új pénznemben kell fizetni. *Szoboszlón* a consistorium kormányozta az iskolát. Tagjai voltak a két lelkész, a városi tanács tagjai: a hadnagy, jegyző, senatorok, főmender, a két egyházi gondnok, a hajdukerületi tisztséget viselő, vagy viselt egyének s 1745. óta ezek közül a consistorium procuratorát választott, ki az idősebb lelkésszel együtt a consistorium elnöke volt. Az iskolára különösebb felügyeletet (inspectio) az egyik pap gyakorolta.⁴ *Szathmáron* a consistorium intézte az iskola ügyeit, felügyelt, hogy mely auctórokat milyen módszer szerint tanítanak, megállapította a tógátusok és szolganulók számát. Az egyházmegye 1831-ben a kánonokra hivatkozván,

¹ Debr. tanárkari j. k. 1810 jun. 17. és dec. 30. — ² U. o. 1841. máj. 1. — ³ U. o. 1804. jun. 15. — ⁴ Soltész L. közl.

követelte a superinspectio jogát, de a consistorium azt felelte, hogy rendezett consistorium mellett az nem szükséges s az iskola kormányzását a világi főgondnok az egyházkerület felügyelete alatt intézi, különben is a kánonok csak trivialis iskolákról szólnak. Végre ugy egyenlítették ki a vizsályt, hogy az egyházmegyei elnökség az őszi és tavaszi vizsgák idejére tegye a maga látogatását. *Hódmezővásárhelyen* a consistorium intézte az iskola ügyeit. Mint látjuk, több helyen ingadozik a városi tanács és a consistorium között az iskola kormányzásának joga. Azomban a consistorium befolyása tulnyomó s az egyházmegye és egyházkerület ellenőrzési joga is sokszor megnyilatkozik.

Az *iskolai törvényeket* Debrecenben 1792-ben a kor viszonyaihoz alkalmaztatta az egyházkerület (ad disciplinam et correctionem juventutis) és azokat a nagyobbik auditoriumban az egyházkerület jelenlétében kihirdették az ifjuságnak, jelen volt a helyi gondnokság egy megbízottja is. A tanulók még ugyanazon napon aláírtak az új törvénynek s kezet adtak annak megtartására.¹ Az egyházkerület 1795 májusban megbizta a debreceni consistoriumot, hogy az 1792. évi törvényeket revideálja, elő- és zár beszédet készítsen hozzá.² Az 1796-ban kihirdetett új törvény bevezetése elmondja, hogy az 1792. évi törvény az 1704. évi törvény átnézése folytán keletkezett. Az 1792-iki törvényeket egy deputáció átvizsgálván, a nem tógátus nemes és nem nemes tanulók számára is hozott új törvényt, az egyházkerületi gyűlés 1796 jan. 18-án hagyta helyben.³ E törvény is több módosításon ment át. Az egyházkerület revideáltatta 1806-ban, 1818-ban pótolta azzal, hogy az iskolai törvénysekéin legalább 3, fontos ügyben minden professor jelen legyen. 1818-ban a törvényeket ismét tárgyalta és módosította. 1831-ben átnézte a törvényeket, 1832 és 1834-ben ugyancsak revideálta, 1835-ben az új törvényjavaslatot ideiglenesen megerősítette, 1836-ban az új törvényeket kiadta, 1838-ban tárgyalta a professoroknak az új törvényekre vonatkozó észrevételeit, 1842-ben módosította a fenyítő törvényeket, 1843-ban a törvények átnézését és korszerű átalakítását a tudományos választmányra bizta, 1844-ben Vecsey József javaslatát tárgyalta, 1845-ben e javaslatot kinyomatta s ez részben életbe is lépett, mert még 1844-ben jelentette a választmány, hogy az új törvényből miket hajtottak végre. Az egyházkerület 1845-ben az apparitor és vigil hivatalát tovább is fentartani rendelte.⁴ Az új iskolai törvény nem volt hosszú életű, mert 1849 novemberben az új iskolai év elején a professorok az 1845. évi törvényeket átdolgozták s a régi tanrendszert állították vissza.⁵ A deákoknak a kollégiumon kívüli magaviseletét a városi tanács ellenőrizvén, különösen 1820-tól fogva több ízben hozott szabályokat a deákok éjjeli rendezésére ellen. A rendezés 1835-ben nagyobb mérveket öltvén, a professorok kérték a magistrátust, hogy a szabad bormérés behozatala miatt elszaporodott kihágások meggátlására tegyen intézkedéseket. Végre is vegyes bizottság alkotott szabályokat, melyek igen részletesek.⁶ *Diószegen* régebben is aláírtak az iskolai törvényeknek, de meglehet, hogy ezeket a törvényeket nem foglalták írásba. A sok kihágás miatt 1814-ben iskolai törvényeket alkottak, melyeket az érmelléki egyházmegye helyben hagyott. Ebből csak töredékek vannak, melyek leginkább a felvéltre vonatkoznak. *Kunszentmiklóson* 1803-ban hoztak magyar nyelvű

¹ Debr. tanárkari j. k. 1792 ápr. 28. — ² Egyh. k. j. k. 1795. évi 46. p. — ³ Az 1796. évi törvény kézírata a főiskolai levéltárban. — ⁴ Tiszántuli egyh. k. j. k. 1806: 22, 1808: 36, 1818: 40, 1831: 28, 1832: 99, 1834: 257, 1835: 163, 194, 1838: 159, 1842: 148, 1843: 271, 1844: 313, 1845: 50, 1844: 144. p. — ⁵ Tanárkari j. k. 1849 nov. — ⁶ U. o. 1835: 227. p.

törvényt, mely lényegében megegyezik az 1767-iki törvénnyel. *Nagyszalontán* 1797-ben alkottak új törvényt. *Szoboszlón* 1794-ben újították az iskolai törvényeket, az egyik iskolai inspector és az egyik pap készítette. Latinul írták s az egyházi gyűlés elfogadta. Három főrésze van: I. Leges pro rectore scholae, II. Leges pro preceptoribus, III. Leges pro studiosis (1. de studiis studiosorum és 2. de moribus studiosorum).¹ *Hódmezővásárhelyen* 1797, 1832 és 1843-ban hoztak új törvényeket. Az iskolai törvények áttanulmányozását több helyen kötelességévé tették az ifjuságnak. *Kunszentmiklóson* az alumnusok szobáiban volt kifüggesztve, 1767-től fogva pedig az év elején föl kellett olvasni. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény rendelte, hogy minden deáknak meg legyen a törvény s minden hónap elején az első deák a preces után olvassa föl. Az 1832. évi törvény szerint a törvényeket minden deák leírva, mutassa be a professornak, ugyanezt mondja az 1843. évi törvény.

A tanulmányi előmenetel *ellenőrzése* az „immediata inspectio“ a helyi curatoratust illette *Debrecenben*. Így 1791-ben jelentette az eklézsia az egyházkerületnek, hogy a professorok eltértek a meghatározott tanrendszertől. A professorok e jelentést illetéktelen beavatkozásnak tartották, de még ugyanazon évben az egyházkerületi gyűlés előtt engedelem kérés mellett elismerték a helyi curatorátus törvényes auctoritását. Az egyházkerület 1795-ben a helyi consistoriumhoz félévi jelentés beadását rendelte el.² Ugyancsak az egyházkerület 1838-ban addig is, míg a tudományos küldöttség készen lesz a maga javaslatával, a helyi consistoriumot utasítja, hogy a felügyeletet gyakorolja, látogassák az alsóbb klasszisokat és a felsőbb tanulókat, legyenek jelen a félévi vizsgákon, ügyeljenek fel az iskolai törvények megtartására s ezekről jegyzőkönyvet vezessenek. A consistorium ekkor egy lelkészt és két senátort bízott meg az ellenőrzéssel.³ A *kormány* 1819-ben elrendelte, hogy a szokásos félévi jelentést közvetlenül a helytartótanácsnak kell felterjeszteni.⁴ A felterjesztések ellen a helytartótanácsnak sok kifogása van s ritka év, hogy valami hiba miatt kiigazítás végett vissza ne küldték volna a jelentést. A helytartótanács 1825-ben a félévi jelentés ellen több kifogást emelvén, a katolikus tanulók befogadását keményen tiltja és hivatkozván arra, hogy a lutheranusok generalis inspectort akarnak állítani iskoláik ellenőrzésére, figyelmezteti a tiszántúli egyházkerületet, hogy ilyen egyetemes felügyelőt válasszanak. Az egyházkerület a többi kerület véleményét akarta ez ügyben kikérni.⁵ Az *alsóbb klasszisokról* az 1824. évi egyházkerületi határozat szerint a preceptorok a klasszisok felügyelőjének adtak be jelentést, ez meg a professoroknak jelentett, a professorok jelentése a debreceni consistoriumhoz, innen az egyházkerülethez ment.⁶ A tudományos küldöttség javaslatára 1835-ben Zákány József tanárt a német nyelv tanítása alól felmentették, hogy Zákány az alsóbb klasszisokat jobban látogathassa, 1842-ben gymnasiumi felügyelőnek Péceli Józsefet, az elemi és polgári iskolákba pedig Zákány Józsefet rendelték, 1844-ben Pécelinek a klasszisok inspectorságáért 50 frtot adtak.⁷ A *püspöknek* állandó felügyeleti joga volt, erre mutat az 1843. évi egyházkerületi végzés, melynek értelmében a püspököt az iskolákra való felügyeletre továbbra is felkérték.⁸

A *pártikulák ellenőrzésére* vonatkozólag több egyházkerületi intéz-

¹ Soltész L. közl. — ² Egyh. ker. j. k. 1791 jun. 29. 10. p. jun. 30-án 1. p. 1795: 51. p. — ³ Tanárkari j. k. 1838. nov. 1. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1819. évi 8. p. — ⁵ Tanárkari j. k. 1825. ápr. 22. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1824: 71. — ⁷ U. o. 1835. évi 238. p. 1842: 279., 1844: 147. — ⁸ U. o. 1843: 66.

kedés van. A nagyobb ekléziák ama panaszára, hogy az iskolamesterek anyagok és függeni nem akarnak, öltözetükkel az uri rendet majmolják, dobozónak, az egyházi és városi előljáróságot nem becsülik, 1795-ben elrendelte az egyházkerület, hogy minden eklézia válasszon a maga kebeléből a predikátor mellé két személyt, tehát minden ekléziában 3 inspector legyen. Ezek tudta nélkül a mester soha se mulasszon, a mulasztásért le kell vonni fizetéséből, a tananyagot ezek szabják ki, a gyermekek magyarázásból megtanuljanak mindent, a heti végzett anyagról hetenként adjon számot az inspectoroknak, látogatásukat aláírással bizonyítsák, mit az esperes megnéz. Egyenként is menjenek be az iskolába, ne kérdezzenek, csak hallgassák a tanítást, ellenőrizték, hogy nem leckemondatással tölti-e a tanító az időt. Az egyházmegyei gyűlés a meg nem felelő tanítót elmozdíthatja. A pap az esperest, a világi inspectorok meg az egyházmegye gondnokát tudósítsák 3 hónaponként az iskola állapotáról. A rektorral senki se borozzon, hogy azután minden hibáját elnézze. Nem szabad a meg nem felelő rektor 2—3 évig is eltűrni, hogy ne átkozza az ekléziát; vegyék szívökre az ilyenek, hogy gyermekeik egész élete a neveléstől függ, akik nem igyekeznek az ilyen tanítót elmozdítani „hasznalók lesznek az olyan pásztorhoz, kik a nyáját farkasra bizzák”.¹ Az egyházkerület ismételt panaszra 1810-ben megújította az 1795. évi végzést, elrendelvén, hogy az engedetlenkedő tanító költségén menjen ki az esperes az ekléziába és a tanítót időközben mozdítsa el.² A helytartótanácsához az egyházkerület 1820. évi határozata szerint az őszi és tavaszi vizsgák után minden iskoláról jelentést kell tenni. A táblás kimutatást részletesen ismerteti. Ennek rovatai: tanuló neve, kora, vallása, anyanyelve, születéshelye, atyja, vagy gyámja, foglalkozása, erkölcsi magaviselet, vallástani előmenetel, külön rovatban: ex studiis praescriptis. A preceptorokról és iskolamesterekről felterjesztendő táblás kimutatás rovatai: I. tanító neve, nemzete, születési helye, vallása; II. kora, családi és egészségi állapota; III. tanulmányai, nyelvismerete, hány évfolyamot tanít; IV. hogy tölti be hivatalát; V. erkölcsi és életmódja; VI. jegyzet.³ *Diószegen* a pap két más vizitátorral látogatta az iskolát, rendszeren a fiatalabb lelkész volt az iskolai felügyelő. Állandóan rendelkezésére állott egy tanuló, mint apparitor. A rektor tudta nélkül az 1817. évi intézkedés szerint nem mehettek a preceptorok a városba, ha a városból távozni akartak, ezt csak a lelkész tudtával tehették, minden óra mulasztásért 1795-ben 1 frt levonását rendelték el. Az új tanítótól 1823 óta reversálist vettek, hogy kötelességeit teljesíti, ugyanakkor a lelkészt utasították, hogy a tanítást hallgatni többször menjen be. A felügyelet a tanítás módjára, belrendtartásra, a gyermekek iskoláztatására és a tanítók elleni fenyték gyakorlására terjedt ki. A tanulót az egyháztanács vette fel, mely néha iskolai üléseket tartott.⁴ *Kisujszálláson* 1799-ben helybeli inspectorokat jelöltek ki, kik hetenként vizitálnak és 3 hetenként jelentést tesznek a presbiteriumnak. A rektort utasították 1812-ben, hogy az inspectoroknak minden ügyről jelentést tegyen. Sokat köszönhet ez iskola az 1826—1814-ig inspectorságot vivő Dorka Illésnek. *Kunszentmiklóson* az iskola 1787-től fogva a professor „legközelebbi igazgatása alatt” állott, a consistorium pedig iskola felügyelőt választott. *Nánáson* 1764 óta a kurator esküformája szerint az iskolát a predikátorral, háznaggyal és 2—3 előljáróval minden hónapban megvizsgálja. *Szathmáron* a helyi inspectorokon kívül az egyházmegye

¹ Egyházker. jkv. 1795 máj. 19. — ² U. o. 1810 jan. 13-án 17. p. — ³ U. o. 1820 jan. 16. — ⁴ Molnár J. i. m. 235. l.

1841-ben superinspectiót követelt az iskola felett s kikötötte, hogy a tanrendet debreceni mintára kell megállapítani. E határozatot az egyház-megye 1845-ben megújította.

5. Tantervi fejlődés.

Az oktatás célja e korban bővült, mert a lelkészképzésen kívül a jogismeretek tanításának nagyobb tért engedett. A tanítóképzést pedig, mely az iskolai szervezetről kifolyólag az előző korban gyakorlati uton történt, e korban már elméletileg is előmozdították, s a tanárképzés alapját megvetették. A korszak elején a klasszikai humanizmus volt előtérben, de Maróthy óta és a Ratio Educationis hatása alatt a reálirány térfoglalása tovább folyt. A humán és reálirány küzdelméből végeredményül kitűnt, hogy a gyakorlati élet követelményeit fokozatosan figyelembe vette a debreceni kollégium tanterve. A pártikulák oktatási célja változatlan: a kollégiumi tanfolyamra való előkészítés, mely sok helyen a deák nyelv elsajátítására fektette a fősúlyt s ezzel szemben a többi tárgyak tanítása szűk körre szorult. A külföldi tanügyi irányzatok, dacára hogy a protestáns ifjak külföldi tanulmányutja állandóan szokásban volt, e korban kisebb hatással voltak a kollégium tanügyének fejlődésére. Ezen jelenség főoka az volt, hogy az 1790—1. évi országgyűlés a közoktatás ügyét nemzeti szellemben igyekezett fejleszteni, a XVI. t.-cikk az összes közép és felső iskolákban magyar nyelvet tanító tanárok alkalmazását rendelte el. Majd bizottságot küldtek ki a Ratio Educationis átvizsgálására s magyar nyelvet rendes tantárggyá tették. Új Ratio Educationist adott ki a kormány 1806-ban s ebben a nemzeti nyelvnek több tért engedett. Református iskoláink tantervi fejlesztése körül az egyre erősödő nemzeti felbuzdulás sok új eszmét hozott felszínre. A dunamelléki egyházkerület által tanszervezetre hirdetett pályaművek már az érettségi vizsgálatot, a tanári értekezleteket és a szakrendszert sürgették. Az 1841. évi debreceni tanácskozásokon vita folyt a reál- és művészeti tárgyak tanításáról, a szakrendszerről és a gymnasium mellett 3 osztályú reáliskola állításáról. Az 1846-ban Pesten tartott első egyetemes protestáns tanári közgyűlés foglalkozott az érettségi vizsgálattal, a filozófiai évek rendezésével, a supplicatio eltörlésével, az iskolai nyomtatott értesítőkkal, nevelési folyóirat tervével, klasszikusok hazai kiadásával, a szünetkorlátozásával stb. Ez eszmék megérlelésének utját vágta a szabadságharc.

Az előző korszakból megmaradt kötelező tantervet, az Ordo Studiorumot a professorok nem nézték jó szemmel, s 1791 jan. 31-én Sinai Miklós az iskola polgáraihoz intézett szövegében visszaállította a régi rendet, vagyis a két hetenként felváltva való tanítást, s az új tanrendet ennek értelmében tette közzé a professorok határozatából, ezzel végezvén a felhívást: Bene valet et praesente nocte feliciter quiescite.¹ De az egyházkerületi gyűlés nyomban idézte a professorokat s elrendelte, hogy másnap a kiszabott tanrendszerhez alkalmazkodjanak. A tanárok azonban kijelentették, hogy ők ismerik a subordinációt és csak Sinai zsarnokoskodott rajtuk. Az egyházkerület nyomban elrendelte a tanrendszer revízióját.² Azonban csak az 1770. évi Methodust adták ki némi változtatással. Az 1791. évi Methodusban lényegesebb változtatások: a próza megelőzvé a verset, a rhetorkai osztályt a poétikai elébe tette. A számtan-

¹ Tanárkari j. k. 1791 jan. 15. — ² Egyh. k. j. k. 1791 jan. 30. és jul. 28.

ból az elemi osztályban felvette a 10,000-ig való számolást s a római számjegyek írását 1000-ig. A deklinisták a kivonást is tanulják. Az oratoriában új anyag a hármasszabály és a törtek. A földrajzból a deklinisták Magyarország és Palesztina főbb helyeit a térképen megmutatják s a szabadban tájékozódnak. A deklinisták a latin nyelvtant magyarul tanulják, a grammatisták és syntaxisták a közéleti okiratokat magyarul gyakorolják. A latin nyelvi műkifejezéseket nem filozófiai jelentésökből, hanem magyar példákból kell megtanítani, tehát magyar szót ejteggessen a tanító, írja fel az első declinatio típusát a táblára s annak mintájára ejteggessen, de mindig magyar jelentéssel összekötve tanítsa. Az oratoriában hazai történelmet kell tanítani. A két felső osztályban Büschingius *Historia naturalis*-át tanulják és magán szorgalommal olvassák Catót, Varrót, Columellát.

Hogy a helyes latinság elsajátítása mellett a klasszikai szellem megismerésére is súlyt fektettek, mutatja a tanterv következő befejezése: *His animum succinge bonis, sic flumine largo Plenus, Pierio diffundas pectore verba.*¹ A következő évben az egyházkerület: „A tanítóknak kötelességei és a tanításnak rendi“ címen új utasítást adott ki.² Azomban már 1795-ben az egyházkerületi gyűlésen újabb tantervet mutattak be, melyet a debreceni consistorium készített.³ A *literatio deputatio* által készített: A tanítók kötelességei c. munkálat szerint az elemi vagy magyar iskola két, a *gymnasium* pedig hét osztályból áll. Új tárgy az elemiben a magyar nyelvtan, Caesar: *de bello Gallico*, P. Syrus *sententiae*, Horatius, a deákírók rövid életrajza, római régiségek; a grammatikában és a 2-ik éves syntaxistáknál új Magyarország története latinul és Magyarország constitutiója; a másodéves rhetoroknak a physikából némely szükségesebb dolgok, a logica és psychologia bővebben. Az egyházkerület 1796-ban Budai Ezsaiást és Sárosvári Pált bizta meg a tanrendszer módosításával, felülvizsgálását a debreceni consistoriumra bizta, a jóváhagyást magának tartotta fenn.⁴ Még 1797-ben is az 1782-iki *Ordo Studiorum* volt érvényben, ennek a tanári jegyzőkönyvbe való írását rendelte el a kerület.⁵ Majd 1798-ban olyan tanterv készítését rendelte el, hogy egy év alatt minden tantárgyat bevégezzenek.⁶ Újból a reálirányt kezdték hangoztatni s 1801-ben az egyházkerület a reáltárgyaknak az alsóbb klasszisokba való beosztására rendelt deputációt, ugyanakkor a metaphysikusok osztályát eltörölték s kimondták, hogy ezután a filosofiát a professoroktól kell tanulni. E bizottságban a reálirány hívei valószínűleg Pécsy, Domokos és talán Sárosvári Pál voltak s a munkálatban a reálirány csakugyan tulsúlyba jutott, követeli, hogy a hazának és a gyakorlati életnek is kell nevelni. Az I—II osztály tanuljon szemléleti módon természetrajzot s magyar nyelvtant, a III. osztály physikát és számokra jó latin gyakorló könyvet kell írni. A IV. oszt. tanuljon geometriát, a polgári építészet és a gyakorlati erőműtan elemeit, magyar történelmet, magyar életrajzokat fordítsanak latinra, az V. oszt. a magyar alkotmányt, a VI—VII. oszt. latin irodalmat, a három felső osztály az akadémiában előadatni szokott számtan és mértan elemeit is tanulja, sürgeti az egészségtan tanítását. E javaslat nem lépett életbe.

Hogy eme folytonos munkálatkészítés mellett mit tanítottak tényleg a debreceni kollégiumban, erre nézve felvilágosítást ad a helytartótanács 1804-ben intézett felterjesztés. E szerint két *cursus* van: a *pueri et*

¹ 1791. évi *Methodus* a főiskolai levéltárban. — ² A debreceni 1894—5. évi értesítő 109. s köv. lapjain a *syntactica* és *rhetorikai* osztály leckerrendje közölve van. — ³ Egyh. k. j. k. 1795. ápril 20. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1796. évi 39. p. — ⁵ Tanárkari j. k. 1797. jun. 22. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1798. évi 7. p.

adolescentes, kik a schole inferioresben tanultak s a magasabb koruak studiosi, ruháik szerint: togati et non togati. Tíz alsóbb iskola van, melyet 9 év alatt végeznek el. „Ez az ut bár hosszúnak látszik, de a gyermekek 5—6 éves koruktól fogva 15—16 éves korukig bevégezik“. A felsőbb iskolát 5 év alatt lehet bevégezni. Nov. 15-én kezdik a tanítást, mely szept. végéig tart, szept. 15—22-ig vannak a vizsgák, október vakáció, karácsony, husvét és pünkösdre 2—2 hét van. Naponként 2 óráig foglalkoznak az alsóbb klasszissokkal. Az I—II. elemi osztály azért van két osztályba osztva, hogy két preceptor foglalkozhassék velök. Tanulnak szent történeteket, abécét, írást, arab és római számokat, számolást, óra, hónap, év felosztását, a főbb világrészeket, a teremtett lények hasznát és méltóságát, azután Istenhez emelkednek, énekeket tanulnak, emlékezetöket gyakorolják. III. osztályban: historia naturalis, magyar és latin nyelvtan, declinatio, comparatio, vallástan, imák, dicséretetek, zsoltárok, arithmetika 3 egyszerű speciese: összeadás, kivonás, szorzás, az öt világrész, a régi Palesztina, szépírás. IV. osztályban: latin coniugatio, regulares és irregulares, a latin nyelv egyszerű szavai, Tirocinium, Langius paradigmái, versio ac resolutio, vallástudomány, szent történetek, egyszerű osztás, összetett összeadás és kivonás, földrajz, imák, dicséretetek, zsoltárok, szépírás. V. osztályban: latin nyelvtan, egyszerű szókból származott összetett latin szók, Langius colloquiumainak fordítása, magyarról latinra való fordítás, vallástudomány, Európa földrajza, számtan, szépírás. VI. osztályban: egyszerű latin syntaxis, származott és összetett latin szók, praxis syntactica, Cornelius Nepos fordítása magyarra, Görögország, Thrácia, Itália, Kisázsia, Afrika északi részeinek földrajza Cornelius Nepos megértésére, ugyan e célből a persák, görögök és rómaiak története Augustusig, heidelbergi káté, aranyszabály. VII. osztályban: syntaxis ornata, származott és összetett latin szavak, praxis syntactica ad regulas syntaxeos ornatae, Phaedrus meséi, a palatinatusi káté, összetett számtani műveletek, aranyszabály, régi római földrajz. VIII. osztályban: periodológia, Hassii de causis linguae Latinae liber ex parte, chriák, elbeszélések, latin epistolák írása, Nieuportius: Antiquitatum Romanarum capita selecta, Terentius comediái, Caesar commentáriusai, heidelbergi káté befejezése, törtszámok, régi és új földrajz. IX. osztályban: prosódia, Cato disticha morália, Mythológia, latin költők élete, Ovidius metamorphosisai, Tristium libri és a pontusi elégiák, Vergilius Bucolicái, Aeneis, Georgica, Horatius válogatott ódái, német nyelv, heidelbergi káté ismétlése, regula societatis et alligationis. X. osztályban: Hassiusnak a latin stilusról írt könyve végig, Nieuportius Cicero de oratore és válogatott beszédei, latin prózairók élete, latin dolgozatok, német nyelv, a palatinatusi káté ismétlése. A felsőbb iskolákban 6 tanár tanít, egy tanuló a praeses, a magántanulókat d. e. és d. u. 1—1 órán tanítják, a klasszissok inspectora paedagógiai leckéket is tart. Az egész kollégium directiója az egyházkerületé, az immediata cura és administratio az egyházkerület részéről a helybeli kurátorátusra van bízva. A tanárok közül rektort választanak évenként, az elnökség az ordinarius kurátort illeti, ha ez jelen nincs, akkor a rektor elnököl. Mivel a preceptorok keze alatt több, mint 1500 tanuló van, minden héten szerdán, szombaton d. e. 10—12-ig professori gyűlést tartanak.¹

Az egyházkerület 1804 okt. 6-án deputációt küldvén ki tanterv kidolgozására, e deputáció 1804 dec. 27—29-ig Almosdon készített egy

¹ Tanárkari j. k. 1801 jun. 25.

munkálatot, melynek összeállításával és kinyomatásával 1806-ban Budai Ezsaiást bízták meg.¹ Így jött létre az áldosdi *Ratio Institutionis*, mely hazai viszonyainkból indul ki. Lényege a következő: Külföldi minták utánzása nem sikerült, ha a nemzeti szellemen erőszakot nem akarunk elkövetni, hazai viszonyokból kell kiindulni. Az egyházkerület 1806 ápr. 18-19-én e tervet elfogadta és novemberben életbeléptetni rendelte, a falusi és városi iskolák tanítói is kövessék. Elemi tanításra szolgálnak a ludi vernaculi. A gyermekeket csak anyanyelven lehet először tanítani, a beszédhibákat így lehet javítani, ismereteik mértéke is az anyanyelv pontos ismeretétől függ, jó polgárokat, hü alattvalókat és jó keresztyéneket hazai nyelven kell nevelni. Tehát az eddigi két nemzeti iskolához még két iskolát csatolnak. Az elsőt, mely mindenütt legnépesebb, két klassziszra szokták osztani, ebben a tudományok elemeit kell úgy tanítani, hogy amit meg nem szerethetnek, legalább meg ne gyűlöljék. A leányokat vallás, erkölcstan, imák, bibliai történetek, ének, olvasás, számtan és földrajzra kell tanítani s a házi foglalkozásban gyakorolni, mik a női nemhez leginkább illenek, mert családanyák lesznek. Tisztaságot és csinoságot ápolják, a konyhához szükséges mértékeket, súlyokat, kertművelést, szövést, fonást, főzést, kenyérsütést, varrást ismerjék. Ezért a leányokat inkább tanítónők tanítsák, e célból *tanítónőképző-intézetre* volna szükség. Tanítónőkké lennének leányok, de különösen özvegy asszonyok, kik sokszor szegényesen élnek.

Az *I. vernacula* iskola tananyaga: betűk ismertetése, betűk együtt való kimondása, olvasás, írás, számolás, római és arab számok, egyszerű összeadás és kivonás, időszámítás, állatok históriája, a föld 5 része, vallás az Utmutatás szerint, imák, énekek és azok nótái. *II. vernacula iskola*: erkölcstan, 10 parancsolat, uri ima, apostoli hitforma, egyszerű összeadás és kivonás, Cebe's táblája, a föld 5 része, az állatok országa bővebben. Szentgyörgyi József könyve szerint a föld 5 része, szépírás. Itt két részre osztandó az ifjuság, egyik a latin tudományokra megy át, másik pedig tovább tanul a vernacula iskolákban. A *III. vernacula* iskolában tananyag: ethica, imák, dicséretetek, zsoltárok, bibliai történet nem időrendi, hanem életrajzi formában, növények és ásványok, a technológiával, egyszerű és összetett számtani műveletek a gyakorlati élethez alkalmazva, mérések nemei, régi Palesztina a bibliai történet megértésére, Magyarország, Ausztria és Európa többi országainak földrajza, megemlítvén természeti adományait, vagy hiányait, szép- és helyesírás. A *IV. vernacula* iskola azoknak van szánva, akik földművesek, mester emberek, kereskedők, vagy más polgári foglalkozásból élők lesznek. Epen ezért ezt több éven át is tanulhatják. Tárgyai: hittan, az egész földrajz, Magyarország története, hazai törvények ismerete, hármasszabály, törtek, regula societatis et alligacionis, ügyiratok készítése, a physika, földművelés, mechanica és építészettan elemei. A felsorolt tananyagot a leányiskolákban is lehet tanítani. Aki köztisztviséget akar viselni, latinul tudnia kell, a latint 7 évig tanulják; 4 évig a grammatikai, 3 évig a humanitás klasszisaiban. Falvakban is kell grammatikai iskolát állítani, ha a lakosok tehetik, hogy fiaikat vagy a papi, vagy közpályára neveljék. Tananyag: *I. grammatikai iskolában*: imák, énekek, szent történetek, latin nyelv elemei, declinatio, comparatio, coniugatió, Langius, latinról magyarra való fordítás, négy számtani alaplóművelet. Magyarország és Ausztria földrajza, szépírás. *II. grammatikai iskolában*: Vasárnaponként vallás és szent történetek, latin nyelvtan, egyszerű és

¹ Egyh. k. gy. j. k. 1806: 17. és 75. p.

összetett latin szók. *Languis colloquiumai*, rövid beszédeknek magyarról latinra való fordítása, összetett számtani műveletek, Európa és a régi Palesztina földrajza, ének és szépírás. *III. grammatikai iskolában*: keresztyén erkölestán, egyszerű syntaxis, egyszerű és összetett latin szók, syntaxis, Schütz Liber Latinusának magyarra fordítása, magyarról latinra való fordítás, aranyszabály. Európa és Azsia földrajza, ének és szépírás. *IV. grammatikai iskolában*: hittan, latin syntaxis, egyszerű és összetett latin szók ismételése, latinban használt görög szók, magyarról latinra való fordítás. Corn. Nepos. Phaedrus, régi Itália, Görögország, Macedónia, Thrácia, Kis-Azsia földrajza, a persák, görögök és rómaiak története, hogy Cornélius Népost megérthessék, új földrajz, törtszámok, ének és szépírás.

A grammatikai osztályok elvégzése után a tanuló a klasszikus írók olvasásával élesíti ítélő tehetségét és ékesszólásra tesz szert. Tananyag: *I. humanitatis classisban*: Hassius válogatott fejezetei: de etymologia, de recta temporum consecutione, de modorum usu, de barbarismo, solecismo, idiotismo, archaismo, de vocibus ex peregrinis linguis repetitis, de insolentibus, senioris aetatis, technicis item vocabulis, de tropis, de figuris, de variatione grammatica et rhetorica, de periodis, de syllogismo oratorio, de chriis et variis scribendi generibus; Terentius comoediái, Caesar: de bello Gallico, periodusok és chriak Hassius szerint először magyarul, azután latinul kidolgozva, római egyházi és állami régiségek: a római birodalom régi földrajza, az új földrajzból Azsia, Afrika, Amerika és Polynézia; aranyszabály, törtszámok, a magyar történelmet latinul mondják, a magyar beszédbeli ügyességet nyerjenek, szombaton délután a preceptor jelenlétében latin beszédgyakorlatok, az előadásban a következő osztályokban is gyakorolni kell, mint kell a hangot felemelni, vagy leereszteni, hogy kell valamit lassabban, vagy gyorsabban mondani. *II. humanitatis classisba* azok mennek, kik a latin beszédben némi ügyességre tettek szert. Vasárnaponként a heidelbergi kátét tanulják, az összes többi időt a prosódia, mythológia és latin írók életének megismerésére fordítják. Olvasmányok: Ovidius *Metamorphosisai*, *Tristium et Epistolarum ex Ponto libri*, Vergilius: *Bucolica*, *Aeneis* és *Georgica*, Horatius válogatott ódái, ó és új földrajz, törtszámok, versek írása. *III. humanitatis classisban* a szónoki² stílust gyakorolják. A heidelbergi kátét csak vasárnap tanulják, a többi napon Hassiusból a latin stílus szabályait tanulják. Nieuport. Cicero de oratore 2 első könyve, válogatott beszédek és azok utánzása, a beszédek úgy kell magyarázni, hogy úgy az egész műből, mint az egyes részekből a beszéd szépségét megismerjék, tehetségökhöz mért tárgyakról beszédet készítsenek. Tartsa szem előtt a tanító Horatius mondását: „in comitis allinet atrum, transverso calamo signum, ambitiosa recidet ornamenta, parum claris lucem dare coget, arguet ambigue dictum, mutanda notabit“.

Akik felsőbb tudományokra mennek, kétéves *encyclopaedicus cursus* végezzenek a professorok felügyelete alatt. Célja, hogy akik tovább akarnak tanulni, azoknak a többi tudományokból is legyen valami fogalmuk, akik pedig tovább nem tanulnak, a felsőbb tudományokból is sajátítsanak el valamit. Tárgyai az első évben: *Medulla theologiae*, *pura mathesis*, *logika* és *metaphysika*, a görög nyelv elemei, *Cebes tabellái*, *Isocrates parainesis*, *Anacreon*, *P. Syrus sententiái*, *Horatius Ars poeticája*, *Cicero de oratore*. A nemes ifjak, kik esetleg a görög nyelvet, a maguk nagy kárára nem akarják tanulni, az auditoriumban a görög óra alatt különböző dolgozatokat készítsenek.

A második évben: egyetemes történelem, régi és új földrajz, physika és mathesis elemei, filozófia. A görögből az új testamentum fordítása. Livius magyarázása, latin stílus gyakorlatok.¹ E tantervet 1807 febr. 29-én mutatta be Budai Ezsaiás a professorok gyűlésében, a tiszántuli egyházkerület pedig a tiszáninnen kerületnek megküldötte, utóbbi viszont a maga tantervét küldötte el ugyanazon évben Debrecenbe.² A tiszántuli egyházkerület 1806-ban kimondta, hogy a deákok szabadon választhatják azon tárgyakat, melyeket hallgatni akarnak.³

A Ratio Institutionis nem volt sokáig érvényben. Ennek oka, hogy egyrészt a reál irányt elhanyagolta, másrészt pedig a kormány követelte, hogy a protestánsok az ő tantervéhez alkalmazzák a magok tantervét. A kormány 1806-ban kiadván a Ratio Educationist, sürgette a tanrendszer „uniformitását”. Az egyházkerület 1807-ben a konventre halasztotta a Ratio Educationis tárgyalását.⁴ A debreceni professoroktól is véleményt kérvén az egyházkerület a Ratio Educationisról, a professorok a vélemény rendbe szedését „Budai Ezsaiás ur gyakorlott pennájára” bízták, mely véleményt a professorátus „örömmel és gyönyörűséggel tett be a maga protocollumába”.⁵ Az ennek alapján hozott egyházkerületi határozatban hivatkozván az 1791. 26. t.-c. 5. §-ára, késznek nyilatkozott ugyan az egyházkerület a Ratio Educationis által követelt tantárgyak tanítására, de a tanterv megállapításának jogát magának tartotta fenn.

Az egyházkerület 1811-ben az alsóbb klasszisok számára újabb tanrendszert állapított meg és nyomtatott ki.⁶ Így jött létre az 1812-ben: Tanítók kötelességei címen kiadott új tanterv, mely nem annyira a szervezeten változtatott, mint inkább a tanításban hozott be változást. Jobb renddel osztotta be a klasszikus írókat, elhagyván a reálirányú olvasókönyveket, helyette a 4-ik deákiskolában a magyar és erdélyországi reformáció és Magyarország történetét ajánlotta latin fordításra. Az 5, 6, 7. osztályban bevette a geometriát s a mértékek ismertetését, a mathesiből a legfelső osztályba az algebrát, sürgette a szavalást, térkép rajzolást „ha mind otrombán is” és a kóták szerint való éneklést. E terv módosítására 1816-ban deputatiót rendelt az egyházkerület, mert a humanista irány hívei épúgy sürgették a tanterv átalakítását, mint a kormány. A tervet azonban, mely ekkor készült és 1818-ban átvizsgálták és jóváhagyták, még az 1819 okt. 23-án tartott egyházkerületi gyűlés sem léptethette életbe, mert nem volt sem a paedagógiának, sem a história naturalisnak, sem az oeconomianak tanára. Ideiglenesen tehát úgy intézkedtek, hogy nov. 1-én kezdjék az iskolai évet, husvét előtt két héttel legyen a tavaszi, szept. 15-én az őszi vizsga, alsó klasszisok promóciója mindjárt a vizsgálat után legyen, a subscriptio nov. 1—2-án. A tanárok két félévre beosztva tárgyaikat, az egyházkerülethez írásban adják be a tananyag elrendezését, nem szabad félév vége felé a tanórák szaporításával terhelni a tanulókat, a lecke órát sem szabad hosszúra nyújtani. Míg a tervezett két tanszéket fel nem állítják, addig a régi tanításrend megmarad, csak az első éves deákok praesese fordíttassa a görögből az új testamentumot. Egyszersmind a deák nyelvben való nagyobb jártasság elsajátítására minden tantárgyat latinul kell tanítani.⁷ Ilyen előzmények után végre 1820-ban létrejött az a tanterv, melyben a humanismus jutott diadalra. E tanterv volt érvényben e korban végig.

¹ Ratio Institutionis 1807. évi kiadása a debr. főisk. anyakönyvtárban. — ² Tiszántuli egyh. k. j. k. 1807. évi 31. p. — ³ U. o. 1806. évi 94. p. — ⁴ U. o. 1806. évi 38. p.; 1807: 27., 1809: 8 p. — ⁵ Tanárkari j. k. 1809 márc. 4. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1811: 20. — ⁷ Tanárkari j. k. 1817. okt. 2.

Az egyházkerület 1819. évi okt. 2—3-án 76. sz. végzésével: Tudományok rendi cím alatt megküldette az espereseknek az *elemi iskolák* tantervét, melynek főbb intézkedései a következők. A deákiskolába menni nem akaró gyermekek számára a debreceni kollégiumban négyre szaporíttassék a nemzeti iskola osztályainak száma, 4 tanító tanítsa ezekben azt, ami szükséges a gyermekeknek, hogy jó keresztyénekké és hasznos polgárokká legyenek. Tehetősebb eklézsiák 4, a többiek 3, 2 vagy 1 tanítót alkalmazzanak, a gyermekek 3 évig tanuljanak. A negyedik nemzeti iskola a deákiskolába nem menők számára van. Ahol deákiskola nincs, a deákiskolába menni akarókat tanítsa a mester deákul, hogy a szülék ne vigyék nagy költséggel mindjárt a 3-ik osztály után gyermekeiket más iskolába. A 4-ik iskolában, vagy ha ez nincs, a 3-ikban több évig is tanulhatnak. Tananyag az 1812. évi tanításrend értelmében: I. *nemzeti iskolában*: betűk ismertetése, e célra az abécé betűi egy nyolcad-rész iv papírra ki fognak nyomtatni, több betű együtt való kimondása, írás kezdete, olvasás, római és arab számok, számlálás, természeti dolgok ismertetése, az Utmutatás első darabja, könyörgések, énekek. II. *nemzeti iskolában téli félévben*: értelmes olvasás, írás, római és arab számok, számlálás, könyörgések, zsoltárok dallamaikkal, vallás- és szent történetek az Utmutatás I. drbja szerint; a szentírási helyeket előre kikeresse és a történetek bővebb megismerésére tanítványainak előszóval el tudja mondani s a bibliából tett jegyzéseit úgy predikátorának, mint esperesének bemutatassa. Erkölestan az Utmutatás 3-ik drbja szerint az Isten és szülék iránt való kötelességek. A *nyári félévben*: az Utmutatás első darabjának IX., X., XI. részei, az apostoli hitforma. Az Utmutatás 3-ik darabjából magunk, mások, előljárók, bírák, királyok iránt való kötelességek, 10 parancsolat és uri ima. Összeadás, kivonás és a sokszorozás, Maróthy szerint észből való számolás. A természet históriájának tanítására a tanító Szentgyörgyi József dr., Fábján József és Pethe Ferenc munkáiból készülhet, az ezekben levő képeknek nagy hasznát veheti. A föld öt része, a földgolyóbis, vagy a debreceni atlaszban levő első mappa szerint, melyet a debreceni könyvtárból megszerelhet a tanító. Könyörgések, énekek, írás, olvasás. III. *nemzeti iskolában téli félévben*: Utmutatás 1-ső dbja. Erkölestanból Utmutatás 3-ik dbja. Számtanból az egyes elosztás. Magyarország földrajza a Kis tükör szerint. Magyar nyelvtan a nyomtatásban kiadott könyv szerint, imák, énekek. A *nyári félévben*: Utmutatás 1-ső dbja. A különböző vallások ismerete az Utmutatás toldaléka szerint. Erkölestanból a gazdák, a gazdaasszonyok, földesurak, tisztviselők, bírák kötelességei az alattvalók iránt és viszont az alattvalóknak felsőbbsegeik iránt. Számtanból összetett műveletek. Európa országainak, különösen a hazánkkal határos országok ismertetése a debreceni atlasz szerint. Helyesírás gyakorlása a magyar grammatika szerint. Imák, énekek az új énekeskönyv szerint. IV. *nemzeti iskolában téli félévben*: Utmutatás 1—3. dbja egészen. Vallás históriája. Magyarország históriája a Kis tükör szerint. Hármasszabály Maróthy szerint. Európa földrajza bővebben, a többi földrészek a debreceni atlasz szerint. Quietantiák, contraquietantiák (általadó és általvevő levelek), contractusok, instanciák és más levelek írása, számadások készítése. A *nyári félévben*: a keresztyén vallás főágazatai az Utmutatás 2-ik dbja szerint. Vallás históriája bővebben. Hazai törvényeink, törvényszékek, rendtartások ismertetése Kövi Sándor tanár magyarul írott kis munkája szerint. Hármasszabály, társaság szabály. Rajzolás. Együgyü geometria és együgyü mechanica. Physika Fábján József: Természettudomány a köznépek c. munkája szerint. A tanítók a szük-

séges könyveket a debreceni kollégium könyvtárában megszerezhetik. Leányok is ezeket tanulják, kivéve a hazai törvényeket, geometriát, mechanikát.

A hatosztályu deákiskola tananyaga az 1820-iki tanterv szerint: *I. osztályban*: Vallás. Latin alaktan, Langius, Tirocinium és Colloquia. Számтанból négy alpművelet. Földrajzból Magyarország és az ausztriai tartományok. Térképrajzolás. *II. osztályban*: Vallás. Egyszerű latin mondattan, latin beszéd gyakorlása naponként, Langius és Schütz. Számтанból négy alpművelet, aranyszabály. Európa földrajza. Ének. Szépirás. *III. osztályban*: Vallásból hitcikkek. Latinból syntaxis, ornata, Corn. Nepos, Phaedrus. Európa, Azsia ujkori földrajza. A Corn. Nepos tanítására szükséges ókori földrajz. Rövid beszédek, levelek stb. fordítása magyarról latinra. Szavalás, ének, szépirás, térképrajzolás. *IV. osztályban*: Vallás. Hass Godf. Stylistika. Caesar de bello Gallico et civilii Cicero. Cato. Laelius. Somnum. Sap. Periodusok. Chriak. Elbeszélések, levelek, dialógusok írása magyarul s latinul. Római régiségek Caesarhoz. Ókori római birodalom. Földrajzból Afrika, Amerika, Polynézia. Mathesis eleitől végig. Magyar történelem hazai nyelven, első rész fordítása latinra. Helyes szavalás, beszélés tanítása. *V. osztályban*: Vallás csak vasárnaponként, a többi idő latinra fordítandó. Prosódia. Mythológia. Latin költők élete. Ovidius Metamorphosisai. Tristum et ex Ponto libri. Vergilius: Bucolica, Aeneis, Georgica. Horátius válogatott ódái. Magyar és latin versírás. Néha közbe vegyitendők a geometria elemei, magyar történelem, ő és új földrajz ismétlése. Rajzolás. A görög nyelv elemei. *VI. osztályban*: Vallás: symbolikus könyvek. Az orationis luxuries és a stylus a fő. Logika. Hass. Godf. Logica és rhetorika. Nieupert Antiquitates teljesen. Cicero: de oratore I. könyv. Válogatott beszédei. Latin prózairok. Magyarország története III. r. Ő és új földrajz ismétlése. Globus használása. Geometriából ismétlés. Görög nyelv. Cebes tabellái: Isocrates Parainesise.

E munkálatot sem tekintette véglegesnek a deputatio. Már 1823-ban ismét folytak a tanácskozások Almosdon, honnan a professorok hazajöven, jelentették, hogy a tanári jegyzőkönyveknek magyarul való vezetését Almosdon jóváhagyták, ezt rögtön fogamatba vették.¹ Pesten 1825-ben az egyházkerület által kinevezett Literaria deputatio a felsőbb és alsóbb iskolák tanításmódjáról tanácskozott, de határozataikat kézikönyvek hiánya miatt nem lehetett életbeléptetni, azt mégis elrendelték, hogy a német nyelvet már a nemzeti iskolában tanítani kell, a grammatikai osztályban a latint csak a magántanítók tanítsák, a vet. rhetorok a geometria elemeit tanulják magyar nyelven.² Az egyházkerület 1831 ápr. 23-án a püspök és főgondnok elnöklete alatt a tanterv revideálására bizottságot küldött ki s tankönyvek írására egyháziakból és világiakból álló bizottságot alakított.³ Tudományos küldöttség 1831—1838-ig állandóan dolgozott, sőt 1817—1831-ig is volt ilyen küldöttség, de működéséről 1841-ben nem tudtak semmi bizonyosat. A tankönyvek elkészültek megbízás utján, de azokat nem sikerült kinyomatni, mert a kormány a pesti egyetem nyomdájának kizárólagos privilégiumot adott örök időkre. A küldöttség 1841-ben 16 tankönyvet sorolt fel az ábécétől a felső oktatásig, melyek kiadásra vártak. Papok és tanárok irták.⁴ Eressey Dániel és Kerekes Ferenc tantervét a deputatio 1838-ban elfogadta. Ujabb tudományos küldöttség működött 1841-ben. Az ekkor ké-

¹ Tanárkari j. k. 1823 jul. 30. — ² U. o. 1825 máj. 3. — ³ Egyh. ker. j. k. 87. p. — ⁴ A küldöttség munkálatai a debr. főiskolai anyakönyvtárban. R. 717.

szült tervezetek közül kiválik a Pécely Józsefé, a küldöttség a Szőnyi-féle tervet vette tárgyalása alapjául. Ezt a tantervet csak részben léptették életbe Debrecenben. Újabb törekvések nyomai vannak az 1848-iki egyházkerületi határozatokban. Az egyházkerület ugyanis a régi tanrendszert még egy évre meghagyta. Hogy a nemzeti irányu átalakulás meg nem történhetett, a szabadságharcot követő eseményeknek tulajdonítandó.

A jurátusok és theologusok szakja már némileg külön volt választva. Az egyházkerület 1798-ban elrendelte, hogy theologia hallgatása nélkül egy tanuló se mehessen ki, ezért ilyen órarendet kell készíteni. 1803-ban a theologusokat a jogi, a jogászokat pedig a theologiai tudományok hallgatására kötelezték.¹ De a két szak határozottan külön választva nem volt. Az egyházkerület 1816-ban elrendelte, hogy akik „belső állapotra” nem igyekeznek, csak a physikát, mathesist, filozoficum és juridicum studiumot s a dogmaticai polemicát hallgassák négy év alatt s ezeknek „a kollegiumban való hosszas lakás, vagy mint azt a háládatlanok nevezik, szenvedés just nem ad a promótióra”. Minden tógátus deák a negyedik év kezdetén a seniornak jelentse be, hogy belső, vagy külső állapotra készül-e. Ugyanezt 1824-ben írásban kellett kijelenteni a filozofiai kurzus elvégzése után.² Az egyházkerület a tudományos küldöttség javaslatára az 1842—3 évre a 2 elemi és polgári iskolában a *szakrendszer* megkísérlését rendelte el. A két elemi és 2 polgári osztályt 8 osztályteremben ugyanannyi tanító oktatta határozott órákban, mindenikben 2—2 tanító foglalkozván felváltva.³

A német nyelv tanítására sok intézkedés van. A német nyelv tanulását 1798-ban az első, a francia nyelv tanulását a második éves deákok kötelességévé tették, Sárvári Pál és Lengyel József ezek tanításáért a város pénztárából kaptak 200 rh. frtot.⁴ Moór nevű német nyelvmester tanított 1802-ben, ekkor a négy esztendőn felüli deákokat kötelezték a német nyelv tanulására, de a mester pár hónap múlva elszökött. Lőcsére többen mentek német nyelvet tanulni, kik ott semmi fegyelem alatt nem állván, kihágásokat követtek el. Ezért a lőcsei professorok 1800-ban kérték a debreceni professorokat, hogy vessék alá Lőcsén tartózkodó deákjaikat az ottani iskolai törvényeknek. A professorok köszönettel vették e gondoskodást s némely deákokat bizonyítványaikba tett megjegyzésekkel köteleztek az ottani tanórák látogatására.⁵ Az egyházkerület 1820-ban a német és francia nyelvek grammatika szerint való tanítását rendelte el. A német nyelvet azomban kevesen tanulták, ezért a debreceni consistorium 1809-ben kimondta, hogy az ilyeneket a rektoriáknál háttérbe kell szorítani, 1828-ban pedig az egyházkerület határozta el, hogy nem mehet ki nagyobb egyházba rektornak, aki németül vagy franciául nem tud.⁶ A Szepességre menő deákok télenkedtek, rossz erkölcsűek lettek, hozzájuk nem illő ruhában hivalkodtak, ezért 1812-ben a professorok eltiltották a Szepességre való menést, mivel a kollégiumban is van nyelvmester, aki mégis elmegy, csak vizsga után vehető fel s ki hány évig volt távol, annyi évvel hátrább kell tenni. A jurátusoknak 1825-ben tiltották meg a német nyelv tanulása végett való elmenetelt.⁷ A *rajztanítást* 1801-ben rendelte el a kerület. 1811-ben Kiss Sámuel-t kijelölték és Szebenbe egy mérnökhöz küldték a rajz tanulására. 1821-ben rajzait 300 frtért a kollégium megvette.⁸ Utóda

¹ Egyh. k. j. k. 1798: 44. és 1803: 25. — ² U. o. 1816. évi 75. p. és 1824: 129. p. — ³ U. o. 1842: 174. és Tanárkari j. k. 1842: 48. p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1798 okt. 28. — ⁵ U. o. 1800 jun. — ⁶ Debr. egyh. t. j. k. 1809 okt. 8. Egyh. k. j. k. 1828 74. p. — ⁷ Tanárkari j. k. 1812 dec. és 1825 aug. 16. — ⁸ Egyh. k. j. k. 1813: 15. és 1821 111. p.

1819—858-ig Beregszászi Pál volt. Az iskolai igazgatóság 1835-ben, tekintettel a rajzolás és architectura szépségére, a felsőbb és alsóbb klasszisokban heti 2—2 órán kötelezővé tette a rajz tanulását.¹ A *vivás tanítását* 1842-ben megengedték egy Pramer nevű helybeli vivómesternek.² Az egyházkerület pedig 1847-ben a *fanevelés* mesterségének tanítását rendelte el.

A *theológusok és jurátusok* tanrendszere sok átalakuláson ment át. Az egyházkerület 1795-ben megszüntette azt a szokást, hogy a quadriennisek a theológia hallgatására menjenek át, ezt csak 4-ik év után tehetik, addig hallgassák a filozófiai históriát, deák és görög literaturát. A cursusok 1795 körül három évből állottak, ennek 6-ik semestere 1795-ben ért véget. Az utolsó semester tanrendje volt: Szilágyi Gábor elvégezte a theológiai dogmaticát, belekezdett a theológia moralisba. Kocsi István elvégezte a kis auditoriumban a helvetica confessiót, a nagy auditoriumban Mózes III. könyvéből 21 részt és Lokmán arab meséiből 80-at. Budai Ezsaiás a kis auditoriumban Horatius ódáinak I. könyvét, a többiekből néhányat, néhány satirát és az Ars poëtikát, római régiségeket, a nagy auditoriumban Cicero Officiáit. A nyári diligentiát máj. 4-én kezdték. Az auditoriumokat újra beosztották: a nagy auditoriumban a quadriennisektől fölfelé tanultak theológiát, keleti nyelveket stb., ezt a filozófusoknak adták át, mert ezek sokan vannak, a kis auditoriumot pedig auditorium theologicummá tették, itt hallgattak az 5-ik évesnél nagyobbak. A nagyobb harang, mely eddig a nagy auditoriumba hivta össze a deákokat, ezután is a nagyobb deákoknak szóljon, bár ők ezután a kis auditoriumban lesznek.³ A mathesist, filozófiát és fizikát 1798-ig egy tanár tanította három év alatt, ezért csak azok hallgatták, kiket ezen három éves cursus elején promoveáltak ezen tudományokra, a többiek a közepén vagy a végén kezdték hallgatni. Ezért azok számára, kik az elejét nem hallották, bevezető cursust tartott a tanár, mi időveszteséggel járt. Ezen úgy segítettek 1798-ban, hogy a filozófiát az ekkor felállított tanszékre választott Lengyel József vette át, a többi 4 professor közül Sárvári Pálnak a mathezis és fizika marad, Szilágyi Gábor a theologia professora, Kocsi István a bibliai exegesisé. Budai Ezsaiás a történelem görög és latin irodalom tanára. Az ekkor készített évi tanrend szerint a filozófia tanára: Lengyel József tanította az első éves deákokat (noviciusból kikölteteket), Sárvári a 2-ik, Budai Ezsaiás a 3-ik, Kocsi István és Szilágyi Gábor a 4-ik, 5-ik éveseket. Az 5-ik éven felüliek szabadon választhatnak a theologiai, filozófiai és irodalmi tárgyak közül, de naponként legalább három órát hallgassanak. A professorok óráikat különböző időben kezdték, reggel hat órától és délután 1 órától már voltak órák. A paedagógiai tárgyakat mindenkinek tanulni kellett a klasszisok inspectorától minden 3-ik évben.⁴ Az egyházkerület által rendelt Literária deputatio 1800-ban következőleg rendezte el a tantárgyakat: A theológia tanára két év alatt végezze el tárgyait latin nyelven. A filozófia tanárának kurzusa két évig tart, hallgatják a 4—5. évesek. A jogtanára deákul tanítja a statisztikát, jus civile Hungaricumot, jus criminale és ezek históriáját, hallgatják a nem togátusok közül a filozófiai cursust elvégzők, a togátusok közül azok, kik a theológiát befejezték. A nem togátusokat az egész filozófiai cursus elvégzésére kell szorítani, legfőlebb meg lehet úgy rövidíteni, hogy a mathezist és filozófiát egy évig hallgassák. A történet tanára ókori és irodalomtör-

¹ Tanárkari j. k. 1835 dec. 2. 1842: 49. p. — ² Egyh. k. j. k. 1847: 325. p. 1795 ápril. — ³ Tanárkari j. k. 1795 május 2. — ⁴ U. o. 1798 ápril.

ténetet tanítson, adja az európai nevezetesebb államok történetét, befejezésül Magyarország és a szomszéd nemzetek (németek, lengyelek, olaszok, törökök történetét), szombaton a deák írást és beszédet gyakorolja, szerdán Homerost vagy Pindarost magyarázza, a harmadévesek hallgatják. A mathezi tanára az év első felében tanítja a pura mathezi, trigonometria planat, optiát deákul s a naturalis historia systemáját. A második félévben két órán tanítja a physikát, mechanicát, astronomiát, chémiát, minerológiát. Hallgatják a másodévesek. A filozófia tanára tanít az év első felében logikát, metafizikát és filozófiai historiát, a második félévben morális filozófiát, jus naturat gentium-ot deákul és rövid politikát. E literária deputatio elnöke Domokos Lajos volt.¹ Az egyházkerület 1804-ben elrendelte a magyar protestáns egyházjog tanítását.² A *Ratio Institutionis* azt mondja, hogy nem kell megkötni senkinek a szabadságát, mindenki azt tanulja, amihez kedve van, de kiköti, hogy rendes hallgató legalább 3 órát hallgasson naponként, év végén szigoru vizsgát kell tartani, tételt sorshuzás utján kapnak. Hazai jogot csak a filozófia és történelem tanulása után hallgathatnak. A nem tógátusok az encyclopaediai cursus második évében görögöt tanulnak és jus naturaet. Négy év alatt a filozófiai cursus után minden tudományt el kell végezni. Két theologiai tanár közül egyik Stosch nyomán dogmatikát és controversiát adjon elő, Schröck nyomán egyháztörténelmet és homiletikát, másik zsidó nyelvet, ó- és uj-testamentumi exegesist tanítson. A jogtanár hazai büntető és protestáns egyházjogot, statisztikát és alkotmánytant. A történelem, görög és római irodalom tanára Európa, különösen Magyarország történelmét. Görög írók közül különösen Homerost, Pindarost és Xenophont, latin írók közül Cicerót, Vergiliust, Horátiust és másokat félévenként felváltva magyarázzon és mint az alsóbb klasszisok inspektora a paedagogiának ne annyira az elméletét, mint gyakorlatát mutassa be. A mathesis és physika tanára mathesis adplicitatát, physikát kísérleti alapon és historia naturalist adjon elő. A filozófia tanára ugy az elméleti, mint a gyakorlati filozófia mezejét tárja fel, különösen antropológiát, jus naturaet és filozófia történelmét adjon elő. A *Ratio Institutionis* szabadelvü intézkedései különösen abban az irányban nem váltak be, hogy az ifjak tetszésére bizta, hogy mit hallgassanak. Ezért 1815-ben a tudományok hallgatását bizonyos évekhez kötötték, hogy a külföldre menők is minél hamarabb szerezhessenek általános ismereteket. Ezért már a második éves deákok a professorok előtt hallgassanak naponként négy órát. *Hat évre* osztották be a tárgyakat. Az *I. évek* praesestől tanuljanak theologiai dogmaticát, pura mathesist, görög nyelvet és Hassét. A 3-ik évről 4-ik évre menni akarókat a nagyobb gradusu eminens deákokból kijelölt censorok vizsgálják meg és gradust adjanak előmenetelük alapján, rajzból is megvizsgálandók. Rektoriára német és francia nyelv tudásával lehet menni. Ami az életben hasznos, azt kell tanítani.³ Az egyházkerület által kiküldött deputatio 1825-ben ugy intézkedett, hogy a külső állapotra törekvő ifjak a 4-ik évben hallgassák a magyar törvényt két órán, 3-ik órán az egyháztörténelmet, 4-ik órán a német és francia nyelvet, az 5—6 évesek bármilyen pályára készülnek, exegesist 4 órán, a 7-ik évesek tetszés szerint hallgathatnak, mert a 6-ik évvel a cursus végződik.⁴ A tudományos küldöttség javaslatára 1835-ben az egyházkerület rendelte, hogy a nem tógatusifjak a hazai törvények mellett

¹ U. o. 1800 ápril 27. — ² Egyh. k. j. k. 1804: 243. p. — ³ Tanárkari j. k. 1815: 73. p. — ⁴ U. o. 1825 május 3.

az egyháztörténelmet is hallgassák, a 4-ik éves tógatusoknak egy professor felügyelete alatt a lector tanítsa a zsidó nyelvet, ó- és újtestamentumba való bevezetést a zsidó régiségekkel együtt heti tíz órán.¹

A *pártikulák tantervére* nézve az egyöntetőséget, mint láttuk, minden tanterv hangsúlyozza. A rektorok úgy fogván fel a dolgot, hogy a deák nyelvet mindenütt tanítani kell, ez ellen az egyházkerület 1795-ben kikelt, azt mondván, hogy kisebb iskolákban idővesztegetés a latin nyelv tanítása. Az iskolák előljárói a debreceni tantervből válogassák ki, amit iskoláikban tanítani kell. Minden egyházmegyében két rendbeli iskola legyen, olyan, melyekben csak magyarul és olyan, melyben deákul is tanítanak. Az iskolamester fizetését ne a deák nyelv tanításához kössék, mint szokták, hanem más tárgyhoz, vagy az iskolába járók éveihez. De ha valamelyik gyermek olvasni nem tud, az attól járó fizetést az egyházmegye vonja le.² Békésen 1798-ban a latin nyelv tanítása mellett a történelem, földrajz, természettan és természettanrajz, számtan tanítására kevés gondot fordítottak, csak a vallás tanítása képez kivételt. A tanulók nagyobb része tanult latint, a tananyagról vezetett napló mondja: reliqui, qui nimirum Hungarica tractant. A declinisták az anyanyelv tanításával kezdték s a latinnal folytatták d. e., majd d. u. declináltak, coniugáltak, Cellarius kisebb szótárát tanulták, melyet a következő évben bevégeztek, a coniugisták Cellarius latin grammatikáját, Cellarius kisebb szótára után a nagyobbat kezdték, Langius colloquiumait és Muzéliust resolválták, hetenként négyszer irtak stylust, a syntaxisták a mondattan hátralevő részét tanulták. Corn. Nepost és Phaedrussal terjedelmesen fejtegették, a frázisokat kiirták, Cellarius nagy szótárában tovább mentek, stilust irtak. A csak magyarul tanulók terjedelmesebben tanulták a vallást és a többi tárgyakat. A tananyag az 1819–20. év második feléből fenmaradt kimutatás szerint a régi csapáson halad. Az osztályok beosztása, a négy nemzeti iskola felállítása a debreceni iskola hatása alatt megtörtént. Hajnal Abel 1839-ben célul tűzte ki, hogy a 3–4-ik nemzeti iskolában tanított tárgyak közül minél többet megtartsanak ez iskolákat reál irányban fejlődésképesekké tegye, másfelől a gymnásiumi tárgyak tanítását, mely az előző években szünetelt, újból megkezdte. Diószegen 1799-ben a rektort csak azon feltétel alatt marasztalták, ha a poésist is tanítja. A végzett tananyag az 1843. évi vizsgálat alkalmával a poétákig felsorolja az anyagot. Hajduhadházon 1838–9-ben a nagyobb finiskolában első és második rendbelieket különböztettek meg. Tananyag volt a nyári félévben: *Első rendbeliek*: Heidelbergi katechismus, törvénytudomány, a magyar reformáció, a világ 5 részének földrajza, német nyelv, Langius colloquiumai, hármasszabály, írás. *Második rendbeliek*: Utmutatás 1. dbjában a földrajz, továbbá az urvacso-ráról, barátságáról, társaságbeli kötelességekről, ó-szövetségi szent írók, a természettanból az elemek és a levegő tüneményei, földrajzból bevezetés, Európa és Ázsia, Langius colloquiumaiból cselekvő alakú coniugatio egészen, a szenvedő alakból kevés. Négy számtani alapművelet, írás. Ugyanazon évben a téli félévben tanulták: *Coniugisták* és a magyarul tanuló nagyobb rendbeliek: Utmutatás 3. dbjából a magunk iránt való kötelességeket. Kis tükörből 11–12. századi királyok élete, Magyar grammatika. A *coniugisták* a pronomeneket és coniugatiókat. Langius colloquiumaiból a Tirociniumot resolválták. Kis Cellariusból a csillagosszókat az M. betűig. Európa és Ázsia földrajza. Arithmetikából összeadás, kivonás, szorzás. Olvasás, ének, könyörgés. Írásbeli dolgozatok.

¹ Egyh. k. j. k. 1835: 238. p. — ² Egyh. k. j. k. 1795 május 19.

A *declinisták* és a magyarul tanuló kisebb rendbeliek: Utmutatás I. drbja szerint a hitágazatokat. Ujtestamentumi szent históriák. A Kis tükörből a magyarok kijövele. A declinisták declinatiót, motiót és comparatiót. Olvasás, ének és könyörgések. Észben való összeadás, kivonás, római és arab számok, szorzótábla. Irás.¹ *Nagykállón* tananyag volt a XVIII. században: theológia, héber zsoltárok, görög nyelv, szónoklattan, logika, Curtius, Vergilius, A XIX. század harmincas éveiben tanították a felső osztályokban: Cicero de oratore, Ovidius Metamorphosisai, görög nyelv, geographia, római régiségtan, szónoklattan, chria, heidelbergi káté; az alsóbbakban: vallás és zsoltár, Phaedrus meséi, syntaxis, arithmetica, geographia, Corn. Nepos, szépírás, latin és magyar nyelv, irás, olvasás. Ezekhez járult a negyvenes években Horatius és a német nyelv. *Nagyszalontán* 1842—43-ban tantárgyak voltak: I. félév: vallástörténet, latin nyelv, törvény, német nyelv, természettan, számtan, fogalmazás; II. félév: vallás, latin és német nyelv, magyar tört., magánjog, számtan, chria. Következő években görög is van feljegyezve. A magánjog a polgári osztályu tanulókért van felvéve, de gymnazisták is tanulják. *Kabán* a XIX. század elején felmaradt specimen megegyezik a debreceni 1792. évi tananyaggal.² *Kisujszálláson* 1789-ben tanítottak: politikát, földrajzot, természettant. Hiteles kimutatás van a tantárgyakról 1830-ból. Végzett tananyag 1836-ban: grammatisták: vallás, latinnyelvtan, geographia, mathematica, arithmetica, kalligráphia, ének és könyörgés. Novitius syntaxisták: vallás, latin nyelv, görögök és persák története, geographia, arithmetica, kalligráphia, ének, könyörgés. Veteranus syntaxisták: vallás, deák és német syntaxis, magyar történet, geographia, arithmetica, kalligrafia, ének és könyörgés. Poéták: vallás, deák, német és görög nyelv, poetica, mythológia, irodalomtörténet, versírás, arithmetica, geographia stb. Veteránus rhetorok: vallás, deák, német és görög ny., oratoria, irod. tört. régiségek, geographia, arithmetica stb. *Szathmáron* 1831-ben az egyháztanács kimondta, hogy a gymnaziumi tanrendszernek a debrecenivel kell megegyezni. E határozatot 1845-ben megújította. A syntactikai osztály 1841—44-ig két évfolyamu volt. *Szoboszlón* az 1800-iki Planum systematis c. munkálat szerint tananyag volt: *elemi osztály*: vallás debreceni mód szerint, könyörgés, ének, dicséret, 60. zsoltár kezdő verse, erkölestani szabályok, ó-szövetségi történetek, Ázsia és Palesztina földrajza, négy számtani alpművelet, magyar szépírás, magyar olvasás, nyelvtan, latin szók. A deák iskolában egyes tárgyak anyaga következő volt: *vallástan*: II. (declinisták) kis káté, III. (coniugisták) u. a. szentírási helyekkel. IV. (grammatisták) nagy káté szentírási helyek nélkül, V—VIII. (syntaxisták, rektorok, poéták) nagy káté szépírási helyekkel. *Történet*: II. ujszövetségi tört. Osterwald szerint. III—IV. Hübner bibliai tört., V. egyháztört., VI. Politikai tört. Krisztus születéség. VII. Költészet és költők tört. *Földrajz*: II. Európa és Magyarország földrajza. III. Ázsia, Afrika és Amerika. IV. Németország. V. Kis-Ázsia és Görögország. Uj földrajzból 5 világrész. Európa országai. VI—VII. Régi és uj földrajz. *Arithmetica*: II. összetett összeadás és kivonás. III—IV. összetett négy alpművelet. V. Aranyszabály, törtek. VI—VII. U. a. *Latinból*: II. declinatio. III—IV. coniugatio. V. Exemplaria Latina, Germanica, Graeca, et stilus purus. VI. chriak. VII. poeseos versus. *Latin irodalom*: II. főnevek és névmások ragozása. Latin szók Celláriusból. Latin sentenciák. Latin olvavás a colloquiumokból. III. Coniugatio, Langius colloquimai, latin kömondások fordítása, Cellarius-

¹ Szabó Lajos közl. — ² Debr. Pr. L. 1898. évf. 706.

ból egyszerű szók. IV. Latin grammatika a syntaxisig. Langius. Összetett szók alkotása Cellariusból. Közmondások. VI. Syntaxis, Corn. Nepos fordítása és könyv nélkül való tanítása. Magyarról latinra fordítás. Cellarius. Ugyiratok. Görög olvasás és declinatio, német olvasás és szépírás. VI. Hasse nyomán latin stilus. Caesar. Justinus. Cicero beszédei, de oratore. Chriák, latin és magyar periodusok, szónoki gyakorlatok, válogatott helyeket betanulnak és diáriumba írnak, római régiségek, logika. Más auctorok a privát órákon, görög nyelvtan. VII. poëtika, mythológia, rövid eszthetika. Phaedrus, Cato distichonai, Horatius Ars poëtica. Ovidius: Tristium I. Vergilius. Astrogonosia. Chriák, versek.¹ *Hódmezővásárhelyen* amint egy 1797—98-iki vizsgai kimutatásból következtetni lehet, a debreceni 1792. évi tantervet követték, 1809-ben új rektoruk számára új tantervet készítettek. Az 1823—25 évekből év-végi vizsgákra készült specimenek a debreceni tantervre mutatnak. Bizottságot küldtek ki 1826-ban oly terv készítésére, hogy a végzett deákok Debrecenbe a 3-ad évfolyam közé felvehetőek legyenek. A bizottság a tantervek és tanárok szaporításával akarta ezt elérni s egy tanárra 2 osztályt bízott. E tervet nagyjában végrehajtatván, az egyházkerület összes iskolái közt rangban 3-iknak jelölte ki a vásárhelyit. Az első bölcsészeti tanfolyam 1829—30-ban megnyilván, 7 osztályúvá lett, de egy professora volt, ki az első osztály kivételével minden osztályt tanított, az I. osztályt preceptor tanította. *Öcsödön* 1811-ben a predikátor ellen valószínűleg a jegyző panaszt emelt, hogy az iskolák igazgatását önkényűleg intézi, mert elrendelte, hogy „a deák nyelv ne tanítódjék mindnyájoknak”. A predikátor úgy igazította helyre, hogy „azt a rendelést tette, hogy amely szülék nem kívánják, s gyermekeik nehéz felfogásuak a deák nyelvhez, ne erőltetődjenek reá”. A rektor 1812-ben rhetorokat, syntaxistákat és meglehetősen grammatistákat tanított és a vizsgán dícséretes specimenet adott. A rektor specimenek szerint 1813-ban 2 syntaxista tanulta a ker. erkölcs-tanból a magunk iránt való kötelességeket, a geographiából Portugália, Hispania és Ausztria földrajzát, számtanból négy közönséges alapszámvetés és aurea regula. Kis tükörből a királyok históriájának fordítása deákra. Neposból 3 imp. élete fordítása magyarra, stíluszás. Ezekből igen csekély volt a specimen. Grammatisták amint a feljebb valók. A deákból Langius colloquiamaiból 3-at. Stilus. Ez se sokat ért. Coniugisták: a vallásból 4—5 regula. Geogr. Számvetés mint feljebb. Langii Tyrocinium Paradigmaticum. A declinisták: vallás 4—5-ik rég. Geographiából amit a többi. Számvetés 3 species. Deákból decl., comp. és coniugatio. Az 1817 március 23-án bejegyzett specimen némi változást mutat, amennyiben a syntaxisták Phaedrus fabuláinak 2-ik liberét tanulták. A stilusnál fogyott. Ez évben egy syntaxista volt, grammatista 2, coniugista 5. Növendékek száma 41. A deák nyelvet 1824-ban csak 4 deák tanulta. Ettől kezdve a deák nyelv tanulásáról nincs feljegyzés, feltehető, hogy már 1848 előtt megszűnt.³

A *debreceni* kollégium tantervi fejlődését tehát a reál- és human irány küzdelme jellemzi e korban. E küzdelem nagy ellentéteket nem hozott létre, s a reáliránynak tett némi engedményekkel beírta. Nagyobb volt a hullámvás a pataki iskolában, ahol az 1796. évi tanterv a reálirány hatása alatt jött létre, 1810 körül a human irány hívei ismét mozgolódtak, de Vay István rendíthetetlenül hirdette, hogy a tudományokat magyar nyelven kell tanítani, s a holt latin nyelvet a remekirókból

¹Soltész L. közl. — ²Csapó Péter ev. ref. lelkész közlése.

kell megismerni, nem pedig a tanárok leckéiből. Vay betegsége alatt 1815-ben Lónyai Gábor főgondnoksága alatt kivitték, hogy a retorikán felül latinul kell tanítani, de Vay 1818-ban ismét kimondatja, hogy minden tárgyat, még a latin nyelv szabályait is magyarul kell tanítani. Vaynak 1821-ben történt halála után Lónyai Gábor alatt ismét a human irány győzött s ez uralkodott végig e korban. Végeredményben tehát Patak és Debrecen egy irány hívei lettek. Nagy volt mégis a különbség a XVIII. és XIX. század humanismusa közt. A reál irány 1790 óta fokozatosan tért hódított, sőt többé-kevésbé mindenik tanterv gondolt a gyakorlati élet követelményeire, a nemzeti irány térfoglalása is kétségtelen. A tanterv fejlesztése körül önállóan, a protestáns szellem tül-nyomó hatása alatt 1848 előtt kétségtelenül jelentkező nagy mozgalom 1848 után véget ért. Az önálló tanügyi fejlődés kora lejárt. Egy darabig elnyomatás lett osztályrésze, majd az újabb időkben egy magasabb hatalom, az állam vezeti, s ma már kevés, mit a protestáns szellem önállóan alkot.

6. A tanfolyamok rendszere.

Az alsóbb klasszisok tanulóit Debrecenben pueri néven szembe állították a tógátusokkal, vagyis a felöltözött dákokkal, bár a deákok sem voltak mindnyájan tógába öltözve, ezeket a többnyire nemesekből kikerült ifjakat publicusoknak hívták. Preceptorok tanították 1792-ben a következő osztályokat: studiosi primi anni, poéták, orátorok, syntaxisták, grammatisták, coniugisták, declinisták, elementarii majores és minores. Az osztályok elnevezését sokféleképen változtatták. Már 1798-ban következő osztályok voltak: metaphysikusok, poéták, nov. rhetorok, veteranus syntaxisták, nov. syntaxisták, grammatisták, quartariusok, quintariusok, sextariusok, septanusok. Az első éves deákokat ugyanakkor praeparandusoknak is nevezték, tehát úgy látszik, a metaphysikai osztály másik neve volt, erre mutat, hogy 1799-ben ezek helyett említik, 1801-ben a praeparandusokat első éveseknek hívták. Régi szokás szerint 1802-ben 3 hónappal a köv. iskolai év előtt, januárban jelölték ki a preceptorokat a köv. osztályok számára: görögök praesese, nagyobb és kisebb poéták (ideiglenesen, mert ezután a poëtika el., a vet. és nov. rhetorok osztálya közt lesz), nov. rhetorok, vet. syntaxisták, nov. synt., grammatisták stb. A Ratio Inst. négy grammatikai és 3 humanitási osztályát láttuk, 1811-ben 4 grammatikai, egy költészeti és egy szónoklati osztály volt. Királyi parancsra állították fel 1821-ben a 4-ik nemzeti iskolát, deák osztályok voltak: vet. rhetorok, poéták, rhetorok Ai Iⁱ, synt. Ai Iⁱ, gramm.; 1825-ben I. esztendő deákok, vet. rhetorok, poéták, nov. rhetorok, vet. syntaxisták, nov. synt. gramm. 4, 3, 2-ik magyar iskola, első kisebb magyar és első magyar iskola; 1829-ben a gramm. alatt schola reál emlitenek, a négy nemzeti iskola alatt pedig Initiatiót, 1834-ben a grammatica alatt polgári iskola volt; 1843-ban: novitius deákok, kiket praeses (köv. évben pedig lector) tanít, vet. rhet., poéták, nov. rhet., vet. synt., nov. synt., gramm. 4-ik, 3-ik, 2-ik és első polgári iskola; 2-ik nemzeti és I. nemzeti iskola. A studiosi juvenis 1835-ben a köv. évfolyamokba voltak osztva: auditores phylosophiae in annum primum (117-en), aud. ph. in ann. II. (112-en), in annum III. iidemque juris primum in annum

¹ Tanárkari jk. 1792 ápr. 28., 1797 dec. 11., 1798 ápr. 24., 1799 dec. 27., 1802 jan., 1821 jul. 21., 1825 aug. 16., 1829 jul. 29., 1834 ápr. 7., 1843; 168. p., 1835 szept. 2.

(113-an), aud. juris II. in annum, iidemque theologiae I. in annum (104-en), aud. theol. in. ann. II. (58an), aud. th. in ann. III. (54-en), az egész tanuló ifjuság tehát (alsó klasszisok nélkül) 558. *Békésen* csak 1824-től fogva volt a grammatikai tanfolyam elkülönítve a 3-4-ik nemzeti iskolától, de 1824—31-ig csak egy évben volt 3-ik grammatikai iskola, 1831-34 az egész gymn. tanfolyam fenállott, 1840 után reál-gymn. féle volt. *Diószegen* az egyházkerület határozatából a 3-4-ik nemzeti iskola tanulói közül az önként vállalkozóknak tanítani kellett a latint, a 4-ik nemzeti iskolát nagy, a 3-ikat kis iskolának nevezték 1842-ben. A rektor tanította 1847-ben a nagy és kis tertiát, a corrector a quinta és quarta, a preceptor a septima és sexta osztályt. *Hadházon* 1838—39-ben a fiúiskola első és második rendbeliekre oszlott, volt még quarta (coniugista) és quinta (declinista).¹ *Kőrösladányon* 1820-ban volt: schola vernacula minor (septima) és maior (sexta) sch. vern. II., III., IV. schola grammatika I., II., III., IV. és a humanitás 2 osztálya.² *Kabán* a XIX. század elején a következő osztályok voltak: decl., coniugisták, gramm., synt., nov. rhetorok.³ *Karcagon* 1820-ban ugyanolyan beosztás volt, mint Kőrösladányon. *Nagykállon* a XIX. század közepe fele elemi osztályok voltak: quinta, sexta, septima, deák osztályok: declinista, grammatista, syntaxista, rhetor, poëta, orator. *Mezőturon* 1798-ban a két elemi osztályt a preceptorok, a declinistákat, coniugistákat és syntaxistákat a rektor tanította. *Nagyszalontán* a XIX. század első felében 4 grammatikai és 2 humanitási osztály volt. *Szoboszlón* 1820-ban az egyházkerület új tervéhez alkalmazkodva 3 nemzeti osztályt állítottak 3 tanító vezetése alatt, a deák osztályokban pedig a rektor és preceptor tanított. A tanévet a nemzeti iskolában tavasszal, a gymnasiumban ősszel kezdték, „a pártikulisták ezután nem publica, csak privatim tanítják az aprókat“. Azelőtt a deákosztályokban 3 tanító tanított.⁴ *Turkevén* 1798-ban volt I., II. magyar iskola, declinista, coniugista, gramm., synt., orator és poëta.

7. Vallásos nevelés.

Debrèczenben az 1792-ik évi törvény szerint a nyilvános iskolák feladata, hogy az ifjakat előbb vigyék az igaz és jó megismerésében, hogy a társadalom és egyház javán munkálhassanak. A 12 csoportra osztott ifjuságból mindennap 2 csoport megy templomba és így egy hét alatt mindenik egyszer megy, hétfőn mindig más osztály kezd. A templomhanyagoló, vagy urvacsorával nem élő 2—3 intés után eltávolítandó. A rektor engedheti meg, hogy valaki más pap hallgatására más templomba menjen. Istenitisztelet alatt egy jurátus minden iskolai helyiséget megvizsgál, az otthon maradtakat felírja. A reggeli imát mindenki maga végzi, az esti preces közös az auditoriumban, aki meg nem jelenik, 4 napig nem mehet ki a kollégiumból. A preceshez kántort és felolvasót a régi rend szerint kell kinevezni. Az 1796. évi törvény intézkedésében alig van változás. A temetésre menők az ajtó előtt gyülekezzenek, adott jelre induljanak, templomhanyagolás büntetési elau-sura és degradatió. A jurátusok feljegyzik, hogy urvacsorával a tanulók hányszor élnek.⁵ Az 1845. évi törvény szerint vasárnap d. e. és d. u. minden tanuló, hétköznap a kirendeltek énekes könyvvel menjenek a templomba. A tógátusok 4-ik izben kizáratnak a tógátusok közül a mu-

¹ Szabó L. közlése. — ² Kőrösladányi Oskolai protocollumból. — ³ Debr. P. L. —

⁴ Soltész L. közlése. — ⁵ A törvény, kézirat a debr. főiskolai levéltárban.

lasztásért, ha azután is mulasztanak, mint vallástalanok elküldendők.¹ A kollégium építése miatt 1803-ban vasárnap a második istenitiszteleten vettek részt, délután az ifjuság fele ment templomba. Büntetések templomhanyagolásért: apparitorság, ünnepi beneficium elvétele 5 mulasztásért egész évre, hatodik izben mint profanus kizárandó.² A jurátusok 1825-ben, mivel darab idő óta nem járnak precesre, utasítottak, hogy mindig jelen legyenek, az ablakokon a deákok ne nyujtsák ki fejeiket s ne énekeljenek éktelen hangon, a jurátusok ellenőrizték. A preces elhagyásáról 1835-ben az egyházkerületi gyűlésen szó lévén, a rektor a precest önkényüleg még abban az évben elhagyta, mi ellen a professorok tiltakoztak.³ A templomban zsoldárral való megjelenést a törvényre hivatkozva, kötelezővé tették a professorok, ellenőrzésével a deákokat templomba kísérő esküdteket bizták meg.⁴ Az iskolai évet *kezdő és bezáró istenitisztelelet* tartását az egyházkerület 1844-ben elrendelvé, a professorok ugyanazon évben megkezdték.⁵ A *naturalismus* tanításáért az egyházkerület egy pártikulában elmozdított egy tanítót s a papokat a tanítók ellenőrzésére hívta fel annyival inkább, mert királyi parancs is tiltja a bevett vallások elveivel ellenkező nézetek tanítását.⁶ Az *ifjusági istenitiszteleteket* 1826-tól fogva tartották a kollégiumi *oratoriumban*. Az ekkor megállapított rend szerint csak vasárnap d. e. van az oratoriumban istenitisztelelet, d. u. a preceptorok a templomokba vigyék tanítványaikat. Predikációt csak havonként egyszer mondjanak, máskor katechizáljanak; az oratoriumban és az ispotályban egy héttel előbb járjon a katechizálás, hogy a deákok a templomokban annál nagyobb készüllettel katechizáljanak, ünnepeken alkalmi beszédet mondjanak. A predikációk tárgyai dogmatikai morálék, vagy morálék, néha nevelési tárgyuak, utóbbit a theológia és paedagogia tanárai jelölik ki, s a tételt legjobban kidolgozó deákkal mondatják el. A hat esztendősek kezdik a predikációt, a katechizálást „régí szokás szerint a 4-ik évesekre nem kell lebocsátani“. A predikációt a senior és tanár előre átnézi. A tógátus deákok 3 részre osztatván (150—150 deák) 3 helyre a 2 templomba és az oratoriumba mennek. A 72 nem tógásnak fele megy az oratoriumba, a tógátusokra régí szokás szerint a jurátusok, a nem tógásokra 2 maguk által választandó censor ügyeljen fel. A klasszisok köztanítóik vezetése alatt az oratoriumba mennek, az elemi tanulók közül néhány viendő be, a többi az alatt a klassziszban a praceptor vezetésével énekel és imádkozik. Az oratorium ajtajánál janitor áll, az istenitisztelelet alatt a kollégium kapuja bezárandó. 1826 febr. 5-én ünnepélyesen tartották az első oratoriumi istenitiszteletet.⁷ Az oratoriumba 1830-ban az egyházkerület tagjai és mások adakozásából *orgonát* csináltattak, melyet 1830 dec. 12-én mutattak be.⁸ *Hódmezővásárhelyen* az 1797 évi törvény szerint vasárnap és ünnepeken 2 izben mentek templomba. A tanító az istenitisztelelet után a predikáció tartalmát megkérdezte a tanulóktól, aki nem tudta, ebédét vagy vacsoráját vesztette. Hétköznap az osztályok sorrendben mentek a templomba. A templom-mulasztást 1832-ben inté, 6 órai elzárás, 6 ütés, 2-ik klassziszba tevés, 6-ik izben elküldéssel büntették. Az urvacsorával ugyéjlenek, mondja az 1843. évi törvény, hogy külső magaviseletükből is kitünjék, hogy becsülük a vallást és vigasztalásukat lelik abban. A precesen előéneklőt precentornak, az előimádkozót praeoransnak hívták.

¹ Az 1845 évi törvény kézírata u. o. — ² Tanárkari j. k. 1803 ápr. — ³ U. o. 1825 júl. 13. 1835 jan. 28. — ⁴ U. o. 1837 nov. 22 — ⁵ Egyen. k. j. k. 1844: 318, 329 p. — ⁶ U. o. 1821 ápr. 16. 37. p. — ⁷ Tanárkari j. k. 1826 jan. 28. — ⁸ U. o. 1830 dec. 4.

8. Külföldi egyetemre járás.

Az 1796-iki debreceni törvény azt mondja, hogy rektoriát csak külföldre készülőknek szabad adni, akik nem mennek ki, a rektoria jövedelméből csak fáradságuk jutalmát vonják le, a többit adják vissza az ekléziának. A püspök 1794-ben utasította a tanárokat, hogy senkit ki ne bocsássonak külföldre vizsgálat, s az esperesektől rektori működésökről szóló bizonyítvány nélkül. A helytartótanács szoros ellenőrzés alatt tartotta a külföldre menő ifjakat, 1798-ban tudatta a professorokkal, hogy az ifjaknak csak a kijelölt egyetemre szabad menni, s helyüket nem szabad mindig változtatni. Ezért a professorok utasították a kimenni akarókat, hogy minden évben Szent György napra jelentsék szándékjokat, hazajövet pedig magaviseletökről és előmenetelökről bizonyítványt mutassanak, s a debreceni consistorium előtt vizsgát tegyenek a theologiai tárgyakból, ezekhez számítván az egyháztörténelmet, zsidó és görög nyelvet. Csak a német egyetemekre szabad kimenni, ezért a kimenők tudjanak annyit németül, hogy a könyveket értsék, mert német nyelv tanulásaért és könyv vásárlásért nem szükség a külföldre menni. Csak a megfelelő ifjakat ajánlják a professorok engedély nyelésére a helytartótanácsnak. A külföldi egyetemről az egyetem pécétjével ellátott bizonyítványt hozzanak, s ezt a bécsi agens adja át a helytartótanácsnak. Az 1801. évi h. t. tanácsi rendelet szerint a kimenőket nemesak a theológiából, hanem más tárgyakból is meg kell vizsgálni, 1818-ban a h. t. tanács megtiltotta az egyetemnek még szünetidőben való változtatását is.¹ A kormány gyanus szemmel nézván a református ifjak külföldre járását, igyekezett azt feleslegessé tenni. Ezért már 1807-ben értesítette az egyházkerületet, hogy a két protestáns egyház számára Pozsonyban és Debrecenben theologiai intézetet akar felállítani. A terv kidolgozására 1810-ben az egyházkerület 3 tagot küldött ki.² Végre 1821-ben a két protestáns egyház számára megnyitották a theologiai cursust Bécsben.³ A bécsi theologiai cursus azomban népszerűtlen volt, s bár 1824-ben a király 8 db. 50, 10 db. 80 és 12 db. 100 frtos ösztöndíj alapításával akarta ez intézet iránt a protestánsok rokonszenvét megnyerni, mégis az egyházkerület csak hálás szívvvel fogadta „addig is, míg a külső országi főiskolákba való kimehetésnek útja az azt gátoló akadályoktól megszabadul, mit ő es. k. felsége kegyelmétől a törvények szerint óhajtva várunk“. A kormány 1828-ban megengedte a nagykövetségnél való jelentkezés mellett egyik egyetemről a másikra való mentetelt évközben is. 1841-ben az ifjak közvetlenül folyamodhattak kibocsátásért a helytartó tanácshoz, azon kikötéssel, hogy a professorok az ifjak visszatérése után azoknak „cselekvés és gondolkodás módjának kifejlését“ figyelemmel kísérik.⁴

9. A tanítás módszere, vizsgálatok, promotio, osztályozás, szünetidő.

Az egyházkerület 1804-ben⁵ az iskolai vizsgák után a tanulók előmeneteléről tanácskozáván, kifogásolta, hogy kézikönyvek nincsenek mindenütt, s a tanárok, még ha tankönyvek vannak is, diktálnak, ami azért baj, mert az

¹ Tanárkari j. k. 1794 febr. 24., 1798 máj. 1., 1801 márc. 25., 1818 jun. 3. — ² Egyh. k. j. k. 1807: 3., 1810: 95. — ³ Tanárkari j. k. 1821 ápr. 30. — ⁴ U. o. 1825 máj. 28. — ⁵ U. o. 1828 ápr. 21., 1841. 38. — ⁶ U. o. 1804 márc. 25. és ápr. 21.

egyházkerület nem ellenőrizheti, hogy miféle principiumokat tanítanak, épen ezért elrendelte, hogy amely tárgyra még compendium nincs, azokra ajánljanak. A diktálás és az ugynevezett *raptura* is tilos. A tanár a compendium nyomán haladjon, azt pótolja vagy igazítsa magyarázatával. Ezután a vizsgát a compendiumból kell tenni s csak az auditoriumban a vizsgán szabad a kérdést megmondani. Az órákat úgy kell beosztani, hogy minden óra után legyen szabad idő a tanultak repetálására, egy tanárnak se legyen mindenik órája délelőtt. A kitünőbb tanulóknak magán uton való képzésükre adjanak utbaigazítást. Ugyanazon évben megmagyarázta az egyházkerület azt is, hogy a *raptura* tiltása alatt nem azt érti, hogy semmit se szabad jegyezni, csak szóról-szóra nem szabad jegyeztetni, 1—2 szóval jegyezhetnek fel valamit a compedium pótlására, vagy megértésére, s a következő leckére írják azt le a magok stílusával. A compediumot előre olvassák el a tanulók, hogy tudják, mit kell megjegyezni. A *körösladányi* protocollumban a vallás tanítására van módszeres utbaigazítás. Bár az Utmutatás is ad utbaigazítást, mégis elmondja, hogy az Utmutatást két évig ne vétesse meg a tanító a gyermekekkel, csak hallás útján tanulják. A hitágazatokat és az erkölccsant magyarázat nélkül fel ne adja. Mivel némelyek a rossz tanulónak is jó bizonyítványt adnak, az esperes az ilyet alá ne írja. A professorok pedig bizonyítványt az esperes aláírása nélkül ne állítsanak ki.¹ *Diószegen* a tanítóknak Rétszi János esperes utasításokat adott. A tanítók ne szoktassák minél hamarabb a tanulókat a könyv nélkül való tanuláshoz, csak azért, hogy több tandíjat kapjanak, előbb értelmesen tanuljanak olvasni. A tanító ne mondassa a lelkét szajkó módra, szakítsa apró kérdésekre, amit tanít s mig nem értik, ne menjen tovább, sokszor ismételtessen. A kérdésre ne maga feleljen. A históriákat esinosan mondja el, a sok: osztán, hát stb. kifejezésekre ne szoktassa tanítványait. A tanító ne pusztá számokkal számoltasson, hanem adjon hozzá valamit pl. 3 alma. Ne sokat irasson, hanem szépen. Az éneklésnél a syllabákat a gyermekek ne csavargassák és ne hebegessék. A XIX. század elején a tanító az év elején a tananyagot benyújtotta a presbiteriumnak.² *Nagyszalontán* az 1797. évi törvény intézkedett „a gyakorlás módjáról“. A tanóra előtt minden gyermek felmondta a lelkét „meghallgatójának“, aki elmulasztja, lejjebb tétetik. A helyért (gradus) való iskolai vetélkedés mindennap szabad. A magyarul beszélőket büntetni kell. Akik először tanulják az írást, iskolában írjanak, a többiek otthon. A quarták hetenként 4-szer írjanak otthon declinatíot és coniugatíot. A grammatisták és syntaxisták hetenként 4 beszédet írjanak és írják be a diariumba. A poéták mindennap egy deák, vagy magyar verset írjanak, az oratorok periodust vagy labort mutassanak be kétszer hetenként. Az auctorokból kiszedett excerptákat és adversákat szerdán és szombaton mutassák be. Az elemi iskolából nem hoztak több helyen megfelelő ismereteket a tanulók. Ezért *Kisujszálláson* 1834-ben előkészítő osztályt állítottak fel, „hogy a deák nyelvet ne kelljen annyi ideig nyögetni és jajgattatni“.

A tanítás nyelve nagy átalakuláson ment át. Az 1790-től fogva nagy erővel jelentkező és erőszakkal is csak időről-időre elfojtható nemzeti lelkesedésnek egyfelől a magyar nyelvnek tanítási nyelvül való behozása, másfelől a magyar nyelvnek külön tárgyképen való tanítása lett a következménye. A grammatikáig 1795-ben magyar, a syntaxisig lehetőleg latin, ezenfelül egészen latin volt a tanítás nyelve. Az 1796. évi

¹ Körösladányi iskolai prot. 1817 jan. 27. — ² Molnár J. i. m. 238. 1.

törvény, mivel a latin nyelv tudása nélkül tovább haladni nem lehet, a szobaelső kötelességévé teszi a magyarul beszélő deák feljelentését, az alumnusokat ételtől és kenyértől, az exspectansokat kenyértől kell egy napra megfosztani érte, a paedagogusokat pedig éjjeli vigilséggel büntetik. Akik a köz- és magán vizsgákon nem tudnak latinul, elküldendők.¹ Nagy fordulatot jelent a tannyelvben az 1797. évi egyházkerületi határozat. A professorok felterjesztéséből értesült az egyházkerület, hogy „bármilyen egyszerű deák nyelven igyekeznek is tanítani, sokan nem, vagy csak sok magyarázás után értik meg, amit hallanak. Nehéz a hallgatónak ugy a beszéd lényegére, mint a szók jelentésére vigyázni. Sok olyan nemzetek példája, melyek az oskolában már született nyelvökön tanítanak és írják a szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 esztendőök alatt többre mentek a tudományokban, mint sok olyan századok alatt, melyekben a deák nyelvvvel éltek azoknak előadásában, ide járul ezenkívül nemcsak az, hogy a köznépre nézve a szükséges tudományok egyedül annak született nyelvén terjedhetnek el, hanem, hogy hazánk világos törvényei által is rendelés tétetett a magyar nyelv taníttatásáról“. Azért az egyházkerület elrendelte, hogy a májusban kezdődő iskolai évtől kezdve minden tudományt magyarul tanítsanak. De a mai viszonyok közt a folyékony latin beszéd is szükséges lévén, a deák ékesszólást a professorok még jobban tanítsák, a magyar beszéd tilalmát szigoruan vegyék. A dissertatiókra és disputatiókra, bárkit szólitának fel az auditoriumban, készen legyen s ne formalis syllogismusokat használjon, hanem olyanokat, mint a közönséges beszédben használni szoktak. A professorok 1—2 tanulót bíráljanak csak meg. Mivel „nyelvünk szűk volta miatt minden tudományos műszót magyarul ki nem fejezhetünk, inkább meg kell hagyni a latin és görög műszókat, mint a magyar szavakon való gondolkozással tölteni az időt, vagy pedig esetlen és a magyar fült sértő szókkal kifejezni.“² A tanári jegyzőkönyvben nagy betűkkel van bejegyezve, hogy 1797 május 1. napján magyarul kezdték a tanítást, 1799 ápril 18—20-ig pedig magyarul tartották meg a vizsgákat, bár a történelemből és irodalomból egy ideig deákul feleltek.³ Az új rend a deák nyelv elhanyagolására vezetett, ezért 1800-ban az egyházkerület a deák nyelv gyakorlása végett rendelte, hogy némely tanár mindig latinul, a többi tanár pedig hol deákul, hol magyarul kérdezzen.⁴ Már ezen intézkedés mutatja, hogy a latinul tudást nem ejtették el. A tanárok a latinul kérdezésre és feleltetésre azt mondták, hogy arra nincs idő, legfőlebb heti 2 órát szakíthatnak rá, kérték tehát 1800-ban, hogy egy tárgyat mindenik tanár latinul adhasson elő, mert így hallanak mintát, míg a felelésből csak társaik rossz latin beszédét tanulják meg. A tárgyakat felváltva adják elő deákul.⁵ Az egyházkerületi gyűlés 1800-ban így határozott s a latinul tanítandó tárgyaknak a cursus elején való bejelentését rendelte,⁶ 1801-ben a latin nyelv gyakorlására újabb módul jelölte meg, hogy amit a tanulók magyarul hallgatnak, deákul adják elő, ez nem nehéz, mert mikor a klasszisok elvégzése után censura alapján deákoknak bevételnek, „azzal a deák literatúrában tacite olyanoknak declaráltatnak, hogy amit anyai nyelven tudnak, azt deákul is tudják előadni“. A raptura nem lévén megengedve, a leckén praenotatiót tegyenek s a következő órára deákul írják le a deductiót.⁷ Az 1820-iki tanterv szerint latin a tanítás nyelve, 1821-ben, mivel a tanárok véle-

¹ 1796. évi t. II. r. 6. t. — ² Tanárkari j. k. 1797 ápr. 24. — ³ U. o. 1799 ápr. 18. — ⁴ U. o. 1800 ápr. 27. — ⁵ U. o. 1800 ápr. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1800: 42. — ⁷ Tanárkari j. k. 1801 ápr. 21.

ménye szerint az alsóbb tanulók különösen a syntaxistáktól felfelé azért nem tudnak latinul, mert köz és magán tanítóik magyarul beszélnek velök, tanítványaiktól való megfosztás büntetése alatt eltiltattak a magyarul beszéléstől.¹ Ezt az egyházkerület is elrendelte ugyanakkor.² A nemzeti felbuzdulás évei azonban nem kedveztek a latin beszédnek, 1823-ban az Almosdról hazajött Literaria deputatio tagjai örömmel jelentették, hogy megengedték a tanári jegyzőkönyvek magyarul vezetését. A helytartótanács pedig 1827-ben kifogásolta, hogy a magyar nyelvet és irodalmat, arra hivatkozván, hogy magyar a tanítás nyelve, külön tárgyként nem tanítják. Az egyházkerület azonban ezt megcáfolja, állítván, hogy már a nemzeti iskolában tanítják a magyar nyelvtant, a deák iskolában pedig a tanítást a magyar grammatikához alkalmazzák, a humanitás osztályaiban latin írókat magyarra fordítanak, a tudományokat pedig latinul és magyarul adják elő.³ Ime, még akkor ezt értették a magyar nyelv és irodalom tanítása alatt! Érdekes fordulat állott be 1833-ban. Az egyházkerületi gyűlésen jelentették, hogy a vizsgákon a nemzeti nyelven tanított tárgyakból a tanulók szembetűnően jobb előmenetelt mutattak fel, mint a latinul tanított tárgyakból. Elrendelték tehát, hogy a kollégiumban a hazai törvényeket kivéve, melyeknek nemzeti nyelven való tanítása még most sok akadályba ütközik, minden tárgyat magyarul kell tanítani, de a tanárok minél több latin dolgozatot irassanak.⁴ A *bizonyítványok* magyarul való kiállítását 1841-ben rendelte el az egyházkerület a *kisujzállási* egyház elöljáróinak kérésére, miután már a felsőbb hatóságok is magyarul leveleznek.⁵ *Kunszentmiklóson* 1845-ben rendelték el minden tárgynak magyarul való tanítását.

A *tankönyvekkel* való ellátásra nagy gondot fordítottak. A tankönyveket 1792-ben a kollégium hozatta s a deákok közt kiosztva, a könyvek árát a deákok alamizna pénzéből vonták le. Ekkor hozattak Bécsből 300 db Cellarius geographiáját, 200 db Baumeister filozófiáját, 100 db Weidert, 100 zsidó bibliát, 300 db Schroeck egyháztörténelmét, Offerhaus históriáját, görög nyelvtant és Ikenius antiquitáit.⁶ Az 1796. évi törvény rendeli, hogy a tankönyveket minden tanuló megvegye, ha a jótéteményből nem lehet levonni, akkor büntetéspénz címén kell bevenni.⁷ Az egyházkerület több tankönyvet átvizsgáltatott, hogy azután kinyomathassa. Így 1793-ban Stoseh theologiáját nyomatta ki némi módosítással, 1817-ben a kath. iskolákban tanított régiségtant vizsgáltatta át Pécelivel, Pestalozzi geografiáját pedig a turi lelkésszel.⁸ A tanulók könyveit, hogy meg vannak-e, 1812-ben a contrascribával megvizsgáltatták.⁹ Az alsóbb klasszisokban 1816-ban kevés kézikönyv volt. Ezért sok tankönyv készítésére adott a tudományos küldöttség megbízást: Péceli József ó és új földrajzot írjon, deák meséket és elbeszéléseket gyűjtsön, Kerekes Ferenc természet históriát, oeconomiat, technológiát, Lengyel József érmelléki esperes fordítsa magyarra Funke fizikáját, Kiss Sámuel tanár írjon architecturát, Budai Ezsias a felekezetek hit-tanát, pataki tanár, Kövi Sándor magyar jussát be kell hozni, Pestalozzi methodusa szerint arithmetikát kell írni, az alsó klasszisok számára ügy-iratok mintáját kell készíteni.¹⁰ A *Ratio Institutionis* az alsó klasszisokban használt tankönyveket felsorolja. Ezek: A *nemzeti iskolákban*:

¹ Tanárkari j. k. 1821 aug. 11. — ² Egyh. k. j. k. 1821: 55. —

³ Tanárkari j. k. 1827 aug. 28. — ⁴ U. o. 1833 nov. 17. Egyh. t. j. k. 1833: 194. —

⁵ Tanárkari j. k. 1841 máj. 1. — ⁶ Debr. egyh. k. j. k. 1792 febr. 6. — ⁷ 1796. évi t.

II. r. 8. t. — ⁸ Egyh. k. j. t. 1793: 21. 1817: 92., 93. — ⁹ Tanárkari j. k. 1812. febr.

5. — ¹⁰ U. o. 1816. okt. 17.

Utmutatás a ker. vallás előadására. Debrecen 1804. Ker. erkölestudomány. Magyar Abéce. Debr. 1805. Formula calligraphicae. Szentgyörgyi: Hist. naturalis, Debr. 1803. Oskolai magyar új Atlasz, Debr. 1804. Enekeskönyv. Gramm. Hung., Debr.—Bécs 1795. Enchiridion Hung. Maróthy: Arithmetica, Physica. Geodaesia, Mechanica, Architectura. Losonezi: Kis tükör. A ker. vallás főágazatai, Debr. 1805. Succincta consuetudinum et juris dictionum patriorum notitia. Sárvári: Rajzolás mesterségének kezdete. Debr. 1804. A *grammatikai osztályokban*: Libri religionis doctrina. Rudimenta linguae Latinae. Debr. 1804. Primitiva linguae Latinae. Debr. 1804. Langii Tirocinia. Cellarius Gramm. Latina és Vocabularium maius. Schütz: Liber Latinus, Corn. Nepos. Phaedrus fabulái. Tomka—Szászky: Introductio in Geographiam. A *humánitás osztályaiban*: Heidelbergi káté. Hasse: Liber de caussis stili Latini. Debr. 1799. J. Caesar Commentarii, Debr. 1795. Nieuportius: Antiquitates Romanae. Budai Ezsaiás: Historia Hungariae és Régi tudós világ históriája. Molnár György: Prosódia. Pomey: Pantheon mythicum. Ovidius: Met. és Tristium I. Vergilius. Bucolica, Georgica és Aeneis. Horatius ódái. Cicero: de oratore, orationes selectae. Lulof: Introductio ad cognitionem globi. Az *encyclopaedicus cursusban*: Pictet: Medulla theologiae. Weidler: Institutiones matheseos. Institutiones logicae et metaphysicae, Principia sermonis Graeci. Cebes tabulái, Isocrates Parainesis. Pythagoras: Aurea carmina. Anacreon. Publuis Syrus sententiái. Budai Ezsaiás: Hist. universalis. Horváth: Physica. Philosophia moralis, Novum testamentum Graecum. Livii: Historiae. Az egyházkerület 1831-ben ismét deputációt rendelt a püspök és főgondnok elnöklete alatt tankönyvek készítésére.¹ A kollégiumi könyvtárban 1843-ban tankönyvek voltak raktáron, melyeknek árát a kereslet alapján szabta meg az egyházkerület.² Az 1845. évi iskolai törvény (35. t.) a tankönyvek, énekes és halottas könyvek beszerzését 14 nap alatt a jótétemény elvesztésének terhe alatt kötelezővé tette. A kollégium tankönyvszükségletének kielégítésére a *városi nyomdát* 1813-ban árverésen meg akarta venni, de királyi leirat ezt megtiltotta.³ *Hódmezővásárhelyen* 1832-ben a szegényebbeknek a tankönyveket az osztály pénzből vették meg. 1843-ban pedig az iskola könyvtárából kaptak használatra könyveket.

Az *írásbeli dolgozatokról* Debrecenben 1791-ben az egyházkerület rendelte, hogy olyan témákat nem szabad feladni, melyek „az igazgatás formáját támadják s az ifjúságot megvesztegetik“. *Olvasmányi naplót* is rendelt 1803-ban az e. k., a könyvek extractusát a vizsgán elő kell mutatni. A helytartótanács 1828-iki, a magyar nyelv tanítását sürgető rendeletére felelték, hogy az alsóbb klasszisokban a magyar stílusfordítás alkalmával gyakoroltatnak a magyar helyesírásban és előadásban, az egyházkerület azonban külön magyar dolgozatok írását és javítását s a magyar nyelvből külön osztályzat adását rendelte el.⁴

A *tanórákat* Debrecenben 1792-ben úgy osztották be, hogy d. e. és d. u. 2--2 óra, szerdán, szombaton d. u. és vasárnap d. e. 1--1 óra volt. A consistorium 1795-ben a d. u. 1--2-ig tartott órákat 6--7-ig estére tette, hogy a tanulók városba ne járjanak, ettől fogva gyertya mellett is volt tanítás.⁵ A klasszisták óráját 1814 jul. 13-án a nagy meleg miatt a hűvösebb órákra tették a déli órák helyett. A 4--5 klasszisléleket jelölték ki 1798-ban, hogy a vizimalomba menjenek, mivel

¹ Tanárkari j. k. 1831 ápr. 23. — ² U. o. 1843: 183. p. — ³ Egyh. k. j. k. 1813: 79. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1791 jul. 28. 1803: 84. és Tanárkari j. k. 1828 okt. 15. — ⁵ Tanárkari j. k. 1795 dec. 1., 1814 jul. 13., 1798 jun. 9.

több napig vannak távol. Akiknek a tanítás ideje alatt üres idejük volt, a *contrascriba tesserájával* mehettek ki a városba. Mivel ezek a leckére néha nem jöttek vissza, 1798-ban a *contrascribát* utasították, hogy csak 11—2 óráig adhat tesserát s d. e. 11-ig és d. u. 2—6-ig senki ki nem mehet. Az 1796. évi törvény szerint a leckéket még a jurátusok és a kijelölt ludimagisterek is tartoznak hallgatni, intés, dorgálás, az alumnusoknak egy napi kenyér és ételtől megfosztás, az exspectánsoknak kenyértől megfosztás a büntetése. A *paedagogus* 3-ik mulasztásnál egy hétyig nem mehet ki a kollégiumból, azután degradálandó, ha titkon kimegy, egy heti *carcerrel* büntetendő, a *carcer* tiszta, egészséges legyen, kulcsát a *contrascriba* őrzi. Hetenként 2—2 jurátus minden teremben összeírja a mulasztókat. (1796. évi t. II. r. 3 t.) *Veniát*, vagyis a városból való eltávozásra, vagy az iskolától távolmaradásra való engedélyt egy 1812. évi határozat szerint írásban kell kérni, vacatióban a rektortól, diligentiában pedig azon professoroktól, akiket hallgatnak, egy hétnél tovább nem tarthat a *venia*. A mulasztók ellenőrzése végett minden deáknak helyet jelöl ki a professor, a jurátus névsort olvas és az üres helyről megtudja az absensék nevét.¹ A tógátusokat 1827-ig 6-szori, a nem tógátusokat 8-szori mulasztásért, valamint a 3-szori *habitualis* (egy héten több ízben) mulasztásért elküldték.² A mulasztás miatt citált tanulók közül többen 1832-ben meg nem jelenvén, kimondták a professorok, hogy a *publicusok*at 3-szori, a tógátusokat 4-szeri idézésre való meg nem jelenés miatt el kell küldeni. A betegeknek 1841-ben a recepttel kellett igazolni betegségüket a *contrascribánál*, ez ráírta a *veniát* kérő nevét és úgy jelentette a professornak s ennek engedélye alapján adott engedélyt a rektor.³ Az egyházkerület 1843. évi határozata szerint a tanórán az esküdt deákok véletlenül jelenjenek meg névsort olvasni.⁴ *Békésen* 1806-ban hétköznap 5. vasárnap, ha urvaesoraosztás nem volt, 4 órán át tanítottak. *Nagyszalontán* bizonyosan a tanítók csekély száma miatt az osztályokat felváltva tanították s a déli órákat leszámítva, reggel 6 órától este 8-ig volt tanítás. *Szoboszlón* a rektor reggel 6—7-ig tanította az oratorokat, 9—11-ig a *syntaxistákat*, d. u. 2—3 és 4—5-ig a *syntaxistákat*, 5—7-ig az oratorokat. Így az oratorok a sextákat és septimákat taníthatták 8—11 és d. u. 3—5-ig.⁵ *Hódmezővásárhelyen* a temető deákokra való tekintettel korán reggel és késő este volt tanítás, mert ezek a déli órákban nem lehettek jelen.

Debrecenben az 1792. évi törvény szerint a vizsga idejét az egyházkerület tüzi ki, meg nem jelenésért dorgálás, degradáció és eltávolítás jár. A tanárok valamely kurator előtt megkérdezik tanítványaikat a vizsgák napján, vagy máskor délután, a meg nem felelőket el kell távolítani. A theologiai vizsgákat úgy tartották, hogy írásbeli tételek kidolgozása alapján állapították meg minden tógátus gradusát, s a püspök és kuratorátus jelenlétében hirdették ki az eredményt. Így intézkedik az 1796. évi törvény (II. r. 10. t.). 1793-ben 8 évfolyamban vannak felsorolva a deákok, minden deák neve után fel van jegyezve: gradus *pristinus* és *novus*. Négy klassziszra osztottak minden gradust. A vizsgán 1797-ben jelen voltak a helybeli kuratorátus, a püspök, a hajduvárosok kapitánya, a pataki kollégium részéről néhány pap s a püspök. A vizsga nem osztályonként volt, hanem délelőtt egyik, d. u. másik tanár kérdezett, a vizsga 2 nap tartott. A *censura* alapján való osztályozást 1800-ban helytelenítették, s a tanárok maguk készítettek

¹ Tanárkari j. k. 1812 febr. 5. — ² U. o. 1827 jun. 23. — ³ U. o. 1832 nov. 7. 1841: 38. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1843: 65. — ⁵ Soltész L. közl.

gradust, t. i. hogy hányadik az osztályban s nem néhány váratlan kérdés alapján határozták meg. A vizsgára 1802-ben minden előkelő férfit meghívtak helyből.¹ A helytartó tanács 1820-ban elrendelte, hogy a más iskolába menőknek minden fél évről, s nemesak az utolsóról kell bizonyítványt adni. A tanítók csak az esperes aláírásával ellátott bizonyítvány alapján kaphatnak iskolai bizonyítványt 1817-ben, ajánló levelüket, melyben osztályzatuk is van és hogy mit hallgattak, az esperestől rektorságuk után kapták vissza 1827-ben. A vizsgákon 1801-ben a Kendefi alapítvány kamataiból 60 rh. frt értékű klasszikus írók műveit osztottak ki *jutalomkönyv* gyanánt. „Magánpróba tételek“, vagyis magánvizsgálatok 1830 körül említettnek, a helytartó tanács a felveendő jegyzőkönyvek pontosságáról sokszor intézkedik.² A rektorságról visszajövőket megvizsgálták, s ha keveset tudtak, kisebb évfolyamba osztották be. Egyházkerületi határozat szerint a vizsgára az espereseket, a helybeli kurátoratust és az egyházkerületet hívták meg 1795-ben, az invitatoria levelet a professorok állapították meg, meghívták a pataki tanárokat is, viszont két debreceni tanár a pataki vizsgán volt jelen. A egyházkerület deputátusai a debreceni vizsgákról jelentést tettek, s jelentésökben bíralták a tanárok munkáját.³ Az alsóbb klasszsisok *promóciója* 1804-ig tavasszal volt, ekkor őszre tették, a vizsga után volt a censura, azután a promotio, a subscriptio a más iskolából jövők számára szept. 15-ig volt s az alsó klasszsisok leckéjét nov. 1-én kezdték.⁴ A *bizonyítványok* kiállítását a helytartó tanács ellenőrizte s többször kiigazította, 1845-től fogva kellett az egyházkerület határozata értelmében nyomtatott cédulát (bizonyítványt) adni, melyet a tanulók szüleiknek megmutathassanak. A helytartótanács 1834-ben sürgette az *értésítő* kinyomatását, de ez alól a király felmentette a kollégiumot.⁵ *Mezőtúron* 1801-ben tavaszi és őszi vizsgák voltak, ugyanigy tartották *Kisújszálláson* 1833-ban, s meghívták a szomszéd községek előljáróit is. *H.-M.-Vásárhelyen* magánvizsga díja 2 arany volt, melyből egyet a tanárok kaptak, másik a könyvtárt illette. Az *osztályozást* 1799-ig a vizsga alapján eszközölték, ekkor azonban azt mondták, hogy minden professor a maga gradusát jobban megismerhette egész év alatt, mint a vizsgán 1—2 óra alatt, ezért mindenik professor maga csinált classist a tanulóknak a maga gradusában. Minden gradusban 4 classist különböztettek meg s a negyedik classisba esőket jótétemények elnyerésénél az alább eső gradus első classisa után helyezték.⁶ 1803-ban mondták, hogy némelyek a kollégiumban való lakást pénzkeresetnek ne használják, szigorúan kell eszközölni a gradificatiót, s a gradust a tanári gyűlésben felolvasott írásbeli dolgozat alapján határozzák meg, a hanyagokat évközben is degradálja a tanári szék, a 3-ik, 4-ik klasszist nyerők se alumnaeumot, se főzető deákot nem kapnak, a 4 éven felüliek ha úgy nem tanulnak, hogy paedagogusok lehessenek, alumaeumot se kapnak, mert már a legátióból is megélhetnek, ha nem cifrálnak, a beneficiumokat a kisebb tanulóknak kell hagyni, kik még legációba nem járnak.⁷ A *magaviseletből* is osztályoztak. A helytartótanács 1820-ban meghagyta, hogy a magaviseletből 2-ik és 3-ik fokozatot nyert tanulókról meg kell jegyezni, hogy elbocsátották-e, vagy jó reménység fejében tovább is meghagyták az iskolában.⁸ A jótétemények osztása miatt több classis volt Debrecenben, mint láttuk, de a helytartótanács

¹ Tanárkari j. k. 1793 dec. 12. 1797 dec. 11. 1800 ápr. 25. 1802. jan. — ² Tanárkari j. k. 1827 aug. 12. 1847: 1436. — ³ Egyh. k. j. k. 1795: 52. — ⁴ Tanárkari j. k. 1804 jan. 1845: 599. — ⁵ Egyh. k. j. k. 1834: 80. 179. — ⁶ Tanárkari j. k. 1799 ápr. 27. — ⁷ Tanárkari j. k. 1803 ápr. — ⁸ U. o. 1820 dec. 19.

1829-ben kívánta, hogy a classis secundát kapók rejiciáltassanak. Az volt a szokás, hogy a classis secundát kapók azon osztály classis primájának végére tétettek, melybe rejiciáltattak, jótéteményeknél pedig a gradus eminensei a felebbvaló gradus classis primája előtt nyertek jótéteményt. Ekkor az egyházkerület az eddigi gradificatiót úgy a felsőbb tanulóknál, mint az alsóbb klasszisokban eltörölte, a helytartó tanácshoz abécerendben kell írni a jelentést, mindeniknek a neve után osztályzatát ki kell tenni, az ülés kijelölésénél pedig „akiket szüleik és születésük rangja megkülönböztet, azoknak elsőbbséget kell adni“. A kijelölt helyet mindenki egész évben megtartja. A preceptorok classificatióját a classium inspector hagyja helyben, a 2-ik classisbeliek rejiciáltatnak. Minden klasszisban külön székbe kell ültetni a hanyagokat és külön az excédálókat, hogy a classium inspector is lássa őket. A vizsgára egy abéce rendes nationaléval bíró névsort kell készíteni a censornak, másikon a kisebb seriesben „a megkülönböztetett születésű tanulók neveit“ külön kell írni, hogy a censor ezeket észrevegye.¹ De már 1836-ban ismét külömbiséget tettek a secunda classis és a visszavetés közt; akik a tantárgyak felénél többlől nyertek secunda classist, a következő évben javítanak, a többiek rejiciáltatnak.² A két osztályzatot 1845-ben kevésnek tartván, kitűnő, jeles, I. és II. classist külömböztettek meg s a cl. secunda kijavítását a következő iskolai év kezdete előtt eszközölték. A kormány 1848-ban az osztályozást eltörölte, de a tanári kar a jótétemények osztására való tekintettel meghagyta.³ A *juristák* bizonyítványaiiban 1810-ben eminens és classis primae calculusokat kellett használni.

Promotio alatt értették, hogy a vizsgálat után felolvasták a tovább menendők és rejectusok neveit s a classium inspektor a következő preceptornak átadta (promoveálta) a tovább haladókat. Az exameneket a pártikulákban több helyen „exameni torral“ végezték.

Az *iskolai év* két félévre oszlott. Az első Debrecenben 1792-ben márc. 26—szept. 17-ig, a másik nov. 1—márciusig tartott. A szünidő tartamát az egyházkerület többször szabályozta, 1804-ben elhagyta a canicularis vacatiót, helyette husvétkor rendelt 2—3 hetet, a diligentia kezdetét nov. 1-re, az exament szept. közepére tette, 1807-ben az alsó iskoláknak karácsony és pünkösd előtt csak egy napi szünetet adott, ezért a praesesek és köztanítók csak a közeli helyekre mehettek legátíóba. 1821-ben a nagy szünidőt szept. és október hónapokra rendelte, 1826-ban a konvent ősszel két hónapot, tavasszal három hetet, pünkösdre és karácsonyra két hetet rendelt.⁴ Az egyházkerület 1847-ben az az iskolai év kezdetét és végét egyöntetűvé akarta tenni, de a professorok erre azt mondták, hogy lehetetlen, mert a katolikusok októberben, a lutheránusok szeptemberben, Sárospatak és Sziget ugyanakkor, Keskemét októberben, Pápa novemberben kezdi az évet.⁵ *Kisujszálláson* 1834-ig tavasztól szept. közepéig tartott az egyik félév, vizsga után 2 heti szünet volt. *Hódmezővásárhelyen* 1797-ben szerdán, szombat délután szünet volt a rektor hírével, ilyenkor 2—2 órán át kimehettek az iskolából, a rossz magaviseletűek otthon maradtak.

¹ Tanárkari j. k. 1829 nov. 13. — ² U. o. 1836 nov. 12. — ³ U. o. 1845: 602., 1848: 160. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1804: 8., 1807: 49., 1821: 93., 1826: 14. p. és Tanárkari j. k. 1807 ápril 23. — ⁵ Tanárkari j. k. 1847: 1304.

10. Önképzés, ének- és zenekar, szini előadás, tűzoltó-egyesület, torna, játék, egészségügy.

Az ifjuság önképzésének előmozdítására szolgált a *Hatvani alapítvány*, melynek kamataiból pályatételt tűztek ki, de olyanformán, hogy három vagy több tanulót jelöltek ki a tétel kidolgozására, kik munkáikat jeligés levél mellett adták be. Többen nem készítették el a pályamunkát, úgy, hogy 1826-ban 5—6-ot jelöltek ki s a munka el nem készítőit egy legáció elvesztésével büntették. A kijelölteket disszertatoroknak hívták. Az 1825 óta fellendült nemzeti szellem hatása alatt Pécely József lelkes buzgósága folytán jött létre az első önképzőkör, mely Lant c. kiadványával több ifjunak volt első irodalmi iskolája. A tanuló ifjak már 1819-ben akartak siremléket létesíteni Csokonainak, de a professorok a tanuló ifjuságnak a gyűjtést megtiltották. 1835-ben Pécely elevenítette fel az eszmét, de Pécelynek a Lant c. kiadványát a professorok nem nézvén jó szemmel, Pécely tervei ismét sok akadályokba ütköztek, mire 1835-ben a *Rajzolatok* c. lap 48-ik és a *Jelenkor* tár-salkodója 101-ik számában gunyirat jelent meg a professorok ellen.² A professorok a Csokonai-émlékre vonatkozó tanárkari jegyzőkönyvek kinyomásával tisztázták magukat. Azt azomban elérték, hogy Pécely Lantja megszűnt, 1832. évi utolsó számában mondják az ifjak: „Méltatlan szenny nemesb törekvés bére, Szitkot szórt rám a vakság angyala, Tomboljatok fenn pártos elleni, Huny egy sugár, megszűnik fényleni. Nincsen mért a gyöngyöt vesztegetni, Tiszán Titeltől vissza fog jöhetni? De méretvén való ész mérlegén, Hova lesztek, ha megnémulok én?” A tanárok közt lefolyt elkeseredett küzdelem vége az lett, hogy 1836-ban az egyházkerületi közgyűlés előtt Pécely kibékült társaival, kezét nyujtván egymásnak „mit consistoriumunk mindnyájok részéről az oskola oltárára tett áldozatul tekintvén, minden jelenlevők szívére érzékenyítőleg hatott jelenetet s ez napi aggodalommal kezdett, de szerencsésen sikerült tanácskozást örvendő megnyugvással rekesztette be”.³ Egy korán elhalt ifju költő Nagy Imre és Szilágyi István theologusok 1840-ben a Kisfaludy társaságtól ezüst billikomet nyertek, melyet máj. 1-én a város előkelő emberei jelenlétében ünnepélyesen nyujtottak át.⁴ Nagy Imre emlékére 1844-ben az ifjak oszlopot akartak emelni. Az ifjusági önképző egyesület, mint 1842-ben egy hirlapból kitűnt, a városon bérelt helyiségben titokban tartott gyűléseket, Működő egyesület címen. A tanári kar ezt 1842-ben az 1834-ben keletkezett olvasó-társulattal egyesítette, hogy az erők szét ne forgácsolódjanak; s alapszabályait megerősítette. Heti gyűlésein értekezéseket, szépirodalmi dolgozatokat olvastak fel, bírálat, szaválás, pályakérdések kitűzése voltak a tárgyak.⁵ Tekeasztalt is szereztek 1847-ben, úgy, hogy két ifju a városi színpadon vendégzerepelt,⁶ Az olvasótárságot a tanári kar felsőbb rendeletek miatt ilyen címen nem engedhette meg 1834-ben, hanem csak bizonyos összeget (5 váltó frtot, majd 2 frtot) fizettek az ifjak évenként könyvek szerzésére, 1836-ban is csak jegyzőkönyv vezetésére engedett gyűlést tartani s a társaság ügyeinek ellenőrzésére mindenik osztályból 1 tagot jelölhettek ki, de a könyveket csak a tanárok engedélyével

¹ Tanárkari j. k. 1798 jun. 27. és 1826 aug. 2. — ² A röpirat a debr. főiskolai anyakönyvtárban R. 717. 8. sz. és Lant 1832. évf. XI. 1. — ³ Egyh. k. j. k. 1836: 23. — ⁴ Tanárkari j. k. 1840 febr. 26. — ⁵ U. o. 1842: 163. — ⁶ U. o. 1847: 1511.

rendelheték meg. Ugyanazon évben és 1845-ben a helytartótanács újabb tilalmat adott ki az ifjuság magántársulatai ellen s tiltotta vizsgákon politikai vonatkozású szónoklatok elmondását. Az olvasótársaság számára 1845-ben az egyházkerület egy második emeleti termet jelölt ki. Kerekes Ferenc 1844-iki tervére történt ezen intézkedés, aki társalgóterem létesítését sürgette, melynek falain térképek, festmények legyenek, újságok és könyvek legyenek benne, a tanárok is jelenjenek meg ott néha s tanítványaikkal a régi filozófusok módjára társalogjanak.¹

Az énekkar állandóan fenállott. Gyakorló óráikat 1825-ben szerda, szombat d. u. 1—3-ig és vasárnap d. e. 11—12, d. u. pedig a priváta elvégzése után tartották, preces és vasárnapi templom ideje alatt csak sürgős esetben szabad gyakorolni valamelyik utcára nem nyíló teremben.² Az énekkar tagjait kántoroknak nevezték. Ezek 1826-ban lectorság, preceptorság és scribaság alól való felmentésüket kérték. 1827-ben a tanárkar a kántusos temetések díjának egy részét az énekkari pénztár gyarapítására rendelte, ez évben 450 frt volt a tőke. E pénztárt 1830-ban Radnóthy György ezer v. frttal, Tököly Sabbás 1842-ben ezer ezüst frttal gyarapította, 1847-ben 1829 frt 28 kr. volt a tőke. Egy temetés alkalmával 1828-ban 250 frtot kapván, ebből 200 frtért zeneszerszámokat rendeltek, hogy a már megindult zenetanítást előmozdítsák. Az 1845. évi törvény szerint egy esküdt deák, mint igazgató gyakorolja hetenként 3 ízben a deákokat az éneklésben, aki alkalmas énekkari tagnak, tartozik benne részt venni. A tűzoltó-egyesület tagjainak nyújtott kedvezményeket ők is élvezik. Aki meg nem jelenik a gyakorló-órán, feddéssel és áristommal büntetendő. Az énekkarra egy tanár ügyel fel (45. t.) Zákány József 1840-ben némi jutalmat akart kieszközölni számukra, de csak a nagyobb ünnepi beneficiumot helyezték kilátásba. Az egyházkerület, miután az *orgonát* 1830-ban az oratóriumba, majd a nagytemplomba is behozták, miután előre lehetett látni, hogy a többi nagyobb egyházak hasonlót fognak cselekedni, 1838 óta a zene és orgona tanításának kérdésével foglalkozott. A muzsika és ének tanításával 1838-ban a helybeli orgonistát, a Révkomáromból hozott Nagy Mihályt (Sz. Nagy Károly debreceni orgonista atyját) akarták megbízni, 1845-ben már Nagy Károly tanította az éneket, 1847-ben 400 frtot kapott az énektanításért és 40 frt pótlékot.³

Diószegen 1815-ben az esperes utasította a rektort, hogy a kántoral taníttassa az éneket, maga pedig a kántor segítségével tanítsa a deákoknak a harmoniás éneklést.⁴

A *szini előadásról* tudjuk, hogy Csokonai egyik darabját az ifjuság előadta, de a szini előadások rendszeres voltát semmi se bizonyítja.

A *tűzoltó-egyesület* e korban a tanári kar felügyelete alatt működött. Az 1792 évi törvény meghagyja, hogy tűz esetén minél nagyobb számmal siessenek a tűzhöz, magokkal vivén a tüzi fecskendőt (machina-hidraulica). Lárna nélkül lássanak az oltáshoz, s minél kevesebb kárt okozzanak. Az előjáróknak engedelmessékedjenek. A tűz oltása után ne kóborogjanak, hanem menjenek haza. Az 1796. évi törvény szerint minél nagyobb számmal menjenek a tűzhöz, némelyeket azomban a kollégium őrzésére hagyjanak, a felsőbbek parancsának engedjenek. A tűz után 1 órával a contraseriba vizsgálja meg a szobákat, hogy hazaérkezett-e mindenki. (II. r. 26. t.) A fecskendőnek 1798-ban baja esvén,

¹ U. o. 1836 jun. 29., 1845 ápr. 1. — ² U. o. 1825 jul. 13., 1828 jun. 28. — ³ Egyh. k. j. k. 1838: 61., 1847: 269., 1846: 324. — ⁴ Molnár J. i. m. 238. l.

az erre való felügyelést Sárváry Pál tanárra bízták. Ugyanakkor elrendelték, hogy minden két hétben ki kell próbálni a feckendőt s gyakorolják a vele való bánást. Hogy gyakorlottak mindig elég számmal legyenek, egyszerre 1—2-nél több tag ki nem léphet a társaságból. Egy inspector juratus ügyel fel rájuk, csak az ő hírével vehetnek fel valakit, vagy bocsáthatnak el. A machinarium kulcsa az első machinistánál van, s ezt a hétköznapi templomba járástól felmentik, vasárnap pedig a nagytemplomba menjen, hogy tűz esetén a machina hamar előálljon. Helyettese is legyen, ha az iskolából távozik. Ha a machinának baja van, az első machinista és a jurátus jelentsék be a város gazdájának, vagy a főbirónak. Mihelyst a harangot félre ütik, minden machinista ott teremjen, az inspector jurátus is ott legyen a tűznél. A machinisták „régí szokás szerint“ a vigilségtől fel vannak mentve, a bor divisiónál dupla porciójok jár. A machinisták száma az inspectoron kívül 25.¹ A tűzoltásnál nagy önfeláldozással viselték magukat, 1804-ben villámütés folytán keletkezett nagy tűz alkalmával a városi tanács 50 rh. frtot küldött a deákoknak jutalmul. Az ekkor kitüntetett deákok közt volt olyan, kinek a lába megégett, s többen szenvedtek súlyos sérüléseket.² A városi tanácsnak 1836-ban panaszolták, hogy ruhájokban sok kárt szenvednek a tűznél, s a városi tanács szokott jutalmait megszüntek, tehát ha a tanács nem kárpótolja őket, félbehagyják a tűzoltást. A félreértést elsimitották. Az 1845 évi törvény a vízi puskásokat jutalmul felmentette a vigilség és apparitorság alól, ünnepi jótéteményt 5 „legénnyel“ felebb választanak.

A machinista társaság multságokat s évenként majálist rendezett. A Sárospatakról jövő „convocator“ deákokat is a tűzoltó-egylet látta vendégül.³

A tudományos küldöttség figyelmét a tornatanítás ügye magára vonván, 1842-ben 2 ifjút küldtek Gesztre a testgyakorlat tanulására, ezek 1842/3 és 1843—4-ben az elemi osztályokban tanították. Az egyházkerületi gyűlés 1845-ben tornászati gyakorlóhely kijelölését rendelte el. Rendes testgyakorlásban kiképzett tanárt nem kapván, egy hozzáértő embert alkalmaztak ideiglenesen 1845-ben, kötelességévé tevén, hogy két ifjút tanítson meg „a testgyakorlati mozgalmakra“ s a paedagogium seminarium növendékeit is tanítsa, 1846-ban egy ifjút küldtek fel Pestre, hogy testgyakorló tanárrá képezze ki magát. Ez évben 24 ifju jelentkezett önként a torna tanulására.⁴ Akik tanulták, külön díjat fizettek érte; 1847-ben az elemi és polgári osztály számára kötelezővé tették, a latin iskola tanulói évi 1 frt díjat fizettek érte.⁵ Az 1847. év második felében egyházkerületi határozatból szünetelt a torna tanítása.⁶ *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény megengedte az ostábla, labda és sakkjátékot, de csak vasárnapi szünidő, szerda és szombat délután, 1843-ban tiltották a halászsást, vadászsást, lőszerral való bánást. A fürdést, csónakázást az 1797. évi törvény tanító jelenlétében évenként 3—4-szer megengedte, 1832-ben az előjárók engedhették meg, a csónakázást 1843-ban a veszedelmes játékok közt említették, a fürdés felügyelet alatt meg volt engedve. *Egészségügyi intézkedések* az 1792. évi debreceni törvényben: ha a tanuló beteg lesz, szobatársai rögtön jelentsék a contra-scribának, ez meg a rektornak jelentse, hogy gyógyításáról idejében gondoskodhassanak. Az orvosi szer árát a betegek pénztára fedezi, eset-

¹ Tanárkari j. k. 1798 nov. 25. — ² U. o. 1804 jun 9. — ³ Az egyesület beléletét l. Nagy J. i. művében. — ⁴ Tanárkari j. k. 1845 : 598 és 1846 : 859. — ⁵ U. o. 1847 : 1186. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1847 : 352.

leg a kollégium pénztárából is fizethető. Ugyanez van az 1796. évi törvényben. (II. r. 41 t.) A kollégium minden részét, de különösen az auditoriumokat, klasszisokat és szobák falait tisztán kell tartani. (II. r. 21 t.) Az 1831-iki nagy kolera alkalmával több óvintézkedés történt. Súlyosabb beteg gyermekek szüleit értesítették, hogy ne egyenesen azok haláláról értesüljenek, majd szabályzatot fogadtak el Kerekes Ferenc és E. J. munkálata alapján, mit az egyházkerületi gyűlés is helyben hagyott. Mindezek a kolera kitörése előtt történtek. 1831 jul. 1-én már Tokajon és Szathmármegyében több helyen dühöngött a kolera, ezért a professorok a debreceni consistoriumtól a deákok szétbocsátását kérték, mivel úgy is több deákot hazavittek szülei, de a tanítást folytatták, csak az önként távozni akarókat bocsátották haza. Jul. 25-én a városban kiütvén a kolera, a tanítást abba hagyták. A kollégium, mellőzvéen a polgárok által nyújtott ételmezést, maga gondoskodott egészséges éledeletről, borral és pálinkával is ellátván a tanulókat; csak 58 deák maradt itt. Jul. 30-án a kollégiumot szemelvéen ki a városi tanács ispotálynak, a professorok csak nehezen tudták a tervet meghiusítani Szept. 4-én megszűnt a kolera s a deákok és szolgák közül senki se halt meg a kolera alatt. Beteg tanulók gyógyításáról az egyházkerület több ízben gondoskodott. 1793-ban 60 frt tiszteletdíjat adott egy orvosnak a deákok gyógyításáért. 1795-ben a kunyhók bérének egy részét a betegek pénztára számára rendelték, 1804-től a temetési pénzek egy részét szintén erre fordították. 1817-ben a kollégium második udvarán 2 szobás kórházat rendeztek be. A kórház felügyelője a rektor volt. A contraseriba rendelt vigileket a betegek mellé a gregarius deákok közül, ő értesítette a betegek szüleit, halál esetén gondoskodott a temetésről. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény ajánlotta, hogy a tanulók a meleg nyári napokban fejük tetejét vízzel mossák, hogy testök frissebb legyen. Egy 1843. évi határozat a test és ruha tisztaságát hangsúlyozza.

11. Iskolai épületek, könyvtárak, szemléltető eszközök gyűjtemények.

A debreceni kollégium déli része helyett új épületet akartak emelni 1801-ben s egy erre vonatkozó tervet egy szebeni főstrázsamester már ki is dolgozott.¹ Egy váratlan szerencsétlenség jött közbe 1802 juniusban, mikor a Péterfia-utcában kezdődött nagy tűz elhamvasztotta minden tanár házát és az egész városnak majdnem felét. A professorok még a füstölgő üszkők közt gyűlést tartván, végezték: Mintegy 2000 alsóbb és felsőbb tanuló lévén itt, a tanórákat még a szabad ég alatt is meg kell tartani. Erre nem lesz talán szükség, mert az isteni gondviselés megmentette a könyvtárat, miután zsindejét idejében levették, továbbá a kis auditoriumot és a klasszisokat, melyekben a székek is épen maradtak. A nagy csengettyű és a kollégium tornyában a nagyobb harangok megolvadtak, ezért az órákat kis csengettyűvel kell jelezni. A tanulók jórészt azomban a városra kellett kihelyezni a gazdákhöz. A senior Karika Pál, a tűznél tanusított ügyességeért a canicularis divisio alkalmával 3-szoros részt kap.² A kollégium déli részének bontását 1803 februárban kezdték, a nagy auditorium helyett a consistoriális házat, kis auditorium helyett pedig egyik tanár házának egy nagy szobáját használták, 3 tanár lakásán jelöltek ki tantermeket, a kollégium

¹ Egyh. ker. j. k. 1801 dec. 13. — ² U. o. 1802 jan.

déli szárnyában lakó 114 tanulót pedig a városra költöztették.¹ A kormány ekkor engedte meg a városi segély folyósítását. Az ekkor épült rész, mely ma is meglevő felirata szerint: „Épült a magyarországi helvétiai vallástételt tartó eklézsiák és jötevők adakozásából“, sokoldalú támogatással épült fel, Debrecen város 200,000 téglát adott. A tömérdek téglá behordását a debreceni gazdák nem tudván teljesíteni, a hajdúvárosok küldtek sok szekeret segítségül.² A tiszáninneri egyházkerület 1715, a nagykőrösi egyház 329 forintot adott. — 1807. végéig 81,631 forint gyűlt be. — 1811-ben, mivel a deákok kunyhói leégtek, azok újjáépítését is elhatározták. A kollégiumnak még mindig folyó építésére a dunamelléki egyházkerület 1811-ben 16,670 forintot küldött.³ — Az angol Societas de Propaganda 4029 rh. forintot küldött. Az új épület 1816-ban készen lett. Az új épület mellett, mely a lipcei egyetemmel versenyezhetett, nagy contrastot képezett a mögötte zsugorgó ó épület, melynek carcerjében aki 24 órát tölt, „bátran hurcoltathatja magát kórház felé“. A kollégiumnak ekkor épített déli szárnya volt az 1849-iki debreceni országgyűlés színhelye. A kollégium akkori régi épülete 1828-ban már lakhatatlan lévén, a deákokat a városra szállásolták el, mi erkölceik rovására történt. Ezért a belső szárnyak újjáépítését tervezték.⁴

A *békési* iskola építésére 1838-ban gr. Wenkheim József Antal a békési határban levő, mintegy 600 holdnyi birtokrészének 3 évi jövedelmét adta át az iskola építésére, gyűjtés is folyt, így 1844–5-ben az építés megtörtént. *Böszörményben* 1799-ben tervezték, 1808-ban végre is hajtották az iskolának a kapitányi lakba való áthelyezését, 1830-ban pedig a tanulók szaporodására való tekintettel 8000 frtból egy 18 öl hosszú, 7 öl széles iskolát, 2 jó nagy és 4 kisebb klasszist építettek. *Kisujszálláson* a tanulók felszaporodása folytán 1828–9-ben a tanulók egy részét az iskola ambitusán, más részét pedig egy kis kamrácskában helyezték el. A bajon úgy segítettek, hogy egyik osztályt egy megüresedett házba helyezték át. *Nánáson* a város 1838-tól fogva mintegy 2 évtizeden át Süldős nevű birtokának haszonbérét, évenként 1000—1300 frtot adott iskolák építésére. Ebből építették az elemi iskolák és a gimnázium épületét. *Szoboszlón* 1794-ben egy épületet tanteremnek, másikat rektor és tanítók lakásának, harmadikat a bentlakó pártikulisták számára építették.⁵ *H.-m.-vásárhelyen* az 1807-ben már sürgetett építkezést 1820-ban kezdték és 1822-ben fejezték be. Az egyház építtette, de magánosok is adakoztak.

Az egyházkerület 1793-ban a *debreceni* könyvtárról a professorokkal Indexet készíttetett s a könyvtárnok az Index szerint tartozott számolni a könyvekről s egy tanárnak erről szóló jelentését jegyzőkönyvbe kellett venni. Csak egy kulcsa legyen a könyvtárnak s az a számadókönyvtárnoknál legyen. A deákoknak térítvény (recepisse) mellett adjon ki könyveket. A városra predikátorok, tanárok és más pátrónusok vihetnek ki könyvet, de csak a kurátorok és professorok tudtával. Az újságokat ezek hírével kell megrendelni. A jó német és francia auctorokat, klasszikusokat s a compendiumokat meg kell szerezni. A kis auditoriumban egy deák kézikönyv gyűjteményt lehet felállítani hallgatók számára, a nagy auditoriumban pedig egy német, vagy francia gyűjteményt s a professorok ott néha „Zeitung collégiumot“ is tarthatnának⁶ 1798-ban első és második könyvtárnokot említenek. A könyvtár számára a professorok 1798-ban a

¹ Egyh. ker. j. k. 1803 febr. — ² U. o. 1804 szept. 1. — ³ U. o. 1811 jul. 13. — ⁴ Debr. egyh. t. j. k. 1828 : 463. — ⁵ Soltész L. közlése. — ⁶ Tanárkari j. k. 1793.

következő *ujságokat* rendelték meg: Magyar Kurir, a hamburgi ujság, Courier du bas Rhine, a jénai Allgemeine Literatur Zeitung, a göttingeni Gelehrte Anzeige; 1813-ban: Oesterreichische Annalen der Literatur und Kunst, Magyar Kurir, Offner und Pester vereinigte Zeitung, Hazai tudósítás, hálai ujság; 1827-ben: Allgemeine Zeitung, Magyar Kurir, Hazai tudósítás, Hamburg. politisches Journal, Tudományos gyűjtemény, Felsőmagyarországi Minerva, Kirchenzeitung és Theologisches Literaturblatt, Allgemeine Literaturzeitung.

A könyvtárban időnként revisiót tartottak, 1801-ben elrendelték, hogy ilyenkor minden könyvnek a helyén kell lenni. Az ordinárius thekárius minden évben változzék, hogy a kisebb bibliothekáriusok is ismerjék a könyvek helyeit.¹ 1801-ben egy pap könyvtárát elárverezték, de előbb kivettek belőle egy könyvet a könyvtár számára, hasonló alkalmalmmal 1802-ben régi szokásra hivatkozván rendelik el, hogy az ezután eladandó könyvekből 1–2 dbot a könyvtár számára kivesznek.² Ugyanakkor az ordinárius könyvtárnok mellé, vicekönyvtárnokot, custost és honorar bibliothekariust választottak. Az auction (árverésen) eladandó könyvekre nézve 1803-ban királyi parancs rendelte el a censurát. A tanárok a theologiai könyvek censuráját egyik tanárra, a nem theologiai könyveket pedig a censor librorumra bízták.³ Mivel a könyvtár pénztára sok kárt szenvedett a könyvek gondatlan kezelése miatt, 1828-ban új szabályzatot dolgoztak ki, mely szerint könyvtárnok változása esetén még a professorok is tartoznak beadni minden könyvet, a kézi könyvek használatáért járó díjakat pontosan be kell szedni, kollégiumon kívül állók csak a tanárok jóállására kaphatnak könyveket, iskolai bizonyítványt csak a contrascriba írására lehet kivenni, ha a contrascriba bizonyítja, hogy az illetőnél nincs a könyvtárból könyv.⁴ A könyvkereskedők közül az 1800-as évek elején Eggenbergerrel, 1829–30-ban Kiliánnal voltak összekötötésben. A rendes könyvtárnok mellé 1836-ban 25 admissust eskettek fel, kik fáradságukért az addigi szokás szerint a náluk levő kézikönyvek használatáért nem fognak díjat fizetni.⁵ A Debrecenben kiadott műveknek a *censurája* helyben történt. Varga István 1814-ben Theologia c. művét a helytartó tanácshoz küldte fel censurára, de a helytartó tanács nem méltányolván a tulbuzgóságot, visszaküldte az egyházkerületnek, mint illetékes censornak, mire Varga István megrovatván az egyházkerület által, tettéért bocsánatot kért. Az egyházkerület 1815-ben gr. Teleki László ezer frtos alapítványának kamatait felváltva filozófiai, historiai és klasszika literaturai könyvek vásárlására rendelte. A *duplicatumokról* 1822-ben rendelte el tervezet készítését az egyházkerület. 1840-ben a könyvtárt vasajtókkal látták el. 1829-ben az állandó könyvtárnokságnak a magyar literatura professorára való ruházásáról tanácskoztak, mint tudjuk, e tanszék felállítása sikerült. A főiskola *pénz és régiség gyűjteményét* 1846-ban Lugossy József tanár, mint könyvtárnok kezére bízták.⁶

Böszörményben 1795-ben 44 db. könyv volt a könyvtárban. Az egyház 1815-ben a harangozásból és szőnyegből, (melyet temetkezéseknél használtak) befolyt 250 rh. frtot a könyvtár gyarapítására használta fel. A könyvtár gyarapítására 1820 után szózatot bocsátott ki, minek volt valami hatása. 1859-ben 543 kötet volt benne. *Dioszegyen* 1823-ban van először említés iskolai könyvtárról, melyet a rektor kezelt, és egy

¹ U. o. 1801 március 12. — ² U. o. 1802 máj. — ³ U. o. 1803 aug. 9. — ⁴ U. o. 1828 febr. 23. — ⁵ U. o. 1836 júl. 25. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1814: 3, 1815: 12, 1822: 28, 1829: 121, 1840: 238, 1846: 49.

magános hagyományozott. *Mezőturon* a könyvtár eredetileg az iskolás árvák pénztárából szerzett tankönyvekből állott, melyeket szegény tanulók használtak. Az egyháztanács 1831-ben elhatározta, hogy a könyvtárt más hasznos könyvekkel is gyarapítja. *Kunszentmiklóson* 1830-ban táncvigalom bevételeiből gyarapították a könyvtárat, árverésen vettek könyvgyűjteményeket, a város és egyházmegye ajándékozott könyveket. Szalay István dabasi közbirtokos 1830-ban ezer kötet könyvét adta az iskolának, melynek ő is növendéke volt. *H.-m.-vásárhelyen* 1843-ban az iskola könyvtárából szegény tanulóknak ingyen adtak könyveket használatra. 1791-ben 97 db. könyv volt, 1839-ben egy olvasó társaság 694 db. könyvet adott az iskolának, Nagy Ferenc megyei ügyész 375 db.-ot ajándékozott. 1853-ban 1100 db. könyv volt a könyvtárban.

A *taneszközök* közt szépen gyarapodtak Debrecenben a *physikai szerek*. Az egyházkerület 1793-ban rendelte, hogy a physikai szertárt meg kell vizsgálni és gyarapítani. A physika tanára lassanként csináljon gyűjteményt a naturalis históriára.¹ A physika és mathesis tanítását 1798-ban elválasztották a filozófia tanításától és a szertár custosának 50—60 frtot rendelték, 1799-ben a physikai szerek megrendelését a tanári karra bízta. Az 1802. évi tűzvész alkalmával sok kárt szenvedett. Az 1840-ben Kerekes Ferenc által készített leltárban 221 physikai szer van felsorolva. Ugyanakkor az egyházkerület 40 ezüst frtért egy villanygépet vett. Az egyházkerület 1842-ben 2000 frtot rendelt a szertár gyarapítására, de mivel 1850-ben csak 135 db. eszköz volt használható állapotban, valószínű, hogy ezt az összeget nem költötték el.

A XVIII. század végén kevés *térkép* forgott közkezen a tanulók közt. Mindössze a tankönyvekben előforduló néhány térképről szereztek a tanulók földrajzi ismereteiket. Ezen segített néhány tógátus deák, kik megtanulván a *rézmetészt*, geometriai rajzokat, természetrajzi ábrákat metszettek, földgömböket készítettek, s magyar térképeket adtak ki iskolai használatra. Az első rézmetész deák Karacs Ferenc volt, a későbbi nagynevű chartographus s országos híru rézmetész, ki külföldi meghívásokat nem fogadva el, 1795-ben Pesten telepedett le s a magyar chartographiát megteremtette. A XVIII. század végén nagy lendületet nyert a rézmetészség a kollégiumi deákok közt, kiket Budai Ezsaiás buzdított, a kollégium pedig anyagilag támogatott. A társaság legjelesebb tagja volt 1794-től fogva Eröss Gábor, mellette kitűntek Halász István és az 1796-ban a kunszentmiklósi iskolából jött Papp József. Halász István távozása után a hármak társaságába Pethes Dávid lépett. Kiváltak még Szombati Mihály és Ónodi Mihály. A főbiró 1804-ben a város alumnaeumára a tanárok ajánlatára a metszegetésben kiváló Beregszászi Pétert vette fel, 25 rh. frtot adván neki.² Az 1800-ban megjelent iskolai új atlasz 11 térképből állott. Ez volt az első magyar térkép a tanulók kezében, ugyanakkor egy földgömböt is készítettek. Dr. Szentgyörgyi József debreceni orvosnak 1803-ban megjelent „A legnevezetesebb természeti dolgok esmeretei“ c. művéhez a táblán 103 állatképet metszettek. Majd 1804-ben a kollégiumtól kölcsön vett 800 frttal a francia forradalom által teremtett új viszonyok tekintetbe vételével készítettek térképet a városban bérelt műhelyben. A térképet használták ettől fogva úgy Debrecenben, mint a pártikulákban. Csokonai-nak 1803-ban Bécsben kiadott Anakreoni dalaihoz Anakreon areképét Eröss Gábor metszette. Az ifjakhoz Csokonai 1804-ban Derecskéről írt

¹ Tanárkari j. k. 1793. — ² U. o. 1804 jun. 13.

egy levelet „a három metsző ifjakkak, ha még meg volnának“. A metsző ifjak 1812-ben Eröss Gábornak adták át műszereiket, mikor a kollégiumból távoztak. A tanárok 1802-ben elrendelték, hogy a rézmetsző társaság minden tagjának, mivel a városon kívül laknak, pénzben adják ki alumnaeumi díjaikat 40 rh. frtot, mert mindeniket két személyre kell számítani.¹ Az ifjak a debreceni consistoriumtól 1804-re is kérték, hogy a 40 frt ismét adassék ki nekik.² A kollégium Eröss Gábor és Papp József mappáit 500 db.-ot átvett 3 rh. frtjával, melyből 1807-ig 64 db. kelt el. Hogy jobb kelete legyen, ekkor a rézmetsző deákoknak Budai Ezsaiáshoz intézett levele alapján 2 frt 10 kr-ra szállították le az árát, ebből 10 kr. a kollégiumé. Ugyanakkor kölesönt kérvén az iskolától, biztosítékul 800 térképet tettek le, melyből 217 db. fedezi a kölesönt, tehát csak ha ezek elkelnek, fogják a többit az ifjak javára eladni.³ Az egyházkerület helybenhagyásával 1815-ben alku szerint átvették Eröss Gábor örökösaitől 565 térképet 3 váltó frtjával.⁴ Papp József uradalmi tiszt Eröss Gábor halála után megvette 200 rh. frtért a kisebb atlaszok rezeit, s 1826-ban a nagyobb atlaszok rezeivel együtt összesen 12 db.-ot einjével együtt 13 db.-ban visszaadta ingyen a kollégiumnak, bár szegény ember sok gyermekkel, hogy „annak birtokába kerülhessenek, akinek serkengető és ápolgató szárnyai alatt készültek“. A tanárok ígérték, hogy fiainak tanulását elő fogják segíteni jótéteményekkel.⁵ Valószínű, hogy Papp Józsefnek az Eröss Gábor örökösei részére fizetett 200 frtját a kollégium megtérítette, mert már 1831-ben elrendelték, hogy az Eröss Gábor réztáblái szerint, melyek a kollégium számára megvételtek, ó-geográfiai térképeket nyomjanak s azoknak 2000 példányban való kinyomatásával a rajztanárt bízták meg.⁶ Tényleg 1833-ban már az egyházkerületi gyűlés kihirdette az ó atlasz kinyomatását.⁷

Természetrajzi gyűjtemény létesítésére 1798-ban a debreceni consistorium Sárvári Pált és Lengyel József tanárokat Biharmegye déli részén levő hegyek közé küldte, hogy ott physikára és naturalis históriára vonatkozó tárgyakat gyűjtsenek. Ugyanakkor Sárvári Pál ásványgyűjteményét megvette szekrényével együtt az iskola. A két tanár 3 hétig tartózkodott Biharban.⁸ Az egyházkerület 1815-ben *botanikus kertnek* alkalmas hely kijelölését rendelte el, majd a Paptavát jelölte ki e célra, 1816-ban gazdasági (oeconomicus) kertnek tervezték az Epreskertet, 1840-ben létesült a Paptava helyén a fűvészkert; már 1841-ben 200 frt kiadás volt a fűvészkertre, 200 frtot pedig üvegházra adtak, de egyesek is adakoztak e célra. Vas Pál volt a kertész. A gazdasági választmánytól 1847-ben a fűvészkert jövedelmezővé tételére kértek tanácsot.⁹ Az *ásványgyűjtemény* alapját az a gyűjtemény képezte, melyet az egyházkerület utasítására Nagybányán vett át Kerekes Ferenc 1823-ban.¹⁰ Kerekes utóda Csécsy Imre 502 ásványt vett át, Csécsy alatt 65 darabbal gyarapodott. Kubinyi Ferenc Losoneról 1840-ben 260 alakozott kőzetet küldött. *Kitömött állatok* voltak már Kerekes Ferenc alatt az iskola birtokában, de gyűjtemény nem volt, bár Kerekes az első bölcsészeti tanfolyamon tanította 1823-tól fogva az állattant. Az anyaiskolában tehát már e korban megvetették a gyűjtemények alapját, de a pártikulákban gyűjtemények létesítése és szemléltető eszközök előállítására a következő korszak feladata maradt.

¹ Tanárkari j. k. 1802 ápr. — ² Debr. egyh. t. j. k. 1804 nov. 25. — ³ Tanárkari j. k. 1807 febr. 11. — ⁴ U. o. 1815 jan. 31. — ⁵ U. o. 1826 szept. 1. — ⁶ U. o. 1831 febr. 5. — ⁷ Egyh. k. j. k. 1833: 175. — ⁸ U. o. 1798 jul. 23. — ⁹ U. o. 1815: 105., 129., 1816: 148., 1841: 148., 1842: 397., 1847: 362. — ¹⁰ U. o. 1823: 131.

12. Az iskolák tanítói, tanár- és tanítóképzés, privát preceptorok, tanítók fizetése.

Debrecenben a professorok száma e korban 4-ről 12-re emelkedett. A bölcészet tanszékét 1798-ban, az első jogi tanszékét 1800-ban állították fel, a vegytani tanszékét 1814-ben Cseh Szombati József alapította, 1825-ben a paedagogia tanszékét állították fel, a magyar irodalom tanszékét 1831-ben töltötték be és a 3-ik theologiai tanszékét 1844-ben, a 2-ik jogi tanszékét 1849-ben töltötték be. A klasszisokban tanító köztanítók száma 8–11 közt változott. A metaphysikai osztály tanítója tanította a görög nyelvet. Az egyházkerület 1821-ben a tanároktól a német és francia nyelv értését követelte, Kerekes Ferencet 1816-ban még külföldről meghívta tanárnak és 1823-ban „magyar beköszönő beszéd” mellett való beiktatását rendelte el. Külföldi tartózkodása alatt 1816-ban 1450 frtot küldtek neki, melyből 500 frt az övé, a többi praeparatumokra fordítsa.¹ A rektort a püspök, főgondnok, esperesek és az iskola kurátorai választották 1793-ban.

A *pártikulák* rektorairól sok intézkedés van. Az 1796. törvény szerint a helyi kurátorok közül valamelyik jelenlétében kell megvizsgálni a kisebb iskolák tanítóit, a debreceni iskola köztanítóit pedig a debreceni consistorium előtt. (I. r. 12. t.) Az 1845. évi törvény szerint erkölcsi magaviseletök mellett azt is tekintetbe kell venni, hogy itt milyen tanítók voltak. A professorok sorrend (gradus) szerint adják a rektorságot, akik kimentek, többé vissza nem vehetők, azok kapják első sorban az academica promotiókat, kik belső hivatalra törekednek. Az eklézsiák kérésére a professorok senkit sem bocsátanak ki, ha csak a követelményeknek meg nem felel. (46. t.) A rektorok kijelölése igen kedvetlen foglalkozás volt, mint ezt többször is kijelentették. Az iskolamestereket tavasszal vitték ki.

A pártikulákba és elemi iskolákba kiküldött tanítókat különféle módon nevezik. Rektornak nevezik rendszeren (de nem következetesen) azon tanítókat, kik mellett preceptorok is tanítanak, a ludimagister vagy iskolamester jelent deák és elemi iskola tanítóját is, a preceptor rendszeren alá van rendelve a rektornak vagy iskolamesternek. Némely eklézsia ragaszkodott valamely deák kibocsátásához, dacára, hogy előmenetele alapján őt olyan állás meg nem illette, miből sok kellemetlenség származott. A rektorság jövedelméből a rektorok bizonyos „quottát” tartoztak befizetni az egyházkerület pénztárába és e célból 1824-ben a rektóriákat újból klasszifikálták, a kirótt részt azok, kik tavasszal kezdték a szolgálatot, Szent György napra, akik ősszel kezdték, Szent Mihály napkor tartoztak befizetni. A rektoriák jövedelmének $\frac{1}{3}$ részét kellett 1816-ban befizetni s erre reversálissal kötelezték magukat. A rektorságra kimenők a maguk ellátására kaphattak a köztanítók és publicus deákok jótállására a kollégium pénztárából kölcsön.² A nagyobb pártikulák közül a kőrösi és pápai lassanként anyaiskola jellegűvé lett. A kotsi ref. egyház 1835-ben engedett a dunántuli püspök sürgetésének, hogy Pápáról vigyen rektort s ekkor szakította meg a viszonyt Debrecennel.

Békésen a rektor mellett három tanított, 1838-ban egy preceptor helyett correctort alkalmaztak. *Böszörményben* 1795-ig preceptorok tanítottak, ekkor azonban a declinistákat és coniugistákat

¹ Egyh. k. j. k. 1821: 106., 1823: 78., 1816: 56. — ² Tanárkari j. k. 1836 febr. 27.

két helybeli deákra (pártikulista) bizták, 1801-ben Debrecenből hoztak korrektort, 1806-tól fogva a külföldi egyetemekről hazahívott deákokat professor címen alkalmazták (akadémikus rektor, clarrissimus). *Diószegen* 1816-ban 3-ik tanítói állást szerveztek, mert a két elemi osztályt a pártikulista deákok tanították siker nélkül. *Nagykállón* 1845-ben a három gyenge professor helyett két erősebbet hoztak, 1846-ban pedig a correctorságot szervezték. *Kisujszálláson* 1796-ban megfelelő rektori lakás hiányában nem hoztak állandó rektort, 1805–9-ig azomban megkísérelték a professori állás állandósítását. *Kunszentmiklóson* 1787–1850-ig állandó professorként lévén, csak hét professor volt; a professor tanította a syntaxistákat, a két nagyobb preceptor a coniugistákat és declinistákat, a két kisebb preceptor a sextáriusokat. *Mezőtúron* 1802-ben a rektort négy orátorral együtt hozták Debrecenből, 1831-ben corrector is volt, 1843-ban állandó professori intézményt létesítettek. *Nánáson* a rektorkat 1826-ig két, azután három évre hozták, 1843-ban ismét két éves lett a rektorság, 1838-ig a nagyobb deákokat preceptoroknak alkalmazták. *Szathmáron* 1797-ben a poétikai osztály felállítatván, a rektor felvette a professor címet, de már 1798-ban a professor egyuttal második pap is volt 260 frt fizetéssel. *Szentesen* 1805-ben rektor-professornak nevezték az új rektort, 1825 óta letelepedett rektorok tanítottak. *Szoboszlón* 1794-ben a rektor tanította az oratorokat, a többi deákokat a két preceptor, az elemi osztályokat pedig a pártikulisták tanították. *Kabán* 1835-ben a rektor a negyedik nemzeti osztályt és a syntaxistákat, egy preceptor a II., III., másik az I. nemzeti osztályt tanította. *Hódmezővásárhelyen* a korszak első felében két évre hozták a rektort, aki preceptorokra bízta az alsóbb osztályokat, majd két, 1826-ban pedig három professort akartak alkalmazni, kik 2–2 osztályt akartak tanítani. E határozatot nem hajtották végre, mert még 1841-ben is második állandó professort hoztak.

A tanárválasztást Debrecenben az 1796. évi törvény úgy szabta meg, hogy a teológiai tanári állásokra a négy egyházkerület, a többi állásokra pedig a tiszántuli egyházkerület négy alkalmas férfit ajánl, ezek közül a debreceni helyi kurátorátus választ, meghív és beállít, meghallgatván azomban a debreceni papokat és professorokat is. Hangsúlyozza, hogy jó erkölcsűek legyenek és a naturizmus gyanujában ne álljanak (I. t.). A változott viszonyok, melyek a fentartás terheit lassanként az egyházkerület feladatává tették, 1822-ben a tanárválasztási jog újból való megállapítására vezettek. A konvent végzése értelmében a teológiai tanárságra mind a négy egyházkerület 1–1 férfit ajánl s ezek közül a debreceni consistorium és a tiszántuli egyházkerület egyenlő számú deputátusai választanak a püspök és főgondnok elnöklése alatt. A megválasztottat a helybeli kurátorátus hívja meg és introducálja. A többi professori állásokra csak a tiszántuli egyházkerület kandidál, a választás ép úgy történik.¹ Érdekes volt Kocsi István 1792. évi választása, aki nem fogadta el az állást. Deák nyelvbéli jártasságának megtudása végett németből latinra fordítottattak vele, a feladatot a dunamelléki püspök útján juttatták hozzá.² Mint a papokat, úgy a tanárokat is marasztották dec. 26-án. A debreceni consistorium intézte a marasztást, melyet 1803-ban az egyházkerület a debreceni kurátorok indítványára nem karácsonykor, hanem examen után kívánt eszközölni. A tanárválasztási jog revideálásával a marasztás ügye is előkerülvén, a debreceni eklézsia az 1822. évi konventi végzésben erről

¹ Konventi j. k. 1822 évi j. k. — ² Egyh. k. j. k. 1792: 6., 12. p.

lemondott. A *székfoglaló értekezéseket* (inauguralis oratiók) 1808-ban az egyházkerület határozata szerint sajátkezüleg le kellett írni a tanároknak és levéltárba helyezni, 1844-ben Révész Bálint székfoglalóját már kinyomatták.¹ Az 1796. évi törvény szerint a professorok a helyi consistorium tudta nélkül 1–2 napig se legyenek távol a kollégiumtól, a betegség miatt távollevőket valamelyik lector helyettesítse, különösen a kiváló tanulókra ügyeljenek, mert ezek használnak az egyháznak és államnak. A lelkész jellegű professorok a debreceni lelkészeket „régí szokás szerint“ az urvacSORAOSZTÁSBAN helyettesítsék (14–17. t.). A helytartótanács 1822-ben azt mondja, hogy úgy kell megválasztani a professorokat, hogy azok „ne csak tudósok, hanem gutgesinntek is legyenek“ és érzületekről a helytartótanácsához relatiót kell tenni.² *Tanóra mulasztásért* a köztanítók a betegek kasszája javára minden óráért 1 frtot fizetnek. A magántanítók egy heti clausurával büntetettek (1796. évi t. II. r. 12. t.). Az alsóbb classisokban a preceptoroknak 1839 előtt szokás volt *névnapi ajándékokat* adni, melyeknek ünnepélyes átadására a többi klassisokat is elvonták a tanítástól. A professorok megtiltották 1839-ben s „az igazi belső háládatosság kimutatását“ ajánlották. Különösen gyűrüt szoktak ajándékozni.³ *Karcagon* a rektor hivatalbalépése előtt kötelező nyilatkozatot írt, melyben kötelezte magát a kollégiumi tanításrend követésére, szorgalomra, a fenytétkben mértékletességre, felebbvalói iránti engedelmességre, ha ígérte meg nem tartja, az egyház előjárói az esperes tudtával eltávolíthatják. *Kisujszáláson* a rektornak 1812-ben a preceptorok ellenőrzését, 1820-ban pedig a preceptoroknak énekre való tanítását tették köteleességévé. *Kunszentmiklóson* az 1803. évi törvény szerint a tanító a hivatalát félbe ne hagyja, a professor által kijelölt órákat megtartsa, a tanulókat az erkölestelenségért inkább büntesse, mint nem tudásáért, 3–4 ütessel megvirgácsolhatja őket. *Nagyszalontán* az 1797. évi törvény a preceptoroknak a tanórák pontos megtartását s a kegyetlenségtől való tartózkodást ajánlotta.

A *rektoriákra* kibocsátottak a „Rektoriákra kibocsátó könyvbe“ írták be neveiket. A formulák lényege ugyanaz mindeniknél. Pl.: 25. jan. Ego N. N. Bogathino Szabolcsiensis designatus sum rector scholae ref. Csatáriensis anno aetatis scholasticae 7a^a. Az is fel van jegyezve, hogy miféle fizetéseket eszközölt, miféle tárgyakat hallgatott, hogy visszajöve, azok hallgatására ne kötelezzék. Kibocsátások száma 1818-ban 88, 1834-ben 100 volt. — Az átlagos szám 80–90 közt van.⁴ — Az egyházkerület az iskolamestereknek magaviseletét több ízben korholta, 1792-ben tiltotta a lakodalmakban, keresztelőkben hivatalokhoz nem illő módon való viselkedésüket, de különösen feleségeiknek nem szabad táncolni és botránkoztató öltözetben járni.⁵ Az elemi iskolák tanítására 1838-ban alsóbb klasszisok szolga tanulóit is küldtek ki tanítókul, ez mint szokás van említve.

Eltekintve azon sokoldalú gyakorlati tanítói kiképzéstől, melyben a debreceni deákok részesültek, 1792-től fogva elméleti és bizonyos formászerű vizsgálatból álló tanítói képzéssel is találkozunk. Ugyanis 1792-ben a kuratoratus a professorokkal megejtett vizsgálat alapján jellelte ki a köztanítókat. A vizsga 2 napig tartott s ettől fogva évenként tartották az új iskolai év kezdete előtt rendszeren három hónappal.⁶ Ugyan-

¹ Egyh. ker. j. k. 1808: 88. és 1844: 301. — ² U. o. 1822: 151. — ³ Tanárkari j. k. 1839 jan 15-én. — ⁴ Rektoriákra kibocsátó könyv. 1812–1897. Főiskolai levéltárban. — ⁵ Egyh. k. j. k. 1792 apr. — ⁶ Tanárkari j. k. 1792 apr.

akkor a consistorium a paedagogia tanítását nemcsak az iskolamesterekre, hanem a többi tanulókra is kötelezővé tette, Szilágyi Gábor a klasszisok inspektora vállalkozott tanítására.¹ A paedagogiát 1798-ban ugyancsak a klasszisok felügyelője adta elő és minden deáknak hallgatni kellett. Első sorban azok lettek rektorokká, akik predikátorok akartak lenni, de úgy látszik, nem voltak elegenden, ezért 1816-ban az egyházkerület másod és harmadsorban vizsgálat letvése mellett azoknak is megengedte, hogy preceptorok legyenek, kik nem készültek predikátorságra.² Pestalozzi heidelbergi intézetének tanulmányozásával megbizta a kerület 1815-ben Pécely Józsefet, 1817-ben pedig a paedagogiai tanszék felállítását szükségesnek mondta, a tanszék 1825-ben létesült. A gyakorlati tanítói jártasságot becsülték, erre mutat azon 1823. évi egyházkerületi határozat, hogy a deákok nagy száma miatt csak azokat kell fel venni, akik valamelyik falusi iskolában sikeresen tanítottak, ezek csak magyarul tanulják a falusi mestereknek szükséges tárgyakat, vallást, számtant, geometriát, mechanikát, rajzot, architecturát, természethistoriát, éneklést, szépirást, új földrajzot, történelmet, physikát és paedagogiát. Ha deákul megtanulnak, tegyék át őket a deákok közé, különben „falusi oskolai tanítóságnál felebb ne bocsáttassanak”.³ Akik paedagogiát nem hallgatnak rendesen, Zákány József 1825-iki indítványa szerint nem bocsáttatnak tanítóságra. A rektorságra és preceptorságra készülöket 1828-ban heti 6 órai énektanulásra kötelezték január végétől a tanítói vizsgáig, melyet a professorok által a jurátusok közül kinevezett censorok fognak tartani. A vizsga tárgyai: vallástan és annak históriája, ó és új testamentomi könyvek ismertetése. Egyszerű és összetett számtani műveletek, aurea regula, törtek, ó és új földrajz, Európa főbb országai. A practica paedagogiából: olvasás, írás, számtan, földrajz, ének tanítási módszere.⁴ Zákány József 1828-tól fogva egészen a tanítók képzésére fektette a súlyt, azért kérte a rektorság és a gazdasági gyűlés látogatása alól való felmentését is, hogy a klasszisokban és a magántanításoknál minél többször megfordulhasson. A tanítóságra menni akaró ifjak megvizsgálására 1818-ban az egyházkerület küldött deputatusokat. Az egyházkerület 1838-ban a tudományos küldöttség javaslatára a tanító és tanárképzés rendezését annyira szükségesnek tartotta, hogy ezt már a következő iskolai évben életbe akarta léptetni. A *tanítóképzőintézetre* nézve elhatározták, hogy mivel a noviciusok által hallgatott tudományok a görög nyelv kivételével a kisebb iskolák tanítóinak is szükségesek, ezért a nagyobb deákok is hallgassák, ha kisebb iskolai tanítók akarnak lenni. A tanítóképzőintézetbe azomban senki sem jelentkezővén, akik tanítók akarnak lenni, kötelezték a paedagogia hallgatására, valamint a cursust bevégezett, de nem esküdt deákok is hallgassák.⁵ Emelt munkát tovább is ment. Nevezetesen, mivel már az iskolák tannyelve a magyar s a deák nyelvet már visszahozni nem lehet, más nemzetek példájára egy philologicum semináriumot kell felállítani, hogy mindig legyenek tudósok, kik a klasszikus nyelveket ismerik. A semináriumot 3 év alatt el lehet végezni. Az első évi cursus elvégzése a 3 alsóbb nemzeti iskolában való tanításra, 2 év elvégzése a felsőbbekre is képesít. Deák iskolában csak azok taníthatnak, kik az egész tanfolyamot befejezték s a deák és görög gyakorlatokat jól végezték. Itt is az első év csak a grammatikai osztály tanítására képesítsen; két év a két felső grammatikai osztályra képesít, a humanitási osztályokban csak

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1792 febr. 6. — ² Tanárkari j. k. 1817 okt. 7. — ³ U. o. 1823 okt. 4. — ⁴ U. o. 1828 jan. 27. — ⁵ U. o. 1838 aug. 10.

azok taníthatnak, kik a filológiai cursus görög gyakorlatait is jól végezték. A tudományos küldöttség 1841-ben a paedagogium seminarium óráinak a felsőbb tanulók óráiba való szövést rendelte el, hogy ne legyen önálló intézmény, a deákok magok választhatnak a tanórák közül. Amint elméletileg tanulnak, a nemzeti iskolában gyakorlatilag próbálják ki, a gyakorló tanítók kezébe vezérkönyveket kell adni s a kisebb deákoknak is alkalmat kell adni paedagogiai leckék hallgatására. A filológiai seminarium tervét Péceely József terve alapján tárgyalták 1841-ben s e szerint a felsőbb tudományok osztályaiban egyik évfolyamban a lector, másiban a professor tanítsa a klasszikusokat és így két évfolyamban tanítanak. A küldöttség azomban szükségesnek tartotta a többi évfolyamokra is kiterjeszteni.¹ Az egyházkerület 1842-ben a paedagogium és philologicum seminarium első évfolyamának a következő évben való életbeléptetését rendelte el.² E terv végrehajtásáról azomban nincs tudomásunk.

Debrecenben az 1792. évi törvény szerint a magántanítókat nem az egyes, hanem az összes tanárok jelölik ki és pedig érdem szerint, esetleg a szülők óhaját is tekintetbe kell venni. Egy magántanító növendékei legfölebb 3 osztályból legyenek. Férjes nőnek ne adjanak magántanítót, küldje a férjet. Az özvegy asszony meg a rektort lakásán és ne a kollégiumban keresse fel. A magántanítók tanítványt ne fogadjanak a rektor tudta nélkül. Az oktatás megszabott díjával elégedjenek meg, amelyik követelő, tanítványát, ha köztanító, hivatalát veszti. Ugyanezeket találjuk az 1796. évi törvény I. r. 7. törvényében. Az 1845. évi törvény szerint 10-nél több fizető növendéket senki se kapjon, mindig a kollégiumban kell tanítani, ez a házi nevelőkre (instructor) nem tartozik. A tanításra pontosan kell készülni. Szállásaikon, vagy szüléiknél sokszor fel kell keresni a tanítványokat és évnegyedenként a klasszisos felügyelő tanárának jelentést kell tenni rólok. Ha a magántanító kegyetlenkedik tanítványain, gyógyítási díjat fizet (40 t.). Azon régi szokást, hogy a rektorprofessor maga is adott tanítványt, 1795-ben megszüntették, a magántanítványt tanári gyűlésben voksok többségével kell odaitélni. Utasításul adták 1797-ben a magántanítónak, hogy mivel a tanulók előmenetele a magántanító hanyagsága miatt szállott alá, a Tanítás rendit ezek is olvassák. A magántanító tisztaságra szoktassa tanítványait, a magántanítónak legyen könyve, hogy ne vegye ki tanítványa kezéből, ő és új atlasza a 3-ik éven felül mindenkinek legyen, vegyék meg a planiglobumot és más közönséges mappákat. A lecke kikérdezésével kevés időt töltsön, inkább magyarázzon. A vocabuláriumban előforduló szókat magyarázza meg, magyar sententiákat latinra fordíttasson, fordítási gyakorlataikat javítsa ki, a folytonos olvasásban a nagyobbakat is gyakorolni kell, a kisebbeket maga előtt irassa és lineázzon nekik, a grammatikai osztálytól kezdve margót hagyjanak, a sorokat sűrűn ne írják. Az aritmetikát úgy tanítsa, hogy a természetben előforduló esetekre a tanulók tudják alkalmazni, tanítványainak egy leckét se engedjen mulasztani. A magántanítványok közé tartoznak a kollégiumbeli szolgák vagy mások is.³ Az egyházkerületi gyűlésen 1801-ben arról tanácskozásként, hogy az alsóbb klasszisosok 300-at meghaladó növendékeit két felé kellene osztani, azt határozták, hogy a privatus preceptorok épen arra valók, hogy a köztanítóknak segítsenek, ezért vizsga alkalmával a privát preceptorok legyenek az

¹ Tudományos küldöttség munkálatai. Debr. főisk. anyakönyvtár R. 757 sz. —

² Tanárkari j. k. 1842 aug. 4. — ³ U. o. 1797 jan. 27.

auditoriumban, hogy tanítványaik hanyagságáért megpirongathassák őket.¹ A magáninstitutiót elhanyagoló deák 1803. évi végzés szerint egy évig nem kap tanítványt, 2-ik esetben pénzfizető, azután főzető tanítványát veszi, gratistákat azomban azután is tartozik tanítani. A felsőbb tanulók számára is rendeltek 1804-ben correpetitorokat, a publicus urfiak mellé.² A consistorium 1804-ben a tanítványok célszerűbb elosztására törekedett, de nagy akadály volt, hogy nagyobb gradusu tanulóknak nem lehetett csak nagyobb tanulót adni, mert akkor főzető tanítványa nem lett volna, a kisebb deákokat meg azért nem lehetett paedagogiumra promoteálni, mert a kisebbek közt több a cibista. Ezért azután csak egy osztályból kapjon mindenki magántanítványt; ha valakinek 3 főző tanítványa van, az egész contuberniumot élelmezi, ha valakinek olyan szolgálja van, mely más osztályból való, mint tanítványai, azt máshoz kell beosztani tanításra. Amely cibistának testvérei vannak, azért külön nem kell fizetni. A professor minden évben meglátogasson minden contuberniumot. A magántanító szorgalmát nem abból itéli meg, hogy mennyit tudnak tehetségesebb tanítványai, hanem hogy a csekélyebb tehetségűek haladnak-e. A professorok a magántanítványt többször hívják magokhoz és kérdezzék meg őket.³ Némely magántanítónak 1826-ban 20-nál több tanítványa volt, ezért kimondták, hogy a szolgálkon és gratistákon kívül 12-nél többet nem szabad tartani. A legációba menő magántanítókat 1828-ban helyettes hagyására kötelezték. Az alsóbb iskolákba a szakrendszert behozták 1842-ben, ezért az elemi és polgári iskolákban a magántanítóságot megszüntették, a deákiskolában megmaradt még egy évre, 1843-ban itt is megszűnt.⁴ Ekkor a magántanítóság pótlására az elemi tanulókat 6 tanterembe osztották szét 6 tanító alatt. A debreceni consistorium azomban 1846-ban a magántanítóság visszaállítását s a tanóráknak 6-ról négyre szállítását javasolta, de a tanulók nagy száma miatt a tanárok nem helyeselték.⁵ *Diószegen és Vásárhelyen* a magántanítóság intézménye meg volt, bár törvények nem szólnak róla.

A tanári fizetések a fokozott követelmények szerint Debrecenben javultak. A tanárok a fizetésjavítást többször sürgették, bár az 1796. évi törvény (17) rendelte, hogy a professorok a felsőbbség által meghatározott fizetéssel meg legyenek elégedve és „saját akaratuk szerint azt ne növelhessék“ és az 1792-ben eltörült járulékokat vissza ne állítsák, vagy újakat ne erőszakoljanak ki. A professorok 1792-ben 600 frtot, a rektor külön 50, a classium inspector szintén 50 frtot kapott, a bordeputatum fejében még egyszer 60 frtot rendelt a kerület.⁶ A köztanítók fizetését meg a tanulók fapénzének eltörlése helyett fizetendő minervalával javították, a helybeli szegényebbek 1 márvást, az tehetősebbek 10 garast, a vidékiek (külföldiek) 2 rh. frtot fizettek.⁷ 1793-ban a professorok fizetése 600 frt, kollégium kurátora 200, perceptor 300, gazda 200, rektor és klasszisok inspectora 50—50, szolgál gondnoka 25, metaphysikusok, poéták és oratorok preceptora 34:14, syntaxistáké 29:50, grammatistáké 25:36, coniugistáké 21:26, declinisták, sexták és septimáké 21:06 frtot kapott. A dispensator 20 frtot, praebitor 25:30, kollégium prókátora 30, sollicitator 30, 2 calefactor 8 frtot kapott, az összes alkalmazottak díja 3182:30 frt.⁸ A tanárok 1797-ben hívatkozván sok dolgukra, mely nem engedi, hogy gazdálkodjanak, s drága városban 600

¹ Tanárkari j. k. 1801 aug. 17. — ² Egyh. k. j. k. 1804: 48. — ³ Tanárkari j. k. 1804 márc. — ⁴ Egyh. k. j. k. 1843: 277. — ⁵ Tanárkari j. k. 1846: 315. — ⁶ Egyh. k. j. k. 1792 ápr. 23., dec. 10. — ⁷ U. o. 1792 ápr. 26. — ⁸ Tanárkari j. k. 1793 márc. 10

frtból nem lehet megélni, fizetés emelést kértek, az egyházkerület azonban azt mondta, hogy elég az a fizetés. Javitották 1800-ban a bizonyítványért fizetendő 30 garassal, 300 tanuló tandíjával, aláírási díjjal és ablakpénzzel. Kérték 1805-ben a bor-deputatumnak fizetésökbe való be nem számítását, a minervalé egészen az övék legyen, rektor vivés taxája 2—4 frt, a subscriptio 3 frt díjából 2 frt legyen a tanároké, a publicusok ne 2, hanem 3 frtot fizessenek a tanároknak, a kollégium gyertyáival együtt a professoroknak 300 szál gyertyát mártsanak. Az egyházkerület a debreceni consistóriumtól akar véleményt kérni, mire minden professor lemondott, az egyházkerület azonban magának tartotta fenn, hogy kinek a lemondását fogadja el. Ekkor a professorok meggondolván a helyzetet, ígérték, hogy fizetésük javítása reményében tovább tanítanak. Az egyházkerület számítása szerint fizetésök 800 frtra megy, tehát elégedjenek meg vele, 100 frt pótlékot azonban adnak és tanácsolják, hogy tudományos művek írásából szerezzenek jövedelmet. 1807-ben 200 frttal emelték a fizetést, minek fundusául a tanulók által fizetett díjak emelését jelölték ki. 1810-ben az egyházkerület a tanulók által a tanárok számára fizetendő díjjal akarta a tanárok fizetését emelni, mi ellen a professorok tiltakoztak s végre is úgy intézték el a tanári tekintéllyel ellenkező fizetés beszédését, hogy vagy a tanárokhoz küldjék a díjat, akik fizetni akarnak, vagy pedig az első szedje be és küldje a seniorhoz. A devaluatio miatt szenvedett kár pótlásául 1811-ben 2000 frtot küldött az egyházkerület a tanároknak, de csak váltó cédulában, mibe a tanárok nem nyugodtak meg, 1814-ben a papírpénz értékének alászállása miatt a tanulók által fizetett különféle díjakat rendelték kárpótlásul, 1815-ben pedig a város által fizetett 1333 frt 20 krt is tanári fizetés javításra fordították, 1816-ban a drágaság miatt a tanulók díjaiból fizetett járulékokból javítják a fizetést. A tanárok 1823-ban megunván a sok rágalmazást, melyet fizetésök javítása miatt szenvedtek, kérték fizetésüknek az 1792. évi lábra való állítását, vagyis a 600 frt fizetéshez járulanak a következő sportulák: aláírási díj 2 frt, bizonyítvány díj 3 frt, külföldiektől 2 frt minervale, a nem tógátusoktól 2 frt. Ellenben a kollégium kasszájába fizetendő sportulák: városi rektorvivésért 3, falusi rektorért 2 frt, preceptoroktól 1 frt, vidéki tanulók beírási díja 2 frt, 1 éves tógatus tandíja 1 frt, 2-ik évesé 1:30, 3-iké 2 frt, 4-iké 2:30, 5-iké 3 frt, 6-iké 3:20, 7-iké 4 frt, 8-iké és azonfelül 4:30. Nem tógatusok 4:30 frtot fizetnek. Az egyházkerület a tanári fizetéseknek 1792. évi ezüst lábra vitelét megengedte, a járulékokat is meghagyta.¹ 1828-ban 600 ezüst frtban állapították meg a tanári fizetést, az addigi 12 köböl buza helyett 40 ezüst frtot kaptak, a sportulák a kollégium pénztárába fizetendők, e helyett 50 ezüst frtot nyertek kárpótlásul. A *tanári nyugdíjintézet* ügye is foglalkoztatta az egyházkerületet 1839. és 1840-ben.² Péceley József tanár 1842-ben 2000 frtot hagyott e célra. *Békésen* a rektor fizetése 1840 körül: 550 váltó frt, 85, majd 90 köböl árpa, bucsuztatás halottól 5 frt, predikációstól 30, énekszóstól 24 kr, 50 hold föld. A corrector 1838-ban 440 v. frtot, 10 köböl buzát, 10 köböl árpát kapott. *Böszörményben* 1806-ban a rektor fizetése: 400 frt, 20 köböl buza, ugyanannyi rozs, 20 font faggyu, 100 font hus (a pap 300 frtot kapott). A rektori fizetés 1812 óta alku tárgya volt, de keveset változott. A subrektor 1805-ben 100 rh. frtot, 22 köböl buzát, 14 font faggyut, coquiát és lakást kapott, 1822-ben már ismét 6 deák tanított az elemi osztályokban 1200 frtéért;

¹ Egyh. k. j. k. 1823 : 91, 132. p. Tanárkari j. k. 1823 aug. 9. — ² Egyh. k. j. k. 1839 : 214. és 1840 : 55.

Kabán a rektor 1817-ben 34 frtot, coquiáért 25 frt 30 krt, 25 véka buzát 50 font szalonnát, 50 font sót, 1 font borsót, temetés pénzt, tandíjat és 2 köblös földet kapott.¹ *Kunszentmiklóson* 1807-ben a professor 160 frtot, káplánságért 20 frtot kapott és járulékokat. Készpénze 1811-ben 220 frt volt. A korrektor fizetése 1-14 óta 100 frt, 20 mérő buza, 12 mérő zab, 2 frt tandíj minden gyermektől, 1 mázsa hus, 1 mázsa só, 2 szekér széna, 4 akó bor, 20 font faggyu, tűzre való stb. A rektor 1834-ben 800 v. frtot kapott, tűzi fát s más járulékokat. *Nagykállón* 1801-ben kap a rektor coquiáért 80 frtot, exameni honorarium 20 frt, 16 köből buza, tűzifa, tandíj stb. *Karcagon* rektori fizetés a XVIII. század végén: 20 köből buza, 20 köből árpa, pénzértéke 210 frt, tandíjából 186 frt 29 kr. s egyéb járulékok, az egésznek készpénz értéke 621 frt 29 kr. *Nánáson* a XIX. század elején járulékokkal együtt a rektori fizetés értéke 706 rh. frt 51 $\frac{1}{2}$ kr. Az egyházkerület rendelkezése szerint 1812-ben folyó pénzben kétszeresen kellett fizetni, 1828-tól fogva ezüstben kellett kiadni a fizetést. 1833-ban 200 frtot, 50 köből rozst, 50 köből árpát és más járulékot kapott a rektor. *Szoboszlón* a rektor 340 frtot kapott a járulékon kívül 1800-ban, már 1820-ban 100 rh. frt, 30 köből buza, 50 köből árpa s járulékokból állott a fizetés. A declinisták és coniugisták tanítója 40 frtot, 5 köből buzát, 5 köből árpát és más járulékokat kapott. *Turkevén* a rektor fizetése 85 frt, 60 véka buza, 50 véka árpa, tandíj és járulékok. 1840-ben 300 frtot, 200 véka buzát stb. kapott a rektor, ugyanakkor a preceptor 150 frtot, 100 véka buzát, 100 véka árpát. *Hódmezővásárhelyen* 1795-ben a professor a várostól kivételesen 330 frtot kapott járulékain kívül, ettől fogva azonban az egyháztanács szabta meg a fizetést, mely 100 frtból és járulékaiból állott, 1808-ban 200, 1821-ben 400, 1829-ben 425 frtot kapott, a járulékokat nem számítva. *Kisujszálláson* a XIX. század elején 125, 1838-ban 130 frt volt a rektor készpénz fizetése. *Szatmáron* 1798-ban a professor 200, 1823 óta 302 $\frac{60}{100}$ frtot, ugyanakkor a rektor 200, a preceptor 160 frtot kapott a járulékokon kívül.

13. Tanulók felvétele, létszáma, pályája, ruházata.

Debrecenben az 1792. évi törvény szerint a tógás deákokat szent György napkor veszik fel. A tanuló megérkezése után 3 nap alatt jelentkezzék a rektornál bizonyítványával. A felvételt a rektor valamelyik kurator jelenlétében teljesíti, felvételi vizsga alapján, ha a vizsga nem sikerül, nem vehető fel. Kézadással és aláírással kötelezik magukat a törvények megtartására. Aki évközben jön, egy osztállyal alább sorozzák, mert a többit nem érné utól. A felvett tanulók gradusát a kurátorok és professorok jelölik ki. Az 1796. évi törvény hasonlót mond s a törvényeknek az aláírás előtt való felolvasását rendeli (II. r. 1. t.). A felveendő tanulókat 1799-ben (a helybelieket sem véve ki) azon kudományokból vizsgálták meg, melyeket a rhetorikai és poétikai klasziszig el kellett végezni, s különösen a deák nyelvismeretet kutatták, s ezért magyarról latinra kellett fordítani írásban egy szöveget, ezen tolgzatokat a professorok két napig „felolvasván, megrázogatván és slaszifikálván“, megállapították a gradust, a meg nem felelőket a poéták és rhetorok osztályába relegálták. — Öt classisba sorozták őket, egy évig ugyanazon gradusban maradnak, de magasabb classisba

¹ Debr. Pr. L. 1898. évf. 706. l.

tehetők, ha igyekeznek.¹ A felvételi vizsga tárgyai voltak 1802-ben: geometria (ha ugyan tanultak valamit), arithmetica, római régiségek, poësis, deák auctorok fordítása, görög nyelv és írás. A subscribálni kívánók vizsgatárgyai: latin auctorok, római régiségek, arithmetica, geometria, ó és új földrajz, poësis, görög nyelv. A felvétel és az elbocsátás nem történt egyenlő elvek szerint ref. iskoláinkban. Így történhetett meg, hogy pl. Pápáról bizonyítvány nélkül elbocsátott ifjakat Debrecenben felvettek, miért a pápaiak még a helytartótanácsnál is panaszt emeltek, s hozzájuk intézett kérdésre a debreceniek azt felelték, hogy a pápaiak adjanak mindenkinek bizonyítványt. Sárospatakka meg amiatt volt baj, hogy olyan debreceni deákot vettek fel, ki bizonyítványt nem kért. Aki évközben jött, néha felvették benevolus auditornak, s ha évközben levizsgázott, lehetett rendes hallgató. Van szó „próbaidőre“ felvett hallgatóról is, kiknek a próbaidő alatt elkövetett vétségeit számítani kellett, amint rendes tanulókká lettek.

Az 1845. évi törvény szerint a felvételnél készített írásbeli dolgozat eredményét a köztanító egész évi jegyzetével össze kell vetni. Aláírásnál a törvényeket egy példányban át kell adni a felvett tanulónak. A más iskolából jött tanulókat, ha bizonyítványaik a felsőbb rendeleteknek megfelelnek, vizsgálat nélkül veszik fel, de csakis nagyobb iskolákból és ha beöltözni nem akarnak. (1. t.) A r. kath. vallásuakat 1798-ban csak királyi engedelemmel, 1821-ben sehogy sem volt szabad felvenni, 1843-ban a helytartótanácsnak az ilyenekről jelentést kellett tenni, 1848-ban az egyházkerület felhatalmazta a tanárokat, hogy bármely felekezetű tanuló felvehető.

Diószegen a vidékieket bizonyítvány alapján a rektor vette fel, de a consistorium fogadta be. *Hódmezővásárhelyen* a külföldieket (vidékieket) bizonyítvánnyal vették fel 1797-ben, az ott tanult deákokra vonatkozó adatokat saját jegyzőkönyveikből vették. Ugyanezt mondja az 1832. évi törvény. A tanuló a protocollumba nevét beírja s ez által magát az iskolai törvények megtartására kötelezi. A vidéki tanuló 1843-ban bizonyítványát az igazgatónak és az iskolára felügyelő lelkésznek tartozott bemutatni.

A *tanulók létszáma* legtöbb helyen gyarapodást mutat. Debrecenben 1804-ben 1025 tanuló volt a gymnaziumi tanfolyamban, 1816—7-ben 600, 1830—1-ben 764, 1841—2-ben 644, ettől fogva fogyott, 1847—8-ban 443 volt.² A pártikulák tanulóinak létszámáról nehéz képet alkotni, mert a kimutatást az elemi osztályok beleszámításával készítették. *Hadházon* a deák osztályok tanulóinak száma osztályonként 20—34-ig felment. *Kabán* 1835-ben a rektornak 60 tanítványa volt. *Kunszentmiklóson* 1811-ben 80-nál több tanuló volt. *Mezőtúron* 1815-ben a rhetorok, syntaxisták és grammatisták 96-an, 1816-ban 111-en voltak. *Hódmezővásárhelyen* 1822—3-ban 60, 1830—1-ben 161, 1847—8-ban 112 tanuló volt. A tanulók *életpályája* a debreceni kollégiumban változatosabbá lett. Jogi ismereteket is bőven nyújtván, a megyei és országos élet sok alkalmat nyújtott a legkülönbözőbb életpályákra. A pártikulák tanulóinak egy része felsőbb tanfolyamot végzett, vagy kisebb hivatalnok lett, de elég gyakran csak általános műveltség szerzése végett tanult s városának értelmes és közügy iránt érdeklődő polgára lett.

Debrecenben az 1792. évi törvény szerint a tanulók bokáig érő mentében, vagy dolmányban és fekete tógában, mellényben és kék vagy fekete nadrágban járjanak. Utra használhatnak rövid ruhát, de csakis

¹ Tanárkari j. k. 1799 ápr. 23. — ² Egyh. k. j. k. 1798: 11., 1821: 19., 1843: 6.

kék vagy fekete magyar mentét, körülfogva télen nem valami értékes prémmel, melyet a tanárok határoznak meg és kék köpenyt. Csipkés inget nem szabad használni, a nyakravaló (collare) csak fekete vagy fehér lehet, vörös vagy más színű nem. A tiltott ruhát el kell venni és eladni, árából megfelelő ruhát kell csináltatni. Hosszu haját és bajuszt tisztasági szempontból nem szabad viselni. Az egyházkerület 1803-ban a fekete talaris tógáról alkotott szigorú szabályokat: 1810-ben elrendelte, hogy a 3 szegletű kalap helyett kerek magas kalapot hordjanak, homlokfürtöt nem szabad viselni, úgy kell a haját nyíratni, hogy a homlok ki-lássék, akinek a haja husvét előtt nem lesz lenyírva, nem megy legációba és itthon divisiót nem kap.¹ Az egyházkerület a ruhában való fényüzés 1822-ben azért is tiltja, mert a luxus jótéteményből élőkhez nem illik, inkább könyveket vegyenek, a tógátusok hosszú ruhán kívül sötétkéek posztóból készült kaputrockot viseljenek, ebben járhatnak Debrecenen kívül, de a templomokban és a patronusoknál taláris ruhában legyenek. Egészen selyem kalap vagy ruha tilos, felselyem minden cifrázkodás nélkül meg van engedve, a fehér vagy fekete leibli, fekete vagy sötétkéek szijas magyar nadrág, borju- vagy kordoványbőr magyar csizma, a fényes német stibli tilos, sötétkéek köpenyt szabad viselni. A külső papok is ellenőrizték a deákok ruházatát. A „pipában való bujálkodás“, költséges tajték pipák vévése tilos, az utcán pipát és dohányzacskót nem szabad kezökben tartani.² A tanárok 1825-ben ismét kikelték a ruhában való luxus ellen. A tudományos küldöttség 1842-ben el akarta törölni a formaruhát, a debreceni consistorium azonban a jótéteményesekre nézve ragaszkodott hozzá; végre is a formaruha viselését a templomi szolgálatra szorították.³ Ennek oka abban keresendő, hogy a deákok közül már 1841-ben soknak nem volt hosszú ruhája s mintegy százan kérték annak viselése alól való felmentéseket. Az 1845. évi törvény ismét formaruhát szab meg: hosszú fekete dolmány, gombkötő munkával készített, hátul megkötendő sima övvel, fehér vagy fekete nyakkendő, fekete vagy sötét nadrág, köpeny és fekete kalap, világos színű vagy tarka ruhát sehol se szabad viselni, csinosagra ügyelni kell. (30—31. t.) *Nagyszalontán* az 1797. évi törvény ajánlja a csinoságot, fehér vagy fekete nyakkendőt és ne selymet viseljenek, mely illetlen az alamizsnából élőkhez, nadrág, mente, dolmány fekete legyen, vagy kék, fodor nélküli inget és sarkantyú nélkül való eszimat viseljenek. *Szathmáron* volt formaruha. Erre mutat, hogy 1801-ben némelyeket részegeskedés, manchéta és figaró viselése miatt eltávolítottak. *Hódmezővásárhelyen* 1797-ben csak a bentlakókra volt kötelező a formaruha, de a többieknek is büntették a pajkos, illetlen és rang felett való öltözetet. Sötétkéek posztóból készült mente és nadrág volt a formaruha, a mentén persa bárány prém, a nadrágon gömbölyű fekete zsinór, a sujtással való kihányás tilos, a mellény színe olyan, mint a nadrágé, hanyagul öltözni még a szobában sem szabad, papucsot nem szabad használni, nyárban fehér nyakkendő, télen fekete használandó, magyar csizma, 3 szegletű kalap, az ingnek se gallérja, se sapudlija, se tasztlíja, se pántlikája ki ne lássék. Zsíros haj és hajporozás tilos, parasztmódon fésűt viselni, az üstököt megnöveszteni nem szabad. A ruha lehet foltos, de rongyos ne legyen: „piszkos ruha ronda és cynikus gazdát cégérez“. Már 1832-ben mente helyett kaputrockot, vagyis német viseletet követeltek, bugyogóval; 1843-ban jó izlést, szerénységet és tisztaságot ajánlottak az öltözetben.

¹ Egyh. k. j. k. 1803: 69., 1810: 19., 20., 43. — ² Tanárkari j. k. 1822. okt. 4. —

³ Egyh. k. j. k. 1842: 281.

14. A tanulók önkormányzata.

Az ifjuság hivatalnokai intézték e korban is az ifjuság kormányzását, azomban a törvényekben világosan megnyilatkozik az a törekvés, hogy az ifjuság önrendelkezési jogai minél szűkebb korlátok közé szoríttassanak. *Debrecenben* fontosabb ügyekben a professorok a helybeli predikátorok és a kurátorok bevonásával ítéltek. *Szathmáron* a fegyelmezés joga az iskolaszéket illette. *Böszörményben* a rektore volt a fegyelmezés joga, de minden fontosabb ügyben véleményt kért a predikátortól, némely ügyeket az esperes és patronusok elé vittek.

A *nemes ifjak* Debrecenben külön felügyelet alatt állottak. Az egyházkerület 1792-ben a köztanítók és publicus (nemes ifjak) inspektorágáról való intézkedést a helyi kurátorokra bízta, 1798-ban Sárváry Pált tette az egyházkerület a nemes ifjak inspectorává.¹ A hivatalnokok és kötelességeik e korban:

1. A *seniortól* függöttek a többi hivatalnokok. A Caetus hivatalnokai minden héten jelentést tesznek a rektornak írásban, hogy miféle kihágások történtek, a senior utján teszik meg jelentéseiket az élmezés hiányairól, az épületben tett károkról, külön jegyzőkönyvbe írja be mindenik tisztviselő a rektortól, vagy professortól nyert megbízást, minden jurátus társa szem előtt: virtute et exemplo. A seniort 1793-ban a nagyobbik auditoriumban, a kollégium kurátora és a professorok jelenlétében választotta az ifjuság szavazással, a kurátorok és professorok pedig megerősítették. Rendesen a contrascriba lett e korban is a senior, a contrascriba pedig az első esküdt deák. Az 1792. évi törvény ugy akarta meggátolni, hogy érdemtelen ifju ne legyen seniorrá: hogy a választás ne a tanfolyam foka szerint, hanem az érdemre való tekintettel történjék. Az idősebb erre alkalmatlan ifjakat előre el kell távolítani a kollégiumból, ha mégis bent maradna ilyen ifju a kollégiumban, a senior és a contrascriba akadályozza meg az ilyenek megválasztását, olyat se engedjenek megválasztani, akit megrovás ért, olyan se legyen senior, aki az iskolaszéki jegyzőkönyvet nem tudja megcsinálni. Az 1796. évi törvény szerint a senior és contrascriba választásakor a szavazatokat a professorok gyűjtik, fejenként történik a szavazás. A senior esküvel igéri, hogy a felsőbbségnek engedelmeskedik, az erkölcsökre felügyel, a rend ellen vétők felett a sedesben igazságos ítéletet hoz. A contrascriba esküje nagyjában ugyanilyen. (II. r. 35 t.) A senioroknak *székfoglaló értekezést* kellett tartani (inauguralis oratio), egy 1808. évi határozat szerint ezeket levéltárba kell tenni, hogy az utókor fogalmat alkothasson az ifjuság műveltségi színvonaláról s hogy ez az ifjuság buzdítására szolgáljon.² A seniorok utleveleiket a helytartótanáctól jó előre kikérvén és hivatalukat hanyagul vivén, 1812-ben az utlevél visszatartását a rektorra bízta, aki csak a hivatal letelte után adhatja a senior kezébe. Szokás volt, hogy a senior a közeli helyekre kiment predikálni, 1812-ben ezt is eltiltották, vereatori nincs semmi szükség.³ A senior 1812-ben hivatalnok társaival nyíltan ellenszegült a tanároknak. Az ifjuság ugyanis zokon vevén, hogy a közeli nagy legátiókat a preceptorok kapják, kik nem is jurátusok, az electio alkalmával a közeli nagy eklézsiákat választották, de a rektor ezek

¹ Egyh. k. j. k. 1792 : 22., 1798 : 13. — ² Tanárkari j. k. 1808 nov. 10. — ³ U. o. 1812 dec.

confirmatióját megtagadta. A confirmatio alkalmával a seniornak kellett volna felolvasni a legátusok neveit, de úgy ez, mint tisztársai és a jurátusok, egy kivételével, megtagadták az engedelmességet. A senatorok jelenlétében rögtön sedest tartottak, mely az összes hivatalnokokat elmozdítván (az egy jurátus kivételével), a restaurációt végrehajtották.¹ A seniornak külföldi utra adott segélyét évről-évre határozták meg, a gazdasági válaszmány véleménye alapján. A senior hivatala letelte előtt folyamodott érte, végre 1845-ben véglegesen megállapították a segélyezés módját, kikötvén 1847-ben, hogy egész évig tartozik külföldön hallgatni a leckéket.² A senior 1840 körül oskolanagy néven említették. Már e korszak vége felé az ifjuság önkormányzati jogait szűkebb körre szorították. Kerekes Ferenc 1844-iki javaslatában sürgette, hogy a tanulók pénzének kezelésére külön hivatalt szervezzenek, kezökbe semmit se kapjanak. Tanári felügyelet alatt az ifjuságból álló felügyelő tanácsot állítsanak, ez által emelhetik az önérzetet és tisztességérzetet a jókban s pusztul az árulkodás és leselkedés ördöge. Az 1845. évi iskolai törvény szerint a seniort és contrascribát az esküdtek közül a professorok választják, nem sor szerint, hanem érdem alapján és félévre. A tanulók előtt esküt tesz és latin nyelven irt beszédet olvas a senior. A contrascriba az esküdtek közt felosztja a szolgálatot, ajtókra, kulcsokra vigyáz, este tíz óra után minden szobát megvizsgál, nyomozást tart és ítéletet végrehajt. A senior a bentlakó deákokat elrendezi. A templomi és temetési szolgálatokat elosztja, a halotti anyakönyveket két példányban vezeti, a tanulóktól beszedi a kollégium pénztárába fizetendő pénzt s a pénztárba átadja (62. t.). *Szoboszlón* a rektor rendelte a seniort, aki a lakószobákban felügyelt a rendre és tisztaságra s a köteleességek pontos teljesítésére. 2. A *contrascriba* Debrecenben helyettesítője és ellenőre a seniornak. Kötelességeit a senior kötelességeivel kapcsolatban láttuk. 3. A *kolléga és kántor* 1792. évi eskü formája szerint az iskolai összejöveteleken részrehajlás nélkül szavaz, az iskolaszék titkait és határozatait ki nem beszéli, a tanárok, tisztviselők és az iskolaszék által rábizott küldetésekből (legatio) komolyan eljár, az ifjuság kihágásait, titkos összejöveteleit s összeesküvéseit, a magyarul beszélést, szitkozódást, dorbézolást, dohányzást feljelenti. A kollégát és kántort a primariusok választották szavazással, a preceptorok pedig kihírdették. 4. Az *oeconomus* munkaköre nagyjában megegyezik az előző korszakéval. Az 1796. évi törvény szerint a belső magtár kulcsát az *oeconomus* őrzi, a külső a seniornál van. Az 1845. évi törvény szerint az iskolai rendre felügyel. Reggel hat órakor mindenki fel legyen öltözve s a szobák ki legyenek takarítva, a magánórákon hosszú ruhában kell lenni, dohányozni ebéd és vacsora alatt, valamint éjjel nem szabad. Éjjeli őrésre négy ifjut rendel, kik közül kettő vigyáz 9—12 óráig, két ifju 12 3-ig: télen 3—6-ig, nyáron reggeli négy óráig, amíg a kollégium kapuját ki nem nyitják, a szolgagyerekek virrasztanak. 5. A kollégiumnak 1788 óta *coquaja* és *pistrixe* lévén (szakácsnő és sütő), ezeknek segédkezett a provisor, ki ellátta a konyhát fával s más, a konyhához szükséges anyaggal. 1793-ban, mivel az iskolának gazdát választottak, kérdésbe tették, hogy válasszanak-e dispensátort és praebitor s azt mondták, hogy válasszanak, de csak azért, hogy a gazdát akadályoztatása esetén helyettesítsék. A *dispensátor* számára kidolgozott utasítás szerint a dispensátor vegye át elődjétől az alumnusok és expectánsok számára

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1812 dec. 16. — ² Egyh. k. j. k. 1839:186, 1843:175, 1845:347 és 1847:332.

tett fundatiók, patronusok, alumnusok és exspectánsok névsorát, jegyezze fel az alapítók neveit, tőkéit, kamatait, jegyezze fel a debreceni eklézsia alumnusait, továbbá a céhekét. A provisorok tétele az ő kötelessége, eskesse fel azokat. Irassa össze a nagy provissorral az alumnusokat s az exspectánsokat is, mikor azoknak főznek. A contrascribánál levő absensek névsorát a provisor névsorával hasonlítsa össze, hogy többnek ne főzzenek, mint kell. A gazdának adja át az alumnusokról a kimutatást, hogy tudja az étkezők számát. Mivel a seniornak minden nap hat font húst visznek, ennyit pedig 9 alumnusnak számitanak, ezért a seniort 9 személynek vegye. Jelen legyen az ételosztásnál és ne engedje, hogy a provisorok magoknak többet vegyenek. Ha a gazda beteg, a dispensátor főzet. Az 1845. évi törvény szerint a dispensátor az alumnusok gondviselője, a *provisor* a konyhára ügyel, a *praebitor* a kenyeret osztja. Ezek a gazdával együtt tartoznak megfizetni az okozott károkat (42. t.) Hogy a praebitor a létszám megállapításánál ne esalhasson, elhatározták, hogy a deákok personális státusát el kell különíteni a kollégiumhoz tartozó személyektől (gazda, pistrix, coqua stb.).

5. *Explorátor* kötelességei nem változtak. 6. A *vigilek* az 1845. évi törvény szerint Debrecenben a kollégium első és hátsó udvarán őrködtek, járkáltak, a kimenni akarókat a contrascribához vitték, ha valaki be akart jönni éjjel, a contrascribától kellett elkérni a kulcsot és az boesájtotta be. Reggel jelentést tesznek a contrascribának. Ha a városban tűz van, lármát ütnek és a kaput kinyitják. Aki a kollégium kerítésén bemászik, 9 órai aristom és a bentlakás elvesztésével bűnhődik. (53—54. t.) 7. A *szolgák* és *mendicánsok* dékánját (gondnokát) Debrecenben a rektor szemelte ki. A mendicánsokat este 7 órától, vagy az esti ima után 9 óráig tanítja, jámborságra becsületességre, vallásosságra szoktatja. Felügyel, hogy vasárnap és ünnepnapokon minden mendicáns a templomban jelen legyen. Aki közülök az utcán csavarog, lop vagy más bűnt tesz, bűnhődik. A dékán, ha kötelességét mulasztja, 25 dénárt fizet. 8. A *janitorok* a kollégium kapujánál állottak. A kollégium keleti kapujához nem állítottak janitort, hanem a keleti kapunak leckék előtt és után való kinyitását és bezárását az *excitator* szolgákra bízta. Mivel ezek nem rendesen végezték kötelességüket, 1827-ben ezt is janitorra bízta, kit a novitius deákok közül jelöltek ki, ezek után minden gradusnak a második klasszisban levő növendékei végzik.¹ Az apparitor és janitor helyett 1842-ben az egyházkerület pedellusokat akart alkalmazni, 1843-ban ki is dolgozták a pedellusok utasítását, mely szerint a senior és contrascriba utasításait kellett volna követniök, 1845-ben a gazdasági választmánytól kértek ezekről véleményt. Két pedellust akartak alkalmazni havi 10—10 forint fizetéssel, melynek fedezé sére minden deák 4—4 garast fizetett volna.² 9. Az *apparitor*nak 1829-ben kötelességévé tették, hogy régi jó szokás szerint az utolsó vigillel lámpát hordozon körül a szobákban 4 órakerreggel, hogy akik fel akarnak kelni, erre alkalmok legyenek.³ Az egyházkerület 1845-ben az új iskolai rend behozataláig meghagyta az apparitor és vigil hivatalát.⁴ A kollégiumi anyakönyvtárban „kollégiumi rovás“ elnevezéssel van egy hosszú keskeny deszkalap, melyre egy évről az összes deákok nevei fel vannak jegyezve, valószínűleg az apparitorságra való kirendelés nyilvántartására használták. Ezt valamikor „rótták“. A tanórák kezdete előtt az apparitorok

¹ Tanárkari j. k. 1827 jun. 13. — ² U. o. 1842:83. és 1843:148. Egyh. k. j. k. 1842:377, 1845:315. — ³ Tanárkari j. k. 1829 márc. 7. — ⁴ U. o. 1845:572. Az 1845. évi törvényben meg van.

jelentették a professoroknak a tanóra kezdetét, mit megtsiszteltetésnek tartottak ugyan, de az a mellék célja is volt, hogy a professorok az órákra pontosan bemenjenek. Amde a deákok is megengedték néha magoknak, hogy egy és más csinyre felhasználják e szokást: lassu lépésekkel huzták ki az időt, hogy a tanóra rövidebb legyen, sőt néha a tanóra kezdete helyett azt jelentették a professornak, hogy a deákok a tanóra előtt elszöktek. A tanóra végén a csengetés után egy deák figyelmeztette a professort, hogy már csengettek (= significo, horam esse auditam). *Diószegen* az apparitor a gyermekek közt a csendre ügyelt fel, s amit a rektor parancsolt, megtette, hetenként felváltva teljesítették a deákok. 10. *Pocillátorok* urvacsora osztás alkalmával segítettek az Ur asztala körül. 1800-ban azomban, mivel a deák pocillátorok igen alkalmatlanok, a leányok tanítójára bizta a debreceni consistorium.¹ Az eklézsia külön kollégiumi *sollicitátort* tartott 20 ezüst frt fizetéssel. 11. A *scribák Debrecenben* némi kedvezményben mindig részesültek, 1831-ben dolguk megszaporodása miatt jónak látták ezek számára külön jutalomról gondoskodni, igérvén, hogy a tanári kar ugy az alumnaeum osztásánál, mint a legációknál figyelemmel lesz rájuk és a vigilség alól felmenti őket.² Az 1845. évi törvény szerint a „rendszerinti” írók (scribae) ünnepi jótéteményt ötlet felebb választanak, dolguk elhanyagolásáért dorgálás és 3 órai áristom a büntetés. (44. t.)

15. Igazságszolgáltatás, kihágások, bűnök.

Az igazságszolgáltatás e korban is az ifjuság törvényszéke, a sedes scholastica kezében volt. Az 1796. évi törvény szerint a rektor, sulyosabb eseteknél a kurátor volt az elnöke, a professorok is jelen voltak, régi szokás szerint a jurátusok is behivandók. A megidézettek ki kell hallgatni, védelmüket előadhatják, s csak a vád igazolása után ítélendők el. A senior által a tárgyalásról vezetett jegyzőkönyvet a professorok még a gyűlés alatt átnezik s az ítélettel együtt tisztán beirandó a jegyzőkönyvbe. Indexet kell készíteni a jegyzőkönyvhöz, hogy megállapítható legyen, ki hányszor volt büntetve. A kollégium igazgatóására vonatkozó ügyekben a professorok a kurátorokkal együtt jurátusok nélkül intézkednek, szavazattöbbséggel határoznak. (I. r. 9. t.) Aki az idézésre meg nem jelenik 5, majd 10 deákkal degradáltatik, harmadik esetben egy heti carcerrel büntetendő, aki a sedesben hamisan vall, vagy az igazságot sérti, carcerrel büntetendő, jótéteménytől megfosztás és kizárás is lehet a büntetése. (II. r. 44—45. t.) Az 1845. évi törvény szerint a contrascriba minden pénteken este összehívja az esküdteket összeírási gyűlésbe, s a senior elnöklete alatt megállapítják a megidézendők névsorát, s a jegyzőkönyvekből megállapítják, hogy ki hányszor volt már azon vétség ügyében idézve. Az erkölcstelen cselekedetet az iskolai pálya kezdetétől kell számitani, az olyanokat, melyekben erkölcstelenség nincs, csak az iskolai év kezdetétől. Az idézési lajstromot szombatn reggel a kollégium szobáiban körülhordozzák, s azután a janitornál teszik le, hogy ott bárki megnézhesse, hogy miféle ügyben idézték meg. Az osztály elsőnél is van egy névsor. A törvényszék összeülése után, az utolsó esküdt a gyűlésterem ajtaja előtt felolvassa az idézési lajstromot és beszólitja a vádlottakat. Két törvényszék van: az első törvényszék a két tisztviselőn kívül (senior és contrascriba) az

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1800 május 22. — ² Debr. tanárkari j. k. 1831 febr. 17.

esküdtekből áll, kik közül legalább 9-nek kell jelen lenni, az érdekeltek nem lehetnek bírák. A rektor a törvényszék előlülője, de itt nem bíró, hanem igazgató, ő teszi fel a kérdést, kifejti a figyelemre méltó körülményeket, szavaztat, kimondja a többség ítéletét, a nem felebbezett ítéletek végrehajtását elrendeli, a dorgálást rögtön végrehajtja. A törvényszék előadója és jegyzője a senior. A második törvényszék professzorokból áll, az érdekeltek itt is kimaradnak, a rektorral együtt legalább 5 legyen jelen, az iskolából való kitiltás csak a kurátor jelenlétében mondható ki. Előadó és jegyző itt is a senior, de a senior nem szavaz. (63—68. t.) Minden iskolai ügyben első bíró az esküdtek törvényszéke, melynek ítéletét, ha csak dorgálást, apparitori szolgálatot, kenyértől, vagy temetési díjtól való megfosztást, 5 10-el való degradációt, vagy vigilséget szab ki, felebbezni nem lehet; ha valaki bővebb kihallgatást óhajt, ügyét elhalasztják. Egyéb ügyeket felebbezni lehet birtokon belől. A professorok elé viendő a kitiltás, vagy a külső törvényszéknek átadás. A professorok ítéletét felebbezni nem lehet. Akit kicsaptak, birtokon kívül folyamodhatik az egyházkerülethez visszavételért. A törvények szelleme már az 1792-ik évi törvényben enyhébb, mint az előző korban volt. E szerint szeliden, minden indulat nélkül figyelmeztesse a tanító a vétkezőt, csak felesapni szabad, testének más részét nem szabad ütni, areul csapás, hajráncigálás tilos. A nagyobb hibákat a klasszisok felügyelőjének jelentse, a korhelyeket jelentse fel. Büntetés nemek: intés, dorgálás, vesszőzés és börtön 3—9 óráig. Az 1845. évi törvényben büntetés nemek: dorgálás, a véteknek az esküdt deák által a leckeórán való kijelentése és feddés, szülék tudósítása (helyben esküdt deák által, vidékieknél levélben), áristom nappal 3—9 óráig kenyéren és vízen, felsőbb hatóságoknak való feljelentés, nevének és vétkének 48 órán át, vagy több napig tartó kifüggesztése a fekete táblán, kitiltás, melyet a helybeli törvényhatóságnak nyomban hirül adnak, világi törvényszéknek átadás. Ezeken kívül a tógások büntetései: apparitorság fél, egész vagy 2 hétre, kenyértől egy vagy több napig való megfosztás, temetési díj elvesztése, degradáció, egy vagy több ünnepi beneficium elvesztése, alumnaeum elvesztése, tanítványoktól és hivataltól való megfosztás, a tógátusok közül való kizárás. A benlakó beöltözöttek különös büntetései: éjjeli őrség, „szobabeli elsőség“ elvesztése, benlakástól megfosztás. (70. t.) A kollégiumi törvények puritán szigorú szellemén már e korban nagy csorba esett. II. József szabadelvű nevelési irányzata a kollégiumi ifjuság magavisletén is meglátszott. Deákok és polgárok közt sokszor volt összetűzés. A II. Lipót trónléptével megnyilatkozott nagy nemzeti felbuzdulás, mely még a haldokló II. József halálos ágya körül felemelte az abszolút rendszer ellen tiltakozó szavát, majd a francia forradalmi eszmék terjedése mely a Martinovics-féle összeesküvésre vezetett, a rend és tekintély iránt való tiszteletet épen nem erősítették. Jellemző esete az iskolai rend megbontásának a Csokonai V. Mihály kollégiumi pöre, mely összeesik épen azon izgatottsággal, melyben a nemzet a fogságba vetett Martinovics és társainak ítéletét várta. Súlyosan megsértette több izben a rendet Csokonai s mégis az ifjuság, mint a szigorú törvények áldozatát tekintette.¹ A hibát elkövetett tanulók nevének kiírására, vagy bármely hirdetési célra *fekete táblát* 1799-ben csináltak rostéllyal ellátva. Leggyakrabban előforduló büntetések okai a sedes jegyzőkönyvei

¹ Csokonai pöréről a debreceni Csokonai-kör 1905. évi évkönyvében fogom közölni az ide vonatkozó egész anyagot.

szerint: a preces, vasárnapi templom, censura, privát tanítás elhanyagolása, in otio deprehensi sun, tessera nélkül való kimenés, collationes germanicas frequenter negligere solent, post horam sextam in lecto deprehensi sunt, dohányzással visszaélés.¹

A kollégiumi törvények szellemét, melynek puritánsága az 1790 után megnyilatkozott szabad szellem folytán sok ifjunak nem tetszett, egy Jénában 1799-ben megjelent röpirat gúnytárgyává tette. E röpiratot, mely a magyar nemesség és ausztriai igazgatást is gúnyolta, meghozták és a „bibliotheca armariumába” tették örökre, hogy senki ne olvashassa. A kormány meg az ifjuság szigorú fékentartására fektetett súlyt 1800-ban küldött rendeletében, a törvényeket minden hónapban fel kell olvasni, a helytartótanácsnak időről-időre fel kell küldeni a jegyzőkönyveket, a carcer eltörleendő, testi fenyíték szabad, az ifjuságot valóságosan kell nevelni, a buzdító beszédekét ne olvassák, mert szabadon előadva hatásosabbak, a kint lakókat a magistratus ellenőrizze, a tanulók semmi tárgyat el ne adjanak, zálogba ne tegyenek, a magistratus rossz személyeket ne tűrjön a városban.² A gazdák közt, kiknél deákok laktak, 1823-ban nyomtatott utasításokat osztottak a deákok excessusainak megelőzésére, melyet a magistratus a professorokkal együtt akart eszközölni.

A *jurátusok* száma rendszeren 15 volt s a tanárok vizsgálat alapján jelölték ki őket, rendszeren valamely teológiai tételt dolgoztattak velők s a tanítás rendes tárgyaiból megvizsgálták őket. 1825-ben az eminenseket nem vetették vizsgálat alá, csak a többieket. 1829-ben a deákok szobáiban óránként kellett látogatást tenni a jurátusoknak. A rektorságokra első sorban az esküdteket bocsátották ki s ha számuk kevés volt, évközben egészítették ki. Kötelességeik voltak 1842-ben: felkeléskor felváltva meglátogatják a deákok szobáit, a tanítványokkal sorba mennek istenitiszteletre, az iskolai nyomozásokat vezetik, idézési gyűlésekre és az iskolai altörvényszékre megjelennek. Az 1845. évi törvény szerint a végzett tanulók közül kell őket választani, 15-en legyenek, kivételesen lakhatnak a kollégiumon kívül, a tanulók előtt példák legyenek, régi szokás szerint ünnepi szünetek alatt 1—1, őszi nagy szünet alatt 1—2 tartozik itthon lenni. Reggel 6 órakor minden szobát, tanítás alatt minden tantermet meglátogassanak. A leckékre óra vége felé bemennek s névsort olvasnak. A templombamenés előtt névsort olvasnak, a tanulókat templomba kísérik és felügyelnek rájuk, a szállásadó gazdáknál lakókat megnézik, könyveiket, ruháikat számon kérik. (61 t.)

A tanulók közt 1830 után szembetűnő volt az erkölcsök hanyatlása. Ezért 1843-ban Kerekes Ferencet bízták meg olyan terv kidolgozásával, mely a hibák és bűnök megelőzésére fektesse a fősúlyt, ezt pedig úgy akarták eszközölni, hogy a tanulók segítsenek a tanároknak az ellenőrzésben. A debreceni consistorium mondotta ugyanakkor: „Hozásék be bár a legcélszerűbb tanítási rendszer, láttassék el az iskola a legügyesebb tanítókkal, ezen intézetet a szellemi elaljasodástól megmenteni nem lehet, ha csak az iskolába a szükséges fegyelem (disciplina), melynek hiánya néhány évek óta szembetűnőleg érezhető, vissza nem állíttatik“. Az iskola „hajdan a tudományos műveltségnek elsőrangú műhelye; jelenleg a betyárságnak s a tanuló ifjuság illetlen magaviseletében szinte mindennap mutatkozó barbarizmusnak lakhelyévé lett, melyben a tanulók nagyobb részének legkisebb gondja a tanulás, nem engedvén arra időt a kártya, kávéház, csapszék és kiesapongásoknak napirenden levő számtalan más nemei“. A consistorium a magis-

¹ Acta judicialia c. j. k.-ból összeszedve. — ² Tanárkari j. k. 1800 jul. 2.

tratus és az egyházi elöljáróság ellenőrzését tartja szükségesnek az állapot javítására.¹ A törvényes rend felbomlásának több jele van, 1835 körül többen nem jelentek meg az idézésre, miért is az idézést 2 apparitorral kézbesítették, 1839-ben meg egy esküdt deákat kellett megfosztani engedetlenség miatt a köztanítóasztól, az egyházkerület azonban az ifjunak visszaadta hivatalát, mire a professorok mindnyájan beadták lemondásukat, mert így tönkre megy tekintélyök az ifjuság előtt. Az egyházkerület csak nehezen tudta kibékíteni őket.² Érdekes, hogy 1848-ban az egyházkerület az ifjuság kérésére az esküdtszékek mintájára szervezte az ifjuság törvényszékét, 30 tagból állott, a vádlott 12-öt, a contrascriba szintén 12-öt utasíthat vissza, az így maradt 12 ifju ítelt.³ *Böszörményben* szigorúan kezelték a törvényeket. 1812-ben a rektor kegyetlenségért és káromkodásért dorgálásra és 50 frtra büntették. *Kun-szentmiklóson* az 1803. évi törvényben a pénzbüntetést az ebéditől való megfosztással és börtönnel helyettesítették, az erkölcstelenséget inkább büntették, mint a korhelységet. 1816-ban egy tanulóra 12 pálcaütést mértek az egész ifjuság előtt. *Szathmáron* a XIX. század első felében is járta a botozás, 1820-ban a preceptort a presbiterium előtt botozták meg. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény szerint aki önhatalmilag kiereszt valakit a börtönből, maga záratik helyébe. 1832-ben ilyen poena talionis sújtja azt, aki a rábizott dolgokra, vagy személyekre nem vigyáz, az 1843. évi törvény 6 ütéssel, majd kitiltással bünteti ugyanezt.

A tanulók erkölcesei az előző korszakhoz képest szilajságukból sokat vesztek. A *fegyveres kihágások* kora lejárt ugyan, de a polgárokkal kisebb-nagyobb összeütközések, verekedések fordultak elő. Az 1796. évi debreceni törvény szerint fegyvert se a kollégiumban, se azon kívül nem szabad használni, aki fegyverrel megsért valakit, át kell adni a magistrátusnak. A zavargók és közösen zavarói, kik titkos összejöveteleket tartanak, kizárandók, titkos összejöveteleket és lázadásokat a helyi kúrátoroknak rögtön jelenteni kell, verekedők, tolvajok a kárt megfizetik, kicsapás és börtön a büntetésök, polgárokat megütni, vagy megsérteni nem szabad, kicsapás jár érte. Ha városi ember sért meg deákat, a rektor a magistrátusnál keressen elégtételt (14—17. t.). A deákok és insurgens katonák közt 1800-ban esetepató volt, a város hajdui több deákat a város tömlőcébe zártak s a nyomozást és büntetést a professorok a városi elöljárósággal egyetértve ejtették meg. A XIX. század második tizedében merül fel az Epreskert, mint a deákok kedvence tartózkodási helye, hol a deákok és polgárok közt sok verekedés fordulván elő, a professorok tiltották a deákok itt tartózkodását. Nagyobb verekedés volt itt 1819-ben. Az 1845. évi debreceni törvény tiltja a puskázást, vadászást, a fegyvert elveszik és a betegek pénztára javára eladják, tilos gunyiratok (pasquillusok) készítése és terjesztése, tisztességes magánházakhoz szabad ebédre vagy vacsorára menni, de az iskolában nem szabad vendégséget csapni (12. t.). *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény szerint a gunyolódásért és rágalmazásért ki kell csapni a deákat. A verekedőt az 1832. évi törvény szerint, akár az iskolában, akár azon kívül történik, a városi hatóságnak kell átadni, előbb az iskola udvarán megverendők. Az 1797. évi törvény tiltja az u. n. gerundiumok, vagy bunkós botoknak a szobákban való tartását és a betévedt kutyáknak a verését. A debreceni 1792. évi törvény tiltja a *káromkodást*. Esküdni csak a felebbvalók parancsára szabad. A *h.-m.-vásárhelyi* 1797. évi

¹ Debr. egyh. t. j. k. 1843 dec. 26. — ² Tanárkari j. k. 1839 nov. 9. — ³ Tanárkari j. k. 1848 : 1591.

törvény a mesélgetést, vagy illetlen diskurálást intéssel, veréssel és börtönnel bünteti. Esküdözés és káromkodásért megveretnek. A *kóborlás tilos*. Az 1796. évi debreceni törvény szerint vasárnap a rektor engedélyével, hétköznap a magánórák után a contrascriba tesserájával szabad kimenni, mit a janitornak elő kell mutatni, a contrascriba pedig diáriumot vezessen a kibocsátásokról. Ha a janitor engedély nélkül bocsát ki, 10 ifjuval degradáltatik, ha valaki tessera nélkül megy ki, 1 heti clausura, ha erőszakkal, egy heti carcer a büntetés (II. r. 5. t.). A deákok nagy része 1803-ban a kollégium déli részének építése miatt a városon lakván, megújították azt a törvényt, hogy egyedül senki ki ne menjen a városba, hogy egymás cselekedeteinek tanui legyenek. Az 1845. évi törvény szerint télen 9, nyáron 10 óra után nem szabad kint maradni. (9. t.) A *kártételt* tiltja a debreceni 1792. évi törvény. Az iskola kerítésének megrongálása, keresztül-kasul való járása tilos. A szobákban, lakásokban, iskolaépületben semmit se rongáljanak, a főgerendán fát, vagy egyebet ne vágjanak. Ügyeljenek a tűzre, kemencére, ajtókra, ablakokra s a szobák butorzatára. Aki kárt tesz, megfizeti a kárt. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény a kerítésen való átmászást veréssel, az épület rongálását kártéritéssel és veréssel bünteti. Kerítésen való átmászás büntetése 12 pálcaütés, 1832-ben szándék nélküli kárt meg kell téríteni, a szándékos kártételért verés jár. A kerti fák és növények rongálásáért 1843-ban kártérités és verés járt. A *tolvajlást* az 1845. évi debreceni törvény 9 órai áristommal, fekete táblára való kiírással és elküldéssel bünteti. *H.-m.-vásárhelyen* 1832-ben a falopást kártéritésen kívül 24, majd 48 órai börtönnel s veréssel büntették. Szőlő- vagy gyümölcslopás pénz-büntetéssel, megvesszőzéssel és kicsapással büntetendő. Aki pénz vagy más jótéteményt magánál tart s azzal az igazgatónak nem számol be, mint tolvajt kell büntetni. Mint ősi szokást említik 1793-ban, hogy a deákok bizonyos tárgyakat *eladnak* egymás közt és ezek közt lopott tárgyak is vannak, ezután csak a contrascriba jelenlétében szabad bármit eladni, vagy venni. A tanulók *hanyagságát* 1806-ban az egyházkerület úgy akarta meggátolni; hogy ezeknek névszerint való feljelentését. 1815-ben meg a főgondnok által való megpirongatását rendelte el, 1807-ben meg néhány tanulót reversális mellett vettek be, oly feltétel alatt, hogyha nem tanulnak, rögtön elküldhetők.¹ 1827-ben annak meggátolására, hogy némelyek csak azért töltenek a kollégiumban annyi időt, hogy jobb rektorságot kapjanak, elhatározták, hogy aki a 6-ik év elvégzése után is a 2-ik klasszisban marad, tétessék vissza az azután való gradus 2-ik klasszisába.² Az 1845. évi törvény szerint a tanulóknak már nevék szerint is a tanulás legyen főfoglalkozásuk. Korhelyek közé kell számítani azokat is, kik egy héten 3-nál több leckét mulasztanak. A tanórákon való *rendetlenség* nagyon lábra kapott 1843—44-ben, úgy, hogy a rektornak közbe kellett lépni. Az egyházkerület értesült róla s a rendetlenkedők szüleinek értesítését ajánlotta, ha a tanulók tovább is botránnyt csinálnak a leckeórán.³ *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény szerint aki szorgalmasan nem jár órára, vagy előmenetele nincs, háromszori vesszőzés után elküldendő. Aki nem tud annyit, mint osztályában tudni kellene, az előbbi osztályba kell visszavetni. A publicus deákot 1832-ben igazolatlan mulasztásért intéstől kicsapásig terjedő büntetéssel sujtották. Már 1843-ban enyhébb a büntetés, a rejciálás és vesszőzés elmaradt.

¹ Egyh. k. j. k. 1806 : 66. Tanárkari j. k. 1807 nov. 28. — ² Tanárkari j. k. 1827 febr. 21. — ³ Egyh. k. j. k. 1843 : 61, 1844 : 316. Tanárkari j. k. 1843 : 113.

A *legatioba* menőktől a debreceni 1792. évi törvény tisztességes magaviseletet követel. Koresmákba be ne térjenek, szerények, tisztességtudók legyenek, kerüljék a vitatkozást, a társalgásban az egyének helyzetéhez és méltóságához alkalmazkodjanak, más vallásuakkal szemben óvatosak legyenek, nagy tömegekben ne járjanak, vásárokon ne csavargjanak. Aki ezek ellen vét, máskor nem megy *legatióba*. A *részegséget* az 1792. évi debreceni törvény szerint 2, 4, 8 napi kenyéren és vízen töltendő börtönnel sújtják. Akinél javulásra nincs kilátás, elküldendő. Az *alamizsna-bor* egy részét, melyet valamely kegyur ad, rögtön ki kell osztani a tanulók közt, másik részét el kell adni. Vett bort nem szabad a kollégiumba vinni. A kollégiumban magánosoknak bort kímélni s ezáltal a várost megkárosítani nem szabad. A vendéglőkbe, koresmákba, kávéházakba, városon kívül eső vendégfogadókba szekerem való járás és ott, vagy bálban, vagy magánházaknál való táncolás 1—2 heti börtönnel, egy évi *legatio* veszteséssel s eltávolítással büntetendő. Az 1796. évi törvény szerint a *patronusok* és más tisztességes egyének *lakomáira* szabad elmenni. *Lakomákat* nem szabad tartani a senior beköszönése, vagy távozása, *preceptorok* vizsgálata, vagy rektorvívés, vagy névnap alkalmával sem a kollégiumban, sem azon kívül. A *részeg* *carcerrel* büntetendő (II. r. 10. t.). Kávéházakba, csapszékekbe menni tilos (11. t.). A nem tógátus deákok 1801-ben az iskolai törvényekkel nem gondolván, kávé-, bál- és táncházakba jártak, ezért a *magistrátus* és *professzorok* közösen állapodtak meg ezek meggátlására. Némelyek hitelbe is adnak az ifjakkal s olyan személyeket hívnak a vendéglőkbe, kik ha ártatlanok is, felindítják az ifjak elméjét és szállásaikon is meglátogatják őket. Abban állapodtak meg, hogy a tanács a kávéesókat és báladókat felügyelet alá helyezze és a deákokat az ilyen helyekről kizárják. A kávéesó és báladók a deákokat tartoznak átadni az öröknek, kik másnap az iskolai hatóságnak adják át őket. A tanulók adósságát soha senki meg nem fizeti.¹ Királyi rendelet tiltotta meg a deákoknak 1802-ben a színházak és bálházak látogatását. Az idők azomban változtak. Már 1839-ben a tanárok megengedték, hogy a kaszinóban a táncot tanuló deákok próba táncestélyt rendezzenek, 1842-ben a joghallgatónak tánemulatság rendezésére adott engedélyt, 1847-ben a helytartótanács a nagy drágaság miatt megtiltotta a deákoknak táncvigalom rendezését. A tanítók névnapjainak muzsikával, képek hordozásával s egyéb e célra készített pompázással s öröm larmával való megünneplését a helytartótanács 1823-ban megtiltotta.² A Fehérló szálloda tulajdonosa 1828-ban azért panaszkodott, hogy a deákok rakoncátlan viselkedése miatt tisztességes vendégei távozni kénytelenek. Szokásban volt, hogy prédikálás után a deákok *praxisnak* nevezett vendégeskedést csaptak, ezt 1838-ban megtiltották. 1823-ban meg a pataki kollégiumból jövő *convocátor* deákoknak a közeli helységekbe való elkisérését tiltották meg. A *színházba* való járást ugy a kollégiumi törvények, mint királyi rendelet tiltotta, ezért 1826-ban, mivel a juratusok többen jártak színházba, ezek ellenőrzésére naponként 2 juratusnak tógában kellett megjelenni a színházban. *Nagyszalontán* az 1797. évi törvény szerint a deákok a gyanus házakat, személyeket, csapszékeket kerüljék, táncból lakadalmakban, vagy más mulatságokban óvakodjanak. Lakadalmakban, névnap-i köszöntéseknél annyit igyanak, hogy senki józanságukat kétségbe ne vonja. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény tiltja a névnap ünneplését, mert excessusokra ad alkalmat, tilos lakadalmakban és kores-

¹ Tanárkari j. k. 1801 jan. — ² U. o. 1823 ápr. 15.

mákban való táncolás. Aki lakadalomban táncol, börtönnel és vesszővel, aki csapszékben táncol, pálcával bünhődik. A részegséget 1832-ban feldéssel, 4 órai börtönnel, 10 ütessel s az alumnaeum elvesztésével, végre kicsapással büntették. Már 1843-ban az oktatótól nyert engedéllyel „tiszteletes tánevigalmakba és színházakba“ elmehettek.

A *felsőbbek iránt való tiszteletet* a törvény megköveteli. A debreceni 1845. évi törvény szerint a királyt tisztelni, a hazai törvényeknek, a debreceni eklézsiái s a városi előjáróknak és egyházkerületi előjáróságnak engedelmessékedni kell, egymás iránt nyújás barátsággal s kölcsönös becsüléssel viseltessenek, ami a művelt ifjakhoz illik. (4. t.) Az egyházkerület 1813-ben kimondta, hogy a jurátusok egymást ne tegezzék és öcsémezzék.¹ *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény szerint a deák az utcákon, házaknál és előjárók előtt fedetlen fővel, magukat meghajtva köszönjenek „kik megérdemlik ezt a tiszteletet, mert az ő boldogságukról gondoskodnak“. A rektor iránti tiszteletlenséget, intézkedéseinek kifogásolását vesszővel kell büntetni. Az 1832. évi törvény a magistratus, sőt az idegenek iránt is tiszteletet követel, az 1843. évi törvény a szállás- és kosztadó gazdák, honoratiorok iránt humanus magaviseletet hangsúlyoz. A debreceni Nagyerdőt a tanulók 1794-ben télen két helyen is felgyújtván gondatlan *tűzcsinálással*, a magistratus az erdőn való tűzcsinálást szigorúan tiltotta. Mivel a *dohányzás* miatt több ízben tűz ütött ki, az 1704. évi debreceni törvény tiltotta a dohányzást úgy a kollégiumban, mint azon kívül. Az 1792. évi törvény azonban a mérsékelt dohányzást megengedte. Büntetendő azonban az a dohányzó, akinek az egészségére nézve ártalmas, vagy sokat szí, a hálótermet befüstöli és étkezés vagy tanítás ideje alatt dohányzik. Az 1796. évi törvény szerint szabad mérsékelt dohányozni, de tilos éjjel dohányozni s vele másoknak ártani (25. t.) 1822-ben tiltották a „dohányban való bujálkodást“. *Hódmezővásárhelyen* az 1797. évi törvény tiltotta az udvaron, nyílt helyeken, szobákban, tantermekben, tanítás, étkezés, vagy alvás ideje alatt való dohányzást. Aki ez ellen vét, pipáját eltörik, dohányát elszórják s megvesszőzik. *Diószegen* tilos volt a névnap-i köszöntés, kántálásban nem szabad szemérmetlen kifejezéseket használni, a rektor a kántálók verseit nézze át előre, tiszteletes recreatio és játék meg van engedve, de a kártyázás, pénzre való játszás tilos. *Debrecenben* is tiltották 1826-ban a lotteriát és hazard játékot, annyival inkább, mert a felsőbb rendeletek is tiltják.

16. A tanulók segélyezése.

A tanulók segélyezésének legfontosabb módja a bentlakás és élelmezés volt. Az előző korban említett élelmezési módok e korban is meg voltak. A kollégium építése miatt 1803-ban némi változást eszközöltek ezek elosztásán. De ezen elosztásból a bentlakás és élelmezés képe megalkotható. E szerint akik házi tanításért ellátást kapnak, ha paedagógusok, valamely quadrára, az alumnusok pedig valamely alumnus szobába járjanak étkezni. Minden paedagógiumra 7 ételes deákot kell rendelni, kik ha tetszik, sülttest, vagy levesest is fogadhatnak magok közé, de az már sellista lesz, kivéve a 3 első juratus quadráját. A paedagógusokat 9 quadrára osztották s 9 külön szobát rendeltek nekik. Exspectáns szoba annyi lesz, mint addig is volt, 6 szoba 4 ágygal.

¹ Egyh. k. j. k. 1813 : 39.

Alumnus szoba lesz 17, 142 ággyal. Tehát paedagógiumokon lakhatik 66 deák, exspectantiákon 41, alumnaeumon 142, összesen 249. Minden szobában lehet egy sellista, tehát 32, a nagyobbakban két sellista, vagyis 21, tehát lakást nyer 302 deák. A kollégiumban 1803-ig 355 deák lakott, ezek közül az építkezés miatt 53-at kellett a városra kitelepíteni. Egész contubernium, akár paedagógium, akár alumnaeum nem költözködhetik ki a városra.¹ A *szolgtanulók* a klasszisokban háltak, ami a tantermek tisztántartását megnehezítette. Ezért 1792-ben elrendelték, hogy minden „inas“ abban a „kamarában“ lakjék, melyben a deák lakik, akit kiszolgál. A kollégium udvarán levő *kunyhók*, melyben deákok laktak, bizonyos díjért voltak a deákoknak átadva. E díjat 1825-ben a pénz értékének emelkedése miatt a tanárok lejjebb akarták szállítani, de az egyházkerület nem engedte. A kunyhók butorzatát, mely igen gyarló volt, egyik lakó a másiktól vette át. De a butorok oly gyarlók voltak, hogy 1828-ban több deák nem akarta átvenni. A tanári kar kimondta, hogy a kemeuce, ajtó és záron kívül senki se tartozik semmi butort átvenni. A szolgálak még 1825-ben is 3 tanteremben háltak, minden 5-ik szolgál közt egy nagyobb idejű és jó erkölcsű szolgál feküdt, reggel ágyaikat összekötve, záros helyre vitték, ládáikat a tanteremben tartották.² Még 1838-ban is panaszkodtak, hogy a szolgálknak a tanteremben hálása miatt nem lehet a tantermekeket tisztán tartani, minden tanteremben 1—2 jobb szolgál legyen, kik a tantermet tisztán tartásák. Rendelték tehát, hogy „régí szokás“ szerint minden deák szobában 1—2 szolgál lakjék. Az 1845. évi törvény a *szállásadókról* rendeli, hogy csak olyan helyen lakhatik deák, ahol felelősségre vonható gazda, vagy gazdasszony van, de mindig a professor tudtával. E tekintetben a magistratussal egyetértőleg jár el a tanári kar, mint ezt királyi rendeletek is parancsolják. Minden deák bejelenti lakását a contrascribának, ez pedig a törvényhatóságnak küldi át ellenőrzés végett, lakást a rektor tudtával lehet változtatni.

Az *alumnusok* ellátására fordított összeg 1793-ban négy forrásból gyűlt össze: alapítványok kamatai, patronusok, extraneusok és debreceniektől, 2337 rh. frt 56 $\frac{1}{2}$ krból 128 alumnust láttak el, mihez járult a debreceni egyháztanács ajánlata 40 újabb alumnus ellátására. Az alumnusok díját egyes nagyobb egyházak is fizették s az ilyen helyekre magok az illető egyháztanácsok vettek fel. A beregi egyházmegye papjai 1802-ben 350 frtot adtak össze beregi ifjak számára alumnaeum alapjára.³ Az ellátás költsége nem lévén pontosan meghatározva, 1801-ben a megmaradt összegre a drágaság miatt csak 3 supernumeráriust vettek fel, de rendszeren 40-et szoktak felvenni. Az egyházak, patronusok alumnusai 1801-ben havi 18 frtot fizettek. Az ilyen alumnaeumot élvező deákok tartoztak levélben megköszönni patronusaik és egyházaik jótéteményeit, leveleiket a dispensátor nézte át s igazította ki, a patronusok válaszait a tanároknak bemutatta. A maguk pénzén élő alumnusok minden hónap utolsó napján este tartoztak a dispensatornak ellátások díját befizetni. A maguk költségén élő alumnusok száma 1802-ben 46 volt, a díjat nem fizetőké 132 és így 178 tanuló kapott alumnaeumot. Némely deák „szolgálokását“ 1801-ben, mivel ezek tanuló társaikat lealacsonyítják, eltiltották. Az exspectansok számára 1802-ben az addigi heti két főzés helyett csak vasárnap főztek, mert nem volt rá fedezet. A maguk fizetéséből alumnaeumot nyerő deákokat is jótéteményeseknek számítottak a szük idő miatt 1802-ben, mert a kollégium

¹ Tanárkari j. k. 1803 jan. — ² U. o. 1825. — ³ Egyen., k. j. k. 1802. 56.

kasszáját azok ellátása is terhelte, az alumnusok díját 20 frtra emelték, még se fedezte a kiadást. 1829-ben részint az idők mostohaasága miatt, részint az egy idő óta szokásba jött kettős quadra miatt nem jutott mindenkinek cibista, ezért kimondták, hogy egy paedagogusnak sem szabad kettőnél több főző tanítványt tartani, erre ugyis a pompázni szeretés adott alkalmat.¹ A senior és contrascribának magasabb igényeit nehezen elégitették ki a főzőasszonyok, mert nekik többféle ételt kellett főzni, mint a többi deákoknak, ezért 1797-ben 160 frttal elégitették ki őket. Az élelmezés elsorolt módjai sok ferdeségre vezettek. A professorok konstatálták 1838-ban, hogy a tanulók sokféleképen élelmezik magukat, egyik a kollégium főzőházától, másik a városról hozat magának ételt, némelyik a kollégiumban főz, másik szüleitől kapott száraz eleségen él. A deákok hamar elköltik pénzöket s azután éheznek, sok ifju nem ülvén rendes asztalnál, az illedelmet is elfelejti. Az ügyet többször megfontolják. Végre 1842-ben úgy oldották meg a kérdést, hogy havi 24 frtos pénz-segedelemmé változtatták az alumnaeumot. A szolgálk élelmezésére is adtak némi segélyt, de ezeknek a deákok, kiknek szolgáltak, adtak helyet szobáikban s élelmezték őket, 63 ilyen szolgál volt 1842-ben, kiknek az ellátása a professorok véleménye szerint nem fényes, de mint mondják: „a jeles tehetség és vasszorgalom áttöri gátjait“.² A szegény tanulók számára 1847-ben 2 napra egy két fontos cipó sütését rendelték el. A szolgálkat *ruhával* is ellátta a klasszisok inspectora, ezt mint szokást említik 1842-ben.³ A szolgálgyermeket az 1845. évi törvény szerint a klasszisok felügyelője vette be s rendelte őket a szobákba s egyes deákok mellé. Az esküdt deákok közül kinevezett felvigyázó ezeknek az erkölcsére felügyel s a professornak hetenként jelentést tesz s esetleg bünteti a szolgálkat. A szolgatanulót csak akkor rendelik a deák mellé, ha kosztot, vagy pénzt ad neki. (58. t.) *Nemes ifjak* ellátására szolgált az 1843-ban *Andaházi Szilágyi Mihály* által alapított nevelőintézet.

Diószegen 3 - 5 jótéteményes pártikulista volt, ha ilyen sem helyből, sem vidékről nem akadt, Debrecenből kértek 2 szolgatanulót. A debreceni kollégiumnál 1800-ban tett Báthori Sámuel nevü pap diószegi tanulók számára, sempernek nevezett élelmezési módra alapítványt. Coquiát kaptak, de 1800-ban panaszkodtak, hogy majd meghalnak éhen. A coquia ellenszenves intézmény volt, de a városi tanács által 1842-ben a coquia eltörlésére beadott kérvényt a presbyterium visszautasította. *Hódmezővásárhelyen* 1796-ban a városi előljáróság a gazdák kötelességévé tette, hogy a deákoknak tehetségök szerint főzzenek s vacsorát is rendelt számukra. *Kunszentmiklóson* a coquiát 1811-ben újra szervezték. A coquia a legtöbb pártikulában meg volt e korban is. *Debrecenben* egyik legnagyobb pénz bevételi forrása volt a deákoknak a *nyári supplicatio* jövedelme. A nagy tűz alkalmával 1802-ben a deákok is kárt vallottak, ezért a begyült 3286 frtból 1000 frtot tettek a kollégium kasszájába, a német nyelvmesternek adtak 200 frtot, a többbit a kárvallott deákok közt osztották ki. A segélyként begyült buzát 1846-ban 1665 váltó frtért adták el, ebből 46 jeles felső tanuló egyenként 440 frtot, 105 első osztályu deák és 24 jeles szolgál egyenként 308, 21 első osztályu szolgál egyenként 206 frtot kapott.⁴ Az egyházkerület úgy intézkedett 1832-ben, hogy a gyermekeknek szüleiktől küldött pénzét a rektor kezelje, hogy könnyelműen el ne költsek azt.⁵ *Böszörményben* 1805-ben az előkelőknél

¹ Tanárkari j. k. 1829. máj. 20. — ² U. o. 1838. nov. 14. 1842: 84. — ³ U. o. 1842: 90. p. — ⁴ Tanárkari j. k. 1846: 857. — ⁵ U. o. 1843. nov. 17.

szabad volt *kántálni* s így tettek szert némi jövedelemre. *Kunszentmiklóson* 1816-ban ismét megengedték a kántálást, de csakis az előkelőknél. A nyert összeget a rektornak kellett átadni, aki azt a két vizsga alkalmával kiosztotta. A pénz egyharmada a verset készítő professort, vagy correctort, kétharmada a kántálókat illette. *Hódmezővásárhelyen* 1799-ben minden deák 4 frtot kapott az egyháztól. 1803-ban 13 deák 60 frtot nyert, 1804-ben 14-en kaptak 100 frtot. Urvacsora osztáskor övék volt a perselypénz, melyet a rektor félévenként osztott ki.

A *temetéspénzt* 1804-ben a debreceni professorok a drágaság miatt emeltetni akarták. A pénz értékének csökkenése miatt 1812-ben csakugyan emelvén a díjat a consistorium, universale halottól fizetni kellett 4 rh. frtot, 18 deák küldendő érte, kik ebből 7—7 krt kaptak, a senior meg 12 krt, 6 éneklő gyermek 36 krt és így a kollégium kasszájában marad belőle a könyvtár gyarapítására 1 frt 6 kr. A generale halottól 2, a pártialetől 1 rh. frtot fizettek, melyet hasonló módon osztottak el. Mivel az első és másodéves deákok, kik temetni jártak, sokat mulasztottak, elrendelték, hogy kevesebb deákot kell adni. *H.-m.-vásárhelyen* az 1797. évi törvény szerint aki a temetésen nem énekel, azt egy, aki rendetlenkedik, három ingyen temetésre kötelezték, aki az iskolába vissza nem megy, vagy pipára gyújt, bezárandó s megvesszőzik. Aki a temetésen meg nem jelent, 1832-ben és 1843-ban szigoruan büntették. *Diószegen* a deákok jövedelmét a rektor kezelte és az őszi s tavaszi examen hetében szétosztotta. Senki jövedelmét haszontalanságra ne költse, hanem magát úgy eledelben, mint ruházatban az illendőséghez szabja. A *szoboszlói* deákok beneficiumai: perpetua coquia, collecta ex tribus festis anniversariis 90 rh. frt, ex funere 18rh. frt, ex salutati onibusno masticis 24 rh. frt, ex salutationibus nuptialibus 15 rh. frt, ex publicatione 9 rh. frt, ex caniculari frugum collectione cubuli 30, ex vindemiali beneficio, quod distrahi solet 19 rh. frt, 4 librae sebi.² Néhol a *templomi szolgálatért* külön díjat kaptak. A jótéteményt élvező deákok sehol se fizettek *tandíjat* s így ez is jótétemény számba ment. *Debrecenben* 1793-ban a helybeli deákoktól 10—27 krt vettek reparatio költség címén, a vidékiektől 51 krt, ennek egyrésze a preceptoroké lett. A subscribáló deákoktól 1807-ben négy forintot vettek. Az I—II. éves encyclopedisták 1807-ben praesesüknek legalább egy frtot voltak kötelesek fizetni, a publicus deákok öt frt tandíjat, két frt beírásdíjat s bizonyítványért három frtot fizettek. 1810-ben a harmadéves deákok három, negyedéves hat, ötödéves 9, hatodéves deákok 12 frtot fizettek; 1813-ban harmadéves egy rh. frtot, negyedéves két, ötödéves három, hatodéves négy rh. frtot fizetett. A tandíjat 1815-ben bankócedulában duplán kellett fizetni. A tandíj beszédese körül sok rendetlenség volt.³ *Diószegen* sem fizettek tandíjat a jótéteményesek. 1813-ban fizettek a syntaxisták egy csirkét, egy kanta bort és 3:24 frtot; grammatisták egy csirkét, egy kanta bort és 2 frt 30 krt. A *legatio* jövedelme tekintélyes segély volt. II. József eltiltotta, de 1790-ben „a kolduló barátoknak“ is megengedvén, hogy előbbi életmódjokat folytassák, a legatióba járást is megengedte. Egy időben az iskolamesterek is jártak legatióba, azonban 1799-ben megtiltották, mert az iskolamesterség maga is beneficium. Ugyanakkor a specificatio (vagyis egyes deákoknak olyan helyekre való kikérése az ünnepre, melyeknek jövedelme az illetőt még nem illette volna meg) ellen is kikeltek, mert a nagyobb legatiók a tanulásbeli nagyobb szorgalomra ösztönző eszközök volnának s attól is tartottak,

¹ U. o. 1812 febr. 5. — ² Soltész L. közl. — ³ Egyh. k. j. k. 1807—1815. évekből.

hogy a kijelölt iskolamesterek szintén specificáltatni fogják magokat, némely pap a a specificatio meg nem engedése miatt igen hevesen írt a rektornak a specificatio megszüntetése miatt, mert ez „az eklézsiák jogainak esorbitása“. Ugyanakkor kimondták, hogy a 4-ik és többi klasszisba eső deákok tunyaságok következményeit érezzék, legatitot a következő évi gradus első klasszisa után választhatnak.¹ A specificálás azomban csak nem szűnt, sőt egyre nagyobb mérveket öltött, ezért 1801-ben kimondták, hogy ha valamely eklézsia annyira ragaszkodik a specificáláshoz, az így kikért ifju „a jövő legatioba való menetelkor annyi legénnyel eligáljon hátrább, mint most akármilyen okból lett legyen, felebb mászott“. Ha pedig kitűnik, hogy ezt valaki úgy akarja kijátsszani, hogy rektorságra megy utána s így a büntetés elől meg akar menekülni, specificálása meg nem engedhető.² A tanári kar azomban tehetetlen a sok specificálással szemben, ezért 1808-ban „mivel az ünnepi beneficiumok kérése a szemtelenségig elhatalmazott“, újra kimondták, hogy ezután senkit sem engednek specificálni.³ A legátusok ellen 1809-ben sok felől panaszkodtak, hogy holmi hányt-vetett és elrontott predikációkat mondanak s azokat is sokan csak olvassák. Az ilyeneket a tanári kar nem bocsátja többé legatioba.⁴ Az utak rosszasága miatt 1814 dec. 14-én hirtelen félbeszakították a tanítást, hogy a legátusok idejében megérkezessenek s 1815 jan. 2-án még nem tudták megkezdeni a tanítást, mert sok deák nem érkezett vissza. Az egyházkerület 1794-ben azért akarta eltörölni a legatitot, mert sok időt vesz el a deákoktól.⁵ A szokásos patensekre, vagyis a legátusok által az eklézsiákba vitt kérő levelekre 1828-ban az egyházak semmit sem adván, az egyházkerulettől kértek a tanárok intézkedést. Az eklézsiák legátusaikért szekeret küldvén, sok szekér gyűlt össze a kollégiumba. A kollégium udvara a legátusok utazása alkalmával 1831-ben úgy tele volt szekerekkel, melyek ott hálván, tisztátalanságot okoztak, hogy a tanárok a szekereknek a kollégium udvarára beállítását a jövőre megtiltották.⁶ A tanulók könyvvél való segélyezéséről 1799-ben úgy gondoskodtak, hogy a kollégium költségén vettek tiz térképet, hetenként egy-egy krajcárért adták ki használatra, Homerost négy hétre adták ki egy krajcárért, a zsidó bibliáért négy hétre egy garast, a genesisek és zsoltárokért négy hétre fizettek egy krajcárt. Ugyanakkor a tanulók tankönyveit megvizsgálták s a különböző osztályokban a következő tankönyveknek kellett meglenni: Theológia. Jablonski, Historia eccl., Görög, újtestamentum, Magyar biblia, Zsidó grammatika, Énekes-könyv, O- és Uj-Atlasz. Weidler: Mathesis, Horvát: Physika.

A *supplicatióról* az 1796. évi törvény (2. r. 37. t.) rendelkezett, hogy a supplicánsok csak olyan imát mondhatnak, amelyet a professorok és a debreceni consistorium helyben hagy. A predikációban kerülni kell a szóciomát és homályosságot. Egyszerűsége és világosságra kell törekedni. Esküformát is ír elő a supplicánsoknak, mely szerint minden beiratnak a könyvbé, amit kapnak, semmit a magok hasznára meg nem tartanak s mindennel beszámolnak.

A szőlőhegyekre és a helybeli szőlőskertekbe e korban is küldtek mustot kéregetni. 1803-ban Szikszó, Aszaló, Vadász, Muzsaly, Beregszász, Margitta és Székelyhidra küldtek borért. A helybeli supplicatiónál a zsákok és vékák emelésére a szolgotanulók gyengék lévén, 1793-ban

¹ Tanárkari j. k. 1799 márc. 15. és ápril 29. — ² U. o. 1801 márc. 28. — ³ U. o. 1808 dec. 11. — ⁴ U. o. 1809 máj. 10. — ⁵ Egyh. k. j. k. 1791: 55. — ⁶ U. o. 1831 aug. 31.

napszámosokat fogadtak e célra, rendelték, hogy a jöltevőket ne csak a decuriók, hanem a „domini studiosi“ is keressék fel, szerények, mértékletesek és tisztességes magaviseletűek legyenek, este a pénzzel egy júrátusnak számoljanak be.¹ A nyári supplicatióból 1803-ban csak 2322 frt 55 kr. jött be, melyből 1000 rh. frtosztottak ki a deákok közt, 27 deák ruhában bujálkodásért, kártyázásért semmit sem kapott.² A supplicánsok könyveiben 1808-ban sok vakarást fedezvén fel, elrendelték, hogy a mult évi könyvecskéket senki meg ne nézhesse, ezért a senior az apparitorokkal irassa le a „marsutakat“.³ A supplicánsokat 1837-ben kötelezték, hogy irassák be könyveikbe, hogy hol predikáltak s a rektornak tegyenek jelentést, hogy hol hallottak valamit a kollégiumról.⁴ *Ősztöndíjak* kamataiból szép segélyt nyertek a deákok már e korban. Nevezetesebb alapítványok, melyek e korban keletkeztek: Andor alapítvány, Borsi-, Cseh—Szombati-, Czövek-, Dobrai Erzsébet-, Ercsey Klára-, Gáthi-, Jánosy-, Kendeffy-, Klobusiczki—Pallay-, Komlóssi Dániel-, Márton Erzsébet-, Mocsi-, Német István-, Pallai—Péczely IV.-, Saároi—Szabó IV.-, Szártony-, Szoboszlay Papp-, Szombathy—Vörösmarty I.-, Tiszai-, Tóth—Pápai-, Töltéssy-, Váradi- Aszalay stb. A pártikulákban kisebb adományok érkeztek, legtöbb helyen alapítvány jellegű adomány nem is volt.

¹ Tanárkari j. k. 1793 nov. 5. — ² U. o. 1803 szept. 15. — ³ U. o. 1808 dec. 17.
— ⁴ U. o. 1837. febr. 28.

TARTALOM.

*

	Lap.
Előszó	3
Bevezetés	5
I. korszak.	
1. Közállapotok	7
2. Az anyaiskola és pártikulái	8
3. Az iskolák kormányzása	14
4. Az iskolák fentartása	17
5. Tantervi fejlődés	18
6. Az osztályok rendszere	21
7. Vallásos nevelés	22
8. Külföldi egyetemek látogatása	23
9. A tanítás módszere, vizsga, promotio, szünidő, ifjusági egyesületek, torna egészségügy	24
10. Az iskolák épületei, könyvtárak, szemléltető eszközök	29
11. Az iskolák tanítói, magántanítók, rektorok fizetése	29
12. A tanulók létszáma, társadalmi helyzete, ruházata	32
13. A tanulók önkormányzata, igazságszolgáltatás	33
14. A tanulók segítése	36
II. korszak.	
1. Közállapotok	37
2. Az anyaiskola és pártikulái	40
3. Az iskolák fentartása	50
4. Az iskolák kormányzása	55
5. Tantervi fejlődés	62
6. Az osztályok rendszere	80
7. Vallásos nevelés	82
8. Külföldi egyetemek látogatása	83
9. A tanítás módszere, nyelve, tankönyvek, írásbeli dolgozatok	85
10. Vizsgák, promotio, szünidő, önképzés, ének és zenekar, tűzoltó-egylet, torna, egészségügy	88
11. Iskolai épületek, könyvtárak, szemléltető eszközök, gyűjtemények	93
12. Az iskolák tanítói, magántanítók	96
13. Rektorok, preceptorok fizetése	103
14. A tanulók felvétele, létszáma, pályája, ruházata	108
15. A tanulók önkormányzata	112
16. Igazságszolgáltatás, kihágások, bűnök	119
17. A tanulók segítése, bentlakás, ételmezés	124
III. korszak.	
1. Közállapotok	129
2. A pártikulák és iskolamesterek	131
3. Az iskolák fentartása	135
4. Az iskolák kormányzása	139
5. Tantervi fejlődés	145
6. Tanfolyamok rendszere	159
7. Vallásos nevelés	160
8. Külföldi egyetemre járás	162
9. A tanítás módszere, vizsga, promotio, osztályozás, szünidő	162
10. Önképzés, ének és zenekar, szini előadás, tűzoltó-egylet, torna, egészségügy	170
11. Iskolai épületek, könyvtárak, szemléltető eszközök, gyűjtemények	173
12. Az iskolák tanítói, tanár- és tanítóképzés, privát preceptorok, tanítók fizetése	178
13. A tanulók felvétele, létszáma, pályája, ruházata	185
14. A tanulók önkormányzata	188
15. Igazságszolgáltatás, kihágások, bűnök	191
16. A tanulók segítése	197

